

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

CZEŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN

<http://rcin.org.pl>

**WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII**

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

Pod redakcją

STANISŁAWA TRAWKOWSKIEGO

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

2

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN

<http://rcin.org.pl>

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Pod redakcją

WŁADYSŁAWA PAŁUCKIEGO

opracowali

Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Łasowiczowa, Wanda Lewandowska,
Kazimierz Pacuski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 1993

Redaktor (części II)

Mirosława Rajpert, Krystyna Kawerska

Redaktor kartograf

Barbara Zygmuntowicz

ISBN 83-01-09842-2

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN
WARSZAWA 1993

Wydanie I. Ark. druk. 22,0+mapy. Papier offsetowy
Kl. III 80 g. Druk ukończono w styczniu 1993 r.

Druk Zakł. Polig. PAE S.A.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	<u>Władysław Pałucki</u>	7
WYKAZ SKRÓTÓW		10
ŹRÓDŁA		
I. Źródła pisane	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	13
II. Źródła kartograficzne	<i>Henryk Rutkowski</i>	18
METODA I WYNIKI		
I. Środowisko geograficzne	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	21
II. Podziały administracyjne		
1. Granice i podziały polityczno-administracyjne	<u>Władysław Pałucki</u>	31
2. Granice administracji kościelnej	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	50
Aneks 1. Schemat sieci administracji kościelnej	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	63
Aneks 2. Gminy wyznań reformowanych	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	65
Cerkwie prawosławne	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	66
III. Osadnictwo		
1. Lokalizacja miejscowości	<i>Kazimierz Pacuski</i>	67
2. Charakter i wielkość osiedli	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	77
3. Przynależność własnościowa osad	<u>Władysław Pałucki</u>	87
4. Mapa własności ziemskiej	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	99
Aneks. Większe kompleksy dóbr w posiadaniu instytucji kościelnych	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	112
IV. Nazewnictwo	<u>Władysław Pałucki</u>	114
V. Drogi	<i>Henryk Rutkowski</i>	121
VI. Plan Sandomierza	<i>Kazimierz Pacuski</i>	128
VII. Herby województwa sandomierskiego i miasta Sandomierza ..	<i>Henryk Rutkowski</i>	132
INDEKS MIEJSCOWOŚCI		133
INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH		168
RÉSUMÉ		171
SPIS MAP TEKSTOWYCH (Liste des cartes à texte)		174
SPIS MAP W CZĘŚCI I (Liste des cartes de la I ^{re} partie)		175
LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ (Légende de la carte principale)		176

SPIS TABEL

Tabela 1.	Rejestry poborowe zachowane w AGAD	14
Tabela 2.	Miejscowości niezlokalizowane	75
Tabela 3.	Gęstość osadnictwa	75
Tabela 4.	Miasta w województwie sandomierskim	82
Tabela 5.	Zagęszczenie sieci miejskiej w końcu XVI w.	82
Tabela 6.	Miasta większe	82
Tabela 7.	Miasta większe według rodzaju własności	83
Tabela 8.	Wsie powyżej 200 mieszkańców	85
Tabela 9.	Stan posiadania królewskiego	88
Tabela 10.	Własność kościelna w końcu XVI w.	93
Tabela 11.	Własność ziemska w latach siedemdziesiątych XVI w.	110

WSTĘP

Władysław Pałucki

Trzeci, a według planu opracowania tej serii drugi tom *Atlasu Historycznego Polski* drugiej połowy XVI w. obejmujący dawne województwo sandomierskie oddajemy do rąk użytkownika w terminie późniejszym niż przewidywaliśmy.

W trakcie opracowania tego województwa natknęliśmy się bowiem z jednej strony na pewne trudności materiałowe (niedostatek źródeł bezpośrednich, które należało zastąpić innymi, krytycznie wyselekcjonowanymi), co zabrało nam niemało czasu; z drugiej zaś – uznaliśmy za konieczne rozszerzenie treści mapy i komentarza wiadomościami dotyczącymi się stosunków wyznaniowych (uściślenie granic parafii katolickich) i własnościowych (powierzchniowe ich przedstawienie na dodatkowej mapie w większej skali) – co także zajęło sporo czasu.

W pierwszym przypadku musieliśmy sięgnąć do rękopiśmiennych źródeł kościelnych (wizytacje) z końca XVI i pierwszej ćwierci XVII w., ponieważ skutkiem reformacji, która w drugiej połowie XVI w. objęła większość ziem Korony, w szczególności woj. sandomierskie, gdzie znajdowało się kilka ważniejszych ośrodków różnowierczych z ariańskim Rakowem na czele, granice parafialne w tym okresie zostały nieco powikłane.

W drugim – ulegając namowom wielu konsultantów, pragnących korzystać z mapy przedstawiającej także zasięgi i rozmiary terytorialne własności ziemskiej, opracowaliśmy taką mapę w skali 1:500 000. Wobec braku podstawowych źródeł do tego typu opracowań, jakimi są księgi sądowe ziemskie i grodzkie, które dla woj. sandomierskiego – z wyjątkiem pow. pilzneńskiego – zostały zniszczone, musieliśmy sięgnąć do innych źródeł, stosując odpowiednie postępowanie metodyczne, o czym szerzej w komentarzu.

Skłoniło to nas do wprowadzenia kilku zmian w sposobie przedstawienia treści paru innych map i umieszczenia ich w tym tomie. W opracowaniu mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI w. podaliśmy je jako mapy tekstowe (w komentarzu) lub w formie wcinków na mapie głównej. Tak więc mapa ważniejszych dróg w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w., w poprzednim wydaniu dołączona do tekstu komentarza (s. 120), obecnie została opracowana w skali 1:500 000 jako załącznikowa do mapy głównej. Dwie inne mapy: 1) własność przedstawiona punktowo, 2) podziałów administracyjnych, umieszczone jako wcinkowe na mapie głównej Mazowsza – opuściliśmy.

W woj. sandomierskim mapy te zostały zastąpione: 1) wspomnianą wyżej, bardziej użyteczną mapą załącznikową przedstawiającą tę własność metodą powierzchniową; 2) mapą podziałów administracyjnych kościelnych w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. w skali 1:500 000. Ponadto do tego tomu dodajemy jeszcze jedną mapę w tejże skali pt. *Gminy różnowiercze w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.* Na wymienionych mapach załącznikowych zostały zaznaczone granice podziałów administracyjno-politycznych województwa i powiatów.

Ogólne założenia i plan pracy nad serią map szczegółowych Polski XVI w. podaliśmy we wstępie do opracowania: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w.* Przedstawione w tym wstępie metody, uściślone i zastosowane w pracy nad mapą Mazowsza, nie uległy zmianie – z jednym, w tego rodzaju pracy, jak sądzę ważnym uzupełnieniem. Otóż po kilkuletnich doświadczeniach i praktyce nabytej przy opracowywaniu kolejnych tomów *Atlasu Historycznego Polski* doszliśmy do wniosku, że jeśli chcemy środkami kartograficznymi uzyskać dla naszego przekroju chronologicznego obraz zbliżony do rzeczywistego (bo pełnego, ze względu na zasób źródeł i czterystoletni dystans czasu, już nigdy nie osiągniemy), nie możemy rezygnować z żadnego źródła, nawet chronologicznie wcześniejszego, a jeszcze bardziej późniejszego, choć na pierwszy rzut oka, bądź według wyrażanej o nim opinii

registratorów, należałoby je pominąć. Rzecz jasna takie postępowanie wydłuża czas pracy, ale równocześnie eliminuje rozwiązania niepewne lub hipotetyczne.

Według przyjętych założeń metodycznych, uważamy, że mapa główna powinna zawierać tylko elementy pewne, źródłowo dobrze poświadczone. Ponieważ w pełni obiektywne przedstawienie wszystkich dających się skartografować elementów jest nieosiągalne, włożyliśmy dużo wysiłku, by wątpliwości zaliczanych do hipotez było jak najmniej. Będzie to zgodne z wyrażoną już dawniej opinią, że takie opracowanie oparte na wszystkich dostępnych źródłach w znacznym stopniu ma charakter wydawnictwa źródłowego.

Dodać tu należy, że – podobnie jak w komentarzu do mapy Mazowsza – kwestie, które nieoczekiwanie wyłoniły się w trakcie prac nad woj. sandomierskim, a zapewne podobnie będzie przy opracowaniu następnych województw tej serii *Atlasu Historycznego Polski*, zostały wyczerpująco omówione w tekście komentarza. A chociaż staraliśmy się, by ten komentarz był zwięzły, uznaliśmy jednak za konieczne poinformować czytelników i użytkowników o najważniejszych trudnościach i sposobach ich rozwiązania. Dopiero wtedy lepiej można zrozumieć, dlaczego pewne od dawna przyjęte w nauce ustalenia zostały na naszej mapie skorygowane lub po raz pierwszy przedstawione inaczej.

Zapoczątkowaną w tej serii *Atlasu Historycznego Polski* formę wydawniczą utrzymaliśmy bez zmian także w obecnym tomie. Składa się on z dwóch części: kartograficznej i tekstowej, przy czym w części kartograficznej mapa główna, ze względu na konfigurację geograficzną województwa sandomierskiego oraz dla ułatwienia przy korzystaniu z niej, podobnie jak mapa Mazowsza, została wydrukowana na dwóch arkuszach jednakowych rozmiarów: 1 – część północna, 2 – część południowa.

Autorów poszczególnych rozdziałów obszernego komentarza wymieniamy w spisie treści. W opracowaniu części kartograficznej i indeksów wzięli udział:

Władysław Pałucki	– redakcja całości – osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. wiślickiego – granice i podziały polityczno-administracyjne – przynależność własnościowa osiedli – szczegółowa rewizja nazewnictwa
Krzysztof Chłapowski	– osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. opoczyńskiego i pilzneńskiego – opracowanie mapy gmin różnowierczych w woj. sandomierskim – nazewnictwo lasów i wód – zamki – udział w technicznym opracowaniu indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych – udział w obliczeniach statystycznych
Anna Dunin-Wąsowiczowa	– osadnictwo, granice oraz nazewnictwo ziemi radomskiej i stężyckiej – wielkość osiedli – granice administracyjno-kościelne – opracowanie mapy własności ziemskiej (metoda płaszczyznowa)
Wanda Lewandowska	– lasy i wody – opracowanie kartograficzne map (kalek podstawowych i pierworysów) – kartograficzne opracowanie planu m. Sandomierza – opracowanie graficzne herbów
Kazimierz Pacuski	– osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. sandomierskiego – plan m. Sandomierza – udział w technicznym opracowaniu indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych – udział w obliczeniach statystycznych
Henryk Rutkowski	– wstępne opracowanie osadnictwa i granic woj. sandomierskiego na podstawie rejestrów poborowych opublikowanych przez A. Pawińskiego i niektórych źródeł kościelnych

- osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. chełcińskiego
- drogi
- herby

W związku z przyjętym podziałem pracy według dwóch krzyżujących się kryteriów – kryterium geograficznego i rzeczowego – autorzy przekazywali sobie informacje źródłowe i udzielali konsultacji, co tylko w niektórych przypadkach jest zaznaczone w komentarzu.

W latach 1954–1955 płk Adam Borkiewicz naniósł wybrane elementy z map Perthéasa, Liesganiga i Kwatermistrzostwa WP na mapy WIG 1:100 000 w zasięgu dawnego woj. sandomierskiego. Transpozycję tę wykorzystaliśmy do przedstawienia wód i zalesienia według mapy Kwatermistrzostwa (tereny na północ od Wisły powyżej Sandomierza), a pomocniczo sięgaliśmy do niej przy lokalizacji miejscowości i odtwarzaniu przebiegu dróg.

Dr Małgorzata Wilska obliczyła powierzchnie powiatów i parafii, a także uczestniczyła w rewizji map oraz indeksów, którą przeprowadzał cały zespół autorów.

W zakończeniu pragniemy podziękować wszystkim instytucjom, które udostępniły nam swe zbiory naukowe i udzielały życzliwych porad w trakcie opracowywania tego tomu Atlasu, w szczególności dyrekcjom i pracownikom Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Kurii Metropolitalnej i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki PAN w Krakowie, Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce oraz Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Wśród osób, które szczególnie nam pomogły w kontynuowaniu i ukończeniu tej znużonej pracy, na pierwszym miejscu wymieniamy naszego drogiego kolegę i stałego konsultanta, nieodżałowanej pamięci Prof. Dra Jerzego Wiśniewskiego, zmarłego w r. 1983. Do końca udzielając nam swych cennych rad wnikliwie zrecenzował mapę, komentarz i indeksy. Z wdzięcznością wspominamy uczynność Dr Marii Sipayło, zmarłej w 1989 r., która służyła nam swą znakomitą znajomością synodów różnowierczych. Dziękujemy serdecznie Prof. Dr Ewie Rzetelskiej-Feleszko za cenne porady w sprawach toponomastycznych, Prof. Drowi Wojciechowi Kalinowskiemu za konsultacje przy opracowywaniu planu Sandomierza, Prof. Drowi Stanisławowi Litakowi za przyjazne uwagi oraz udostępnienie swych wypisów źródłowych, a Drowi Stefanowi Krzysztofowi Kuczyńskiemu za pomoc przy opracowywaniu herbów. Składamy też podziękowanie Prof. Drowi Andrzejowi Wyczańskiemu, autorowi drugiej recenzji wewnętrznej.

Wspomnieć wreszcie trzeba, że prace nad mapą woj. sandomierskiego w XVI w. zakończone zostały w połowie lat osiemdziesiątych. Różne trudności spowodowały, że ukazuje się ona dopiero po 7 latach. Nie mogliśmy już jednak wykorzystać publikacji, które ukazały się po r. 1984.

*
* *

Po zakończeniu prac nad mapą woj. sandomierskiego w XVI w. odszedł od nas Profesor Dr Władysław Pałucki (12 III 1905 – 19 XII 1989), od r. 1962 kierownik prac atlasowych w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Opowiedziawszy się za programem map szczegółowych dla serii map Polski w XVI w., zorganizował prace nad nimi, kierując następnie nimi i uczestnicząc w ich opracowywaniu. Sumiennosc kwerend źródłowych, umiejętnosc czytania map dawnych i współczesnych, rozwinięta zwłaszcza w latach służby wojskowej (najpierw w podchorążówce, później podczas II wojny światowej: w Polsce w kampanii wrześniowej, następnie we Francji i w Anglii) łączył Władysław Pałucki z dbałością o dokładne ustalenie szczegółów. Te cechy osobowości badawczej, jakże ważne w pracach atlasowych, ujawniają też Jego własne badania, z których wspomnieć wypada co najmniej Jego publikacje z zakresu dziejów skarbowości polskiej, przede wszystkim *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.* (1962) oraz monografię pt. *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.* (1974). Do ostatnich miesięcy życia, pomimo swego wieku i nadszarpniętego zdrowia, interesował się bacznie pracami nad atlasem Polski XVI w., pilnując ich postępu.

WYKAZ SKRÓTÓW

- ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, Lublin 1959 nn.
Acta Tomiciana – *Acta Tomiciana epistolorum, legationum, responsorum, actionum... Sigismundi Primi regis Poloniae*.
Poznań – Wrocław – Kraków 1852 nn.
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AGZ – *Akta Grodzkie i Ziemskie z ksiąg Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*.
t. 1–25, Lwów 1865–1935
AHP Mazowsze – *Atlas Historyczny Polski*, seria: *Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*,
pod red. W. Pałuckiego opr. A. Dunin-Wąsowiczowa, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska,
K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska, Warszawa 1973
AHP Pr. K. – *Atlas Historyczny Polski*, seria B: *Mapy przeglądowe*, 1: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, pod red.
S. Herbsta, opr. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961
AHP WK – *Atlas Historyczny Polski*, seria A: *Mapy szczegółowe*, 1: *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu
Czteroletniego (1788–1792)*, pod kier. W. Semkowicza opr. K. Buczek przy współudziale Z. Kozłowskiej-Budkovej,
T. Czorta, H. Müncha, A. Szumańskiego, Kraków 1938
AHP WL – *Atlas Historyczny Polski*, seria: *Mapy szczegółowe XVI wieku*, 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI
wieku*, pod red. W. Pałuckiego opr. S. Wojciechowski, Warszawa 1966
AHP WP – *Atlas Historyczny Polski*, seria A: *Mapy szczegółowe*, 2: *Województwo plockie około 1578 r.*, pod kier. S. Herbsta
opr. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Żaboklicka, przy udziale R. Cieśli, Warszawa 1958
AKM – Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie
Archiwum ks. Sanguszków – *Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 5, wyd. Z. Radziwiński, P. Skobielski,
B. Gorczak, Lwów 1897
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (w AGAD)
AV Cap. – *Acta Visitationis Capituli* (w AKM)
AV Cons. – *Acta Visitationis Consistorii* (w AKM)
BHS – „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1949 nn. (uprzednio: „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, Warszawa 1933/4 nn.)
Boniecki – A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. I–XVI, Warszawa 1899–1913
Długosz, Annales – Joannis Długossi, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, t. I nn., Warszawa 1964 nn.
Długosz, Hist. Pol. – Joannis Długossi. *Historiae Polonicae I. XII*, instr. J. Żegota Pauli, Cracoviae 1873–1878 (*Opera omnia*,
t. X–XIV)
Długosz LB – Joannis Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I–III (*Opera omnia*, t. VII–IX), Cracoviae
1863–1864
Genealogia – W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959
KD Młp. – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. I–IV, Kraków 1876–1905
KDP – *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. I–IV, wyd. Z. Helcel i in., Warszawa 1847–1887
KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa 1953 nn.
KKK – *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, cz. 1–2, Kraków 1874–1883
LDK – *Lustracja dróg województwa krakowskiego z r. 1570*, wyd. B. Wyzomska, Wrocław 1971
LR 1529 – *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyń-
ska-Skrętowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968
LS 1564/5 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław – Warszawa – Kraków
1963
LS 1660/4 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, t. I–II, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Kra-
ków – Wrocław 1971–1977
LS 1789 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, cz. I–III, Wrocław – War-
szawa – Kraków 1965–1968
Lustracja cel 1564/5 – „Myta i cła na wodzie, jako promy, mosty, a na ziemi, jako groble, gaci, burki i naprawowanie dróg...”
(w woj. małopolskich, r. 1564/5), WAP Kraków, Archiwum Sanguszków, nr 19
Łaski LB – Jan Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. I–II, Gniezno 1880–1881
Małopolska XVI – *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. III–IV, *Małopolska*, opr. A. Pawiński,
Warszawa 1886 (*Źródła dziejowe*, t. XIV–XV)
Miasta polskie – *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I–II, Wrocław 1965–1967
MK – Metryka Koronna (w AGAD)

- MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie
MRPS – *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. I–V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919, t. V/2, wyd. J. Płocha i in., Warszawa 1961
PSB – *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1935 nn.
SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1902
SPPP – *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 1–12, Kraków 1856–1921
Studia sandomierskie – Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego, red. T. Wąsowicz i J. Pazdur, Warszawa 1967
Tabela 1827 – *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności...* t. I–II, Warszawa 1827
Urzędowe nazwy – *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, wyd. Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, Urząd Rady Ministrów, Biuro do Spraw Prezydów Rad Narodowych, Warszawa 1963–1972
VL – *Volumina legum*, wyd. J. Ochryzko, t. I–VIII, Petersburg 1859–1860
WAP – Archiwum Państwowe (poprzednio Wojewódzkie Archiwum Państwowe)
WIG – Wojskowy Instytut Geograficzny
ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 1–8, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, Kraków–Warszawa 1962–1975

ŹRÓDŁA

I. ŹRÓDŁA PISANE

Krzysztof Chłapowski

Przegląd poniższy zawiera charakterystykę ważniejszych wykorzystanych źródeł różnego typu, przy czym kolejność przedstawiania wynika ze znaczenia danego źródła dla naszego opracowania. Zaznaczyć trzeba, że obecny zasób źródeł jest znacznie uboższy od tego, który istniał przed r. 1944, głównie ze względu na zniszczenia wojenne archiwów warszawskich¹. Wymowne jest tu porównanie zestawień A. Stebelskiego i A. Bachulskiego z danymi w pracy S. Płazy².

Główną podstawą źródłową treści mapy, podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii³, są rejestry poborowe. W komentarzu do mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI w. dokładniej scharakteryzowano miejsce poboru w organizacji systemu skarbowego Rzeczypospolitej, treść rejestrów oraz poddano krytycznej ocenie ich przydatność badawczą wraz z wymienieniem przyczyn wpływających na to, że rejestry te nie zawsze zawierają dane odpowiadające rzeczywistości⁴.

W zasobie ksiąg poborowych przechowywanych w AGAD orientuje szczegółowy indeks kartkowy działu rejestrów podatkowych w ASK, opracowany w AGAD. Do opracowania osadnictwa poszczególnych powiatów woj. sandomierskiego autorzy wykorzystali przede wszystkim rejestry z drugiej połowy XVI w., których stan zachowania ukazuje tabela 1.

Nie zachowały się cenne rejestry z lat 1552–1553 (poza retentami), 1563 i 1564 (z wyjątkiem rejestru pow. sandomierskiego). Wszystkie rejestry wydane przez A. Pawińskiego zostały skolonizowane z podstawą wydania, przy czym stwierdzono dość liczne opuszczenia i błędy. Nierównomierność zachowanego materiału sprawiła wiele kłopotów autorom opracowującym osadnictwo pow. opoczyńskiego, stężyckiego i chęcińskiego.

Wykorzystano również zachowane rejestry poborowe z dóbr duchownych z r. 1569 oraz 1571, obejmujące, z wyjątkiem pow. stężyckiego, całe woj. sandomierskie⁵. Nie wiemy, w jakich okolicznościach w r. 1569 wybrano z tych dóbr po 10 gr z łanu (brak wskazówek na ten temat w konstytucjach, uniwersale i diariuszu sejmu tego roku). Podstawą takiegoż poboru w r. 1571 był natomiast uniwersał z 10 VII 1570 nakazujący pobór z miast, miasteczek i wsi królewskich oraz duchownych⁶.

Autorzy korzystali też z rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. oraz z nielicznych tzw. rekognicji i abiurat z XVI w.⁷ Wyjątkowo cenne są wydane przez A. Pawińskiego rejestry taksacji

¹ J. Karwasińska, *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej*, oraz A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbirowe Archiwum Głównego* [w:] *Straty Archiwów i Bibliotek Warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t 1: Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 1957, s. 70–125, 194, 200 n., 203–205, 208.

² A. Stebelski, *Źródła do dziejów ziemi kieleckiej, radomskiej, sandomierskiej w Archiwum Głównym w Warszawie* [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, pod red. A. Patkowskiego, Kielce 1931, s. 294–302; A. Bachulski, *Archiwalia do historii województwa kieleckiego w Archiwum Skarbowym*, ib., s. 303–308; S. Płaza, *Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium archiwoznawcze*, Warszawa 1976, s. 28–9, 81, 233, 323.

³ AHP WL, AHP Mazowsze; podobnie też AHP Pr. K., AHP WP.

⁴ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, oraz W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad* [w:] AHP Mazowsze, s. 17–20, 65, 99 n., z krytycznym przeglądem literatury.

⁵ Regestr wybierania poborów z własnych dóbr Ich Mości Panów Duchownych... na sejmie Lubelskim 1569 uchwalonych, ASK,I,7, f. 391–517; Regestrum exactionis tributii Warsaviae in comitiis generalibus laudati de bonis tantummodo dominorum spiritualium Anno Domini MDLXX primo, ib., f. 252–290.

⁶ Universales literae contributionum publicarum, MK, 109, f. 204–220, ten sam uniwersał po polsku, MK 108.f. 266^v–274; H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od r. 1381 do połowy XVII w.*, Lublin 1980, s. 110 n.

⁷ W ASK I znajdują się rejestry z lat 1508 (wydane przez A. Pawińskiego – Małopolska XVI), 1510 (całe województwo), 1525–1526 (pięć powiatów), 1530–1531 (całe województwo), 1538 (trzy powiaty) i 1540–1542 (trzy powiaty) oraz retenty i abiuraty z lat 1540, 1552–1553, 1563–1564, 1579–1581, 1588.

Rejestry poborowe zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (podano nr i fol. ksiąg z ASK I)

Rok	Powiat						
	sandomierski	wiślicki	pilzneński	chęciński	opoczyński	radomski	stężycki
1569						8,530—597 ^c	8,432—455 ^d
1573		8,598—659		9,65—85 ^e			
1576	51,780—835 ^a	9,87—146	9,147—196			8,459—528	9,199—225
1577	7,520—612	9,227—280	9,281—325	9,326—352	9,353—393 ^f	8,660—740	
1578	10,711—806 ^g						
1579	10,831—847 ^a 848—868	9,527—595 ^h	51,942—973 ^a				
1581	51,245—265 ^{b,i}	9,608—693	8,787—890 ^j				
1589	51,838—893	7,713—810	7,811—893				
1591	51,702—779 ^k	7,613—712					

^a Rejestr niedatowany. Podstawą datacji były podane w nim osoby właścicieli oraz pełnione przez nich urzędy.

^b Rejestr ma charakter rekognicjarza, część bowiem wpisów jest uwierzytelniona pieczęciami i podpisami.

^c Małopolska XIV, s. 297—330.

^d Ibidem, s. 331—342.

^e Ibidem, s. 270—280.

^f Ibidem, s. 281—296.

^g Ibidem, s. 165—208.

^h Ibidem, s. 209—289.

ⁱ Ibidem, s. 241—269.

^j Rejestr niedatowany. Data umieszczona przy jednej z rekognicji wskazała, że sporządzono go w r. 1581.

^k Na rkpsie późniejszą ręką podany r. 1564; Sprawdzenie występujących właścicieli nakazuje rejestr ten datować na r. 1591.

dochodów z dóbr położonych w pow. pilzneńskim i chęcińskim⁸. Władysław Pałucki stwierdził, że datacja tych wykazów (pow. pilzneńskiego — r. 1536; pow. chęcińskiego — r. 1540) wpisana jest w zachowanych czystopisach znacznie późniejszymi rękoma od tych, którym zawdzięczamy sporządzenie owych przekazów. Jeden z taksatorów, Benedykt Izdbieński, kanonik krakowski i gnieźnieński, opatrzył oba rejestry własnoręcznym podpisem oraz odciskiem swej pieczęci. Sprawdzenie danych biograficznych dotyczących posesorów zanotowanych w tych rejestrach wykazuje — zgodnie z analizą przeprowadzoną przez W. Pałuckiego — że taksacji dokonano między r. 1527, gdy podjęto uchwałę o jej przeprowadzeniu⁹, a r. 1530. Wartość tych źródeł wynika stąd, że podają one w zasadzie szczegółowo wszystkie dochody uzyskiwane z opisywanych wsi przez ich właścicieli, zawierają więc bogatsze informacje niż rejestry podatku łąkowego. Podział zaś parafialny podany w tych właśnie dwóch wykazach niemal w pełni zgadza się z opisami w źródłach kościelnych.

Drugim, obok rejestrów poborowych, podstawowym źródłem służącym do opracowania mapy woj. sandomierskiego w XVI w. były wizytacje diecezjalne¹⁰. Dysponowaliśmy jedynie wizytacjami diecezji krakowskiej, gdyż akta wizytacji archidiaconatu kurzelowskiego, obejmującego fragment archidiecezji gnieźnieńskiej leżący w granicach woj. sandomierskiego, zostały przekazane w r. 1822 Konsystorzowi Generalnemu Warszawskiemu i spłonęły w r. 1944 w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim¹¹. Dla diecezji krakowskiej zachowały się fragmenty wizytacji

⁸ Małopolska XVI, s. 491—556, 557—589; sygnatury podstawy źródłowej podane przez Pawińskiego są nieaktualne. Rejestr pow. pilzneńskiego znajduje się w ASK, LIV, 12, f. 1—72, a rejestr pow. chęcińskiego w ASK, I, 9, f. 725—757. Rejestry te były podstawą nie wydanych opracowań Waleriana Zakliki, *Struktura społeczno-gospodarcza pow. pilzneńskiego w XVI w.* (Rzeszów 1957), rkps IH PAN nr 16; tenże, *Powiat chęciński w XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym* (Rzeszów 1959), rkps IH PAN nr 26.

⁹ VL, I, f. 472—475. Zob. na ten temat: W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 259 n.; A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Warszawa 1974, s. 35 n.; LR 1529, s. VI. O Benedykcie Izdbieńskim, późniejszym biskupie poznańskim zob. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2. Poznań 1964, s. 97—99; po powrocie ze studiów w Padwie w r. 1521 rychło pozyskał pracę w kancelarii królewskiej, ciesząc się poparciem podkanclerzego Piotra Tomickiego; kanonikat gnieźnieński z prezenty królewskiej otrzymał Izdbieński 3 V 1527, zaś krakowski — 12 X t.r.; 24 III 1538 dostał natomiast kanclerstwo gnieźnieńskie.

¹⁰ O stanie zachowania wizytacji i ich wartości badawczej zob. S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii w XVI—XVII w. jako źródło historyczne*, „Zeszyty KUL”, V, 1962, nr 3(19), s. 39—58; B. Kumor, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2, 1969, s. 8—11.

¹¹ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. I: *Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, z. 1, sygn. 1—20 z lat 1602—1755, ABMK, 28, 1974, s. 57 n.

z r. 1565, obejmujące m.in. kilkanaście parafii sandomierskich¹², a przede wszystkim wizytacje poszczególnych dekanatów z lat 1592–1604. Korzystaliśmy z wypisów dokonanych z tych wizytacji przez Z. Kozłowską-Budkową w okresie międzywojennym dla Komisji Atlasu Historycznego PAU oraz przez S. Kurasia po II wojnie dla Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej¹³, niekiedy tylko sięgając do oryginałów przechowywanych w Archiwach Metropolitalnym i Kapitulnym w Krakowie¹⁴. Ponadto wykorzystaliśmy Compendium akt wizytacji diecezji krakowskiej z lat 1595–1611¹⁵, obejmujące również wizytacje poszczególnych dekanatów z lat 1608–1611 i być może z tego powodu podające inny podział na dekanaty niż wizytacja z lat 1592–1604.

Wizytacje te dostarczyły wielu danych o osadach nie występujących w rejestrach poborowych, uzupełniając przekazany przez nie obraz osadnictwa. Wizytacje były również główną podstawą przy oznaczaniu przynależności parafialnej poszczególnych osad, przy czym luki w danych wizytacyjnych, spowodowane reformacją lub zatrąceniem akt wizytacji (archidiakoniat kurzelowski), wypełnialiśmy danymi innych źródeł kościelnych i niekiedy rejestrów poborowych. Dzięki wizytacjom możliwe było rozwiązanie wielu wątpliwości dotyczących się identyfikacji osad lub ich nazw.

Ważnym typem źródeł wykorzystywanych przy opracowaniu mapy woj. sandomierskiego były lustracje dóbr królewskich. Wykorzystano wydaną drukiem lustrację z r. 1564/1565¹⁶ i nie wydaną lustrację z r. 1569/1570¹⁷, a także, w celach porównawczych i z powodu pominięcia w lustracjach z XVI w. części dóbr królewskich, lustracje w XVII w. (1602, 1616, 1627, 1660–1664)¹⁸. Lustracje dostarczyły wielu cennych informacji dotyczących się rozwoju osadnictwa, nazw miejscowych i fizjograficznych, wielkości miast, granic itd. Były też podstawowym źródłem do ustalenia przynależności poszczególnych osad do dóbr królewskich. Podobnych danych jak lustracje, a czasem obfitszych, dostarczyły inwentarze starostw z drugiej połowy XVI w.¹⁹ Jako źródła pomocnicze przy ustalaniu przynależności do dóbr królewskich wyzyskane zostały materiały tzw. Rewizji listów, czyli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn 1563/1564²⁰ oraz dekrety sejmów 1566, 1567, 1569, dotyczące się uregulowania spornych kwestii dotyczących tychże dóbr²¹.

Do odtworzenia sieci drożnej cennych informacji dostarczyła nie wydana lustracja dróg i cel Małopolski z lat 1564/1565²².

Przy opracowywaniu mapy woj. sandomierskiego korzystaliśmy także ze źródeł powstałych w XV w., w pierwszej połowie XVI w. oraz w XVII i XVIII w. Przede wszystkim wymienić tu należy

¹² T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przeszłość”, I, 1946, s. 43–96.

¹³ AKM Kraków: dekanaty pilzneński, mielecki, ropczycki, biecki i jasielski – r. 1595 i 1596, AV Cap., nr 2, 4; dekanaty solecki i łukowski – r. 1595, VA Cap., nr 3; dekanat opatowiecki – r. 1596, AV Cap., nr 7; dziekanat kielecki – r. 1597, AV Cap., nr 8; dekanat tarnowski, dobczycki – r. 1597, AV Cap., nr 9; dekanat jędrzejowski, pacanowski, sokoliński, kijski, witowski – r. 1598, AV Cap., nr 10; dekanat stężycki, zwoleński, radomski – r. 1598, AV Cap., nr 14; archidiakoniat zawichojski („exortationibus in visitationibus...”) – r. 1592, AV Cons., nr 2; archidiakoniat sandomierski – r. 1604, AV Cons., nr 18. Wypisy z tych wizytacji znajdują się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej w Krakowie; zawierają one, oprócz danych dotyczących kościoła parafialnego, spis wsi należących do poszczególnych parafii.

¹⁴ AKM Kraków, m.in. AV Cons. nr 2, AV Cap., nr 2, 4, 9, 12 (archidiakoniat zawichojski, r. 1598), nr 30 (dziekanat kielecki, r. 1610).

¹⁵ AKM Kraków, *Compendium actorum visitationis exterioris ecclesiarum... 1595–1611*, AV Cap., nr 65 (korzystaliśmy z mikrofilmu Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL, nr 3272).

¹⁶ LS 1564/5.

¹⁷ AGAD, Dz. XVIII, 29.

¹⁸ Lustracja z r. 1602 – AGAD, Dz. XVIII, 19 (starostwa sandomierskie i checińskie, ekonomie kozienicka i wiślicka), Lustracja z r. 1616 (ASK, XLVI 99 B), lustracja z r. 1627 (AGAD, Dz. XVIII, 33); LS 1660–1664.

¹⁹ Inwentarze starostwa radomskiego z r. 1554 (ASK, XLVI, 100c), z r. 1567 (AGAD, Dz. XVIII, 30) oraz z drugiej połowy XVI w. (ASK, LVI, R 1/II); starostwa sandomierskiego z r. 1567 (AGAD, Dz. XVIII, 68) i kilka z drugiej połowy XVI w. (ASK, LVI S 5/II); starostwa stężyckiego z drugiej połowy XVI w. (ASK, LVI, S 3/II); kilka inwentarzy starostwa korczyńskiego z drugiej połowy XVI w. (ASK, LVI, K 2/I, II) oraz dzierżawy Góra–Robczyce z r. 1582 (ASK, LVI, G 4). Z inwentarzy z pierwszej połowy XVI w. wymienić trzeba inwentarz starostwa szydłowskiego z r. 1533 (ASK, LVI, S 6/I) oraz starostwa checińskiego z drugiego dziesięciolecia XVI w. (ASK, LVI, C 6).

²⁰ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, f. 67–90 (protokoły rewizji); MK, 98, f. 151–201^v; (rejestr przedłożonych tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn).

²¹ ASK, XLVI, 41, f. 22–34^v; AGAD, Dz. XVIII, 9, f. 2–2^v; MK, 106, f. 22–30.

²² WAP Kraków, Archiwum ks. Sanguszków, nr 19. Szerzej o tej lustracji zob. s. 121. Dla rozwiązania niektórych kwestii, dotyczących głównie granicy z woj. krakowskim, sięgaliśmy do LDK.

rejstry podymnego i pogłównego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.²³ oraz rejestr poborowy pow. pilzneńskiego z r. 1629²⁴. Przy rozwiązywaniu kwestii nazewniczych, identyfikacyjnych oraz dotyczących się podziałów parafialnych pomocny okazał się „Regestr dyecezyów” F. Czajkowskiego²⁵. Jest to wyciąg sumaryczny z opisów parafii sporządzonych przez proboszczów na ankietę, zarządzoną przez biskupa (późniejszego prymasa) Poniatowskiego 1 XII 1782, do której kwestionariusz ułożył właśnie Czajkowski. Regestr powstał zapewne w latach 1783–1784 i zawiera wykaz osad znajdujących się w poszczególnych parafiach wraz z nazwiskami właścicieli²⁶. W celu uzupełnienia danych sięgnęliśmy też do spisu ludności diecezji krakowskiej z r. 1787²⁷, Tabeli miast i wsi z r. 1827 oraz *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*.

Liber beneficiorum Długosza²⁸, *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz *Liber retaxationum* z r. 1529 poszerzyły nasze informacje na temat lokalizacji, własności, nazewnictwa i przynależności parafialnej osad. Dwa pierwsze źródła spisane są w układzie parafialnym, zaś *Liber retaxationum* daje też m.in. wykazy wsi, z których poszczególni plebani otrzymywali meszną i dziesięcinę z łąnów kmiecych, co pośrednio było pomocne przy wyznaczaniu zasięgu parafii. Źródła te były szczególnie przydatne przy wyjaśnianiu wątpliwości dotyczących własności instytucji kościelnych, zaś Łaski był głównym punktem wyjścia przy rekonstrukcji podziałów parafialnych w archidiaconacie kurzelowskim.

W pracy nad przygotowaniem niniejszego wydawnictwa wykorzystaliśmy wiele innych źródeł weryfikujących i uzupełniających informacje zaczerpnięte ze źródeł podstawowych. Uwzględniliśmy więc m.in. wpisy w Metryce Koronnej (nadania dóbr, rozgraniczenia, lokacje itd.)²⁹, kodeksy dyplomatyczne³⁰. W razie potrzeby (wątpliwości dotyczące lokalizacji osady lub pisowni jej nazwy) korzystaliśmy z kartoteki słownika historyczno-geograficznego woj. sandomierskiego w średniowieczu znajdującej się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej w Krakowie, a zawierającej informacje źródłowe z okresu do ok. r. 1525. Dla analogicznych celów korzystaliśmy ze sporządzonej przed r. 1939 i znajdującej się również we wspomnianej pracowni kartoteki osad woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVIII w., opartej na źródłach skarbowych i kościelnych tego okresu³¹. Dodać tu trzeba, że księgi sądowe z terenu woj. sandomierskiego, z wyjątkiem ksiąg pilzneńskich zachowanych w Archiwum Państwowym w Krakowie, zniszczone zostały w czasie ostatniej wojny.

Dane na temat własności duchownej uzupełniliśmy z dokumentów opublikowanych przez ks. Jana Wiśniewskiego (*Monumenta dioecesis Sandomiriensis, Monumenta dioecesis Kielcensis*)³²,

²³ Rejestry te znajdują się w ASK,I, ks. 65, 67, a rejestr podatku groszowego ziemi stężyckiej z r. 1711 znajduje się w ASK,I, 9, f. 710–722. Wykorzystaliśmy też odpis rejestru podymnego z r. 1676 obejmujący całą Koronę ze zbiorów F. Łoyki, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (rkps nr 1099; mkf. Biblioteki Narodowej, nr 1857). O skrupulatności wypisów źródłowych Łoyki – H. Madurowicz-Urbańska, *Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomiką Polski*, cz. I: *Pieniądz*, Wrocław 1976, s. 19.

²⁴ *Rejestr poborowy pow. pilzneńskiego z 1629 r.*, wyd. Z. Guldon, L. Stępkowski, Z. Trawicka [w:] *Kieleckie Studia Historyczne*, Kielce 1977, s. 211–283. Istnieje również rejestr poborowy pow. sandomierskiego z tego roku (WAP Kraków, Archiwum ks. Sanguszków, nr 90), z którego wyzyskania zrezygnowaliśmy.

²⁵ F. Czajkowski, *Regestr dyecezyów*, rkps w Archiwum Kapituły Łowickiej (mkf. Biblioteki Narodowej, nr 7679).

²⁶ J. Warężak, *Opisy parafialne i mapy F. Czajkowskiego z końca XVIII w. b. województwa sieradzkiego i łęczyckiego*, rkps IH PAN, nr 58, s. 1–4.

²⁷ *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, wyd. J. Kluczycki, Archiwum Komisji Historycznej, t. VII, Kraków 1894, s. 269–478.

²⁸ Długosz LB; o źródle tym zob. S. Kuraś, *Registrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966.

²⁹ Dla okresu do r. 1572 korzystaliśmy głównie z MRPS, natomiast dla okresu po tej dacie jako pomoc wykorzystaliśmy kartotekę wpisów w Metryce dotyczących dóbr królewskich w latach 1574–1668, znajdującą się w Pracowni Polski Nowożytnej IH PAN.

³⁰ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, wyd. J. Bartoszewicz, A. Muczkowski, L. Ryszczewski, t. I–II, Warszawa 1847–1858; KKK; KD Młp.; ZDM; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, wyd. S. Kuraś, t. I–II, Lublin 1965, 1973.

³¹ Charakterystykę tych źródeł podaje K. Buczek, *Źródła i metoda* [w:] AHP WK, Kraków 1930, s. 22–48; tenże, *Wstęp* [w:] *Materiały do Słownika Historyczno-Geograficznego Województwa Krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, Warszawa 1960, s. V–XVI.

³² Są to dodatki źródłowe do monografii poszczególnych dekanatów diecezji sandomierskiej pióra tegoż autora (*Dekanat Opatów*, Radom 1907; *Dekanat Ilżecki*, Radom 1908–11; *Dekanat Radom*, Radom 1911; *Dekanat Konecki*, Radom 1912; *Dekanat Kozienice*, Radom 1913; *Dekanat Opoczyński*, Radom 1913; *Dekanat Sandomierski*, Radom 1914–15; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, Mariówka 1927; *Historyczny opis*

inwentarzy dóbr arcybiskupich wydanych przez B. Ulanowskiego³³, inwentarzy dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego wydanych przez B. Ulanowskiego i L. Żytkowicza³⁴, inwentarzy dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1668 i 1746³⁵ oraz *Materiałów do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1479 – 1640* wydanych przez S. Kurasia³⁶.

Wreszcie uzupełniliśmy informacje o rozwoju sieci parafialnej wykorzystując rejestry wybranych zapisek działalności arcybiskupów gnieźnieńskich wydane przez H. Rybusa³⁷ oraz odpisy aktów erekcyjnych znajdujące się w aktach lustracji dóbr pobiskupich z r. 1789³⁸. Przydatne okazały się opracowania B. Kumora i E. Wiśniowskiego zestawiające dane źródłowe z wielu przekrojów chronologicznych³⁹.

Inne źródła drobniejsze lub wykorzystane wrywkowo wymienione są w przypisach do poszczególnych rozdziałów komentarza. Źródła, na podstawie których opracowany został plan Sandomierza, omówiono w komentarzu do tego planu.

kościół, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickiem, Mariówka 1929; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Mariówka 1930; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka 1932).

³³ *Visitationes bonorum archiepiscopatus nec non capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

³⁴ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego w r. 1534*, wyd. B. Ulanowski. *Archiwum Komisji Historycznej*, T. X, 1902; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z 1582 r.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego [z r. 1598]*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.

³⁵ Rkps Biblioteki Ossolineum nr 1174/I (mkf. Biblioteki Narodowej, nr 8717).

³⁶ *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, III, Warszawa – Wrocław 1959, s. 263 – 357.

³⁷ H. Rybus, *Rejestry wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466 – 1806*, ABMK, 3, 1961, s. 111 – 404.

³⁸ ASK, XLVI, 71 – „Kopie erekcyjów Kościołów w kluczach bodzocińskim, cisowskim, tudzież zapisy i fundusze wszelkie przez bpów krakowskich zdziałane a przez lustratorów skarbu koronnego wynotowane roku 1789”; *ib.*, 74 – „Kopie erekcyjów Kościołów i funduszów w kluczu kieleckim roku 1789 zebrane”; *tamże*, 76 – „Kopie erekcyjów i funduszów Kościołów kluczów iżdeckiego, dobrowodzkiego, zboronieckiego, niekurskiego, zlockiego, kunowskiego i mirowskiego dawniej do biskupstwa krakowskiego należących [...] rok 1789 spisane”.

³⁹ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, 8, 1964, s. 271 – 304, 9, 1964, s. 93 – 286; *tenże*, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, *ib.*, 12, 1966, s. 205 – 288, 14, 1967, s. 249 – 256; E. Wiśniowski, *Prepozytura Wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976 (*Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, t. II, cz. 2).

II. ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Henryk Rutkowski

Mapy z XVI w. obejmujące obszar woj. sandomierskiego nie odegrały w naszej pracy prawie żadnej roli. Są to bowiem mapy Polski w skali ok. 1:1 600 000 i mniejszej, czyli wielokrotnie mniej szczegółowe od naszego opracowania, a ponadto z wielkimi błędami rysunku (zniekształcenia sieci rzecznej, wadliwa lokalizacja miejscowości i in.). Mapy te budzą zainteresowanie jako obraz woj. sandomierskiego wykonany i upowszechniony w tym okresie, którym się zajmujemy, ale to odrębne zagadnienie¹. Jako źródła służyły nam natomiast tylko w niewielkim zakresie dwie mapy Polski z drugiej połowy XVI w., których autorami byli Wacław Grodecki i Andrzej Pograbka; wykorzystaliśmy pomocniczo nazwy miejscowości występujące na tych kartach oraz drogi z mapy Pograbki. Mapa Grodeckiego z ok. r. 1562 (skala ok. 1:1 680 000)² zawiera 51 miejscowości z obszaru woj. sandomierskiego, prawie wyłącznie miasta. Mapa Pograbki z r. 1570 (skala ok. 1:2 000 000), opracowana przede wszystkim na podstawie mapy poprzedniej³, dodaje do tego zestawu miejscowości 5 dalszych miast. Prawie wszystkie nazwy miejscowe na obydwu mapach są poprawne, jeżeli idzie o ich brzmienie, a nie pisownię, wówczas przecież nieustaloną. Mapa Pograbki, jako pierwsza ze znanych nam map Polski, przedstawia kilka dróg, z których większość przechodzi przez terytorium woj. sandomierskiego⁴.

Omówienie właściwych źródeł kartograficznych naszego opracowania zaczynamy od pierwszej mapy szczegółowej, którą sporządził w XVIII w. ksiądz Franciszek Czajkowski (Czaykowski). Był on zapewne inicjatorem ankiety zarządzanej przez Michała Poniatowskiego, która w latach 1783–1786 przyniosła opisy parafii niemal całego kraju w granicach po pierwszym rozbiorze. Czajkowski zbierając i porządkując te opisy sporządził na ich podstawie „Regestr dyecezyów” – zestawienie miejscowości i ich właścicieli w układzie parafialnym z sześciu zachodnich diecezji państwa⁵. Opracował on także na tej samej podstawie kilka map, wśród których jest mapa woj. sandomierskiego z r. 1786, w skali 1:185 000⁶. Pomimo dużych zniekształceń ma ona dla nas treść interesującą zwłaszcza dlatego, że zawiera podziały kościelne. Co prawda, taką samą przynależność parafialną miejscowości znajdujemy w „Regestrze dyecezyów”, ale nawet niedokładny obraz kartograficzny ma swoje zalety (m.in. na mapie występuje parafia Chełmce, którą opuszczono w rejestrze). Mapę Czajkowskiego wykorzystywaliśmy pomocniczo przy opracowaniu granic parafialnych i do ustalania nazw miejscowych, a wyjątkowo także do lokalizacji osiedli.

Z kartografii polskiej czasów stanisławowskich głównym źródłem była dla nas „Mappa szczególna województwa sandomierskiego” Karola de Perthéesa, w skali 1:225 000. Mapa ta została

¹ H. Rutkowski, *Terytorium województwa sandomierskiego na mapach z XVI w.* (w przygotowaniu).

² K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32–36; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, fig. 19; B. Kmieciakowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, 6, 1974, nr 1, s. 23–29; M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności mapy Polski Wacława Grodeckiego*, ib., s. 29–33.

³ Buczek, *Dzieje*, s. 35–36; tenże, *The History*, fig. 22.

⁴ Por. U. Puckalanka, *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”, nr 54: Biblioteka, z. 4, 1964, s. 194–198.

⁵ J. Wieteska, *Opisy parafii polskich z XVIII w.*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 36, 1952, nr 6–9, s. 173–182; J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław 1969, s. 53–56. O „Regestrze dyecezyów” por. s. 16.

⁶ „Województwo sandomierskie na powiaty i parafie podzielone r. MDCCLXXXVI, przez Franciszka Czajkowskiego kanonika sandomierskiego”. Rkps w AGAD, fotokopie w IH PAN w Warszawie. Inny, niewykończony egzemplarz tej mapy w zbiorach Biblioteki Narodowej. Buczek, *Dzieje*, s. 85–87; tenże, *The History*, fig. 59; B. Majewska, *Mapa województwa sandomierskiego Franciszka Czajkowskiego*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, 1973, nr 3, s. 17–20.

opracowana w latach 1788–1791 (rkps ma datę 1788, druk – 1791), a wydano ją w Paryżu ok. r. 1795⁷. Jako mapa z okresu po pierwszym rozbiórce pokazuje ona woj. sandomierskie bez terenów na południe od Wisły. Jej podstawę, jak i innych map szczegółowych Perthéesa, stanowiły przede wszystkim wspomniane już opisy parafii, a ponadto nieliczne punkty z oznaczonymi współrzędnymi geograficznymi, różne starsze mapy oraz obserwacje poczynione w terenie, zwłaszcza szkice przebiegu dróg. W rezultacie dokładność mapy woj. sandomierskiego Perthéesa nie jest zadowalająca, jeśli idzie o nasze potrzeby, chociaż wyraźnie przewyższa pod tym względem mapę Czajkowskiego⁸. Podobnie jak w pracy nad mapą Mazowska, mapa Perthéesa posłużyła głównie do ustalenia granic administracyjnych, dróg i nazewnictwa, a tylko w niewielkiej mierze była pomocna w kwestiach lokalizacji osiedli. Wyzyskano również tabelaryczne zestawienia dóbr królewskich i kościelnych umieszczone na tej mapie. Poza tym w razie potrzeby sięgano do materiałów Perthéesa, stanowiących etap przejściowy między opisami parafii a mapami; są to szkice poszczególnych parafii, oprawione w 12 tomów pt. Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego⁹.

Z osiemnastowiecznych map polskich wykorzystano także szczegółową mapę wojskową części pogranicza od strony Galicji („od wsi Trzebicy aż do rzeczki Ławy”), sporządzoną w r. 1790 przez por. Franciszka Podoskiego (skala 1:43 000)¹⁰.

Dla południowej części województwa, zabranej przez Austrię w r. 1772, pierwszą mapą opracowaną po rozbiórce było zdjęcie tzw. polityczne, wykonane pod kierunkiem Józefa Liesganiga w latach 1772–1774. Oparto je na pobieżnej triangulacji i również pobieżnych pomiarach terenowych, opracowując najpierw w skali 1:72 000¹¹. Po przeróbkach i poprawkach wykonanych przez Liesganiga, Jan von Lichtenstern zredukował mapę do skali 1:288 000 i tak wydano ją (z dodaniem Bukowiny) w r. 1790¹². Ponownie wydało tę mapę Kwaternmistrzostwo Generalne wojska austriackiego w r. 1824, wprowadzając niewielkie uzupełnienia (w przebiegu dróg)¹³. W naszej pracy korzystaliśmy z tego drugiego wydania, a zastosowanie mapy Liesganiga było analogiczne do mapy Perthéesa, pomijając oczywiście granice.

Nieporównanie bardziej dokładne, nie tylko ze względu na skalę, lecz także w wyniku dość kompletnej triangulacji i szczegółowych pomiarów topograficznych, jest zdjęcie wojskowe Galicji, wykonane w latach 1775–1783. W początkowym okresie pracami kierował płk Jan Seeger von Dürrenberg, a podjęte po przerwie 1778–1779 główne prace były prowadzone pod kierunkiem ppłk Fryderyka von Miega (gdy zmarł w r. 1783, jego rolę przejął mjr von Waldau). Rezultatem tych prac była wieloarkuszowa rękopiśmienna mapa w skali 1:28 800. Obfituje ona w szczegóły i wyróżnia się dużą dokładnością¹⁴.

Pozostałe ziemie woj. sandomierskiego, które znalazły się w zaborze austriackim w r. 1795, objęto wraz z całą tzw. Galicją Zachodnią analogicznym zdjęciem wojskowym w latach 1801–1804.

⁷ Rkps w AGAD. Pełny tytuł i dedykację mapy drukowanej podają B. Krassowski i in., *Polska na starych mapach. Katalog wystawy*, Warszawa 1977, nr 88.

⁸ S. Pietkiewicz, *Analyse de l'exactitude de quelques cartes du XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle, couvrant les territoires de l'ancienne Pologne*, „Przegl. Geogr.”, 32, 1960, Suplement, s. 24; Buczek, *Dzieje*, s. 80–91; tenże, *The History*, fig. 58; tenże, *Perthées Herman Karol de*, PSB, 25, 1980, s. 638–640.

⁹ Rkps w Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, mkf. w IH PAN w Warszawie; AHP Mazowsze, s. 24; A. Krawczyk, *Carol Perthées, Description of Parishes... Introductory Information*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 438: *Prace Geogr.*, z. 43, Kraków 1976, s. 191–196.

¹⁰ Rkps w AGAD, klisze w IH PAN. K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej* [w:] *Prace Komisji Atlasu Hist. Polski*, 3, Kraków 1935, s. 206–209; tenże, *Dzieje*, s. 93–94; tenże, *The History*, fig. 60.

¹¹ Rękopiśmienny egzemplarz tej mapy z r. 1775, oprawny w formie atlasu, znajduje się w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu.

¹² *Regna Galiciae et Lodomeriae...*; Krassowski i in., o.c., nr 93.

¹³ *Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig... vermehrt und verbessert von dem K.K. Oest. Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1824* (33 arkusze); B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 54–57.

¹⁴ Zdjęcie topograficzne Miega, liczące 413 arkuszy, znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu, negatywy i powiększenia fotograficzne części tej mapy w IH PAN w Warszawie. Mapę tę zredukowano do skali 1:115 200, ale i ta redukcja pozostała nie wydana. J. Paldus, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II*, „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien”, phil.-histor. Klasse, Bd. 63, Abh. 2, Wien 1919, s. 9, 46–53; Olszewicz, o.c., s. 57; S. Pietkiewicz, *Austriackie topograficzne mapy Tatr i Przedtatrza od końca XVIII do końca XIX stulecia i ich dokładność*, „Prace i Studia Inst. Geogr. UW”, z. 16, Warszawa 1974, s. 95–99.

Kierował tymi pracami płk Antoni Mayer von Heldensfeld, tworząc również rękopiśmienną mapę w skali 1:28 800, opartą na dobrych podstawach matematycznych i topograficznych, starannie wyrysowaną i zawierającą bogatą treść¹⁵. Te szczegółowe karty Heldensfelda doczekały się wkrótce kilku redukcji, m.in. Hieronim Benedicti sporządził i wydał w r. 1808 mapę Galicji Zachodniej w podziałce 1:172 800¹⁶.

Wymienione dwie austriackie mapy wojskowe jedynie w nazwach miejscowych mają dość dużo błędów¹⁷, poza tym ich dokładność, ze względu na znacznie większą skalę od skali naszego opracowania, na ogół przewyższała nasze potrzeby. Dlatego niejednokrotnie wystarczało nam posłużenie się mapą Benedictiego zamiast oryginalnym zdjęciem Heldensfelda. Mapy Miega i Heldensfelda stanowiły w naszej pracy podstawę lokalizacji miejscowości oraz ustalenia przebiegu ważniejszych dróg. Ponadto na obszarze objętym mapą Miega przedstawiliśmy według niej elementy fizjograficzne (rzeki, bagna i lasy); mapa Heldensfelda w tym zakresie miała tylko znaczenie pomocnicze wobec oparcia fizjografii tamtych terenów na mapie Kwatermistrzostwa.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, czyli tzw. mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypaść na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Prawdopodobnie już przed powstaniem listopadowym odbito kilka arkuszy, a później stopniowo wydawano dalsze sekcje, niektóre parokrotnie w związku z nanoszeniem poprawek. Druk całości mapy trwał do r. 1843, a wydano ją z datą 1839, z głównym tytułem w języku rosyjskim i pobocznymi po polsku i francusku¹⁸. Później kilka razy robiono przedruki z małymi zmianami (np. dodawano koleje). Spośród 11 arkuszy mapy Kwatermistrzostwa, które obejmują północną i środkową część dawnego woj. sandomierskiego, 6 arkuszy zachodnich i południowych wykonało Wojsko Polskie, 2 były przed r. 1831 w opracowaniu, a 3 arkusze wschodnie sporządzili topografowie rosyjscy. Oryginalne zdjęcia mapy Kwatermistrzostwa miały skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia mapy pruskie i austriackie wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim na stykach tych map¹⁹. Na podstawie *Topograficznej karty Królestwa Polskiego* przedstawiliśmy elementy fizjograficzne wymienionej części woj. sandomierskiego, a także posługiwaliśmy się tą mapą przy lokalizacji miejscowości, ustalaniu nazewnictwa i opracowaniu dróg.

Pewne usługi przy lokalizacji osiedli oddała nam mapa opracowana pod kierunkiem gen. Wojciecha Chrzanowskiego w skali 1:300 000. Cechą mapy Chrzanowskiego, skompilowanej z wielu wcześniejszych opracowań kartograficznych, jest sieć osadnicza znacznie bardziej szczegółowa, niż zwykle bywa na mapach w tej skali²⁰.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia naszej mapy użyliśmy wojskowych map topograficznych w skali 1:100 000 z pierwszej połowy XX w. Są to arkusze polskiej mapy taktycznej, opracowanej przez Wojskowy Instytut Geograficzny w okresie II Rzeczypospolitej – mapy stojącej na bardzo wysokim poziomie, m.in. pod względem kartometrycznym i toponomastycznym²¹. Używaliśmy częściowo oryginalnych wydań tych map, a częściowo ich reprodukcji niemieckich, sporządzonych przed i w czasie drugiej wojny światowej. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się mapami administracyjnymi powiatów w skali 1:100 000, opublikowanymi po r. 1945.

Źródła kartograficzne do planu miasta Sandomierza przedstawiono w rozdziale dotyczącym tego planu.

¹⁵ Zdjęcie Heldensfelda (275 arkuszy) w Kriegsarchiv w Wiedniu, mkf. i powiększenia fot. w IH PAN w Warszawie.

¹⁶ *Carte von West-Gallizien... unter der Direction... Anton Mayer von Heldensfeld... aufgenommen worden... herausgegeben... von Hieronimus Benedicti*, Wiedeń 1808 (12 arkuszy); L. Sawicki, *Pulkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928; AHP WK, Źródła i metoda, s. 19–20; T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, 7, 1966 (1967), s. 203.

¹⁷ Por. Olszewicz, o.c., s. 55, 118.

¹⁸ *Topograficzeskaja karta Carstwa Polskago* (60 arkuszy); reprodukcja wydania z ok. r. 1863 i krytyczne przedstawienie stanu badań: B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, Zabytki polskiej kartografii, z. 1).

¹⁹ Olszewicz, o.c., 119–175; Pietkiewicz, *Analyse*, s. 24–25; Krassowski, o.c.

²⁰ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). Opracowanie i wydanie arkuszy obejmujących ziemie polskie zostało ukończone ok. r. 1848; Olszewicz, o.c., s. 177–180.

²¹ B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 159–169 i szkic 7; S. Alexandrowicz, *Nowa praca o rozwoju kartografii wojskowej w Polsce*, „Studia Źródłoznawcze”, 24, 1979, s. 207–212.

METODA I WYNIKI

I. ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Krzysztof Chlapowski

Na mapie woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. przedstawiono następujące elementy fizjograficzne: ukształtowanie powierzchni, sieć wodną i zalesienie. Zostały one opracowane na podobnych zasadach, jak na mapie Mazowsza w XVI w. z pewnymi tylko modyfikacjami.

R z e ź b ę t e r e n u woj. sandomierskiego, obfitującego w znaczne wzniesienia, przedstawiono poziomiami o cięciu co 20 m do 200 m n.p.m. i co 50 m począwszy od tej wysokości, w celu uczynienia obrazu kartograficznego i odciążenia go z elementów drugoplanowych, biorąc pod uwagę główną treść mapy. Postąpiono więc inaczej, niż przy opracowywaniu mapy Mazowsza, gdzie zastosowanie jednolitych cięć co 20 m było uzasadnione ukształtowaniem terenu tego regionu (brak gór).

K r a i n y g e o g r a f i c z n e. Obszar woj. sandomierskiego obejmuje¹: 1) część Nizin Środkowopolskich, 2) Wyżynę Środkowomałopolską, 3) część Północnego Podkarpacia (Kotline Sandomierską), 4) część Zewnętrznych Karpat Zachodnich (Pogórze Środkowobeskidzkie).

Północną połąć województwa stanowiła fizjograficznie południowo-wschodnia część Nizin Środkowopolskich. Są to tereny nizinne, silnie zalesione (Puszcza Jedleńska, Puszcza Stężycka), przedzielone rozległą doliną Wisły, która zmieniała tu często koryto, czego śladem są liczne starorzecza i łąchy.

Rozciągająca się z północnego zachodu na południowy wschód między Pilicą i Wisłą Wyżyna Środkowomałopolska dzieli się na 3 regiony: Wyżynę Przedborską, Nieckę Nidziańską i Wyżynę Kielecko-Sandomierską. W granicach województwa znajduje się część Wyżyny Przedborskiej rozciągająca się szerokim pasem wzdłuż Pilicy ze wzgórzami w części środkowej (Wzgórze Opoczyńskie, Wzgórze Łopuszańskie, Pasma Przedborsko-Małoskie) i terenami podmokłymi w części południowej (Niecka Włoszczowska), po części zalesiona (Puszcza Przedborska).

Osią Niecki Nidziańskiej jest Nida, a południową granicę stanowi Wisła. Występują tu zjawiska krasowe, jak szczeliny, kanały, grotty, jaskinie.

Wyżynę Kielecko-Sandomierską charakteryzuje duże zróżnicowanie ukształtowania powierzchni. W jej części centralnej znajdują się Góry Świętokrzyskie. Na północ od nich leżą tereny pofałdowane (Przedgórze Iłżeckie), na południu nie przekraczające 300 m n.p.m. Pogórze Szydłowskie, na wschodzie stosunkowo płaska, pochylona ku wschodowi, Wyżyna Sandomierska.

Góry Świętokrzyskie² są starym górotworem, znacznie zniszczonym długotrwałym oddziaływaniem czynników klimatycznych. Stąd stosunkowo niewielkie wysokości względne, łagodne zbocza, rumowiska kwarcytów (gołoborza) itp. zjawiska. Występują tu: malachit, azuryt, wapienie, marmury i inne kamienie budowlane, ruda żelaza oraz eksploatowane dawniej rudy metali kolorowych – ołowiu i miedzi³.

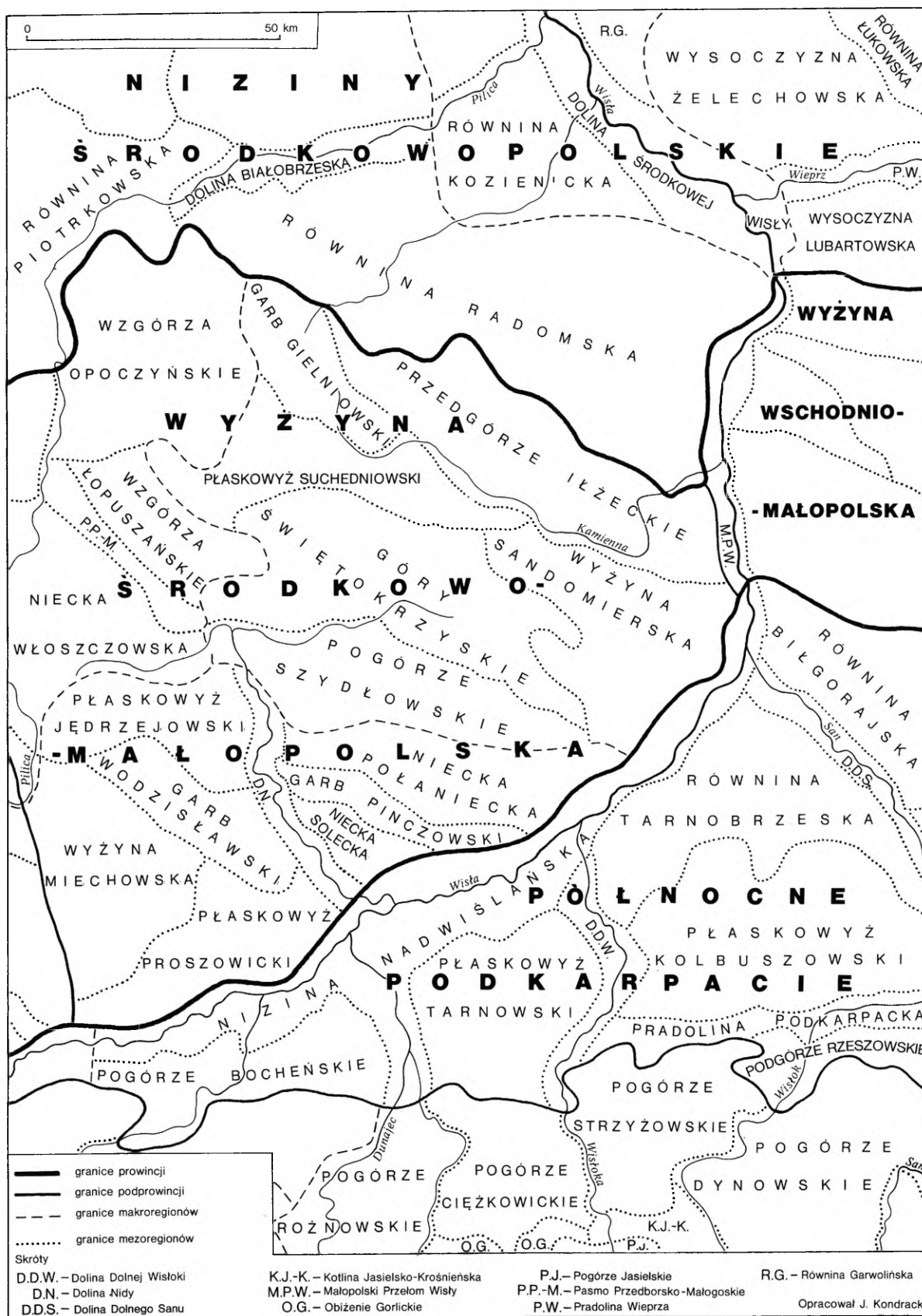
Góry Świętokrzyskie składają się z licznych, niewysokich pasm, poprzecinanych przełomowymi dolinami rzecznyymi, przebiegającymi z północnego zachodu na południowy wschód. Główne pasmo

¹ Por. *Atlas Narodowy Polski*, Warszawa 1974, mapa nr 41: *Regiony fizycznogeograficzne*, opr. J. Kondracki, J. Ostrowski.

² O nazwie: Góry Świętokrzyskie, zob. J. Czarnocki, *Granice Gór Świętokrzyskich oraz podział regionalny tego obszaru* [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski*, 1930, Kielce 1931, s. 55. Lysej Górze poświęcił sporo uwagi Długosz, *Annales*, I, s. 101 n.

³ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, pod red. J. Pazdura, Katowice 1960; A. Wyrobisz, *Szkló w Polsce XV–XVII w.*, Warszawa 1968; Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego 1789, ASK, XLVI, 55a, f. 155, 222: „Góry są wielkie, w niektórych znajdują się rudy żelazne”, „kruszcze miedziane bogate w srebro, galwan, ołów z miedzią pomieszany”.

REGIONY FIZYCZNOGEOGRAFICZNE WOJEWÓDZTWA SANDOMIERSKIEGO

ok. 60 km długości dzieli się na: Pasma Masłowskie (G. Radostowa 452 m n.p.m., G. Masłowska 440 m), Łysogóry i Pasma Jeleniowskie (G. Jeleniowska 531 m, Szczytniak 552 m). W Łysogórach znajdują się dwa najwyższe szczyty Gór Świętokrzyskich – Łysica (611 m) i Łysa Góra czyli Łysiec (593 m). Na północ od głównego grzbietu znajdują się: Garb Gielniowski, Wzgórza Suchedniowskie, Łańcuch Klonowski (G. Bukowa 478 m), a na południe – liczne, drobne pasma, np. Góry Zgórskie, Góry Dymińskie (G. Dąbrowa 450 m), Pasma Chęcińskie, Pasma Zelejowskie⁴. W Górach Świętokrzyskich znajdują się lasy jodłowe i modrzewiowe (Puszcza Świętokrzyska); występują też relikty roślinności stepowej. Oprócz Puszczy Świętokrzyskiej na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej znajdują się inne duże obszary leśne, jak Puszcza Szydłowska.

Rozległą i zróżnicowaną Kotlinę Sandomierską, obejmującą znaczne obszary powiatów pilzneńskiego, sandomierskiego i wiślickiego, przecinają szerokie doliny rzeczne, silnie zalesione (Puszcza Radłowska, Puszcza Mędrzechowska, Puszcza Sandomierska).

Woj. sandomierskie rozciągało się też na fragment Pogórza Środkowobeskidzkiego, którego najwyższym szczytem jest leżąca już poza granicą woj. sandomierskiego góra Liwocz (561 m)⁵. Pogórze, podobnie jak całe Beskidy, jest górotworem alpejskim, zbudowanym z piaskowców, a w obniżeniach z łupków ilastych, ubogim w bogactwa mineralne.

G l e b y. Na terenie województwa, zwłaszcza w jego części górzysto-wyżynnej, występuje duże zróżnicowanie typów gleb⁶. Ocena ich przydatności do uprawy zależy od uwzględnienia narzędzi stosowanych przez rolnika oraz systemu uprawy, jest więc zmienna historycznie. Na wartość gleb zwrócono uwagę przy przeprowadzaniu lustracji dóbr królewskich, czego przykłady odnotowaliśmy w przypisach. Gleby bielcowe, piaszczyste i piaszczysto-gliniaste, słabe lub średnie przeważają w pow. stężyckim, radomskim, opoczyńskim i chęcińskim⁷ oraz na terenie Kotliny Sandomierskiej⁸ Góry Świętokrzyskie zalegają słabe i średnie gleby górskie. Płaty gleb dobrych występują koło Bodzentyna i Kielc⁹. Gleby dobre i bardzo dobre – lessy, czarnoziemy i rędziny – znajdują się na Wyżynie Sandomierskiej (pow. sandomierski) i w południowej części Niecki Nidziańskiej (pow. wiślicki)¹⁰. W dolinie Wisły, podobnie jak w dolinach innych rzek, w dużej mierze występują mady (gleby dobre) obok lotnych piasków, stożków napływowych, mokradeł i trzęsawisk¹¹. W północnej części Niecki Nidziańskiej mamy do czynienia z dużą różnorodnością gleb przy przewadze mało urodzajnych¹². Wreszcie w najbardziej na południe wysuniętej części województwa zalegają głównie urodzajne gleby lessowate. Gęstość osadnictwa w niemałej mierze wiązała się w woj. sandomierskim z przydatnością rolniczą gleb. Tereny o dobrych urodzajnych glebach były gęściej zasiedlone już od wczesnego średniowiecza¹³. Na skutek przewagi od schyłku średniowiecza produkcji zbożowej, zmian zasięgu wód powierzchniowych i poziomu wód gruntowych, zmian klimatycznych, a także w wyniku wzrostu wylesień następowały negatywne przemiany glebowe.

P r z e m i a n y k l i m a t y c z n e na ziemiach polskich między XVI a XX w. są od dawna tematem dyskusji¹⁴. Niektórzy badacze przyjmują, że XVI w. stanowił przejście między wcześniejszym okresem cieplejszym i suchszym a okresem chłodniejszym i wilgotniejszym. Na obszarze, który obejmowało woj. sandomierskie, występują i niewątpliwie występowały w XVI w. różnice klimatycz-

⁴ E. Massalski, *Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1967.

⁵ Górę tę wymienił też Długosz, *Annales* I, s. 103.

⁶ Podstawą wykreślenia mapy gleb była: *Polska, mapa gleb*, opr. K. Konecka-Betley i R. Truszkowska w skali 1:700 000, Warszawa 1960 (mapa ścienna). Pomocniczo wykorzystano też *Mapę gleb Polski*, opr. B. Dobrzański, S. Kowaliński, F. Kuźnicki, T. Witek, S. Zawadzki 1:1 000 000, Warszawa 1974.

⁷ Domaszno: „niwy [...] bardzo piaszczyste i częstokroć się przytrafia, że samo nasienie się nie wraca”, LS 1660/4, t. 1, s. 16; klucz iłżecki, r. 1789, ASK, XLVI, 69, f. 218: „grunta jałowe nienawożne, glinkowate i pruchniste”; klucz mirowski, r. 1789, ASK, XLVI, 53a, f. 25, 34 nn.: „grunta piaszczyste, sapowate”.

⁸ Mokrzeszów, LS 1660/4, t. 2, s. 111: „żyto barzo nieplonne się rodzi, jeno kostrzewa”.

⁹ Kowala w kluczu kieleckim, r. 1789, ASK, XLVI, 55a, f. 85: „ziemia jest czarna”.

¹⁰ Bogucice, LS 1564/5, s. 62: „grunt dobry, rędziny”; klucz Dobrowoda, r. 1789, ASK, XLVI, 54, f. 58: „w gruntach bardzo dobrych tak dalece, iż bez nawozu rodzi się dobrze”.

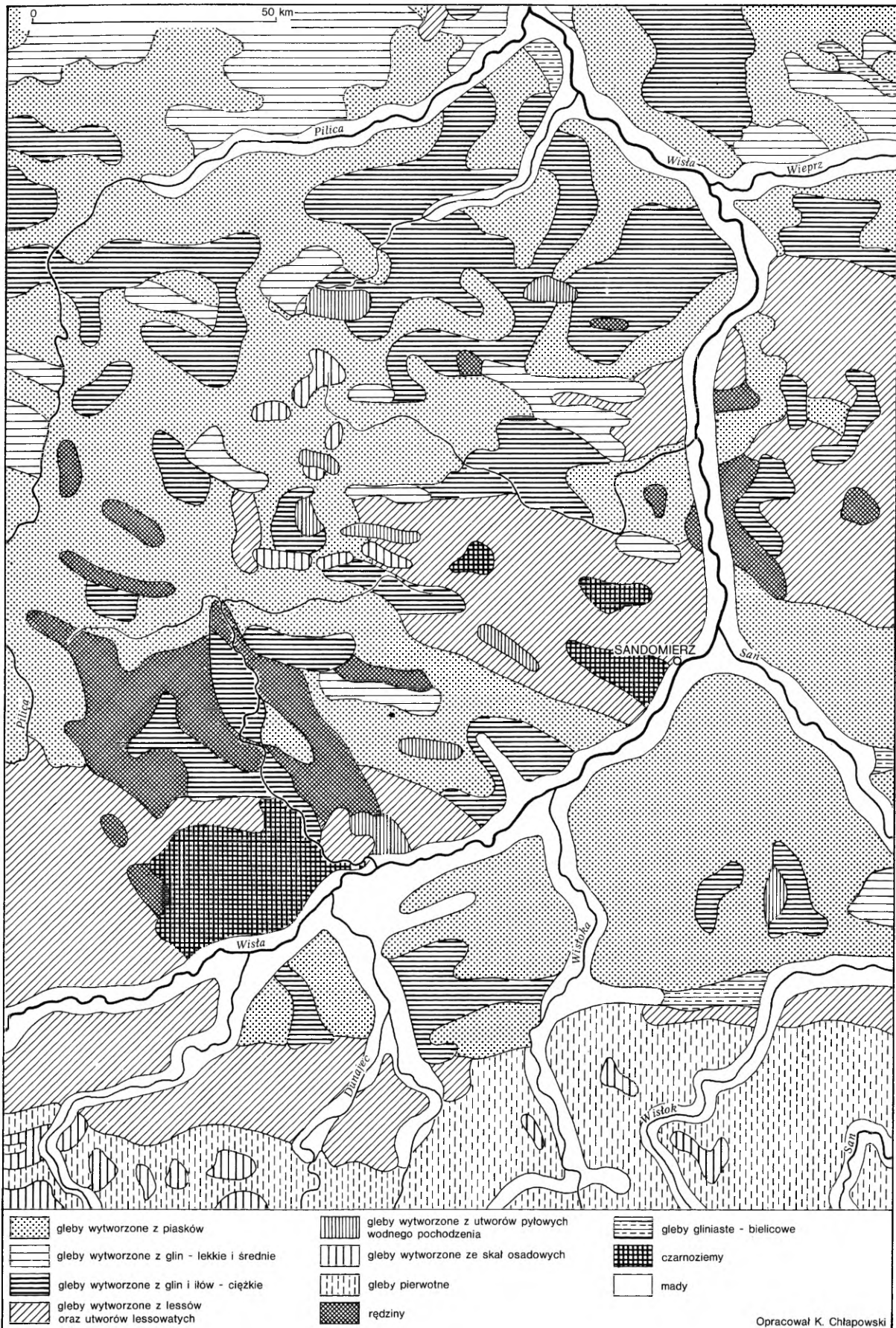
¹¹ Klucz Niekurza, r. 1789, ASK, XLVI, 55b, f. 32: „grunta w tym kluczu są glinkowate, dobre na pagórkach, a na nizinie nad Wisłą rędziny”.

¹² Szewce, LS 1660/4, t. 1, s. 57: „grunt bardzo podły i piaszczysty”; klucz samsonowski, r. 1789, ASK, XLVI, 66, f. 70, 73: „grunta piaszczyste, sapiste”.

¹³ A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu* [w:] *Studia Sandomierskie*, s. 11–34.

¹⁴ AHP Mazowsze, s. 29, przyp. 7.

GLEBY WOJEWÓDZTWA SANDOMIERSKIEGO

ne pomiędzy regionami fizjograficznymi, związane z ukształtowaniem terenu. Góry Świętokrzyskie mają klimat surowszy niż równiny. Wyraża się to nieco dłuższym okresem utrzymywania się pokrywy śnieżnej (obecnie do 80 dni rocznie), trwania mrozów i przymrozków (obecnie do 130 dni rocznie), a w konsekwencji nieco krótszym okresem wegetacji. W kierunku z zachodu na wschód rośnie kontynentalizacja klimatu¹⁵. Ważne dla rolnictwa było i jest większe nasłonecznienie południowych stoków licznych wzgórz i pagórków. Istotną rolę w kształtowaniu różnic klimatycznych między północną i południową częścią województwa odgrywały kompleksy dawnych puszczy, a zwłaszcza Góry Świętokrzyskie.

S i e ć w o d n a woj. sandomierskiego została zrekonstruowana na podstawie najstarszych, dokładnych przekazów kartograficznych sprzed r. 1839. Obrazują one stan przed okresem ważnych prac regulacyjnych i melioracyjnych. Wybór elementów wodnych oparty został na mapach 1:300 000 ze względu na skalę naszego opracowania. Usunięto rowy i kanały przeprowadzone w XIX i XX w. dla osuszenia bagien, wprowadzając poprawki dotyczące zasięgu wód powierzchniowych. Ponieważ zmiany koryta małych rzek są zazwyczaj niewielkie i trudne do oznaczenia w skali naszej mapy, ich bieg wykreślono według map topograficznych WIG¹⁶.

Przebieg większych rzek (Wisła, San, Pilica, Wieprz, Dunajec, Radomka) został wykreślony według map Kwatermistrzostwa i Miega z kilkoma wyjątkami. Bieg Sanu w pobliżu ujścia tej rzeki do Wisły odtworzono według zachowanych na mapie WIG 1:100 000 śladów starorzecza. Do tego odstępstwa od przyjętej zasady skłoniły nas przekazy źródłowe, mówiące o zmianach koryta tej rzeki w czasach nowożytnych. Dolny bieg Sanu był granicą woj. sandomierskiego i lubelskiego, zaś dzisiejszy bieg tego odcinka rzeki odcina kilka miejscowości od terenu dawnego woj. lubelskiego¹⁷. Leżące dziś z dala od Sanu wsie woj. sandomierskiego: Gorzyce i Motycze, według źródeł z XV – XVI w. leżały nad rzeką¹⁸. Ujście Sanu do Wisły przesunęło się spod Sandomierza na północ niemal pod Zawichost na samym początku XVIII w. Wskazuje na to szkicowa mapa dawnego i nowego ujścia Sanu wykonana w r. 1775 przez K. Perthéesa, który w legendzie tego przedstawienia kartograficznego zaznaczył: „San nowy meat niedawno, od lat 70, za Augusta Drugiego [...] sobie przyjął”¹⁹. Zmiany biegu Sanu na wspomnianym odcinku pokazano na osobnej mapie.

Trudna była też rekonstrukcja przebiegu odcinka środkowej Wisły, na którym stanowiła ona granicę rozbiorów. Współczesny bieg Wisły jest różny w wielu miejscach od dawnego, ponieważ jej koryto między Niepołomicami a Zawichostem było odcinkami regulowane w latach 1873 – 1914 na podstawie umowy austriacko-rosyjskiej z r. 1864. Prócz tego obrazy szczegółowe brzegów – lewego na mapie Kwatermistrzostwa i prawego na mapie Miega – nie są ze sobą zgodne. Uzyskany obraz jest więc do pewnego stopnia hipotezą. Starorzecza Wisły na odcinku od ujścia Wieprza do ujścia Pilicy pokazano według stanu przedstawionego na mapie Kwatermistrzostwa, wykorzystując też wcześniejsze mapy, m.in. D.G. Reymana z r. 1797²⁰.

Znacznie odbiega od stanu dzisiejszego obraz biegu Dunajca zrekonstruowany według mapy Miega. Również bieg Uszwi, prawego dopływu Wisły, jest rekonstrukcją. W monografii swej rodzinnej wsi Maszkienic F. Bujak stwierdził, że rzeka ta miała, począwszy od tej wsi, dwa koryta²¹. Zachodnie, wówczas jeszcze główne, zwane Uszew, biegło na zachód od Rajaska i przez Rzechową; stanowiło ono wcześniej na sporym odcinku granicę między woj. krakowskim i sandomierskim²².

¹⁵ J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, Warszawa 1957, s. 277–299.

¹⁶ Por. AHP Mazowsze, s. 29 n.

¹⁷ AHP WL, s. 18. Na mapie WL narysowano ten odcinek Sanu wg starego biegu rzeki.

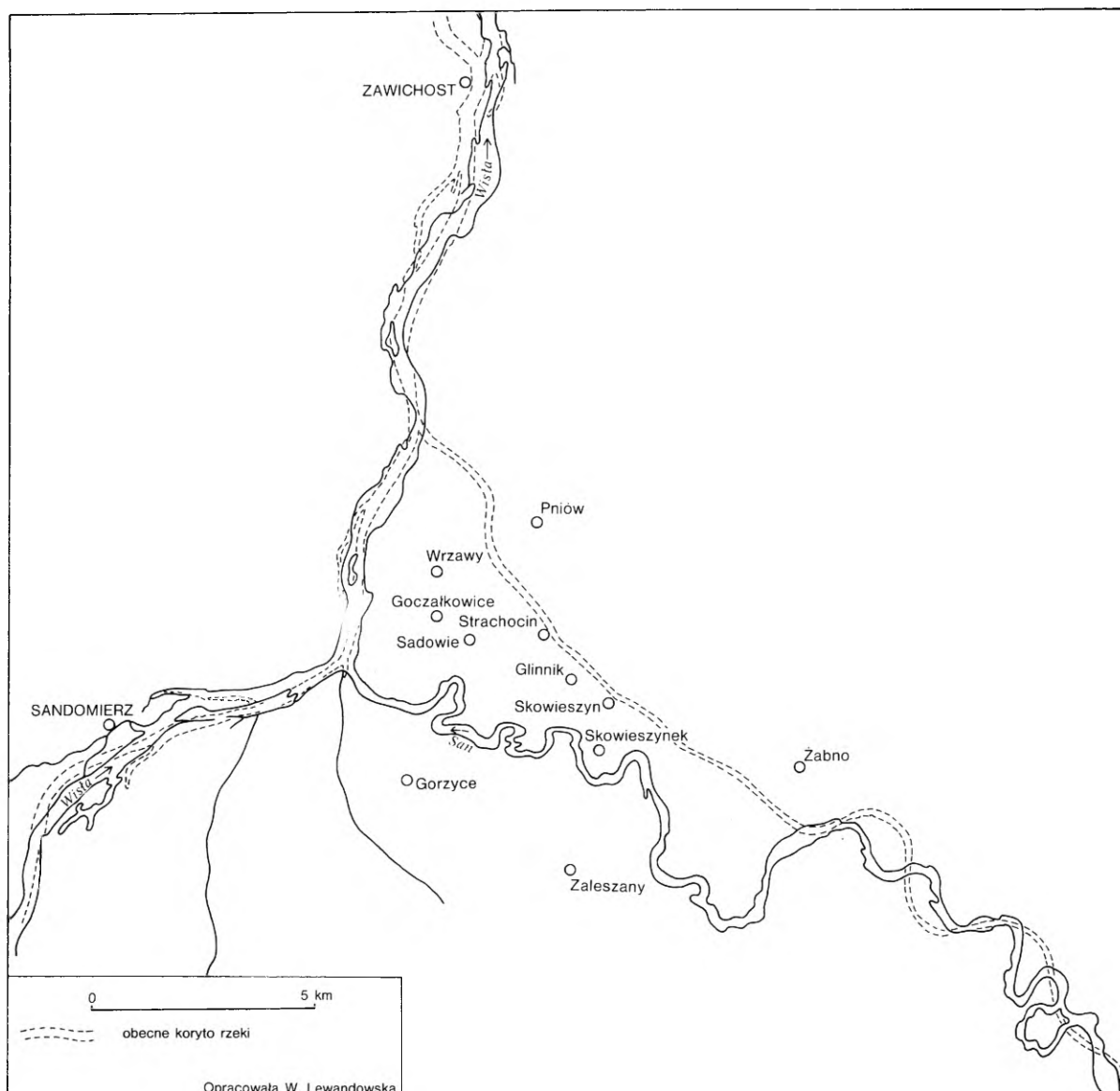
¹⁸ Długosz LB II, s. 354; MRPS, V, nr 311; LS 1564/5, s. 124 – Gorzyce; Długosz LB II, s. 351 – Motycze.

¹⁹ AGAD Zbiory kartograficzne, 574–2: *Carte géographique sur la confluent du San et de la Vistula*; kopia tej mapki – AGAD Arch. Kor. Warsz., Dz. cesarski, pudło 31^d/1, s. 617. Zwrócił mi na te przekazy uwagę prof. W. Pałucki. Por. J. Piasecka, *Ujście Sanu w XVIII w. w świetle rękopiśmiennej mapy Karola Perthéesa*, „Polski Przegl. Kartograficzny” 8, 1978, z. 1, ib., s. 26, przerys fragmentu tej mapy. Stare koryto dolnego Sanu zaznaczył też Perthées na swej mapie Polski z r. 1770. Dawny przebieg tego odcinka Sanu odtworzył już ogólnie J. Kwiatkowski, *Ujście Sanu a Sandomierz* [w:] tenże, *Sandomierskie, Sandomierz 1933*; por. tenże, *Wisła pod Sandomierzem*, Sandomierz 1919, s. 12 n.

²⁰ *Karte eines Theils von Neu oder West Gallicien welche die Woywodtschaften Sandomir und Krakau enthält einzen Theil von Gallicie in XII Blatt entworfen von Daniel Gotlob Reyman, 1797*.

²¹ F. Bujak, *Maszkienice wieś powiatu brzeskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Rozprawy Wydz. Hist.–Fil. AU, t. 41, Kraków 1902, s. 82.

²² LDK, s. 29: „aż do rzeki, którą zowią Usseph, tam już przysła ziemia krakowska do sandomierskiej”.

Wschodnie wiodło przez Borzęcin i łączyło się z zachodnim w pobliżu ujścia do Wisły. Dziś dawne prawe koryto, od XVIII w. zwane Uszwicą²³, jest dopływem dawnego lewego odgałęzienia rzeki, które zachowało nazwę Uszew²⁴. Połączenie dwóch ramion rzeki, występujące okresowo przy wysokim stanie wód, zostało ostatecznie przerwane w XIX w. na skutek budowy toru kolejowego na nasypie. W wyniku braku rozeznania w dawnym stanie biegu rzeki została w czasach nowszych administracyjnie narzucona nazwa Uszwica także dla średniego i górnego biegu Uszwi. Tymczasem świadectwa późnośredniowieczne i nowożytnie wyraźnie wskazują, że Uszew miała swe źródła na południe od biskupiej wsi Uszew (w przedrozbiorowym woj. krakowskim, pow. szczyrzycki), która – jak ukazują zapisy księgi sądowej tej wsi – leżała nad Uszwią²⁵. Sprawę biegu Uszwi oraz Uszwicy wyjaśnił W. Pałucki.

Rekonstrukcji wymagał także bieg innego prawego dopływu Wisły, Brenia. Obecnie są dwie rzeki

²³ Mapa Liesganiga, Mapa Chrzanowskiego, SGKP, t. XII, s. 857. W literaturze nazwę Uszwica często niesłusznie odnieszono do zachodniego, granicznego koryta, czyli Uszwi.

²⁴ W XV w. nazwa ta występuje w górnym biegu rzeki (Długosz LB, I, s. 613; ZDM, II, s. 367, III, s. 298; *Lustracja województwa krakowskiego, 1564*, wyd. J. Małecki, t. 1, Warszawa 1962, s. 95) i przy ujściu do Wisły (Długosz LB, II, s. 151).

²⁵ *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619–1788*, opr. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957, s. 234, 240 – „rzeka Uszew”, „pole Uszwica nazwane”.

tej nazwy, z których jedna uchodzi do Wisły pod Ziemniowem, a druga do Wisłoki w pobliżu jej ujścia do Wisły. Kierując się ukształtowaniem terenu, nazwami terenowymi (zwłaszcza nazwą: Zabrze) oraz rysunkiem na mapie 1:300 000 z r. 1910, uznano, że dane źródłowe z przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych odnoszą się do jednej rzeki, a ujście w rejonie Słupca (Ziemniowa) powstało na skutek melioracji tego bagnistego terenu w XVIII i XIX w. Na podstawie map Miega i Heldensfelda ustalono, że Breń uchodził po XIX w. do odnogi Wisły, łączącej się z Wisłoką, oblewającej znaczny ostrów w dolinie Wisły na wschód od Połańca, od XIX w. odciętej od Wisły wałami przeciwpowodziowymi i będącej dzisiaj ujściem Brenia do Wisłoki.

Bieg Wieprza w okolicy Łysobyk i Kocka przedstawiono na mapie według stanu zobrazowanego na mapach z XVIII w. (mapy szczegółowe woj. lubelskiego i woj. sandomierskiego K. Perthéesa) i pierwszej trzecji następnego stulecia (zdjęcie topograficzne Heldensfelda 1:28 000 i mapa Kwatermistrzostwa). Postąpiono więc inaczej niż Stefan Wojciechowski, który spróbował zrekonstruować hipotetyczny przebieg tej rzeki w tych okolicach w XVI w., zasugerowany bez wątpienia nazwą jednej z odnóg Wieprza na mapach Perthéesa: „Starzec czyli R. Stara” (mapa woj. lubelskiego) lub „Starzec czyli Stara Rzeka” (mapa woj. sandomierskiego). Starzec według przedstawienia na tych mapach odgałęział się od głównego nurtu w okolicy Luszawy, a łączył się z nim w okolicy Woli Skromowskiej; przy czym, jak zauważył S. Wojciechowski, jest to obecnie główne koryto Wieprza. Propozycja identyfikacji biegu osiemnastowiecznej Starej Rzeki z głównym nurtem Wieprza z XVI w. nie bierze jednak pod uwagę przekazu Długosza, który zanotował, że Tyśmienica uchodziła do Wieprza w okolicy wsi Górki, co wskazuje najprawdopodobniej też stan wcześniejszy, za czym przemawiałby przebieg granicy między pow. łukowskim i lubelskim. Zgodność tego stanu z układem sieci rzecznej w XVIII i XIX w. nakazuje, by przyjąć go też dla XVI w. Ponieważ Wieprz płynął tu szeroką, zabagnioną doliną, więc – jak słusznie zauważył S. Wojciechowski – mogło w czasie wiosennych powodzi dochodzić do „przerzucania się nurtu w nowe koryto” i powstawania odnóg, które po pewnym czasie traciły połączenie z nurtem głównym. Starzec utracił to połączenie z Wieprzem pod Luszawą na początku XIX w., jak ukazują mapy Heldensfelda i Kwatermistrzostwa. W okolicy Kocka natomiast ukształtowała się inna odnoga, zaznaczona na mapie jego okolic z r. 1824. Być może, że w odróżnieniu od jednej z takich odnóg, powstałej w XVIII w., nazwano wcześniejszą „Starcem czyli Rzeką Starą”. Dodać trzeba, że w okolicy Łysobyk odgałęzienie zwane Mentulą ukazuje najprawdopodobniej bieg Wieprza w XV – XVI w., jak wskazywałby na to przebieg granicy między woj. lubelskim i sandomierskim²⁶.

Woj. sandomierskie leży całkowicie w dorzeczu Wisły. Płynie ona szeroką doliną. W źródłach spotykamy wiele wzmianek mówiących o zmienianiu przez nią co pewien czas koryta²⁷. Przy wysokiej fali powodziowej niszczyła też brzegi i zabierała ziemię²⁸. W jej dolinie istniały w XVI w. starorzecza, na niektórych zaś odcinkach płynęła ona kilkoma nurtami, tworząc wyspy. Wisła, a także Pilica, Wieprz i Nidzica były na długich odcinkach rzekami granicznymi województwa. Na pewnych, krótkich odcinkach rzekami granicznymi były także San, Wisłoka i Jasiołka.

Najważniejsze lewe dopływy Wisły na terenie województwa to Nidzica, Nida, Kamienna, Hżanka, Radomka i Pilica. Kamienna w górnym biegu była szczególnie wykorzystywana do poruszania młynów rudnych. Wśród prawych dopływów Wisły wyróżnić należy Dunajec, Wisłokę, San i Wieprz.

²⁶ AHP WL, s. 18 i mapa; Długosz LB, I, s. 631: „Górka [...] villa sita est iuxta fluvium Wyepz, ubi alius fluvius Thyszmyenycza habet hostia in Aprum”, podobnie Długosz, Annales I, s. 77; VL, II, f. 1457; „oprócz czterech ważnych młynów kockich na Wieprzu”; W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, „Prace Inst. Urbanistyki i Architektury”, V, 1955, z. 1/14, s. 101 (repr. planu okolicy Kocka z r. 1824); o Mentuli zob. uwagi W. Pałuckiego, s. 45.

²⁷ Brzeście, par. Sieciechów, Długosz LB, III, s. 269: „a flumine Vistula alias Visla, alveum suum variis circumlationibus variante, absorpta est”: Parchocin, LS 1660/4, t.2, s. 100: „wyspa z gruntów ich własnych, którą Wisła była zabrała”, „na przeciw ichże gruntów znowu powróciwszy postawiła”; Sworoń i Niecieczka, r. 1744, AGAD, Dz. XVIII, 70, f. 46: „które to grunta, uczyniwszy sobie inne meaty w brzegach, Wisła odsypała na drugą stronę i rozłączyła od pomienionej wsi Przykopa”. Inwentarz z r. 1589 ASK, LVI, S 5/II, s. 326 określa Swaroń jako wieś leżącą na drugiej stronie Wisły; 1789, ASK, XLVI, 55b, f. 12^v: „Wisła znaczny kawał gruntu razem z wioską Gać należącą niegdy do Niekurzy zabrała”; wieś Gać powstała w XVII w.

²⁸ Oto kilka charakterystycznych wzmianek źródłowych: „nuper per Wistulam, qui subter illam decurrit absorpta” (Mistrzowie, par. Św. Trójcy – Długosz LB, I, s.239); „te wszystkie wsi po Zawisłu siedzą, a kiedy je powódź zabiera, tędy im łaskę czynią w podatkach” (st. korczyńskie – LS 1564/5, s. 336); „Podzamcze niemal wszystkie woda Wisła zniosła” (Zawichost – LS 1660/4, t. 1, s. 197); Por. też W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 41.

Dolina Pilicy była szeroka w dolnym biegu do 300 m. Rzeka ta często wylewała²⁹, toteż w jej dolinie znajduje się wiele zabagnionych łąk i torfowisk. Prawe dopływy Wisły wypływające z gór (Dunajec, Wisłoka i San) mają na swych odcinkach sandomierskich charakter rzek nizinnych. W okresie przyboru wód powodowały one wielkie szkody³⁰.

Główne rzeki woj. sandomierskiego w myśl kilkakrotnych konstytucji sejmowych z XVI w. powinny być udostępnione żegludze³¹. Być może, że ze staraniami o zapewnienie dobrych warunków żeglugi na Wiśle pod Sandomierzem, gdzie znajdowały się pływające młyny starościńskie, wiązała się znaczna inwestycja inżynierska: poprowadzenie wód z Pokrzywianki kanałem wzdłuż skarpy spod miasta Pokrzywnicy aż do Sandomierza, a więc na długości ok. 15 km. Nad tą „przekopą”, zwaną też Pokrzywianką, prowadzoną odcinkami na sztucznych nasypach o wysokości 2 łokci, umieszczone zostały młyny królewskie pod Samborcem i Sandomierzem. Przy hipotetycznej rekonstrukcji tego kanału kierowaliśmy się z jednej strony wzmiankami o nim, z drugiej – jego nikłymi śladami na mapie Heldensfelda³². Żegluga na dopływach Wisły, oprócz Pilicy od Przedborza, utrudniona była przez budowę jazów, młynów etc. Możliwość spławu produktów rolnych Wisłą do Gdańska spowodowała, że Sandomierskie zaliczało się w XVI w. do terenów o rozwiniętej gospodarce folwarcznej, nastawionej na produkcję zbóż³³.

W woj. sandomierskim nie było większych jezior. Na mapę naniesiono kilkanaście stawów wymienionych w lustracji. Zarysy dużych stawów koło Mielca zrekonstruowano według mapy Miega oraz obecnego zasięgu torfowisk. Oznaczone na mapie bagna i grunty podmokłe zajmowały niewielkie obszary. Występowały one tylko w szerokich dolinach rzek oraz przy zbiegach rzek drobniejszych, np. przy zbiegu Drzewiczki i Wąglanki.

Z a l e s i e n i e terenów na północ od linii Wisły powyżej Sandomierza zostało przedstawione według stanu uwidocznionego na mapie Kwatermistrzostwa, zaś terenów położonych na południe od Wisły (granica zaborów) zostało przedstawione według stanu uwidocznionego na mapie Miega z ok. r. 1779. Zrezygnowano z rekonstrukcji stanu zalesienia przedstawionego na mapach Perthèesa z końca XVIII w. ze względu na błędy w rysunku sytuacyjnym i znaczne luki w stosunku do dokładniejszych map szczegółowych. Podobnie jak na mapie Mazowsza w XVI w. utrzymano rozróżnienie lasów i zarośli, świadczących zazwyczaj o dawnym zasięgu lasów. Zarośla są bowiem często reliktem lasów i powstały na skutek użytkowania gospodarczego krawędzi obszarów leśnych. Ze względu na podziałkę 1:250 000 i czytelność mapy, przy przenoszeniu drobnych relikwów leśnych przyjęto jako minimum na mapie 1:100 000 obszar o rozmiarach co najmniej 4 mm × 4 mm, tj. ok. 16 ha w terenie³⁴.

W przeciwieństwie do Mazowsza lustracje dóbr królewskich woj. sandomierskiego z XVI w. zawierają dość skąpe informacje o zasięgu lasów, ich charakterze i stanie zdewastowania³⁵. Nie dysponujemy też dla woj. sandomierskiego tak znakomitym źródłem, jakim jest lustracja lasów mazowieckich z r. 1566. W źródłach dotyczących dóbr królewskich w woj. sandomierskim

²⁹ LS 1660/4, t. 1, s. 14: młyn we wsi Podlaskowa Wola „przez powódz rzeki Pileczkiej przed lat pięć spustoszał”.

³⁰ ASK, I, 9, f. 277, r. 1577: „Otwinow minor rozepsowana Dunaiczem nie masz teraz jedno jeden Otwinów”; ASK, I, 67, f. 724, 820, r. 1673 i 1674: „Rosławice Donaicz zabrał [zniósł]”; LS 1660/4, t. 2, s. 201: „rzeka Wisłoka łąkę zerwała i zabrała”; ASK, XLVI, 99 B, f. 396, r. 1616: „wieś [Zaosice] San zniósł”.

³¹ VL, II, f. 596, r. 1550; ib., f. 608, r. 1557; ib., 1457, r. 1598.

³² LS 1564/5, s. 86: „młyny na rowie derivato ex fluvio Pokrzywianka ab oppido Pokrzywnica”; AGAD, Dz. XVIII, 29, f. 11^v, r. 1569: „na oglądanie wydzielonej wody s Pokrzywianki rzeki, którą przekopą do Sandomierza wiodą”. W Samborcu znajdował się młyn „na tej przekopie, która z Pokrzywnicy do Sandomierza wiedziona” (LS 1564/5, s. 130). Podobne informacje znajdują się w lustracjach z pierwszej połowy XVII w., natomiast brak ich w lustracji 1660/4. LS 1789, I, s. 74: „grobłą w przykopę na 2 łokcie”; ib., s. 76: „Na Koprzywianie, która od niepamiętnych lat nie egzystuje i ledwie ślady tej Koprzywianki widzieć się dają, ale to pewna, że każdy, w którego gruncie ta Koprzywianka była, tegoż gruntu podług potrzeby swej użył, gdyż ta od samej Koprzywnicy ciągnęła się”.

³³ S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; o spławie: H. Obuchowska-Pysiowa, *Warunki naturalne i organizacyjne spławu wiślanego w XVII w.*, KHKM, XIII, 1965, nr 2, s. 281–297; J. Burszta, *Z badań nad spławem w dorzeczu środkowej Wisły w II poł. XVIII w.*, KHKM, XXIII, 1975, s. 23–36; o wydajności produkcji rolnej dóbr królewskich w woj. sandomierskim zob. A. Wawrzyńczyk, *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*, Wrocław 1974, s. 80–132; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego, 1500–1600*, Warszawa 1964.

³⁴ AHP Mazowsze, s. 31 n.

³⁵ LS 1564/5, s. 59, 152; o niszczeniu lasów, ib., s. 116, 205, 225.

z rzadka wymieniano nazwy puszczy w pełnym brzmieniu, jak zrobiono to np. przy wzmiance o Puszczy Jedleńskiej³⁶. Znajdujemy tam jednak pośrednie informacje o puszczech, których nazw nie podano³⁷.

Wedle opisu w inwentarzu z r. 1567 Puszcza Jedleńska, obecnie często zwana Radomską lub Kozienicką, rozciągała się począwszy od Ryczywołu na północy po Tczów i Zwolen na południe oraz od rzeczki Pacyny w pobliżu Radomia na zachodzie po Wisłę na wschodzie³⁸. Wyodrębnienie w r. 1596 ekonomii kozienickiej spowodowało zmianę nazwy części puszczy na Kozienicką³⁹. Ta nazwa w pełnym brzmieniu po raz pierwszy poświadczona została w r. 1659⁴⁰.

Wielki obszar tworzyła puszcza od niedawna zwana Świętokrzyską. Nazwą tą obejmuje się dzisiaj lasy leżące w czterech dawnych powiatach: radomskim, sandomierskim, opoczyńskim i chełmińskim⁴¹. Znaczna większość tych lasów należała do biskupstwa krakowskiego i opactwa świętokrzyskiego.

Na południe od Wisły wielkie obszary zajmowała puszcza królewska zwana Sandomierską. Po drugiej, prawobrzeżnej stronie Sanu łączyła się ona z obszarami leśnymi oddzielającymi woj. lubelskie od woj. sandomierskiego i ruskiego. W drugiej połowie XVI w. była ona kolonizowana przez własność królewską oraz w mniejszym stopniu przez osadnictwo szlacheckie⁴².

W pow. wiślickim w jego części zawiślańskiej znajdowały się lasy nazwane w inwentarzu z r. 1572 Puszcą Mędrzechowską⁴³. Należała ona do starostwa korczyńskiego. W najbardziej na zachód wysuniętej części pow. pilzneńskiego leżały lasy biskupa krakowskiego, w inwentarzu z r. 1757 zwane Puszcą Radłowską. Nazwy tej zapewne używano wcześniej⁴⁴. Perthées użył nazwy Puszcza Rytwiańska dla określenia lasów należących od XVII w. do kamedułów rytwiańskich. Nazwę tę zapewne stosowano i wcześniej jako określenie lasów należących do dóbr Rytwiany⁴⁵. Ponieważ lustracje z lat 1565, 1569, 1602, 1616, 1629 dostarczyły niewielu nazw kompleksów leśnych, dla ustalenia nazw innych kompleksów przyjęliśmy następującą zasadę. Biorąc pod uwagę lustracje z lat 1660–64, a przede wszystkim lustrację z r. 1789, zawierające opisy obszarów leśnych, oraz inne źródła uwzględniliśmy kompleksy leśne królewskie, które ze względu na swe rozmiary i znaczenie niewątpliwie nosiły własne nazwy. Przyjęliśmy dla nich nazwy wprowadzone nie występujące w źródłach w pełnym brzmieniu, ale takie, które na podstawie pośrednich danych można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem. Tak więc wprowadziliśmy następujące nazwy Puszczy: Steżycka, Przedborska, Szydłowska i Bratkowska⁴⁶. Najwięcej kłopotu przysporzyła kwestia nazwy puszczy obecnie zwanej Świętokrzyską. Nazwa puszczy była bowiem zazwyczaj związana z jej przynależnością własnościową. Jeśli używano nazwy Puszczy Świętokrzyskiej lub raczej Łysogórskiej, to odnosić się ona mogła jedynie do części dzisiejszej puszczy. Lustracje dóbr biskupich z r. 1789 nie podają jednak

³⁶ LS 1564/5, s. 258: „w brzegu puszczy jadliński”; AGAD ASK, XLVI, 41, f.31, r. 1566: „w brzegu puszczy jedleńskiej”. Także J. Gacki, *Jedlnia w niej kościół i akta obelnego prawa*, Radom 1874, używa nazwy: Puszcza Jedleńska. W kolejnych lustracjach z XVII w. brak nazwy puszczy.

³⁷ LS 1564/5, s. 144 (przy opisie Szydłowa): „kiedy woły kupieckie tędy się trafiają, że przez puszcza idą”.

³⁸ AGAD, Dz. XVIII,30, f.362. Opis puszczy zamieszczony jest tu, co znamienne, przy opisie wsi Jedlnia.

³⁹ O wyodrębnieniu ekonomii kozienickiej zob. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 179 n.

⁴⁰ MK, 196, f.190^v–191. Por. R. Zaręba, *Puszcza Kozienicka w XVII w.*, KHKM, XI, 1963, s.257–269; tenże, *Puszcza Kozienicka [w:] Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s.630–641. Wprowadzona do literatury przez K. Potkańskiego (*Pisma pośmiertne*, t.1, Kraków 1922, s. 107–221) nazwa: Puszcza Radomska nie występuje w źródłach przez nas wykorzystanych. Znajduje ona jednak uzasadnienie w zwyczaju nazywania puszczy od siedziby starostwa grodowego, do którego dana puszcza należała, jakkolwiek nie była to zasada ściśle przestrzegana (np. Puszcza Kampinoska, Puszcza Zagajnica, Puszcza Niepołomska).

⁴¹ S. Barański, T. Zieliński, *Puszcza Świętokrzyska [w:] Dzieje lasów*, s. 641.

⁴² MK, Sig. 3, f.160, r. 1660: „w puszczy Sandomierskiej i Tuszymskiej”; VL, V, f.387, r. 1676: „w puszczy Sandomierskiej”. Por. M. Dobrowolska, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*, „Wiad. Geogr.” 1931, nr 6–7; też, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej*, Krak. Odczyty Geogr. 14, Kraków 1931; też, *Puszcza Sandomierska [w:] Dzieje lasów*, s. 655–666.

⁴³ ASK, LVI, K 2, I, f.217.

⁴⁴ Na temat tej puszczy zob. J. Szczudło, *Z przeszłości Puszczy Radłowskiej [w:] Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 545–561.

⁴⁵ Tabela własności duchownej na *Mappie szczególnej województwa sandomierskiego z r. 1791*.

⁴⁶ Oto przykład z lustracji w r. 1569/1570, AGAD, Dz. XVIII, 29, f.264^v: „Jest puszcza przy Bratkowicach, której jest wszerz mil trzy między Bratkowicami a Przewrotną, a wzdłuż od pana Głowy do włości pana Przemyskiego mil 2”.

nazwy biskupiej części puszczy⁴⁷. Z tych względów uznaliśmy, że najprawdopodobniej jednolitej nazwy puszczy nie było i puszcze tę pozostawiliśmy bez nazwy⁴⁸. Wprowadziliśmy natomiast nazwę Łysogóry, która zapewne używana była od dawna na określenie nie tylko samego łańcucha szczytów górskich, lecz także zboczy pokrytych lasami⁴⁹.

⁴⁷ ASK, XLVI, 53a, 54, 55a, 55b, 65, 66, 67, 69.

⁴⁸ Jeszcze w r. 1815 benedyktyni świętokrzyscy w raporcie dla władz wymieniając należące do nich lasy nie użyli nazwy Puszcza Świętokrzyska (J. Gacki, *Benedyktyni klasztor ś. Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873, s. 263). Gacki używa nazwy lasy łysogórskie. Brak tej nazwy na mapie Kwatermistrzostwa i w SGKP.

⁴⁹ Zrezygnowaliśmy z wnoszenia na mapę nazw leśnych dotyczących małych obszarów przyległych do określonych wsi, o których wspominają Długosz, lustracje, dokumenty graniczne, akta sporów własnościowych. Nazwy te umieścił na swej mapie R. Mochnacki, *Zasięg pralasu na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej*, Kraków 1937; por. tenże, *Zasięg pralasu na średniogórze polskim*, „Sprawozdania PAU” 1923, z. 8. Taż mapa wykorzystana przez M. Dobrowolską, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961, mapa załącznikowa nr 23.

II. PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

1. GRANICE I PODZIAŁY POLITYCZNO-ADMINISTRACYJNE

Władysław Pałucki

Należące do Małopolski woj. sandomierskie wywodzi się z dawnej piastowskiej dzielnicy książęcej, której trzon wyznaczyła uchwytna źródłowo dla przełomu XI/XII w. prowincja sandomierska¹. Do niej w XII w., zdaniem wielu mediewistów, przyłączono: ziemię wiślicką, trzy kasztelanie nadpilickie (Małogoszcz, Żarnów i Skrzywno) oraz północne, lesiste obszary ziemi radomskiej².

Już przed 80 laty K. Potkański zwrócił uwagę na „uderzającą” niezgodność granic woj. sandomierskiego z wcześniejszymi, hipotetycznie odtwarzanymi podziałami plemiennymi³, zaś J. Natanson-Leski może zbyt przesadnie dodał, że „granice woj. sandomierskiego z XV – XVI w. nie mają ani r a b k a [podkreślenie nasze] wspólnego z dawnymi”, pierwotnymi⁴. Interesujące wszakże, iż nie tylko „rąbki”, lecz także znaczne odcinki tych granic ustalonych w średniowieczu, pomimo późniejszych zmian, zwłaszcza z XIX i XX w., przetrwały aż do r. 1975⁵.

Woj. sandomierskie obejmowało obszary graniczące na północy z Mazowszem na dolnej Radomce (Radomierzy) i równoleżnikowym odcinku Pilicy, pozostawiając tzw. Zapilcze po stronie mazowieckiej⁶. Granicę z woj. łęczyckim i sieradzkim wyznaczała Pilica, a z woj. krakowskim na północ od Wisły – Nidzica. Na południu woj. sandomierskie obejmowało zawiślańską część dawnej ziemi wiślickiej i dawny pow. tarnowski (później pilzneński), w skład którego wchodził dekanat dębicki zwany leśnym⁷. Na południowym wschodzie granica z Rusią Czerwoną (ziemiemi sanocką i przemyską) biegła szerokim pasem prastarej Puszczy Sandomierskiej. Na wschodzie woj. sandomierskie niemal do schyłku średniowiecza przekraczało Wisłę i obejmowało obszerną ziemię lubelską oraz łukowską. Dopiero w r. 1474 po utworzeniu woj. lubelskiego (wydzielonego z sandomierskiego) granicę naszego województwa od ujścia Sanu do ujścia Kurówki ustalono na

¹ Gall Anonim (II,7,16) wymienia Sandomierz wśród „sedes regni principales”. O stosowanym wówczas podziale na prowincje obszerniej pisał S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, „Czas. Praw.-Hist.”, 7, 1955, m.in. powołując (s. 295) dokument z r. 1198 ze wzmianką: „in Sandomiriensi provincia”.

² T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. 3. Warszawa 1956, s. 306–318 (objaśnienie statutu Bolesława III); S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, przedruk [w:] tenże, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 357–372; G. Labuda, *Testament Bolesława Krzywoustego [w:] Opuscula Casimiri Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 170–194; Zajączkowski, l.c.; W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 63–98; T. Lalik, *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo* [w:] *Studia Sandomierskie*, s. 45–104.

³ K. Potkański, *Puszcza Radomska* [w:] tenże, *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 114.

⁴ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 204.

⁵ Na Pilicy z odchyleniami: łęczyckim pod Inowłodzem i sieradzkim pod Sulejowem, na Wiśle z odchyleniami pod Zawichostem i Solcem, uwidocznionymi na mapach podziałów administracyjno-politycznych z XIX–XX w. aż do ostatniej: *Polska Rzeczpospolita Ludowa, mapa administracyjna 1:500 000*, PPWK, Warszawa 1974.

⁶ Zdaniem J. Natansona-Leskiego (o.c., s. 42) Mazowsze utraciło Zapilcze na rzecz Sandomierza po r. 1138. Sprawę tę ostatnio naświetlił A. Świeżawski, *Przynależność terytorialna Zapilcza po 1359*, „Zeszyty Hist. UŁ”, S.I., z. 45, 1966, s. 37–49, stwierdzając, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami A. Wolffa, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Warszawa 1962, s. 26 n., że Zapilcze tylko w latach 1345–1348 wchodziło w skład woj. sandomierskiego; ostatecznie zwrócił je Siemowitowi III Kazimierz Wielki układem z r. 1359.

⁷ *Monumenta Poloniae Vaticana*, II, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1914, s. 157: „Decanatus de Silvis seu Dambicia”.

Wiśle⁸. Jednakże najbardziej wysuniętą na północny wschód zawiślańską, lesistą, później kolonizowaną ziemię stężycką pozostawiono wówczas w granicach woj. sandomierskiego⁹.

Określenie „ziemia stężycka” wymaga krótkiego objaśnienia. Do schyłku XVI w. obszar ten, nazywany alternatywnie terra (ziemia) lub „districtus” (powiat), należał do ziemi radomskiej. Od początku XVII w. do schyłku dawnej Rzeczypospolitej określany był on z reguły, zwłaszcza w źródłach oficjalnych (konstytucje, lauda sejmikowe), jako ziemia stężycka. Nie oznaczało to jednak (wróć do tej sprawy pod koniec rozdziału), aby „terra Stenzicensis” nabyła w ramach woj. sandomierskiego uprawnień polityczno-administracyjnych, jakie miały ziemie: wieluńska w woj. sieradzkim, wschowska w woj. poznańskim, dobrzyńska w woj. inowrocławskim czy sąsiadująca ze stężycką — ziemia łukowska w woj. lubelskim. Nazywano ją ziemią stężycką ze względu na jej peryferyjne położenie geograficzne (za Wisłą i Wieprzem) w stosunku do swej prowincji, później województwa. Podobne było położenie ziemi nakielskiej (za Notecią) w woj. kaliskim, czy zawkrzeńskiej (za Wkrą) w woj. płockim.

Ziemia stężycka, położona na wschód od Wisły i biorąca nazwę od swego głównego grodu sądowego, obejmowała tereny pokryte niegdyś gęstą szatą leśną, której trzebież i zasiedlenie prowadzono głównie z dwóch kierunków: z Mazowsza i ziemi radomskiej. Dlatego obszary te jeszcze w XVI w. nazywano niekiedy Podlasiem lub Polesiem¹⁰, co dla sąsiadującego z ziemią stężycką pow. garwolińskiego na Mazowszu trafnie określił znawca tych stron Jędrzej Świącicki¹¹.

Tak w dużym skrócie przedstawiał się zasięg terytorialny woj. sandomierskiego do r. 1772. Zaznaczyć jednak trzeba, że na kształtowanie się granic tego województwa, oprócz warunków naturalnych, fizjograficznych, duży, a miejscami nawet decydujący wpływ miały stosunki polityczne, a często także społeczne i gospodarcze: rozwój osadnictwa na terenach zalesionych, pierwotnie niczych, później monarszych, nadania na rzech duchowieństwa i rycerstwa, oraz zawłaszczenia (jak wyszło to na jaw w czasie tzw. rewizji listów na królewskiej przeczynie przeprowadzonej w r. 1564¹²) i towarzyszące nadaniom wytworzenie się mieszanych stosunków własnościowych.

Na rolę puszczy jako wyznacznika granic naturalnych niejednokrotnie — od czasów ukazania się pięknej na ten temat rozprawy K. Potkańskiego¹³ — zwracano uwagę w historiografii przy rozpatrywaniu zagadnień terytorialnych. Uwidacznia się to wyraźnie tam, gdzie owe puszcze niegdyś na terenie woj. sandomierskiego dominowały: na północy Puszcza Jedleńska (Radomska) oddzielająca Sandomierz od Mazowsza, na południowym wschodzie — Sandomierska rozgraniczająca w średniowieczu ziemię polską od czerwonoruskich.

Podobną rolę w kształtowaniu granic woj. sandomierskiego odegrały rzeki. Wprawdzie rzeki, zwłaszcza gdy płynęły przez obszary etnicznie jednorodne lub pokrewne, nie dzieliły, lecz łączyły osadnictwo, wyznaczając główne kierunki jego rozwoju w średniowieczu; często jednak wykorzystywano je do rozgraniczeń politycznych i administracyjnych. Dla zewnętrznych granic woj. sandomierskiego takimi rzekami, na dłuższych lub krótszych odcinkach były: Wisła, Radomka,

⁸ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniami urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.*, Warszawa 1962, s. 138 n. Co do daty utworzenia woj. lubelskiego w niektórych pracach tuła się jeszcze błędny pogląd, zaczerpnięty od K. Niesieckiego, *Herbarz Polski*, I, Lipsk 1839 — 1846, s. 184, powtórzony przez Z. Glogera, *Geografia historyczna dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 187, że nastąpiło to w r. 1471; zob. M. Stankowa, *Księgi sądu kasztelana lubelskiego w Wąwolnicy*, „Rocznik Lubelski”, 1, 1958, s. 248; też, *Powiat urzędowski w Polsce przedrozbiorowej pod względem prawno-ustrojowym* [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, Lublin 1964, s. 49.

⁹ Wniesiony na sejmie grodzieńskim 1793 r. projekt włączenia ziemi stężyckiej do woj. lubelskiego (VL, X, s. 311) z wiadomych przyczyn (II rozbiór) nie został zrealizowany.

¹⁰ LS 1564/5, s. 200: *Registrum exactionis fimalium villarum poleskich*; ib. przyp. 339; LR 1529, s. 407 — 422, wymienia wsie położone w ziemi stężyckiej z zaznaczeniem, że leżą one „in Podlasze”. W dok. Władysława Jagiełły z r. 1388, król zezwala mieszczanom Ryczywołu, aby swe towary mogli „in Polyessie ducere, emere et vendere”, a że chodzi tu o tereny ziemi stężyckiej i łukowskiej, świadczy mandat skierowany równocześnie do starostów sieciechowskiego i łukowskiego, aby przestrzegali zaleceń tego przywileju — ZDM, VI, nr 1537.

¹¹ *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, wyd. S. Pazyra, Warszawa 1974, s. 143 „ultra Vistulam aliquanto latius patet, vocatur ea regiuncula Polesie, quod excisis sylvis non ita pridem coli ceperit”. O wyodrębnieniu sądowego powiatu stężyckiego zob. s. 48 n.

¹² AGAD, Tzw. Metr. Lit., IV B, 7, f.44^v: „Isz ich jest niemało, którzy w sąsiedztwie będąc z imion[a]mi Króla Jego Mości granic pewnych nie miawszy, ani komisarzów na granice chcąc wywieszc, przywłaszczając sobie siła gruntu i pożytków królewskich a zwłaszcza w lesiech, kędy bywały wręby i paśnie od owiecz, J.Kr.Mości znajdowacz raczy, aby starostowie bronili...”

¹³ Potkański, o.c., passim.

Pilica, Nida, Nidzica i dolny San. Na rolę Pilicy już dość wcześniej zwrócił uwagę Potkański, stwierdzając, że w czasach Kazimierza Sprawiedliwego (a może już za ks. Henryka Sandomierskiego) „linia wodna Pilicy okazała się wyraźniejszą i lepszą granicą, ją też wybrano i uznano”¹⁴.

Podobnie jak przy opracowywaniu mapy Mazowsza w XVI w., p o d s t a w ą r e k o n s t r u k c j i g r a n i c polityczno-administracyjnych (województwa i powiatów) były rejestry poborowe. Jednak i ta, dla naszego opracowania korzystna podstawa źródłowa często, choćby wskutek niekiedy błędnego wpisania osiedla do innej, niż własna, parafii lub powiatu, okazała się niewystarczająca. Należało więc, wykorzystując źródła innego typu, przeprowadzić nie tylko weryfikację danych zaczerpniętych z rejestrów poborowych, lecz także uzupełnić je miejscowościami, które z różnych powodów (np. zwolnienie od podatków na kilka lat wsi nowo lokowanych) w rejestrach tych się nie znalazły. Położenie takich nowo lokowanych osad, jeśli były zakładane w pobliżu granic polityczno-administracyjnych, ułatwiało poprawne wykreślenie biegu ich niektórych odcinków. W tym celu wykorzystaliśmy przede wszystkim źródła kościelne, zwłaszcza cenną radziwiłłowską wizytację diecezji krakowskiej z lat 1596–1598, w której obok dawniejszych, uwzględniono też osady lokowane w ostatnich latach XVI w. Jest to jednak dla woj. sandomierskiego źródło – z naszego punktu widzenia – niepełne, nie obejmuje bowiem należącego do archidiecezji gnieźnieńskiej archidiaconatu kurzelowskiego, tj. większości pow. chęcińskiego i całego pow. opoczyńskiego oraz północno-zachodniej części pow. radomskiego.

Ponadto wizytacje kościelne wymieniają osiedla w układzie parafialnym, bez podania przynależności powiatowej (parafie często nie mieściły się w granicach jednego powiatu, lecz je przekraczały). Na niemałe też trudności natknęliśmy się przy wytyczaniu granic biegnących przez pustkowia i tereny zalesione. Wobec braku osadniczych punktów odniesienia, trzeba było brać pod uwagę fizjograficzne właściwości terenu, uwzględniając najstarsze mapy topograficzne w skali szczegółowej. Ze starszych opracowań najprzydatniejszą, a właściwie jedyną, pomocą była „Mappa szczegulna województwa sandomierskiego” K. Perthéesa z lat 1788–1791, na której uwidoczniło granice województwa i powiatów¹⁵. To szczytowe dzieło polskiej kartografii epoki stanisławowskiej, zbliżone (1:225 000) do skali tej serii map *Atlasu Historycznego Polski*, ma przecież swe mankamenty. Pomijając zrozumiałe dla czasów, kiedy powstało, nieścisłości kartograficzne, przypomnieć wypada, że przedstawia ono środowisko geograficzne i krajobraz historyczno-polityczny u schyłku XVIII w. już znacznie zmieniony w stosunku do schyłku XVI w.¹⁶ Bardziej jednak niekorzystny dla naszej pracy był fakt, że mapa ta, wykonana po pierwszym rozbiórce 1772 r., nie obejmuje zawiślańskiej części woj. sandomierskiego.

Na tych południowych obszarach województwa niektóre odcinki granic, biegnące przez tereny w XVI w. mało lub wcale nie zasiedlone (Puszcza Sandomierska), mogą się więc okazać nieco hipotetyczne. Weryfikowaliśmy je bowiem na podstawie późniejszych źródeł i opracowań kartograficznych, takich jak A. Jabłonowskiego, M. Korduby i A. Fastnacha¹⁷.

Dla całego województwa nie pominęliśmy map dołączonych do kolejnych tomów lustracji dóbr królewskich w Małopolsce, w szczególności opracowanej przez H. Rutkowskiego do lustracji woj. sandomierskiego z r. 1564–1565. Ponadto przy ustalaniu granic woj. sandomierskiego z krakowskim wykorzystaliśmy mapy woj. krakowskiego w XVII w. opracowane przez E. Trzynę, S. Żygę i Z. Rzepę¹⁸; lustrację dróg woj. krakowskiego z r. 1570, wydaną przez B. Wyrozumską,

¹⁴ Tamże, s. 116.

¹⁵ Wcześniejsze, pięknie przedstawiające się dzieło kartograficzne K. Perthéesa, mianowicie „Polonia” z r. 1770, obejmujące całą ówczesną Rzeczpospolitą, w skali 1:893 000, okazało się dla naszych potrzeb mało przydatne, ponieważ wyrysowano tam granice niedokładnie, a miejscami (z Mazowszem i woj. sieradzkim) wręcz bałamutnie. Z tych samych względów nie wykorzystaliśmy również pięknej mapy, opracowanej i wydanej w dwa lata później przez J.A. Rizzi-Zannoniego, *Carte de la Pologne, divisee par provinces et palatinatus*, w skali ok. 1:692 000, Londyn 1772.

¹⁶ Np. dolny San i jego ujście do Wisły biegnie już nowym korytem, przesuniętym na północ w stosunku do dawnego. Zob. s. 25 i mapa na s. 26.

¹⁷ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej*, Dział II: *Ziemie Ruskie*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904; M. Korduba, *Zachodne pohranycze Hałyckoj derżawy miż Karpatamy ta dolisznym Sanem*, „Zapysky Nauk. Tow. im. Szewczenka”, t. 138–140, Lwów 1925 (z mapą); A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962.

¹⁸ *Województwo krakowskie w r. 1680*, 1:200 000, opr. E. Trzyna, S. Żyga i Z. Rzepa, załącznik do: *Rejestr poborowy woj. krakowskiego z r. 1680* [data wątpliwa, przypuszczalnie z r. 1656], opr. E. Trzyna i S. Żyga, pod red. S. Inglota, Wrocław 1959; *Rozmieszczenie dóbr koronnych woj. krakowskiego w latach 1660–1670*, 1:400 000, opr. E. Trzyna, załącznik do: *tenże, Położenie ludności wiejskiej w królewskich woj. krakowskiego w XVII w.*, Wrocław 1963.

uwzględniając (dla obszarów na północ od Wisły) cenną *Mapę województwa krakowskiego z doby sejmku czteroletniego, 1788–1792*¹⁹, oraz *Taryfę mostowego i grobelnego województwa lubelskiego z r. 1767*²⁰.

Szczegółowy przebieg granicy woj. sandomierskiego przedstawiał się następująco. Zaczynając od północnego wschodu, tzn. od styku granic trzech województw: lubelskiego (ziemia łukowska), mazowieckiego (ziemia czerska) i sandomierskiego (ziemia stężycka), w kierunku zachodnim, aż do styku województw: rawskiego, łęczyckiego i sandomierskiego (pow. opoczyński), północną granicę naszego województwa w XVI w. wytyczono już na mapie Mazowsza. Jej odcinek środkowy, na dolnej Radomce, jest dobrze poświadczony źródłowo²¹. Umieszczenie natomiast na mapie „szczegulnej” K. Perthèesa wsi Olszewo (par. Wyszemierzyce) po stronie mazowieckiej, wg źródeł XVI w. należącej do woj. sandomierskiego, prawdopodobnie nastąpiło wskutek zmian dokonanych w XVIII w.

Po opuszczeniu południowo-zachodniego skraju Mazowsza na Pilicy, rzeka ta została także wykorzystana, już w średniowieczu, do rozgraniczenia Sandomierskiego z Łęczyckiem, następnie z Sieradzkim. Z woj. łęczyckim granica w XVI w. biegła krótkim (ok. 20 km) odcinkiem rzeki, z wyjątkiem należącego do woj. łęczyckiego skrawka terytorialnego na prawym brzegu Pilicy pod Inowłodzem. To odchylenie granicy od biegu rzeki przetrwało, rzecz znamienna, aż do r. 1975, pomimo późniejszych zmian terytorialno-administracyjnych.

Od ujścia Wolborki do Pilicy rozpoczynała się granica naszego województwa z sieradzkim; ciągnęła się ona korytem Pilicy w kierunku południowym aż do styku obu tych województw na północny wschód od Nowopola (dziś Koniecpol) z woj. krakowskim. Na tym dość długim, źródłowo poświadczonym²² odcinku granicznym woj. sieradzkie przekraczało Pilicę pod Sulejowem obejmując znaczny, prawobrzeżny, należący do miasta Sulejowa szmat ziemi²³, przy czym, znów fakt znamienny, stan ten przetrwał do r. 1975. Sam jednak klasztor cystersów sulejowskich (bo północna granica tej sieradzkiej quasi-enklawy biegła tuż pod klasztorem) znajdował się już na terenie woj. sandomierskiego²⁴.

W niektórych, zwłaszcza dawniejszych opracowaniach kartograficznych występuje jeszcze jedno odstępstwo granicy wojewódzkiej od biegu Pilicy, mianowicie pod Przedborzem. Podstawą do przyjęcia, że to niewielkie terytorium obejmujące parę kilometrów kwadratowych na zachód od Pilicy należało do woj. sandomierskiego było wymienienie w rejestrach podatkowych tego województwa z lat 1527–1530 i 1576 wsi Wola, należącej do starostwa przedborskiego²⁵, którą

¹⁹ Pod kierunkiem W. Semkowicza, opr. K. Buczek, Kraków 1930.

²⁰ Wyd. Z. Góralski, KHKM, 3, 1956, s. 543–574.

²¹ *Najstarszy opis Mazowsza*, s. 138: „tractus, qua Radomirria flumen decurrit: Sandomiriensem provinciam tanguit”; LS 1660/4, I, s. 126: „do rzeki Radomierzy, która graniczy ziemię sandomierską od Mazowsza”. W zbiorach króla Stanisława Augusta znajdowała się „Mappa rzeki Radomierzy, graniczącej Województwo Sandomierskie od Mazowieckiego od Sidlowiec [s] aż do Wisły de anno 1788”; zob. K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta*, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z. 3, Kraków 1935, s. 298.

²² Długosz, *Annales*, I, s. 78: „Pilcza[...]ttram Sandomiriensem a Siradiensi in aliquibus locis disterminans”.

²³ Początkowe położenie Sulejowa (na lewym, czy na prawym brzegu Pilicy?) było od dawna w historiografii kontrowersyjne. S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 312 i mapa: *Małopolska w XII–XIII w.*, oraz J. Mitkowski, *Początki klasztoru w Sulejowie*, Poznań 1949, s. 176 n., uważali, że Sulejów pierwotnie leżał na prawym brzegu Pilicy. S. Zajączkowski (o.c., s. 305) lokalizował go na lewym brzegu tej rzeki. Wcześniej Potkański, *Pisma*, t.I, s. 141, przyp. 5, też zaliczył Sulejów do Sieradzkiego, dodając: „wprawdzie liczono Sulejów później [tzn. od XIV w.] do ziemi sandomierskiej, uważam to wszakże za późniejszą zamianę”. Trudność w rozwiązaniu tej kwestii wynikała z tego, że nie zawsze zdawano sobie sprawę, iż mamy tu do czynienia nie z jedną lecz dwiema jednostkami osadniczymi: miastem lokowanym na lewym brzegu Pilicy i klasztorem cystersów, od samego początku znajdującym się na prawym brzegu rzeki w Sandomierskim; zob. zwłaszcza S. i S.M. Zajączkowsky, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 r.*, cz. II, Łódź 1970, s. 124–127.

²⁴ Fakt ten podają też zgodnie dwa, co prawda późniejsze (z końca XVIII w.), ale całkiem wiarygodne źródła kartograficzne: „Wykaz dóbr duchownych” umieszczony na mapie K. de Perthèesa podaje wśród wsi należących do opactwa sulejowskiego w tymże województwie m.in. „klasztor sulejowski”. W „Geograficzno-statystycznym opisanu parafiiów Królestwa Polskiego”, na karcie zatytułowanej: „Województwo Sieradzkie, powiat Piotrkowski, parafia Sulejów miasteczko” (szkic kartograficzny) zanotowano w wykazie osiedli tej parafii przy nazwie Sulejów: „19 chałup w wojew[ództwie] sand[omiernskim] i klasztor 1000 k[roków] od kościoła parafialnego”, podobnie przy nazwie Strzelce – „za rzeką Pilicą w wojew[ództwie] sand[omiernskim]”; mkf. i fot. karty Sulejów w zbiorach IH PAN.

²⁵ *Małopolska XVI*, s. 276, 573. Być może, skłoniło to S.M. Zajączkowskiego, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Studia z dziejów osadnictwa”, 4, 1966, mapa: „Powiat radomszczański w połowie XVI w.”, do zaliczenia Woli Przedborskiej do woj. sandomierskiego.

słusznie identyfikowano z Wola Przedborską, leżącą za miastem na lewym brzegu Pilicy. Wyjaśnienie tej kwestii utrudniał brak inwentarzy i lustracji starostwa przedborskiego z XVI w. (było ono wówczas obciążone sumami zastawnymi), a skomplikował M. Kromer. Opisując ostatnie dni panowania Kazimierza Wielkiego (polowanie w Puszczy Przedborskiej) i upadek z konia, co stało się przyczyną zgonu króla (nie wiadomo na podstawie jakiego źródła, gdyż najbardziej wiarygodny podkanclerzy Janko z Czarnkowa o tym nie wspomina) Kromer dodał przy tej okazji błędnie, że Przedborz należał do woj. sieradzkiego²⁶. Już jednak w dokumencie z r. 1488, dotyczącym się młyna królewskiego pod Przedborzem położonego „super fluvio Pylcza”, stwierdzono, że leży on „in ripa terre Siradiensi, terram ipsam a Sandomieriensi dividens”²⁷. Księga uposażeń J. Łaskiego wspomina wśród łąk przed Przedborzem – jedną, położoną na lewym brzegu Pilicy w ziemi sieradzkiej²⁸. Co prawda lustracja woj. sandomierskiego z r. 1660 wymienia za mostem na Pilicy pod Przedborzem, folwark Wola nazwany²⁹, nie zaznaczając jego położenia w Sieradzkim, lecz bardzo szczegółowa lustracja tegoż województwa z r. 1789 wyraźnie podaje, że folwark ten leżał w ziemi sieradzkiej³⁰. Wreszcie K. Perthès na mapie woj. sandomierskiego z r. 1788 wytyczył granicę między woj. sieradzkim i sandomierskim pod Przedborzem biegiem Pilicy oraz – co bardziej przekonujące – nie wymienił Woli Przedborskiej w aneksie do tej mapy, zawierającym wykaz dóbr królewskich w woj. sandomierskim, a m.in. starostwa przedborskiego. Dopiero w okresie zmian w podziałach administracyjnych Królestwa Polskiego postanowieniem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 25 XI 1823 osadę Widoma i folwark Wola Przedborska przeniesiono z pow. radomszczańskie woj. kaliskiego³¹ do pow. koneckiego woj. sandomierskiego³². Ustalona wówczas granica pod Przedborzem, uwidoczniła na wielu mapach XIX i XX w. przetrwała do r. 1975, wywołując złudzenie, że pochodzi z czasów przedrozbiorowych.

Na wysokości wsi Wąsosz (w woj. krakowskim) kończyła się granica woj. sandomierskiego z sieradzkim, a zaczynała z krakowskim. Po odejściu od Pilicy biegła ona w kierunku wschodnim oddzielając grunta wsi: Zwlecza, Bichniów, Bałków (pow. chęciński) od Krzepic, Bieganowa (woj. krakowskie), dochodząc na północ od Dzierzkowa (Dzierzgowa, woj. krakowskie) do Białej Nidy, przy czym przygraniczna wieś Podłazie leżała po stronie krakowskiej, „tam, gdzie się dzieli sandomierska ziemia z krakowską”³³; dalej granica biegła w kierunku wschodnim Białą Nidą aż do granicy między Bizorędą (woj. krakowskie) i Bizorędką (woj. sandomierskie). Na tym odcinku granice wojewódzkie częściowo nie pokrywały się z diecezjalnymi, bardziej krętymi. Najgłębiej w woj. krakowskie wchodziła parafia ciereńska, należąca do archidiaconatu kurzelowskiego archidiecezji gnieźnieńskiej (jedynie należąca do tej parafii, z ośrodkiem we wsi Cierno, wieś Popowice leżała na północnym brzegu Nidy, w woj. sandomierskim). Te różnice w przebiegu granic nie zostały dotąd ostatecznie wyjaśnione w literaturze naukowej.

Niejasne jest też pochodzenie wąskiego klina, którym woj. krakowskie koło Bizorędy wcinano się w obręb Sandomierskiego³⁴. Stąd łukiem, wygiętym na południe, granica biegła na wschód, by dojść między Mokrskiem Górnym (pow. chęciński) i Mokrskiem Dolnym (w Krakowskim) do środkowej Nidy, a następnie biegiem tej rzeki zmierzać aż do ujścia do niej Mierzawy, której ok. 10 km odcinek już we wczesnym średniowieczu rozgraniczał ziemię wiślicką od krakowskiej. Między Wrocierzyżem (Krakowskie) a Zagajowem Małym (Wiślickie) granica województwa skręcała na południe i, tworząc

²⁶ M. Cromeri, *De origine et rebus gestis Polonorum*, Bazylea 1558, s. 326: król Kazimierz wracając z Rusi, gdzie zajmował się polowaniem, przybył do Przedborza, „quod oppidum in Siradiensi tractu est”.

²⁷ MK, 14, f. 247.

²⁸ Łaski LB, I, s. 617: „item secundum [pratum] habet in alia parte fluvii in terra Siradiensi inter prata regalia haereditatis quondam Wola”.

²⁹ LS 1660/4, II, s. 66: „Folwark za mostem Wola nazwany; zarabiają go nosalowanie”.

³⁰ LS 1789, I, s. 88: „Starostwo Przedborskie w województwie sandomierskim leżące, pow. Chęciny, oprócz folwarku Wola zwanego, który leży w województwie sieradzkim”.

³¹ W ówczesnym podziale administracyjnym nie reaktywowano woj. sieradzkiego; jego obszar włączono do woj. kaliskiego.

³² W. Trzebiński i A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna, 4, Warszawa 1956, s. 35.

³³ LDK, s. 69.

³⁴ Bizorędka nie występuje w rejestrach poborowych XVI w., ponieważ była traktowana jako przysiółek Mzurowej; w rejestrze pogłównego z r. 1676: „Mzurowa cum Bizorenda”, Biblioteka Czartoryskich, rkps Łoyki, nr 1099, s. 403. Wzmianki z XVI w. zob. MRPS, IV, nr 16918, 23237; Paprocki, o.c., s. 257 n. (wg dokumentu z r. 1419).

dwa większe kliny, dochodziła na południe od Działoszyc do Nidzicy. Od tego miejsca Nidzica stanowiła granicę między woj. sandomierskim i krakowskim aż do jej ujścia do Wisły pod osadą Ławy. Ten źródłowo dobrze poświadczony odcinek granicy wojewódzkiej na Nidzicy³⁵ różni się w trzech miejscach od przedstawionej na mapie woj. krakowskiego z doby sejmu czteroletniego. Na tej bowiem mapie wsie: Jastrzębniki (par. Wola Suszczycka), Grodzanowice (par. Dzierżąna) i Sokolniki (par. Skalbmierz) znalazły się w woj. krakowskim; w rzeczywistości, dowodnie od XV w. należały one do ziemi wiślickiej, co zresztą autorzy tej mapy zaznaczyli w później wydanych materiałach do Słownika, prostując owe błędy³⁶.

Przebieg granicy przy ujściu Nidzicy do Wisły należało uściślić, ponieważ wspomniana wieś Ławy występuje w źródłach z XV–XVIII w. raz po stronie krakowskiej³⁷, innym razem po stronie sandomierskiej (wiślickiej)³⁸. Dokładna analiza tekstów źródłowych wykazała, że równocześnie istniały dwie osady tej nazwy: jedna, na prawym brzegu rzeki, to Ławy należące do starostwa korczyńskiego, lecz położone w woj. krakowskim; drugie osiedle, na lewym brzegu, to szlachecka osada karczmarza Ławy, leżąca w pow. wiślickim. Nadto wg „Mapy części Województwa Sandomierskiego położonej nad Wisłą, poczynawszy od wsi Trzebicy, aż do rzeczki Ławy” F. Podoskiego z r. 1790³⁹ i późniejszych map szczegółowych Nidzica płynęła – podobnie jak w XVI w. – kilka kilometrów przed ujściem do Wisły dwoma ramionami, lewe zaś (wschodnie) ramie określano w źródłach w XVI w. jako starą rzekę. Wobec tego granicę wojewódzką przeprowadziliśmy biegiem tego właśnie starszego koryta.

Od ujścia Nidzicy do Wisły granica woj. sandomierskiego z krakowskim biegła na krótkim odcinku Wisłą w górę rzeki, aż do ujścia jej prawego dopływu – Uszwi. Następnie – źródłowo poświadczonym korytem tej rzeki⁴⁰. Na wysokości wsi Bielcza (pow. pilzneński), obejmując zakolem położoną na zach. od Uszwy wieś Wokowice (pow. pilzneński), skręcała granica na południowy wschód i między Wojniczem (woj. krakowskie) a Łukową (pow. pilzneński) pod wsią Isep (pow. pilzneński) dochodziła do Dunajca⁴¹, którego odcinek długości 4 km stanowił granicę obu województw.

Na ten odcinek granicy swego czasu zwrócił uwagę S. Arnold sądząc, że w okresie wcześniejszym kasztelania wojnicka mogła obejmować tereny na wschód od Dunajca i dopiero ekspansja

³⁵ Długosz LB, II, s. 149: „fluvius Nidzicza, qui terram Cracoviensem a Sandomiriensi et archidiaconatum Sandomiriensem [!] a praepositura Vislicensi disternat”; Długosz, *Annales*, I, s. 78: „Item Nydzicza cuius fons in villa Zandowicze, hostia circa villam seu locum Lawy terram Cracoviensem a Sandomiriensi dividens”. LDK, s. 29: „przyjechaliśmy do gruntu wsi, którą zowią Ławy, która wieś należy do starostwa nowomiejskiego. Opowiadali nam też tam, iż clo biorą, ale nam nic nie ukazali; wymierziliśmy gościniec i rozkazaliśmy, aby naprawili. Stamtąd wróciliśmy się, bo tam już granica przysła do krakowskiej ziemi od sandomierskiej”.

³⁶ AHP WK, *Materiały*, s. 68 (p. 2), 80 (p. 6), 287 (p.1).

³⁷ *Małopolska XVI*, s. 10 (r. 1581); ASK, LVI, 2, II, s. 22 (r. 1585): „wieś Ławy do folwarku przemyskiego należąca, w niej karczem 3, tamże młyn[...] na rzece Nydzie rzecznej”; Rejestr poborowy woj. krakowskiego z r. 1629, s. 103; Rejestr poborowy woj. krakowskiego z r. 1680, s. 102; AHP WK, *Materiały*, s. 168; zob. też przyp. 35. Natomiast w *Lustracji woj. krakowskiego, 1789*, wyd. A. Falniowska-Gradowska i I. Rychlikowa, cz. I, Kraków 1962, s. 215 n., karczma w dawnych Ławach królewskich nad Nidzicą zaliczona była do wsi Piotrowice. Na mapie zaś Heldensfelda Ławy oznaczono tylko na lewym (wschodnim) brzegu Nidzicy.

Jak zaznaczył A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964, s. 139, „3 karczmy w Ławach, na uczęszczanym trakcie wzdłuż Wisły wiodącym [z północnego wschodu] na południowy zachód służyły jako zajazdy gościnne przejeżdżającym podróżnym”.

³⁸ *Małopolska XVI*, s. 490 (r. 1508): „taberna in Lavy”; rozgraniczenie wsi królewskiej Ławy od wsi klasztoru tynieckiego Urzuty w r. 1508, MK, 22, f. 147.

LS 1564/5, s. 48 n.: „Villa sive taberna Lawy in via publica Cracoviensi.[...] Rzeka Nyedzycza graniczy inter villam regiam Lawy et inter villam Morawiany nobilium Dunyn sive Jordan. Na nowy rzece buduje starosta most i gacią drogę naprawuje, a na stary rzece, która graniczy dziedziny, buduje most i drogi naprawuje haeres de Morawiany. Na które mostów i drogi naprawowanie jest nadane mostowe iuxta contenta decreti Warszaviensis; które mostowe trzymają zmianą, rok z królewski strony, a drugi [rok z] strony ziemiański, karczmarze, a mostowe na poły dzielą”. Podobnie z małymi zmianami ASK, LIV, 2, I, f. 35, r. 1572: „A iż granica p. Jordana przysła od wsi Morawian [pow. wiślicki] do drugiej strony rzeki brzegu jednego Nidzicy, na którym ma swą karcznię, od której też [...] budują drugą połowę mostu”.

³⁹ Odbitka foto w zbiorach kartograficznych Zakładu Atlasu Historycznego Polski IH PAN.

⁴⁰ LDK, s. 29: „przewieźliśmy się przez Wisłę i przyjechaliśmy do gruntu wsi, którą zowią Górka pana Morskiego. Tameśmy jechali gruntem pana Morskiego aż do rzeki, którą zowią Usseph, tam już przysła ziemia krakowska do sandomierskiej”.

⁴¹ ZDM, I, nr 58, r. 1349.

osadnictwa z Sandomierskiego zmieniła dawny stan rzeczy⁴². Sprawa ta nie została dotąd wyjaśniona, ale trzeba zaznaczyć, że o przynależności administracyjno-politycznej Wojnicza, stolicy kasztelanii większej woj. krakowskiego, położonej na lewym brzegu Dunajca, tuż przy granicy z woj. sandomierskim, dwa przekazy tego samego źródła dają całkiem sprzeczne informacje. Według szesnastowiecznego transumptu dokumentu Ludwika Węgierskiego z r. 1381, przenoszącego Wojnicz z prawa średzkiego na magdeburskie, powiedziano, że Wojnicz należy do woj. sandomierskiego, zaś w osiemnastowiecznej kopii tego dokumentu, że do pow. pilzneńskiego (sic!) woj. krakowskiego⁴³.

Po opuszczeniu Dunajca granica województwa początkowo szła na południowy wschód, otaczając od południa należącą do pow. pilzneńskiego Lubienię, następnie – w kierunku wschodnim linią łamaną między wsiami Rychwałd, Mieszna, miastem Tuchów, wsiami Zalasowa, Wola Lubecka, Lubcza Górna, Zwanowa (dziś Dzwonowa) i Kawęczyn, należącymi do pow. pilzneńskiego, a wsiami: Jodłowa Polska, Lewin, Dąbrówka, Bestwiszowa, Kowalowa, położonymi w pow. bieckim. Poniżej Kawęczyna granica skręcała na południowy wschód i na południe od Skorowej (po stronie pilzneńskiej) dochodziła do Wisłoki, której korytem biegła aż do ujścia do niej pod Ulaszowicami (w pow. pilzneńskim) – Jasiołki.

Przy ujściu tej rzeki granica biegła krótkim, zaledwie 1 km jej odcinkiem, następnie skręcała na północ (pozostawiając w wytworzonym tam klinie terytorialnym pow. pilzneńskiego wieś Ulaszowice) i łukiem, w którym znalazły się wsie starostwa jasielskiego: Gorajowice i Brzeszczki (pow. biecki), dochodziła za wsią Rostoki (pow. biecki) do Jasiołki. Odtąd granicę stanowiła ta rzeka (z wyjątkiem skrawka pilzneńskiego na wschodnim brzegu rzeki pod Jedliczem), aż do wschodnich obszarów wsi Zręcina (pow. biecki), gdzie stykały się ze sobą granice trzech województw: krakowskiego, sandomierskiego i ruskiego.

Spod Zręcina granica skręcała na północny wschód i, pozostawiając po stronie woj. ruskiego Krosno z Odrzykoniem (ziemia sanocka), a po stronie sandomierskiej Polankę i Turowszówkę (pow. pilzneński), dochodziła na wschód od tej ostatniej do Wisłoka. Po przebyciu ok. 4 km odcinka tej rzeki opuszczała ją pod wsią Bratkówka (pow. pilzneński)⁴⁴, ostrym klinem obejmowała tę wieś i zwracała na wschód, pozostawiając po stronie pilzneńskiej Węglówkę Ruską i Krosnę; przez jeszcze dziś okazałe tereny leśne dochodziła do Domaradza Niżnego, zwanego dawniej Zakobylem⁴⁵. Tę drugą nazwę Domaradz przejął od biegnącego tu z północy na południe potoku wpadającego do Stobnicy, który na tym odcinku rozgraniczał ziemię sandomierską od sanockiej⁴⁶.

Za Domaradzem granica województwa skręcała na wschód, następnie – pozostawiając wieś Barycz (Ruską) po stronie sanockiej – na północ i wreszcie na północny zachód. W utworzonym w ten sposób klinie terytorialnym znalazła się wieś Gwoździówka. Dalej biegnąc w tym samym kierunku, granica ciągnęła się przez puszcze między wsiami: Blizna, Barycz (Polska), Połomia, Wyżne i Babica (pow. pilzneński) a Straszydło i Lubienia (ziemia przemyska), i dochodziła na wschód od wsi Czudec (Sandomierskie) do Wisłoka. Rzekę tę wykorzystano tylko na krótkim odcinku (ok. 5 km). Następnie, pozostawiając w małym wysuniętym na zachód klinie ziemi przemyskiej wsie: Lutoryż, Zarzeczce i Boguchwałę⁴⁷, granica z nieznacznymi odchyleniami biegła na północny wschód aż pod wieś królewską Mrowlę w pow. pilzneńskim.

Za Mrowlę granica biegła w kierunku wschodnim krótkim odcinkiem rzeki tej samej nazwy (Mrowla)⁴⁸, lewego dopływu Wisłoka, ale już na wysokości Rudna Wielkiego (ziemia przemyska) raptownie skręcała na północny zachód wzdłuż Osiny (lewego dopływu Mrowli), a po ok. 3 km na północny wschód dolną Rogoźnicą – dopływem Osiny, potem na wschód od Zabajówki, poniżej Głowna (pow. pilzneński) w kierunku północnym, by przeciąć trudną w tych stronach do przebycia

⁴² Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 358 n.

⁴³ ZDM, I, nr 164, wg transumptu Zygmunta Augusta z 21 XII 1558, wpis do MK, 93, f. 85^v – 87^v: „nostrae civitatis Woyniciensem sitae in terra Sandomiriensi”; MK, 92, f. 352^v (kopia Metryki z XVIII w.): „oppidum nostrum Woynicz in terra Cracoviensi et districtu Pilznensi situm”.

⁴⁴ Małopolska XVI, s. 529: „Bratkówka villa in terra Sandomiriensi”.

⁴⁵ Tamże, s. 515: „Domaradz Inferior seu Zakobila”. Po stronie ruskiej (sanockiej) leżał drugi Domaradz zwany Wyżnym.

⁴⁶ AGZ, VIII, nr 94, r. 1480: od tego miejsca, „ubi fluvius Zakobila, qui dividit terras Sandomiriensem et Sanocensem inter praedictas villas caedit in fluvio Stobnyca”. Zob. też Fastnacht, o.c., s. 20.

⁴⁷ ZDM, I, nr 142, r. 1373: „eadem haereditas mediat limites Sanocenses et Sandomirienses”.

⁴⁸ Tamże, III, nr 697, r. 1367: „super fluvium Mrowla [...] in districtu Sandomiriensi”.

puszczę, która rozgraniczała ziemie polskie od ruskich (w pełnym średniowieczu istnieć tam mogły przesieki).

Powyżej gruntów wsi Wola Zielonka (pow. sandomierski) granica woj. i pow. sandomierskiego skręcała na wschód, a pod wsią Górno (Sandomierskie) – na południowy wschód, obejmując klinem wieś Dołęga (pow. sandomierski), od której znów biegła na północny wschód. Na tym dość długim odcinku, ciągnącym się przez pobrzeża Puszczy Sandomierskiej, granica biegła na wschód od wsi Łowiska, Łętowice i Tarnogóra (pow. sandomierski), potem skręcała najpierw na wschód, następnie na północ i przed wsią Kopki (pow. sandomierski)⁴⁹ na wysokości Krzeszowa (ziemia przemyska) osiągała koryto Sanu.

Wytyczenia granicy woj. sandomierskiego z woj. ruskim, następnie lubelskim na Zasanu nie można było oprzeć wyłącznie na podstawie rejestrów poborowych z XVI w., ponieważ biegła ona przez obszary wówczas niemal całkowicie zalesione. Proces osadniczy tych obszarów wszczęty dość późno, z większym nasileniem dopiero w XVIII w., nie dostarczał dla naszego przekroju chronologicznego dostatecznej liczby punktów odniesienia, ułatwiających przeprowadzenie duktów granicznych.

Już w trakcie opracowania mapy woj. lubelskiego, dla której przyjęto przekrój ok. r. 1564, przy wykreślaniu granicy południowej tego województwa zaznaczono, że „nie była ona tutaj dokładnie wytyczona, skoro osiedla po jej obu stronach znajdowały się stosunkowo daleko na obrzeżach puszczy, toteż przebieg jej wykreślony na mapie należy traktować tylko jako przypuszczalny zasięg” województw sąsiednich⁵⁰.

Dlatego tym razem brak źródeł bezpośrednich (rejestry poborowe) uzupełnialiśmy późniejszymi z drugiej połowy XVII w.⁵¹ oraz opracowaniami kartograficznymi ze schyłku XVIII i początków XIX w. Te ostatnie (Perthées, Liesganig, Heldensfeld) dla tej części naszego opracowania są bardzo cenne, przedstawiają bowiem dość szczegółowo bieg południowej granicy woj. lubelskiego, poświadczony równocześnie w zachowanych raportach polskiej komisji delimitacyjnej z r. 1776⁵². Z raportów tych przesyłanych do Warszawy wynika, że wytyczone wówczas, po pierwszym rozbiórze Polski, granice – z wyjątkiem dolnego Sanu, który zmienił swe koryto i ujście do Wisły ok. r. 1706⁵³ – biegły na pozostałym, zasańskim odcinku woj. sandomierskiego starą, południową granicą pow. lubelskiego⁵⁴.

Zaczynając od wschodu, po opuszczeniu Sanu między wsiami Kopki (Sandomierskie) i Kamionka (Przemyskie), granica woj. sandomierskiego szła w kierunku północno-wschodnim pozostawiając po stronie sandomierskiej wymienione we wspomnianych raportach wsie: Bieliny, Kurzyna i Golce, a po stronie przemyskiej: Hucisko, Sieraków i Hutę Krzeszowską, i dochodziła do wsi Buczek⁵⁵, której obszar w kształcie niewielkiego klina należał do woj. lubelskiego, gdzie stykały się granice trzech województw: sandomierskiego, lubelskiego i ruskiego.

Zbieg wspomnianych granic w okolicy dzisiejszej wsi Golce poświadczony jest przez akt

⁴⁹ Archiwum ks. Sanguszków, t. V, nr 113, r. 1521: „villa Kopki in terra et districtu Sandomiriensi”.

⁵⁰ AHP WL, s. 24.

⁵¹ ASK, I, 67, *Rejestr pogłównego generalnego woj. sandomierskiego z lat 1662 – 1664*; Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkps Łoyki, nr 1099, cz. II, *Rejestr pogłównego generalnego Małopolski z r. 1676*.

⁵² O wartości map J. Liesganiga i M. Heldensfelda zob. rozdz. *Źródła kartograficzne*. Opracowana zaś przez Perthéesa *Mapa szczególna woj. lubelskiego*, wydana w r. 1786, odznacza się, zwłaszcza w południowych partiach województwa, godną podziwu szczegółowością. Podaje bowiem wiele wsi, drobnych przysiółków, a nawet pojedynczych chałup, przy których dla identyfikacji dodano nazwisko posiadacza, właśnie tuż przy granicach z ziemią przemyską. Co istotne, te same miejscowości znajdujemy w raportach polskiej Komisji delimitacyjnej z r. 1776.

⁵³ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31°/1, s. 239 – 249, 264 – 5. Zob. rozdz. *Środowisko geograficzne*, s. 25 n.

⁵⁴ Na wysłane do Warszawy zapytanie: „Gdyby na gruncie sprzeczka była [między komisjami polską i austriacką] o granice województwa, co czynić?”, kanclerz w. koronny A. Młodziejowski przesłał 31 III 1776 Pawłowi Tłubickiemu ppłk artylerii koronnej, kierownikowi polskiej komisji granicznej, następujące zalecenie: „Ad causam sprzeczki o granice woj. lubelskiego, gdyby się inżynierowie cesarscy nie chcieli przeświadczyć o ubikacji ich przez świadectwa obywateli tam mieszkających, gdzie się demarkacja czynić będzie i w tym punkcie u[r]. Tłubicki odezwać się ma do Departamentu Spraw Cudzoziemskich. Tymczasem in omnem eventum granic tego województwa kwerenda w Metryce Koronnej zalecona będzie” – AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31°/1, s. 6.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31°/1, s. 214, 264. Wspomniane miejscowości, poza Kurzyną i Sierakowem, powstały dopiero po końcu XVI w. W sprawie przynależności administracyjnej wsi: Bieliny, Kurzyna i Golce powstał w r. 1776 ostry spór między polskimi i austriackimi komisarzami, wytyczającymi granicę, co spowodowało parodniową przerwę w pracy komisji.

komisarski z r. 1566, rozgraniczający posiadłości Stanisława Górki, mianowicie wsi Biała i Zwola (w woj. lubelskim) od dóbr starostwa sandomierskiego⁵⁶. Wspomniane w tym dokumencie miejsce zwane „Cielczowa Gora” oraz las „Miessicza”, występujące w obrębie dóbr królewskich, pozostawiły ślad jako nazwy terenowe trwające do dziś w obrębie wsi Golce i Kurzyna⁵⁷. Sąsiednia Maziarnia natomiast powstała w XVII w. w obrębie dóbr krzeszowskich, toteż jej teren należy zaliczyć do woj. ruskiego⁵⁸. Co prawda w r. 1662 wymieniono jakąś Maziarnię w rejestrze woj. sandomierskiego w par. Pysznicza, lecz w lasach w okolicy Kurzyny powstawać i ginąć mogły łatwo tego typu niewielkie osady śródlądne.

W tym miejscu wypada nam odejść od opisu granic woj. sandomierskiego, by podać przebieg południowego odcinka granicy woj. lubelskiego z ruskim; zgodnie z założeniem obecnie przez nas przyjętym, że między drugą połową XVI w. a XVIII w. nie nastąpiły tu istotniejsze zmiany. Brak bowiem o nich wzmianek, a trudno przypuścić, by tego rodzaju przesunięcia granicy nie znalazły wyrazu w odpowiednich aktach sejmikowych i sejmowych, gdy — jak zwracamy uwagę na to przy opisie granicy między woj. sandomierskim i lubelskim — nawet możliwość niewielkich zmian wywoływała ostre protesty na sejmikach.

Na podstawie wspomnianych map z XVIII w. i raportów polskiej komisji delimitacyjnej z r. 1776 wytyczamy więc obecnie bieg granicy woj. lubelskiego z ruskim od wspomnianej wsi Buczek, powstałej po XVI w. Granica ta biegła stąd lekko wygiętym na północ łukiem w kierunku wschodnim, a pod wsią Kiszki (w XVIII w., woj. lubelskie) skręcała na południe, otaczając od północnego wschodu dawne obszerne starostwo krzeszowskie (ziemia przemyska) i dochodziła na zachód od wsi Łazory (w XVIII w., Lubelskie) do rzeki Tanwi. Na mapie woj. lubelskiego, przedstawiającej stan z ok. r. 1564, przyjęto, że granica od strony ziemi przemyskiej była wówczas zgodna z granicą diecezjalną, a zatem rejon Biłgoraja, miasta lokowanego w r. 1578, nie należał jeszcze do woj. lubelskiego⁵⁹. Obecnie, zgodnie z poprzednią uwagą o braku danych dotyczących przesunięcia tu w XVI w. granicy wojewódzkiej, sądzimy, że teren późniejszego okręgu biłgorajskiego należał do woj. lubelskiego w końcu tego stulecia, a może już w XV w. Toteż granicę poprowadziliśmy na mapie tak, jak biegła ona w XVIII w., a więc Tanwią aż do ujścia do niej Łady, a następnie między Tanwią i Ładą oraz Czarną Ładą, pozostawiając po stronie lubelskiej wymienione w XVIII w. wsie: Biedaczów, Sól, Ruda Solska i Deraźnia, a po stronie przemyskiej: Majdan Książopolski i Brodzianki⁶⁰. Od tej wsi, położonej przy ujściu Rotwicy do Czarnej Łady, granica skręcała na północ, a na wschód od wsi Rapy (w XVIII w., Lubelskie) dochodziła do punktu, w którym stykały się granice ziem chełmskiej i przemyskiej, należących do woj. ruskiego.

Wracając do miejsca, w którym przerwaliśmy opis granic woj. sandomierskiego, by przy tej okazji uściślić granice woj. lubelskiego z ziemią przemyską, granicę ostatniego odcinka naszego województwa na Zasaniu spod wspomnianej wsi Buczek wytyczyliśmy w kierunku północno-zachodnim: od wsi Bigos (w XVIII w., Lubelskie)⁶¹ zachodnim brzegiem rzeki Bukowej, zaś od wsi Bąk (w XVIII w. Lubelskie) nieco wygiętym na północ łukiem (zmiana w stosunku do przedstawienia na mapie woj. lubelskiego), między wsiami Branwicą (woj. lubelskie) a Jastkowicami i Bartnią Łąką (woj. sandomierskie; dziś Księża Kolano) do Sanu przy ujściu do niego Bukowej. Granicę na północny wschód i północ od Jastkowic wytyczyliśmy, biorąc pod uwagę przynależność do tej wsi niewielkich przysiółków powstałych po XVI w., głównie w XIX w., położonych w rozległym kompleksie leśnym. Od ujścia Bukowej do Sanu granica biegła starym korytem Sanu aż do jego ujścia do Wisły nie opodal Sandomierza.

Podobnie jak Pilica na zachodzie — z woj. sieradzkim, tak Wisła na wschodzie, od ujścia Sanu do ujścia jej prawego dopływu Kurówki (za Puławami), od r. 1474 stanowiła granicę woj. sandomierskiego z lubelskim. Bieg jej Wisłą, z wyjątkiem obecnie skorygowanych dwóch odcinków, został już przedstawiony na mapie woj. lubelskiego. Granica na Wiśle, zapewne przyjęta według starego

⁵⁶ MRPS, V, nr 10652.

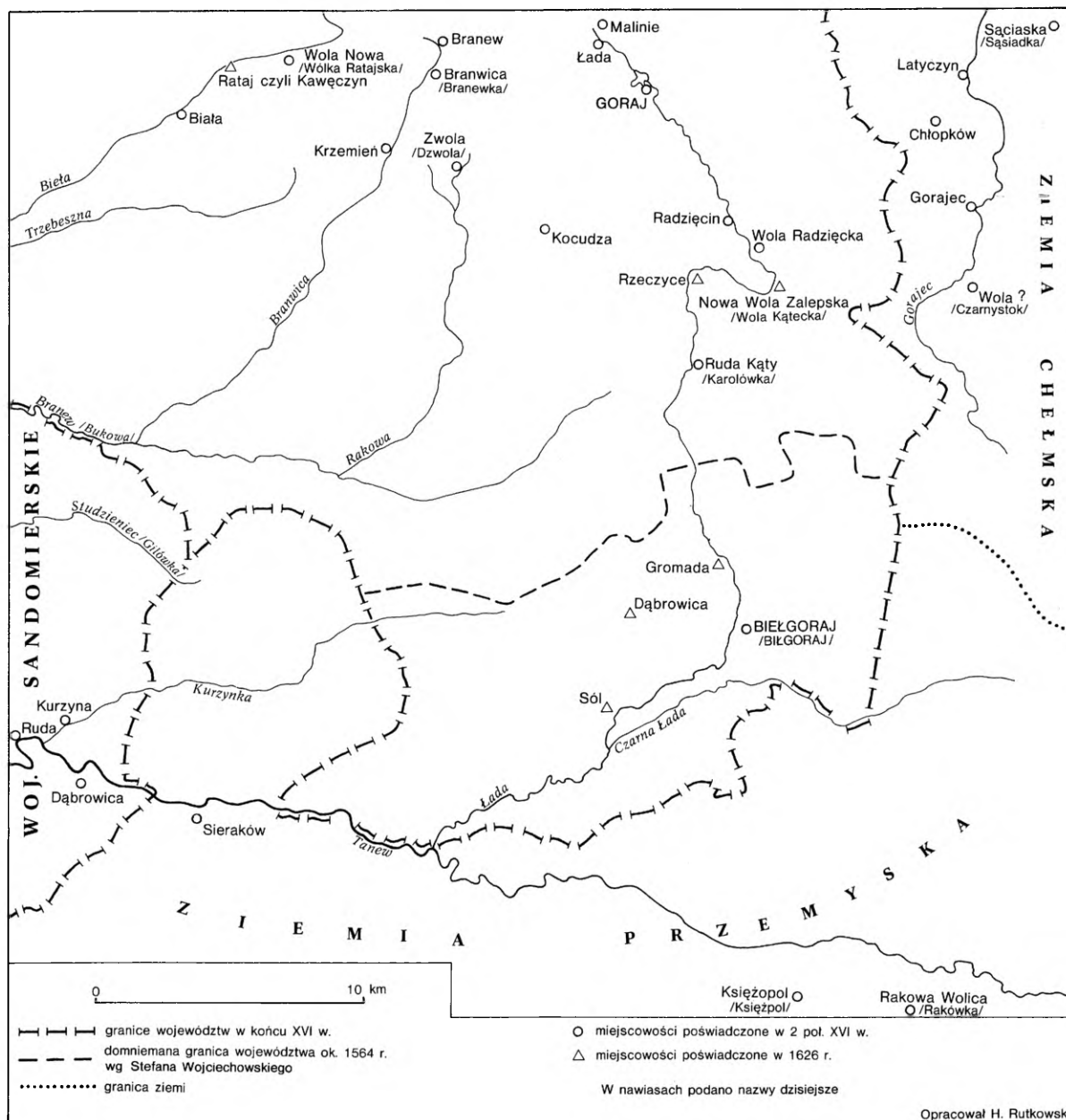
⁵⁷ Urzędowe nazwy, pow. Nisko, s. 38—40.

⁵⁸ Biblioteka Narodowa rkps: M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamoyskiej z r. 1834*, s. 158; por. A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej*, Dział II: *Ziemie Ruskie*, Warszawa—Wiedeń 1899—1904; AHP WL, s. 24.

⁵⁹ AHP WL, s. 25.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31°/1, s. 244.

⁶¹ W r. 1776 strona austriacka kwestionowała także przynależność administracyjną wsi Bigos do woj. lubelskiego.

podziału, jaki się ustalił między dawnymi ziemiami sandomierską i lubelską przed podniesieniem tej ostatniej do rangi województwa, była naturalna, co utrudniało możliwość jej naruszania. Jeśli taki wypadek się zdarzył, „przez co preiudicium województwu naszemu [nastąpiło], gdyż w podatkach znaczną szkodę przynosi”, jak zaznaczono w r. 1685 w uchwałach szlachty woj. sandomierskiego, wywoływał on natychmiastową reakcję⁶².

⁶² Uchwałę tę powzięto dlatego, ponieważ w r. 1685 właściciel wsi Wrzawy (woj. lubelskie), położonej blisko ujścia Sanu do Wisły, „przeciw wszelkiej słuszności w województwie naszym a powiecie sandomierskim za niesłusznym udaniem w Trybunale Koronnym Lubelskim część dóbr pewną na gruncie wsi Wrzaw albo Strachocin należącą na tej [s] stronie Wisły w województwie naszym na gruncie i dziedzictwie przereczonem, między wsiami Słupca z jednej, a Dwimi Kozami [Dwikożami] albo Bożym Darem – z drugiej strony, kędy i rolni i na tym miejscu osadzeni byli, i chrosty, lasy, zarośla były, a potem je wykopano i na tychże kopaninach chałupy akcesorowie imp. Andrzejowicza postawili, i tamże imp. Andrzejowicz też i po dekrete trybunalskim kilka chałup postawił, i grunta i rolę tamże zasiewając, od województwa naszego do województwa lubelskiego jest oddalone, przez co praeiudicium województwu naszemu, gdy w podatkach znaczną szkodę przynosi, tedy uprosiliśmy [...] braci naszych imp. [nazwiska trzech urzędników sandomierskich], którzy na ten grunt zjadą i onego słuszną i rzetelną uczynią rewizyą, i czyli w województwie naszym sandomierskim, aboli w lubelskiem według opisanych praw koronnych te pomienione grunta leżą, i do którego województwa z tego gruntu podatki winni”

Ustalona w r. 1474 granica między województwami na Wiśle nie zlikwidowała jednak wcześniej istniejących w podziale administracyjnym odchyień od głównego koryta rzeki. Od czasów Długosza⁶³ napotykamy w źródłach wzmianki, że Wisła na pewnych odcinkach zmieniła swój bieg, skutkiem czego wiele nadbrzeżnych osad po gwałtownych powodziach albo całkowicie zostało pochłoniętych przez nowy nurt, słowem – znikło, albo znalazło się po innej stronie rzeki, niż je pierwotnie lokowano. Tym można by tłumaczyć fakty, że na długim odcinku Wisły rozgraniczającym woj. sandomierskie od lubelskiego w XVI – XVIII w. spotykamy kilka uwidocznionych już na mapie woj. lubelskiego zaskakujących odchyień od głównego jej biegu.

Na północ od Zawichostu granica województwa nie biegła Wisłą, lecz jej widocznym na starych mapach starorzeczem. Włączając do woj. sandomierskiego leżącą na prawym brzegu Wisły wieś Janiszów⁶⁴ wracała do głównego koryta rzeki przed położoną na jej lewym brzegu w woj. sandomierskim wsią Mistrzowice.

Następne wyraźne odchylenie granicy, tym razem na zachód od dzisiejszego głównego koryta Wisły, obejmuje wieś Ostrów, która należała do woj. lubelskiego. Znaczniejsze odchylenie granicy występowało na wysokości Solca. Tu, na odcinku długości ponad 12 km, granica województwa biegła na wschód od prawego ramienia Wisły (płynącej pod Solcem dwoma korytami) i objęła na rzecz woj. sandomierskiego wsie: Kamień, Braciejowice, Zakrzew i Jarantowice⁶⁵.

Nieco obszerniejszego wyjaśnienia wymaga sprawa polityczno-administracyjnej przynależności wsi Wojszyn, należącej do starostwa kazimierskiego, a położonej na lewym brzegu Wisły. Historiografia poszła tu za wiadomością J. Długosza, który na podstawie dokumentu z r. 1254 dla norbertanek zwierzynieckich w Krakowie podał, że Wojszyn wraz z innymi wymienionymi w tym dokumencie wsiami blisko Wisły znajdował się w ziemi lubelskiej⁶⁶. Nie zwrócono jednak uwagi na to, że z tekstu tego dokumentu nie wynika, by Wojszyn należał do ziemi lubelskiej, a więc sformułowanie Długosza nie może tym razem być decydujące. Dalsza analiza przekazów źródłowych dotyczących się Wojszyna rozrosła by się do rozmiarów sporego artykułu, przeto ograniczamy się do zestawienia najważniejszych przekazów⁶⁷. Przynależność Wojszyna w XVI w. do woj. lubelskiego

(Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338 – Teki Pawińskiego 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, f. 716). Sprawa ciągnęła się długo, bowiem jeszcze w r. 1693 (tamże, f. 783) w laudach sejmikowych woj. sandomierskiego wpisano, by „rewizya gruntów do województwa naszego sandomierskiego należących, między Słupcą i Wrzawami, per commissarios była naznaczona, procurabunt imp. posłowie”. Prawdopodobnie spór „według praw koronnych” rozstrzygnięto na korzyść sandomierzan, a ślad przyczyny tego sporu odczytać można na starych mapach z drugiej połowy XVIII i pierwszej ćwierci XIX w. (kolano Wisły pod wsiami Słupca – Bożydar).

⁶³ Długosz LB, III, s. 266, 272.

⁶⁴ Małopolska XVI, s. 177. Położona na wschodnim brzegu wieś Janiszów pierwotnie należała do kasztelanii zawichojskiej, później do starostwa zawichojskiego (LS, 1564/5, s. 155). Wyszłą odnogę Wisły stanowiącą na wschód od Janiszowa granicę woj. sandomierskiego, wymieniono jeszcze w r. 1767: „Stara Wisła zwana most” (*Taryfa mostowego i grabelnego woj. lubelskiego z r. 1767*, wyd. Z. Góralski, KHKM, 3, 1956, s. 566). Warto tu zanotować charakterystyczny konserwatyzm: Zawisłańska część woj. sandomierskiego koło Janiszowa ze zrozumiałych względów odeszła później do woj. lubelskiego (następnie guberni). Zwyciężyła jednak tradycja, bowiem postanowieniem z 19 XII 1843 wieś Janiszów przeniesiono z okręgu kraśnickiego pow. zamojskiego gub. lubelskiej do okręgu, powiatu i guberni sandomierskiej – Borkiewicz, Trzebiński, o.c., s. 64.

⁶⁵ Przynależność wsi leżących na wschód od Wisły: Kamień, Braciejowice, Zakrzów i Jarantowice do woj. sandomierskiego poświadczają m.in.: ZDM, VII, nr 2144, dok. Władysława Jagiełły z r. 1433: „Kamyen, Jarunthowice [...] in terra Radomiensi”; dok. Władysława Jagiełły z r. 1432, tamże, nr 2096, dotyczący się wykupienia dóbr należących do starostwa soleckiego „Jarunthowice, Kamień in terra Sandomiriensi”, „Kamyen, Jarunthowice, [...] in terra Radomiensi”; w r. 1552 „Kamien villa ad capitaneatum Solecensi, hec villa contributionem in Radom solvit”, ASK, I, 33, f. 397, zob. też LS 1660/4, I, s. 192; LS 1789, I, s. 29. Wieś Kamień, położona między starym i nowym korytem Wisły (mieściła się tam przy przeprawie wiślanej stara komora celna, która należała posesoryjnie do starostwa soleckiego, polityczno-administracyjnie – do woj. sandomierskiego), traktowana była przez szlachtę obu województw jako wygodne miejsce do ważniejszych zjazdów, np. w czasie bezkrólewia. W r. 1576 powoływano się na uchwałę woj. sandomierskiego i lubelskiego „według konstytucji soleckiej i pod Kamieniem postanowionej” (Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego, nr 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, f. 24). Podobnie w r. 1577 konstytucje obu województw uchwalono „sub oppido Solec et villa Kamień” (ib., f. 28).

⁶⁶ Długosz LB, III, s. 59: „villas suas ducales iuxta Vistulam fluvium in terra Lublinensi sitas, videlicet: Skowyszyn, Wyetrzna góra, Krampa, Woyszyn, Rzeczica, Jaworzec cum utraque littore Vistulae”; Jaworzec już w czasach Długosza (ib., s. 59) nie istniał, pochłonęła go wcześniej Wisła.

⁶⁷ KKK, I, nr 40; „Skowyszyn, Vetrngora dicta in terra Lublinensi cum adjacentibus haereditatibus id est cum Krampa, Woyszyn, Rzeczica, Jaworze cum utraque littore Wisle”.

poświadcza tylko rejestr poborowy z r. 1563⁶⁸, a dla XVII w. — rejestry z lat 1626⁶⁹ i 1676⁷⁰. Brak natomiast Wojszyna w rejestrach poborowych woj. lubelskiego z lat 1533, 1543, 1552. Trzykrotnie zaś poświadczona jest przynależność Wojszyna do ziemi radomskiej w królewskim komisarskim akcie granicznym z lat 1539—1546⁷¹. W ziemi radomskiej leżała też wieś starostwa kazimierskiego Trzcianki założona ok. r. 1580 na lesistych terenach wsi Wojszyna⁷². Obie te zawiślańskie wsie starostwa kazimierskiego w XVIII w. należały do pow. radomskiego⁷³. Przemawiałoby to za przynależnością Wojszyna do woj. sandomierskiego także w drugiej połowie XVI i w XVII w., gdy ówczesni dzierżawcy starostwa kazimierskiego (od r. 1509 do połowy XVII w. w rękach Firlejów) dla swej wygody wykazywali tę wieś w rejestrach poborowych woj. lubelskiego. Biorąc tedy pod uwagę tę rozbieżność przedstawiliśmy na mapie dwa warianty tego odcinka granicy, inaczej więc niż na mapie woj. lubelskiego; główny wariant poprowadziliśmy Wisłą, zaliczając Wojszyn do woj. sandomierskiego, drugi zaś (bez wstążki) — w ten sposób, by ukazać uwzględnianie Wojszyna w księgach poborowych woj. lubelskiego z r. 1563.

Zasługuje także na szersze omówienie sprawa przynależności polityczno-administracyjnej starostwa niegrodowego gołębskiego, położonego w widłach Wieprza i Wisły. W literaturze historycznej od dawna przyjmowano, że starostwo gołębskie należało do woj. lubelskiego, mimo że wiarygodne źródła stwierdzają przynależność dzierżawy gołębskiej jeszcze w pierwszej połowie XVI w. do starostwa stężyckiego, które dawniej wchodziło w skład obszernych dóbr starostwa radomskiego⁷⁴. Nie przeprowadzając specjalnych badań, opierano się prawdopodobnie na mylnie zinterpretowanych, wydanych przez A. Pawińskiego, rejestrach poborowych z r. 1531⁷⁵ i 1676⁷⁶ oraz na mapach K. Perthéesa i F. Czajkowskiego z drugiej połowy XVIII w.

Już w czasie przygotowania do druku mapy woj. lubelskiego w drugiej połowie XVI w. sprawa ta nie wydawała się nam całkowicie oczywista. Dlatego, „oprócz właściwej granicy wojewódzkiej wzdłuż rzek Wisły i Wieprza zaznaczono słabszym znakiem [wstążka przerywana] zasięg obszaru, który wykazywał związek z województwem sąsiednim”⁷⁷. Obecnie, po przeprowadzeniu wszechstronnej kwerendy źródłowej, jesteśmy w stanie rzecz tę wyjaśnić dokładniej. O przynależności Gołębia do woj. lubelskiego wzmiankują rejestry poborowe z lat 1531, 1552, 1563⁷⁸, lustracja woj. lubelskiego z r. 1765⁷⁹. Do woj. sandomierskiego, ziemi stężyckiej, zalicza Gołąb większość rejestrów podatkowych z lat 1507—1790⁸⁰, a także wszystkie inwentarze, rewizje i — z wyjątkiem r. 1765 —

⁶⁸ ASK, I, 33, f. 476.

⁶⁹ *Rejestr poborowy województwa lubelskiego (Powiat lubelski i urzędowski z r. 1626, Ziemia łukowska z r. 1620)*, opr. J. Kolasa i K. Schuster, pod red. S. Inglota, Wrocław 1957, s. 123.

⁷⁰ *Małopolska XVI*, s. 22^a.

⁷¹ MK, 71, f. 126—145: „Limites inter bona regia Wojszyn et palatinum Lublinensem [był nim Piotr Firlej z Dąbrownicy] Janowiec confirmantur”; wg wpisu aktu z r. 1539: „bona nostra Wojszyn in terra Radomiensi et Janowiec, Oblasy, Mszadl etiam in terra Radomiensi”, zaś wg wpisu aktu z r. 1541: „villa Vojszyn in terra Radomiensi [...] oppidum Kazimierz et Zaszczytow, Seroczko, Leskowcze in terra Lublinensi”. Sąd komisarski działał w składzie: Sebastian Branicki biskup poznański, Bernard Maciejowski kasztelan lubelski, Andrzej Lasota z Łopiennika podkomorzy i podsedek ziemski lubelski, Jan Gołuchowski podsedek sandomierski, Piotr Kochanowski sędzia grodzki i komornik graniczny radomski urzędu podkomorzego sandomierskiego Stanisława Tęczyńskiego, a więc osób, które w większości, z racji pełnionych funkcji, musiały dobrze orientować się w przebiegu granicy między woj. sandomierskim i lubelskim.

⁷² ASK, I, 33, f. 76, z r. 1580: „Trzcianki in dilatione”; Trzcianki, par. Janowiec (pow. Radom) — P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskim*, Lublin 1958, s. 200, na podstawie aktu Archiwum Konsystorza w Lublinie z r. 1603, s. 112—113. Dla r. 1674 zob. *Małopolska XVI*, s. 58^a.

⁷³ *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, wyd. J. Kluczycki, Archiwum Komisji Historycznej AU, t. VII, Kraków 1894, s. 394, 446.

⁷⁴ Do wyjątków należy opracowanie S. Arnolda, *Z dziejów średniowiecza*, mapa Małopolski, na której obszar starostwa gołębskiego w XVI w. został objęty granicą ziemi stężyckiej.

⁷⁵ W rejestrze poborowym woj. lubelskiego (*Małopolska XVI*, s. 360) wymieniono samą wieś Gołąb, oddzielnie zaś wieś drobnoszlachecką Kośmin (s. 371) położoną w par. Gołąb. Kośmin rzeczywiście należał do woj. lubelskiego.

⁷⁶ *Małopolska XVI*, s. 19^a—21^a; rejestr poborowy woj. lubelskiego z r. 1676 podaje dziewiętnaście wsi należących do par. Gołąb, ale pozostałe wsie te same parafii: Stoki, Nieciecza, Bałutów, Wola Gołębska, Gromki i sam Gołąb są tam pominięte, oczywiście dlatego, że leżały w pow. stężyckim (ASK, I, 67, f. 207).

⁷⁷ AHP WL, s. 24 n., cyt. z s. 25.

⁷⁸ ASK, I, 33, f. 66^v, r. 1531; f. 394^v, r. 1552: Gołąb, Nieciecza, Bałutów, Borowa „ad districtum proprium Lublinense non solvunt, sed in Radom”; ib., f. 464, r. 1563.

⁷⁹ ASK, LVI B, 12, f. 5^v.

⁸⁰ ASK, LIV, 9, f. 18, r. 1507; ASK, I, 83, f. 17, r. 1540; AGAD, Dz. XVIII, 30, f. 125, r. 1567; ASK, I, 83, f. 17, r. 1569; *Małopolska XVI*, s. 338 n., r. 1576; ASK, XLVI, 148, f. 94, r. 1580; A. Pawiński, *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego*,

lustracje dóbr królewskich z lat 1507–1789⁸¹, wreszcie taryfa hiberny z r. 1716⁸²; rachunki kwarciane z lat 1631–1652⁸³; rewizje łańców wybranieckich z r. 1658 i 1772⁸⁴; Metryka Koronna z lat 1505–1621⁸⁵; księgi Referendarii Koronnej z lat 1606⁸⁶, 1781–1782⁸⁷ i źródła opisowe z XVIII w.⁸⁸, oraz wizytacja kościelna z r. 1748⁸⁹.

Mimo że zdecydowaną przewagę, nie tylko liczbowo, lecz także swym ciężarem gatunkowym, mają źródła świadczące o przynależności starostwa gołębskiego do ziemi stężyckiej, należy tu jeszcze wyjaśnić, dlaczego niektóre tzw. konsensy na starostwo gołębskie, wpisywane do Metryki Koronnej, mówią o jego położeniu w woj. lubelskim. Konkretnie na osiem takich wpisów z lat 1586–1621, z okazji zmiany posesorów starostwa, trzy podają, że wsie tegoż starostwa: Skoki, Bałtów i Nieciecza leżały w woj. lubelskim. Otóż oprócz zwykłych pomyłek kancelaryjnych, jakie – co do położenia miejscowości – nierzadko spotykamy w Metryce Koronnej (przykładem wspomniany wyżej Wojnicz), te trzy wzmianki z błędną lokalizacją tyczą się nie całego starostwa gołębskiego, lecz jego południowo-wschodniej części (trzy wsie). Jeden zaś z tych dokumentów został wydany w r. 1609 przez kancelarię mniejszą dla Piotra Borkowskiego w obozie pod Smoleńskiem⁹⁰, gdzie nietrudno było o zamierzone czy przypadkowe pomyłki tego typu.

Z okresu błędnych wpisów do Metryki Koronnej najważniejszym i rozstrzygającym jest konsens na starostwo gołębskie dla Jerzego Ossolińskiego z r. 1621. Ossoliński, wkrótce podskarbi, następnie podkanclerzy, wreszcie kanclerz w. koronny kupił to starostwo za sumę 22 000 zł od Jerzego Grudzińskiego⁹¹. Dopilnował wszakże, by wszystkie wsie tego, po krótkiej przerwie z powrotem scalonego, starostwa (Gołąb, Bałtów, Skoki, Nieciecza, Wola Gołębska i Gromki) wpisano poprawnie do Metryki Koronnej, jako należące do ziemi stężyckiej woj. sandomierskiego⁹².

Na wytworzone w dawnej historiografii stanowisko w tej sprawie oprócz sugestywnego obrazu położenia geograficznego (widły Wieprza–Wisły tworzyć tu miały rzekomo naturalną granicę terytorialną) wpłynęła w dużym stopniu lustracja dóbr królewskich w r. 1765, do której wpisano starostwo gołębskie. Błąd ten sprostowano w ostatniej lustracji z r. 1789⁹³, najlepszej i najbardziej szczegółowej z tych, które po r. 1664 przeprowadzono w dobrach królewskich. Dodać należy, że też najlepszy i ostatni w dziejach skarbowości Polski, wysoko ceniony spis podymnego, sporządzony

1576–1586, Warszawa 1881, cz. 2, s. 260; J. Herburt, *Statuta Regni Poloniae*, Cracovia 1563, s. 7; ASK, I, 67, f. 204, r. 1662; ib., f. 470, r. 1673; ib., f. 441, r. 1674; Biblioteka Czartoryskich, rkps nr 1099, I, s. 91, r. 1676; ASK, I, 9, f. 715, r. 1711.

⁸¹ ASK, LVI, B, I, f. 19, r. 1507; LS 1564/5, s. 241, r. 1564; AGAD, Dz XVIII, 30, f. 125, r. 1567; AGAD, Dz XVIII, 33, f. 148, r. 1627; LS 1660/4, II, s. 165–172, r. 1660; LS 1789, I, s. 273, r. 1789; ASK, LVI G, 12, f. 18, 32, r. 1771.

⁸² *Plata wojska y chleb zasłużonych to jest taryfy kwart, hybernny, pogłównego, łańowego... roku 1771* (b.m.druku), s. 70, r. 1716.

⁸³ ASK, III, 6, f. 132^v, 218^v, 554, 645, 675, lata 1631–1652.

⁸⁴ ASK, I, 67, f. 14; ASK, XLVI, 192, f. 220.

⁸⁵ MK, 21, f. 190, r. 1505: „molendinum nostrum in fluvio Curowka in villa nostra Golambye in terra Sandomiriensi”; ib., f. 325, r. 1506; ib., 28, f. 96, r. 1514; ib., 86, f. 425, r. 1554; ib., 132, f. 194, r. 1586; ib., 135, f. 875, r. 1590; ib., 148, f. 70, r. 1603; ib., 148, f. 379, r. 1604; ib., 153, f. 122^v, r. 1609; ib., 165, f. 161^v–162, r. 1621.

⁸⁶ Księgi Referendarii Koronnej, AGAD, Dz. VII, 3, f. 10; *Acta Tomicianae*, t. XV, nr 85.

⁸⁷ *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII w.*, wyd. A. Keckowa i W. Pałucki, t. II, Warszawa 1957, s. 339–345, r. 1782.

⁸⁸ K. Wyrwicz, *Konfederacja gołębska*, Poznań 1853, s. 1: „Gołębska konfederacja w dzierżawie królewskiej gołębskiej w ziemi stężyckiej leżącej nazwana”. K. Wyrwicz, opat hebdowski, autor pracy: *Cartografia czasów teraźniejszych albo opisanie kraju*, Warszawa 1794, opracował konfederację gołębską na podstawie zbiorów archiwalnych Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zob. też *Krótkie zebranie historii i geografii polskiej*, Supraśl 1767, s. 317 n., gdzie wśród starostw niegrodowych woj. sandomierskiego wymieniono na ostatnim miejscu „Gołębskie”.

⁸⁹ AKM w Krakowie, rkps Wizytacja biskupa A.S. Załuskiego, t. 11, dekanat kazimierski. Informację tę zawdzięczam uprzejmości prof. dra Stanisława Litaka.

⁹⁰ MK, 153, f. 122^v: „Datum in castro nostro ad Smolensciam”.

⁹¹ Jerzy Ossoliński, *Pamiętnik z lat 1595–1621*, wyd. III, opr. W. Czaplńskiego, Warszawa 1975, s. 90.

⁹² MK, 165, f. 161^v–162: „in Palatinatu Sandomiriensi et districtu Stanzicensi”.

⁹³ LS 1789, I, s. 275: „Opisanie starostwa gołębskiego. To starostwo w województwie sandomierskim, do ziemi stężyckiej należące [...] najporządniej z pomiędzy wszystkich ziemi stężyckiej królewsczyzn jest utrzymane”. Wydawczyni (s. XII) nie podając źródła informacji zaznaczyła, że (jak należy się domyślać między r. 1765 i 1789) nastąpiła zmiana w podziale administracyjnym ziemi stężyckiej, dodając (przyp. 37): „starostwo gołębskie nie wchodziło w obręb ziemi stężyckiej w r. 1765”. Jednakowoż dwa kolejne inwentarze podawcze starostwa z r. 1771 (na rzecz Jacka Ogrodzkiego pisarza w. koronnego) i z r. 1772 (cesja Ogrodzkiego na rzecz Stanisława Kostki Krajewskiego instygatora koronnego) stwierdzają zgodnie: „Działo się na gruncie dóbr JKM Gołębia w województwie sandomierskim leżących” – ASK, LVI G, 12, f. 32.

w r. 1790 przez Komisję Porządkową Cywilno-Wojskową, wyraźnie stwierdza: „parochia Gołąbska w ziemi stężyckiej”⁹⁴.

Ze wspomnianej, sporządzonej w pośpiechu lustracji dóbr królewskich z r. 1765 czerpali pełną ręką statyści i pisarze polityczni, wykorzystując sporządzony wówczas na jej podstawie sumariusz dochodów z dóbr królewskich opublikowany w r. 1771⁹⁵, a przedrukowywany kilkakrotnie, co przyczyniło się do upowszechnienia omawianego błędu. Dodajmy wreszcie, iż nikt dotąd nie zwrócił uwagi na to, że począwszy od *Platy woyska...* z r. 1771 wszyscy następnicy wydawcy tego sumariusza powtarzali jeszcze jeden, nawet dla niespecjalisty rzucający się w oczy błąd dotyczący starostwa gołąbskiego. Mianowicie dzierzawę Gołęb i Bałtów umieszczano tam w powiecie chełmińskim!⁹⁶

Ostatnią terytorialnie drobną, lecz kłopotliwą w jej rozwiązaniu sprawą była przynależność polityczno-administracyjna osady Borowa. Położona w widłach Wieprza i Wisły, była to jedyna na tym terenie wieś szlachecka, otoczona od południowego wschodu przez obszerne starostwo gołąbskie. W XV w. wzmiankowano ją raz w pow. lubelskim⁹⁷, drugi – koło Stężycy⁹⁸. W XVI w., dla naszego przekroju chronologicznego podstawowym, wymieniano ją również to w pow. stężyckim, to w lubelskim, a w XVII i XVIII w. – lubelskim⁹⁹. Że sprawa przynależności polityczno-administracyjnej Borowy długo była sporna, świadczy niezwykle interesująca wiadomość, jaką znaleźliśmy w laudach sejmikowych woj. sandomierskiego z r. 1678. Szlachta tego województwa poleciła wówczas swym posłom, aby na najbliższym sejmie spowodowali wysłanie komisji do ustalenia granic między woj. sandomierskim a lubelskim właśnie w kącie Wisły i Wieprza, ponieważ Wisła oderwała część wsi Borowa, co – jak się obawiano – mogłoby wpłynąć na zmianę granic województwa¹⁰⁰. Na skutek tej prośby Sandomierzan, sejm w tymże roku wyznaczył mieszaną komisję, ponieważ „donieśli nam ur. posłowie ziemscy, jako przez Wisłę confinia ziemi stężyckiej od wsi Borowie są powaryowane”; komisja miała zapobiec, „aby limites województw nie mieszały się”¹⁰¹. Wyników tej komisji nie znamy, gdyż księgi sądowe najbliższego, właściwego grodu stężyckiego, w którym taki akt komisarski powinien być oblatowany, zostały zniszczone w czasie ostatniej wojny. Ale w późniejszych niezależnych od siebie źródłach z XVIII w. znaleźliśmy ślady tego „powariowania” granic: wzmiankę o czterech chałupkach położonych na lewym brzegu Wisły, a należących do wsi Borowa¹⁰²; punkt na mapie K. Perthéesa wniesiony na lewym brzegu Wisły z objaśnieniem; „chałupa do Borowa”¹⁰³. Warto jeszcze dodać, że w czasie ostatniej lustracji starostwa gołąbskiego z r. 1789 ekonomowie tegoż starostwa zostali zaprzysiężeni na rzetelność zeznanych dochodów „w asystencji opatrzego woźnego Grzegorza Gabryolki ze wsi Borowy”¹⁰⁴, a – jak wiadomo – woźny był

⁹⁴ Spis ten do r. 1944 znajdował się w AGAD, lecz w czasie powstania warszawskiego uległ kompletnemu zniszczeniu. Sporządzone przed wojną wypisy mieszczą się w kartotece słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego z XVIII w., w zbiorach IH PAN.

⁹⁵ *Plata woyska*, s. 13; F. Paprocki, *Wiadomości każdemu obywatelowi Korony Polskiej y W.X. Litewskiego potrzebne, albo specyfikacya starostw y królewsczyzn, emfiteutyicznie, ekspektatywą, dożywociem sumowane i dziedzicznie dysponowanych przez Seym Roku 1775 i 1776 skończony*, Łowicz 1777; E. Piotrowski, *Sumariusz królewsczyzn w całej Koronie Polskiej*, Żytomierz 1861, s. 15; K. Czernyński, *O dobrach koronnych byleż Rzeczypospolitej polskiej*, Lwów 1870, s. 21. Nawet tak wytrawny znawca źródeł i ich wydawca, jakim był Teodor Wierzbowski, dyrektor AGAD, drukując „Convenciones in Stężycy” z r. 1775 (*Uchansiana seu collectio documentorum illustrantium vitam et res gestas Jacobi Uchanski, t. I*, Warszawa 1898, s. 401) objaśnił: „Stężycza, w ó w c z a s [podkreślenie naszej] w woj. lubelskim, dziś w gub. siedleckiej, pow. Garwolin”.

⁹⁶ SGKP, II, s. 664, też błędnie: „Gołąbskie starostwo niegrodowe leżało w wdztwie sędomirskim, w ziemi stężyckiej, powiecie chełmińskim”!

⁹⁷ Ks. ziemskie lubelskie, X, s. 341, r. 1420, cyt. wg *Słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego w średniowieczu*, opr. S. Kuraś, Warszawa 1983 (*Dzieje Lubelszczyzny*, t. III), s. 35. Doc. drowi S. Kurasiowi dziękuję uprzejmie za możliwość skorzystania z maszynopisu tej publikacji.

⁹⁸ Ks. ziemskie lubelskie, I, s. 228, r. 1446, cyt. wg powołanego w poprzednim przepisie *Słownika*, l.c.

⁹⁹ W rejestrach poborowych woj. lubelskiego z r. 1541 i 1543 Borowa nie została wymieniona. W r. 1540 wymieniono ją w rejestrze poborowym ziemi radomskiej, ASK, I, 83, f. 127, w r. 1673 – w rejestrze woj. lubelskiego, WAP Lublin, ks. 239, f. 141”; podobnie w r. 1676, Małopolska XVI, s. 19^a.

¹⁰⁰ Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego nr 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, s. 624: „A że egzekucyje od województwa lubelskiego przechodami swemi przez ziemię stężycką do oderwania i przez Wisłę confinium ziemi radomskiej, przez co limites województwa variari muszą, zapobiegając tej konfuzji starać się będą pp. posłowie, żeby naznaczeni na terażniejszym sejmie byli comisarii”.

¹⁰¹ VL, V, s. 587.

¹⁰² „Borowa, wieś Czaplica łowczego kor., tamże karczemka i 4 chałupki za Wisłą”, Kartoteka słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego w XVIII w., zbiory IH PAN.

¹⁰³ K. Perthéés, *Mappa szczegulna woj. sandomierskiego*, odcinek ujścia Wieprza do Wisły.

¹⁰⁴ LS 1789, I, s. 269.

tonsuratus przez wojewodę, tym razem raczej sandomierskiego. Stwierdziwszy jednak przewagę dowodów świadczących o przynależności Borowej do woj. lubelskiego zdecydowaliśmy się to administracyjno-polityczne curiosum potraktować jako enklawę woj. lubelskiego na terenie ziemi stężyckiej.

Ostatnią z opisywanych tu dość długą część granicy woj. sandomierskiego, obejmującą od południowego wschodu ziemię stężycką aż do styku z woj. mazowieckim, przyjęliśmy, z drobną korektą, według duktu zaznaczonego na mapie woj. lubelskiego. Mianowicie odcinek biegu rz. Wieprza między Kockiem a Łysobykami (Jeziorzanami) przesunęliśmy częściowo na północ do starego koryta rzeki. Przyjmujemy bowiem, że Wieprz na tym odcinku płynął dawniej nieco na północ od wsi Mściska, która w XV w. należała do par. Rudno, w XVII — do par. Kock w woj. lubelskim¹⁰⁵. Kiedy nastąpiło przesunięcie koryta Wieprza na tym odcinku, nie mogliśmy ustalić, ale zgodnie z polskim prawem granicznym, jeśli rzeka stanowiąca granicę dóbr sama zmieniła swoje koryto, granica — jak dawniej — powinna iść starym łożyskiem. To stare łożysko, noszące nazwę Mentula¹⁰⁶, istniało jeszcze, według dawnych map (np. Heldensfelda-Benedictiego), w pierwszej ćwierci XIX w.

Pozostaje jeszcze omówienie g r a n i c p o w i a t ó w. Województwo sandomierskie dzieliło się na siedem powiatów, przy czym zewnętrzne granice każdego z nich pokrywały się z granicami wojewódzkimi. Podobnie jak w komentarzu do mapy Mazowsza w XVI w. ograniczymy się do zaznaczenia tylko najważniejszych kwestii, które należało rozwiązać przy wytyczeniu wewnętrznych granic powiatowych, uwzględniając charakterystyczne cechy ich przebiegu w terenie.

Zaczynając od północnego wschodu granica między pow. radomskim a stężyckim była naturalna — stanowiła ją bowiem Wisła. Na tym odcinku płynęła ona kilkoma zmieniającymi swe położenie korytami, przy czym nurt główny w czasach wczesnopiastowskich znajdował się bliżej południowo-zachodniego, zaś na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych — bliżej południowo-wschodniego skraju doliny. Na zmiany jej biegu zwróciliśmy uwagę omawiając sprawę przynależności terytorialnej wsi Borowa. Uwidocznione na naszej mapie odchylenia granicy między pow. radomskim a stężyckim od koryta Wisły, przedstawione według stanu z przełomu XVIII/XIX w., świadczą o zmianach biegu rzeki zaszłych w odległych czasach¹⁰⁷. W XVI w. granica między pow. radomskim i stężyckim biegła po części starorzeczami wiślanymi, zaznaczonymi na niektórych starszych mapach (Czajkowski, Perthées), po części głównym nurtem.

Między pow. radomskim i opoczyńskim granica biegła na północny wschód nieregularnym, wygiętym na zachód łukiem. Jej północny, dość długi odcinek, z odchyleniami pod Nieznamierowicami, stanowiła dolna i średnia Drzewiczka. Dalej, w kierunku południowym — parokilometry, dolny bieg uchodzącej do Drzewiczki Gielniówki; następnie, po przekroczeniu linią łamaną nie zasiedlonych wówczas terenów dawnej puszczy, na wschód od kuźnicy Wól (dziś Wołów, pow. Opoczno) granica ta dochodziła do rzeki Kamiennej, gdzie zbiegały się granice trzech powiatów: radomskiego, opoczyńskiego i sandomierskiego. Od tego miejsca w kierunku wschodnim ciągnęła się linią falistą granica pow. radomskiego i sandomierskiego. Tu granica między powiatami nie dochodziła jednak do dzisiejszego koryta Wisły, lecz powyżej ujścia Kamiennej — do starorzecza Wisły na wysokości wsi Ostrów, która (jak już wspomniano), choć była położona na jej lewym brzegu (dawniej w rozwidleniu rzeki), należała już do woj. lubelskiego.

Położony w północno-zachodniej części woj. sandomierskiego pow. opoczyński sąsiadował z omawianym wcześniej pow. radomskim, na południowym wschodzie — z sandomierskim, a na południu — z checińskim. Z pow. sandomierskim granica pow. opoczyńskiego była najkrótsza, wynosiła ok. 7 km. Spod kuźnicy Wól nad Kamienną biegła w kierunku południowo-zachodnim linią prostą przez tereny wówczas nie zamieszkałe, zapewne do wzgórza oznaczonego dzisiaj Δ388,2. Stąd,

¹⁰⁵ Długosz LB, II, s. 556, III, s. 251; Małopolska XVI, s. 362, 25^a; por. AHP WL, mapa.

¹⁰⁶ W r. 1531 występuje Leonard Mentula z Ostrowa, zob. *Słownik historyczno-geograficzny woj. lubelskiego*, o.c., sub Ostrów, s. 171.

¹⁰⁷ O zmianach koryta Wisły w XVIII—XIX w. na wysokości klasztoru sieciechowskiego zob. J. Gacki, *Benedyktynski klasztor w Sieciechowie*, Radom 1872, s. 9. Dość szczegółowe opracowanie sieciechowskiego ośrodka osadniczego wsparte dołączonymi zdjęciami ze starych map. zob. T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, KHKM, 1957, s. 444—498. Ostatnio E. i W. Kalinowscy, *Zaginione grodzisko w Radomskim*, KHKM, 21, 1972, s. 245, po szczegółowych badaniach terenowych ustalili, że grodzisko sieciechowskie leży na wprost ujścia Wieprza do Wisły, 100 m na wsch. od stacji kolejowej Zajezerze. Byłoby to w znacznym stopniu zgodne z wcześniejszym wnioskiem Potkańskiego, *Pisma*, I, s. 143, że gród ten niegdyś leżał na wyspie utworzonej przez odnogę Wisły, która w tym miejscu odcinała jej główne koryto.

gdzie rozpoczynała się granica pow. opoczyńskiego z checińskim, skręcała ona na północny zachód. W tym miejscu odcinek granicy pow. opoczyńskiego z checińskim został przedstawiony na mapie alternatywnie, ponieważ źródła z XVI w. wymieniają położoną na tym terenie kuźnicę Szałas należącą do biskupów krakowskich raz po stronie opoczyńskiej, innym razem – checińskiej. Daliśmy więc na mapie podwójną granicę, jedną – znakiem silniejszym, zaliczając sporny (ok. 40 km²) obszar osady Szałas do pow. checińskiego, drugą – znakiem słabszym, na południe od kuźnicy Szałas, włączając ją do pow. opoczyńskiego.

Wschodnia część pow. checińskiego sąsiadowała z pow. sandomierskim i wiślickim. Od styku pow. checińskiego z sandomierskim granica między tymi powiatami biegła na południowy zachód Górami Świętokrzyskimi (przez szczyt Łysicy), pozostawiając po stronie sandomierskiej Św. Krzyż; między wsiami: Belno (pow. checiński) i Lechów (pow. sandomierski) dochodziła do rzeki Belnianki (Nidzianki), gdzie zbiegały się granice trzech powiatów. Stąd w kierunku zachodnim Belnianką aż do ujścia jej lewego dopływu Pierzchnianki, następnie – w kierunku południowym, ciągnęła się granica między pow. checińskim i wiślickim, po czym łagodnym łukiem między wsią Kije (pow. wiślicki) oraz dolnym biegiem strumienia, idącego spod wsi Chwałowice, dochodziła do Nidy. Należy tu dodać, że Nida na wysokości wsi Czechów (pow. wiślicki) płynęła dwoma ramionami. W środku długiej ok. 5 km wyspy znajdował się w średniowieczu gród kasztelanii czechowskiej, zaś granica między pow. checińskim i wiślickim w XVI w. przekraczała Nidę o 1/4 km na północ od grodziska, będącego śladem owego grodu¹⁰⁸. Wyjaśnienie powodów wytyczenia granicy między pow. checińskim i wiślickim tuż pod dawnym grodem kasztelanii czechowskiej, której obszar został określony tylko hipotetycznie, wykracza poza ramy naszego komentarza. Prawdopodobnie załdecydowały o tym, jak w przypadku Rakowa (zob. niżej) stosunki własnościowe, kiedy w XV w. likwidowano mniejsze powiaty sądowe: stopnicki i szydłowski.

Pow. wiślicki w południowej, zawiślańskiej części graniczył z pow. pilzneńskim. Granica pow. pilzneńskiego z sąsiednimi powiatami miała kilka zaskakujących odchyłeń powstałych nie tylko pod wpływem warunków fizjograficznych (podmokły, zalesiony teren, na którym osadnictwo rozwijało się stopniowo jeszcze w XVII–XVIII w.), lecz także, a może przede wszystkim, w wyniku powikłanych stosunków własnościowych. Najbardziej rzucają się w oczy dwa długie, poszarpane i w stosunku do siebie odwrócone kliny terytorialne. Jeden należący do pow. pilzneńskiego w dwóch miejscach (na północ od wsi Surowa i Gliny) dochodzi do Wisły pod Połańcem. Drugi – na zachód od dolnej Wisłoki – należy do pow. sandomierskiego, ponadto przekracza Wisłę dwoma małymi wcinkami wciśniętymi w północny nadwiślański klin pow. pilzneńskiego; większym, zachodnim, obejmującym wsie Otałęż i Wola Otałęska, i małym, liczącym zaledwie kilka kilometrów kwadratowych, z wioską Bystrzamowice.

Granica między pow. wiślickim i sandomierskim na lewym brzegu Wisły też miała parę nienaturalnych, trudnych do wyjaśnienia odchyłeń. Na zachód od Połańca wysunięty klin sandomierski obejmował wieś Zdziecz. Następnie granicę poprowadziliśmy w ten sposób, by wieś Ruda znalazła się w pow. sandomierskim, zgodnie z zapisami rejestrów z lat 1538, 1577, 1578, 1662, 1676. Ponieważ jednak w latach 1579 i 1585 wymieniona została wieś ta w pow. wiślickim, więc słabszym znakiem (bez wstążki) zaznaczyliśmy jej przynależność do pow. wiślickiego. Dalej w kierunku południowo-zachodnim dla rozgraniczenia pow. wiślickiego i sandomierskiego wykorzystano trzykrotnie na dłuższych lub krótszych odcinkach bieg Czarnej. Oparta na tej rzece granica słynnego od XVI w. miasteczka ariańskiego Rakowa wyznaczała najbardziej wysunięty na zachód, wciśnięty w ziemię wiślicką klin pow. sandomierskiego, który powstał zapewne w czasie, kiedy likwidowano dawny pow. szydłowski. Wytyczenie granic między pow. pilzneńskim i sandomierskim, poczynając od Wisłoki w kierunku wschodnim, nie nastroczało większych trudności, chociaż z natury rzeczy (teren zalesiony z rzadkim wówczas osadnictwem), jak już wspomniano, przebieg tej granicy na niektórych odcinkach przedstawiony został hipotetycznie.

Ziemie dawnego woj. sandomierskiego pod względem administracyjnym, wojskowym i sądowym we wczesnym średniowieczu dzieliły się na *k a s z t e l a n i e*, później, od połowy XIV w. – na powiaty sądowe i skarbowe. Liczba kasztelanii, z 11 w czasach Kazimierza Wielkiego¹⁰⁹, spadła

¹⁰⁸ W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 81–89.

¹⁰⁹ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1, *Organizacja państwa*, Poznań 1939, s. 193–295, pominął lukowską, zob. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, s. 94.

w drugiej połowie XV w. do ośmiu: sandomierska — większa, mniejsze zaś: wiślicka, radomska, żarnowska, zawichojska, małogojska, połaniecka i czechowska. Stało się to w wyniku reform przeprowadzonych w polityczno-administracyjnej organizacji kraju, pierwszej z lat 1434–1438, kiedy dokonano „koekwacji” stanu liczbowego kasztelanii w poszczególnych prowincjach Korony¹¹⁰, drugiej — z r. 1474, w którym to roku, jak już nadmienialiśmy wyżej, z obszernego woj. sandomierskiego wyłączono zawiślańskie ziemie lubelską i łukowską, tworząc z nich woj. lubelskie.

Jak wiadomo, ustrój kasztelański od połowy XIV w. był wypierany przez okręgi sądowe ziemskie zwane powiatami. Jednakowoż nowo utworzone p o w i a t y nie zawsze pokrywały się z dawnymi okręgami kasztelańskimi. Były bowiem i takie powiaty, np. pilzneński, które nie miały kasztelanii swego imienia, a kasztelanie zawichojska, połaniecka czy czechowska już utraciły własne okręgi. W razie pospolitego ruszenia prowadzenie szlachty powiatu nie mającego swego kasztelana na wojewódzki punkt zborny powierzano innemu kasztelanowi „bez przydziału”, jak np. w r. 1506 kasztelanowi połanieckiemu, któremu zlecono prowadzenie szlachty pow. pilzneńskiego¹¹¹.

Rzut oka na mapę łącznie z tym co już powiedziano uwidacznia, że znaczny (ok. 1/6 całości) obszar dawnego woj. sandomierskiego między Wisłą i Wisłokiem nie miał kasztelana i grodu kasztelańskiego. Fakt ten można — jak sądzę — wytłumaczyć tylko tym, że w nieznanym bliżej czasie, jak przyjmował S. Arnold prawdopodobnie w XIV w.¹¹², część kasztelanii wojnickiej na wschód od Dunajca została oderwana od woj. krakowskiego i włączona do sandomierskiego. Pozostała zaś większa część obszaru między Wisłą a Wisłokiem w okresie organizacji kasztelańskiego systemu grodowego i administracyjnego była niemal nie tkniętą działalnością osadniczą puszcza, w której nie zachodziła potrzeba lokowania grodu kasztelańskiego. Prawdopodobnie teren ten należał wówczas do kasztelanii wiślickiej, a przypuszczenie takie wspierałby fakt, że położone na wschodnich krańcach pow. pilzneńskiego wsie królewskie Bratkowice i Mrowla do połowy XVI w. należały do starostwa korczyńskiego¹¹³ (w kasztelanii wiślickiej?).

Sprawy tej nie rozwiązujemy, lecz tylko sygnalizujemy. Wymagałaby ona gruntownego zbadania i oddzielnego opracowania. Istnieją bowiem także przesłanki źródłowe mogące świadczyć, że w drugiej połowie XIV i w pierwszej połowie XV w. południowa, zawiślańska część ziemi sandomierskiej obejmowała tereny lesiste, które później, być może, po reformach sądowych woj. sandomierskiego w latach 1456–1476, weszły w skład pow. pilzneńskiego, jak np. uposażenie kasztelanii sandomierskiej położone w tymże powiecie, „Za broną”¹¹⁴.

W hierarchii polityczno-administracyjnej i stosowanej w źródłach terminologii wyższy stopień miały z i e m i e obejmujące niekiedy większy obszar niż kasztelania czy późniejszy powiat. W woj. sandomierskim znajdowały się trzy takie ziemie: sandomierska, wiślicka i radomska, których ziemskość wywodziła się z okresu piastowskiego. Z czasem te większe ziemie stały się okręgami szlacheckiego sądownictwa wyższej instancji zwanymi wiecami lub rokami sądowymi. Ziemia sandomierska w XVI w. obejmowała kasztelanię własną (pow. sandomierski i dawniejszy opatowski) i zawichojską; wiślicka — kasztelanię wiślicką, małogojską i czechowską oraz zawiślańskie tereny pow. sądowego tarnowsko-pilzneńskiego; radomska — kasztelanię radomską, żarnowską (pow. opoczyński) i dawną sieciechowską (stężycką)¹¹⁵.

Ten stan rzeczy został potwierdzony w konstytucji z r. 1589¹¹⁶, według której roki ziemskie woj. sandomierskiego miały być odprawiane w 6 kadencjach, po dwie na zmianę w Sandomierzu, Radomiu i Wiślicy. Rozszerzenie się jednak zakresu kompetencji starostów, m.in. przez przyjmowanie do ksiąg grodzkich transakcji ziemią (kupno, sprzedaż, a także sprawy spadkowe), zwłaszcza od momentu, gdy w r. 1611 stali się oni urzędnikami nie tylko królewskimi, lecz zarazem ziemskimi, a także utworzenie w r. 1578 Trybunału Koronnego osłabiły sądownictwo ziemskie, choć

¹¹⁰ Pałucki, *Kasztelania czechowska*, s. 91–98.

¹¹¹ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie*, Warszawa 1962, s. 53.

¹¹² Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 358.

¹¹³ W czasie rewizji listów w r. 1563 powiedziano, że wsie Bratkowice i Mrowla leżą w ziemi sandomierskiej, AGAD, Tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, s. 53; powołano też akt zamiany (frymarku) z r. 1554 (ib., s. 174) wsi Siedlce w woj. krakowskim za „wsie królewskie Bratkowice, Mrowla w pow. pilzneńskim, starostwie nowokorczyńskim”.

¹¹⁴ Pałucki, *Studia nad uposażeniem*, s. 143.

¹¹⁵ Np. w dokumencie lokacyjnym miasta Łaskarzew z r. 1418 na terenie wsi Korciczewo wyraźnie powiedziano, że wieś ta jest „in terra et districtu Radomiensi prope metas Mazowiae sita”, ZDM, VII, nr 1873.

¹¹⁶ VL, II, s. 790.

formalnie nie zostało ono zniesione. Dlatego ordynacja z r. 1685¹¹⁷ wyznaczyła dla woj. sandomierskiego już tylko dwa okręgi sądownictwa ziemskiego: w Sandomierzu i w Radomiu.

Czołowe miejsce w ustroju polityczno-administracyjnym i sądowym naszego województwa zajmowała ziemia sandomierska, która w terminologii źródłowej występowała w alternatywnym znaczeniu: w szerszym — obejmowała całe woj. sandomierskie¹¹⁸, stąd niektóre sandomierskie urzędy ziemskie miały charakter ogólnowojewódzki, np. sędziego lub podkomorzego, co uwidaczniano w tytulaturze dodatkiem „generalny” (np. *succamerarius terrae Sandomiriensis generalis*)¹¹⁹. Znalazło to także odbicie w oficjalnej tytulaturze królewskiej¹²⁰. W ściślejszym znaczeniu ziemia sandomierska obejmowała obszerny pow. sandomierski.

Na formowanie się podstawowych jednostek podziałów polityczno-administracyjnych decydujący wpływ miały miejsca, w których odbywały się ziemskie roczki sądowe. Początkowo woj. sandomierskie dzieliło się na dziewięć powiatów sądowych (sandomierski, wiślicki, radomski, checiński, opatowski, szydłowski-stopnicki, stężycki, pilzneński i tarnowski). W toku reform w organizacji sądów ziemskich woj. sandomierskiego, przeprowadzonych w latach 1465 i 1476, zmniejszono liczbę tych powiatów do siedmiu, likwidując szydłowski-stopnicki (włączony do wiślickiego) i tarnowski (włączony do pilzneńskiego)¹²¹. W rezultacie utrzymały się w naszym województwie następujące powiaty: sandomierski, wiślicki, radomski, checiński, opoczyński, pilzneński i stężycki¹²². Teren pow. stężyckiego (od schyłku XVI w. stale nazywany ziemią stężycką) należał w wiekach średnich do dawnej kasztelanii sieciechowskiej¹²³, przy czym już w jednym z dokumentów z XV w. użyto określenia — ziemia sieciechowska¹²⁴. Po likwidacji kasztelanii sieciechowskiej i utworzeniu w XV w. sądów grodzkiego i ziemskiego w Stężycy dla szlachty tej ziemi, na początku XVI w. nastąpiła dłuższa przerwa w działalności tego sądu. Mianowicie po trzech wielkich najazdach tatarskich, które w latach 1500–1502 dotknęły nie tylko prawobrzeżne obszary nadwiślańskie (Lubelskie), lecz także okolice Opatowa, Kunowa i Łagowa¹²⁵, sądy i ich księgi przeniesiono ze Stężycy do Radomia. Dopiero w r. 1563 urzędy te wraz z księgami, które „quondam propter hostium incursionem” znalazły się w Radomiu, powróciły do Stężycy na prośbę szlachty ziemi stężyckiej „propter itineris in Radom longitudinem, tum propter fluvii Vistulae, que districtus Stenzycensis a Radomiensi seiungitur”¹²⁶.

Jak już wspominałem, określenie: ziemia stężycka, stosowane w licznych przekazach źródłowych z XVI–XVIII w., było także używane przez niektórych autorów, opisujących ziemię dawnej Polski, i przez statystyków Rzeczypospolitej¹²⁷. Bliższy zaś naszym czasom Z. Głogier nie bez racji zauważył, że „ziemia radomska [miała] zaiste słuszniejsze prawo do tytułu [ziemi] niż stężycka, była bowiem

¹¹⁷ VL, V, s. 718.

¹¹⁸ Zob. indeks w t. I *Knigi Polskiej Koronnoj Metriki XV stolitia (Monumenta iuris, t. II, Warszawa 1914)*; LS 1564/5, pod tytułem „Ziemia Sandomirska” (s. 21) wymieniła wszystkie objęte lustracją królewsczyzny tego województwa (s. 21–336).

¹¹⁹ M. Cromeri *Polonia*, wyd. W. Czermak, Kraków 1901, s. 40; M. Kromer, *Polska*, przekład S. Końkowskiego, wyd. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 117.

¹²⁰ „Nos [...] rex Poloniae [...] nec non [...] terrarum Cracoviae, Sandomiriae [...] dominus et haeres”. W laudach sejmikowych znaleźliśmy następujące określenie: „Sandomierz, metropolia województwa”, Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, s. 438.

¹²¹ S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich, II, Woj. sandomierskie*, Kraków 1901, s. 438.

¹²² S. Starowolski, *Polska albo położenie Królestwa Polskiego*, wyd. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 80, dodał mylnie pow. „korczyński”.

¹²³ Kaczmarczyk, o.c., I, s. 294.

¹²⁴ KD Młp., nr 730, „incolae terrarum Lublinenses, Secechovienses et Lucovienses” zostali zwolnieni w r. 1359 od dziesięcin na lat trzydzieści.

¹²⁵ M. Bielski, *Kronika Polska*, wyd. K.J. Turowski, t. I, Sanok 1856, s. 917; F. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949, s. 57.

¹²⁶ MK, 96, f. 90–92^v: „Restitutio iurisdictionis terrestris et castrens nobilitatis districtus Stenzycensis”. Ponieważ jednak ta uchwała sejmu piotrkowskiego z r. 1563 nie została wpisana do konstytucji tego sejmu, więc czynności sądu grodzkiego i ziemskiego w Stężycy zostały wznowione dopiero w następnym roku, VL, II, s. 640: „Sąd grodzki i ziemski, któryśmy na prośbę rycerstwa całego powiatu w Stężycy sejmu przeszłego postanowili, iż się to było w konstytucjach sejmu przeszłego opuściło, praesentis conventus autoritate approbujemy”.

¹²⁷ Starowolski, o.c., s. 82: „północna część województwa [sandomierskiego] jakby na dodatek ma ziemię stężycką po drugiej stronie Wisły”; W. Wielądsko, *Heraldyka czyli opisanie herbów*, t. I, Warszawa 1792, s. 68: „Sandomierskie [...] obszerne to województwo powiatów w sobie sześć zamyka: Sandomierz, Radom, Opoczno, Chęciny, Wiślica, Pilzno... Ziemia także Stężycka do niego należy”.

W *Głosie... mianym na sesji sejmowej dn. 17 kwietnia 1790 roku*, Fryderyka Józefa Moszyńskiego, w dołączonym

przeszło 3 razy większa od stężyckiej, miała w Radomiu sądy ziemskie i kilka powiatów”¹²⁸. Nie zajmując się tu przemianami ustroju i organizacji sądownictwa terytorialnego, ziemskiego i grodzkiego, wypadało przecież odnotować w komentarzu to jedynie terminologiczne, nie zaś instytucjonalne wyodrębnienie terytorium stężyckiego. Na mapie natomiast wszystkie jednostki podziału skarbowego i sądowego traktujemy jako równorzędne powiaty, zgodnie ze stanem rzeczy w ustroju dawnej Rzeczypospolitej.

Na mapie woj. sandomierskiego (podobnie jak na mapie Mazowsza) oprócz ośrodków administracyjnych zaznaczyliśmy stolice kasztelanii, miejsca sejmików generalnych (prowincjonalnych) i partykularnych oraz siedziby starostw grodowych. Sejmiki generalne już od XV w. dla całej Małopolski odbywały się na terenie woj. sandomierskiego – w Nowym Mieście Korczynie¹²⁹, partykularne – w Opatowie. Próba przeniesienia tych partykularnych sejmików do Skrzynna, podjęta w r. 1510 za panowania Zygmunta Starego¹³⁰, nie udała się. W r. 1519 zniesiono je w Skrzynnie i nakazano ich odbywanie w Opatowie według starego obyczaju¹³¹. Popisy rycerstwa całego województwa odbywały się w Pokrzywnicy (Koprzywnicy)¹³². Wreszcie starostwa grodowe – w woj. sandomierskim było ich sześć: sandomierskie, radomskie, nowomiejskie korczyńskie, chęcińskie, opoczyńskie i stężyckie.

Summariuszu generalnym wszystkich dochodów Rzeczypospolitej... (druk. Warszawa 1791), w rubryce: „Prowincja Małopolska województwami” podano: „Sandomierskie i Z[iemia] Stężyc[ka]”; zob. też S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński, statystyk doby Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1963, s. 64^a (tabele).

¹²⁸ Z. Gloger, *Geografia historyczna dawnej Polski*, Kraków 1901, s. 188.

¹²⁹ A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie*, Warszawa 1895, Dodatek, s. LIII–LVI.

¹³⁰ Ponieważ „oppidum Opatoviense longe distet a districtibus Radomiensi et Opocznensi” – *Corpus Iuris Polonici*, t. III, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, s. 111, art. 21: „De conventu in Skrzin”.

¹³¹ *Ibidem*, nr 210, art. 11: „Unus duntaxat particularis conventus in terra Sandomiriensi iuxta antiquam consuetudinem celebretur, conventu Skrzinensi, qui ex speciali concessione nostra annis superioribus agebatur, abolitio penitus et sublato”.

¹³² VL, II, s. 641.

2. GRANICE ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Mapa szczegółowa woj. sandomierskiego pokazuje granice administracji kościelnej wyższego rzędu (diecezji, archidiakonatów) oraz parafialne w końcu XVI w.; osobna mapa (nr 3) zawiera schemat podziałów włącznie z podziałami dekanalnymi¹. W komentarzu natomiast omawiamy ważniejsze zmiany, jakie nastąpiły w XVI w. Wiązały się one zarówno z sukcesami reformacji, jak i reorganizacjami przeprowadzonymi przez episkopat po soborze trydenckim. W interesującym nas zakresie wyrażały się one przede wszystkim w powiększaniu liczby dekanatów, awansujących do roli podstawowego ogniwa między władzami diecezji i parafiami, co miało usprawnić administrację kościelną i wzmocnić wewnętrzną dyscyplinę duchowieństwa². W drugiej połowie XVI w. obserwujemy podział niektórych archidiakonatów lub większych dekanatów na mniejsze jednostki (w archidiakonatach: sądeckim, lubelskim i radomskim czyli dziekanacie kieleckim).

DIECEZJE

Obszar woj. sandomierskiego przecinały w omawianym czasie granice diecezjalne. Największa część województwa leżała w diecezji krakowskiej; należały do niej pow.: sandomierski, wiślicki, pilzneński, ziemia stężycka oraz części pow. radomskiego i chęcińskiego. Północno-zachodnia część województwa (pow. opoczyński oraz zachodnie części pow. radomskiego i chęcińskiego) należała do archidiecezji gnieźnieńskiej. Ponadto w granicach woj. sandomierskiego znalazła się par. Łaskarzew, położona w ziemi stężyckiej, a podlegająca diecezji poznańskiej³. Pokazano też hipotetyczną przynależność paru miejscowości położonych w pow. pilzneńskim, na samej granicy woj. sandomierskiego, do diecezji przemyskiej⁴.

¹ Wizytacje kościelne przechowywane w Archiwum Kurii Metropolitalnej i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie cytuję według sygnatur, bez podawania nazwy archiwum.

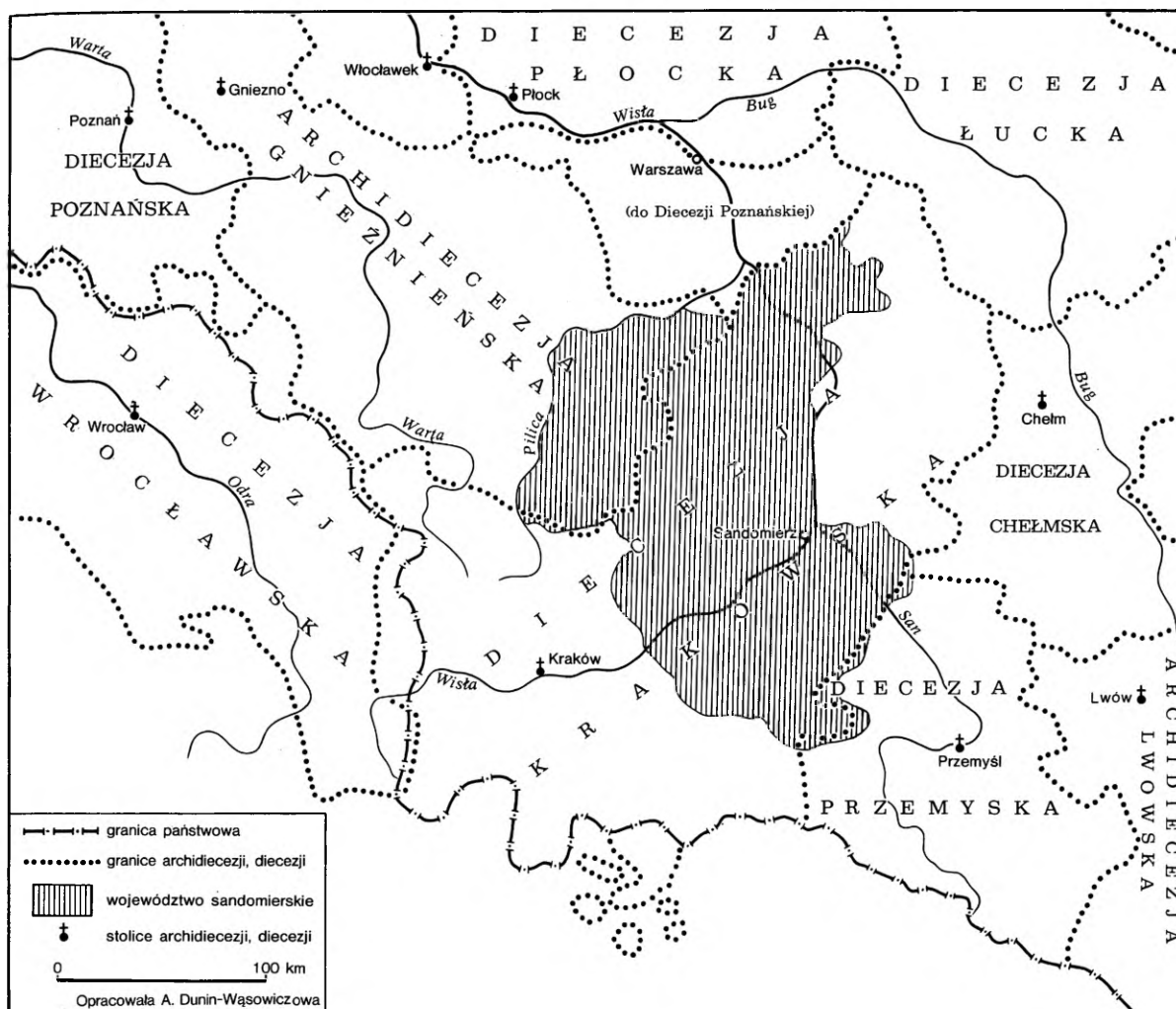
² W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 92 i 94.

³ AHP Mazowsze, s. 61; por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK, 18, 1969, s. 350 n.

⁴ W dotychczasowej literaturze przedmiotu przyjmowano, że na tym odcinku granica diecezji była zgodna z przebiegiem granicy województwa (Kumor, o.c., ABMK, 20, 1970, s. 255). Analiza przynależności parafialnej poszczególnych wsi wykazała jednak dwie osady (Węglówka Ruska i Bratkówka), których przynależność parafialną w XVI w. trudno było ustalić ze względu na brak o nich informacji w wizytacjach diecezji krakowskiej z końca tego stulecia. Trudno rozstrzygnąć, czy wsie te pozostawały poza organizacją kościoła rzymskokatolickiego (sugestię tę nasuwa wystąpienie na pograniczu krakowsko-przemyskim kilku cerkwi prawosławnych, m.in. właśnie w Węglówce Ruskiej, *Małopolska XVI*, s. 256), czy też podlegały one już wówczas organizacyjnie diecezji przemyskiej, jak to notują współczesne źródła skarbowe lub znacznie późniejsze kościelne.

W opisie par. Odrzykoń Węglówka wystąpiła dopiero w XIX w.; według schematyizmu administracji apostołskiej Łemkowszczyzny Węglówka, zwana po rusińsku Waniwka, sięgać ma początkami XV lub XVI w., co miaoby sugerować także jej ówczesną przynależność parafialną do Odrzykonii; autor schematyizmu nie podał jednak podstawy źródłowej swej wiadomości – informacja listowna z r. 1975 ks. J. Atamana z Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu; por. A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962, s. 17 n.; Z. Perzanowski, *Przegląd najstarszych dziejów osad wiejskich regionu krosnińskiego* [w:] *Krosno, Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, Kraków 1973, s. 413 n. Bratkówka wystąpiła w wizytacji 1646 r. w par. Odrzykoń, Archiwum Diecezjalne Przemyskie, rkps 64, s. 229; według wspomnianej informacji ks. J. Atamana, któremu serdecznie dziękuję za uprzejme wyjaśnienie tych spraw.

Za tezę, że wsie te mogły leżeć w diecezji krakowskiej, choć podlegały parafii należącej do diecezji przemyskiej, przemawia zapis w wizytacji parafii w dekanacie ropczyckim w r. 1608 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, mkf nr 3242, k. 20^v): „Est ecclesia parochialis in Odrzikon in dioecesi Praemisliensi, cuius medietas parochiae iacet in dioecesi Cracoviensi”. Ten fakt rzeczywistego podziału okręgu parafialnego pomiędzy dwie

PODZIAŁY ARCHIDIAKONALNE I DEKANALNE

Diecezja krakowska w XVI w. na obszarze woj. sandomierskiego miała 8 archidiakonatów i odpowiadających im jednostek wizytacyjno-jurysdykcyjnych lub ich części. W całości w granicach naszego województwa leżały: prepozytura kielecka, prepozytura tarnowska, archidiakonat sandomierski; natomiast dziekanat kielecki oraz archidiakonaty krakowski, sądecki, zawichojski, lubelski obejmowały zarówno tereny należące do woj. sandomierskiego, jak i sąsiednich województw.

1. Dziekanat kielecki, zwany też archidiakonatem radomskim, podlegał od schyłku XII w. jurysdykcji dziekana kolegiaty kieleckiej⁵. Obejmował on w końcu XVI w. większość pow. radomskiego i prawie całą ziemię stężycką, małym klinem wkraczał na mazowieckie Zapilcze (par. Głowaczewo). W początkach XVI w. wyodrębniano w nim część wschodnią, położoną w ziemi stężyckiej, określaną jako „sub decanatu Radomiensi in Transilvania” lub „sub decanatu Radom in Podlasze”⁶; terytorialnie obszar ten odpowiadał późniejszemu

diecezje, co wywoływało oczywiście spory, nie jest odosobniony. Parafii Głowów (diecezja krakowska) podlegała w końcu XVI w. wieś Rogoźnica, odłączona od diecezji przemyskiej (AV Cap. 4, k. 81). Z Mazowsza zaś znamy dokument rozgraniczający obszar kompetencji biskupów poznańskiego i plockiego z lat 1547–1548, którego analiza doprowadza do wniosku, że spory związane z dziesięcinami i beneficjami kościelnymi miały też swe konsekwencje w czasowym podporządkowywaniu pewnych wsi kościołom parafialnym spoza macierzystej diecezji (AHP Mazowsze, s. 54).

⁵ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 123 n.; Kumor, o.c., ABMK, 18, s. 352. W opracowaniach występuje także nazwa: dziekania kielecka.

⁶ LR 1529, s. 407, 412, 414, 416, 420–425; LS 1564/5, s. 200–204, ib., przyp. 339.

dekanatowi stężyckiemu. W drugiej połowie stulecia (zapewne po r. 1576)⁷ nastąpił wewnętrzny podział dziekanatu kieleckiego na 3 dekanaty: radomski, zwoleński i stężycki⁸.

Niejasna jest przynależność archidiakonalia kilku parafii, leżących na pograniczu ziemi radomskiej i woj. lubelskiego. Mianowicie według wizytacji dziekanatu kieleckiego z r. 1598 należały do niego par. Gołąb, Oleksów, Regów i Jaroszyn (par. Gołąb wizytowana była w dek. stężyckim, a trzy pozostałe – w dekanacie zwoleńskim)⁹. Co prawda pozostałe przekazy wymieniają te parafie w archidiakonacie lubelskim, poczynając od końca XV w., a więc od *Liber beneficiorum* Długosza¹⁰, poprzez *Liber retaxationum* z r. 1529¹¹, aż do wizytacji przeprowadzonej przez archidiakona zawichojskiego Piotra Skidzińskiego w r. 1611, w której to wizytacji parafie te wymieniono w dekanacie parczowskim archidiakonatu lubelskiego¹². Nie można jednak tego stanu rzeczy tłumaczyć tezą P. Szafrana, iż w latach 1447–1470 ziemia stężycka i łukowska (a przed r. 1565 prawobrzeżna część archidiakonatu radomskiego) należały przejściowo do archidiakonatu lubelskiego¹³, wobe kontrargumentów S. Litaka¹⁴. Należałoby raczej widzieć w przejściowym zaliczeniu tych czterech parafii do archidiakonatu radomskiego potrydencką próbę reorganizacji administracji kościelnej na terenach przyległych do obszarów stosunkowo późnego osadnictwa, jakie stanowiła ziemia stężycka.

Należy też zwrócić uwagę, że położoną w ziemi stężyckiej par. Łysobyki (dziś Jeziorzany), która później należała do dekanatu łukowskiego a archidiakonatu lubelskiego, zaliczano jeszcze w początkach XVI w. wraz z sąsiednią par. Kocko „ad Radom in Podlasze”, czyli do archidiakonatu radomskiego¹⁵.

2. Prepozytura kielecka¹⁶ obejmowała części 4 powiatów, mianowicie radomskiego, sandomierskiego, checińskiego i wiślickiego; na jej terenie występowało skupisko posiadłości biskupstwa krakowskiego; były to klucze: ilżecki i kielecki¹⁷. Z rekonstrukcją zewnętrznych granic tej prepozytury nie było większych trudności, z wyjątkiem terenu czterech parafii, usytuowanych na granicy z archidiakonatem zawichojskim (par. Manina, Szewna i Michów) oraz z archidiakonatem sandomierskim (par. Baczkowice), które to parafie wizytowano na przełomie XVI/XVII w. zarówno w obrębie prepozytury kieleckiej¹⁸, jak i sąsiednich archidiakonatów¹⁹.

⁷ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Tow. Nauk. KUL” 1958, 9, s. 104.

⁸ *Compendium actorum exterioris visitationis ecclesiarum districtus Radomiensis ad visitationem decani Kielcensis pertinentium in 3 decanatus divisas: Radomiensem, Zwolinensem et Stężycensem...* AD 1598, AV Cap. 65, k. 279–311; por. także wizytację z r. 1598, AV Cap. 14, k. 281–309, z której korzystano za pośrednictwem wypisów sporządzonych w okresie międzywojennym dla AHP przez Z. Kozłowską-Budkową. Parafia miejska w Radomiu wizytowana była osobno w r. 1598 wraz z większymi kościołami i klasztorami diecezji krakowskiej, AV Cap. 9, k. 569, wizytacja klasztoru sieciechowskiego, ib., k. 592. Par. Głowaczewo (przeniesiona z Leżenic) położona była w całości na Mazowszu; por. AHP Mazowsze, mapa.

⁹ AV Cap. 65, k. 292, 299, 300, 301.

¹⁰ Długosz LB, II, s. 548 (par. Gołąb i Oleksów), s. 563 (par. Jaroszyn); par. Regów została jedynie wymieniona obok par. Gołąb; par. Bobrowniki (ib., s. 547) wystąpiła w późniejszych przekazach w dekanacie stężyckim dziekanatu kieleckiego.

¹¹ LR 1529, s. 435 n.; 438, 441, par. Gołąb, Jaroszyn, Oleksów i Regów w archidiakonacie lubelskim.

¹² *Compendium actorum visitationis ecclesiarum decanatus Chodelensis et Parczoviensis ad archidiaconatum Lublinsensem pertinentium...* A. 1611, AV Cap. 65, k. 545^v (par. Gołąb, Regów), 546 (par. Jaroszyn; zamiast „sprofanowanego” kościoła parafialnego w Oleksowie wizytowano kaplicę w Bierdzieży, wymienioną też w tejże par. w r. 1598, ib., k. 299).

¹³ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 42, 92.

¹⁴ S. Litak, o.c., s. 103.

¹⁵ LR 1529, s. 419 i 424, podaje, że par. Przetoczno i Kocko należą „ad Radom in Podlasze”; nie zostały one jednak wymienione w wizytacji dziekanatu kieleckiego w r. 1598. Par. Łysobyki czyli Przetoczno (jak ją określano w rejestrach poboru w XVI w. np. w r. 1569, *Małopolska XVI*, s. 332 n.) została również pominięta przez wizytację dekanatu łukowskiego w r. 1595 (AV Cap. 65, k. 496^v–501^v) oraz przez wizytację sąsiedniego dekanatu parczowskiego w r. 1611 (ib., k. 539–548), ponieważ parafia ta była przejęta przez kalwinów; w XVIII w. była początkowo zaliczana do dekanatu parczowskiego diecezji krakowskiej (w wizytacji z r. 1739, cytowanej przez Ambrożego Wadowskiego; *Kościół diecezji lubelskiej XIX/XX w.*, rkps Biblioteka Narodowa, mkf 40753, k. 130 n., oraz wg F. Czaykowskiego, *Regestr dyecezyów <1783–1784>*, ib., mkf. 7679); w r. 1790 poświadczona jest jej przynależność do dekanatu łukowskiego diecezji chełmskiej (potem lubelskiej), Kumor, o.c., ABMK, 20, s. 324.

¹⁶ Kumor, o.c., ABMK, 18, s. 352.

¹⁷ Silnicki, o.c., s. 123.

¹⁸ Wizytacja prepozytury kieleckiej przeprowadzona przez prepozyta kieleckiego Stanisława Sułowskiego, kanonika krakowskiego w r. 1597, AV Cap. 65, k. 506–516; por. AV Cap. 8, k. 507–516^v; w wizytacji tej pominięto par. Bardo, którego istnienie poświadczono już wcześniej, zob. m.in. Długosz LB, II, s. 465; LR 1529, s. 378; par. w Kielcach wizytowano natomiast w r. 1598, AV Cap. 9, k. 569.

¹⁹ Wizytacja archidiakonatu zawichojskiego z polecenia Marcina Szyszowskiego, archidiakona zawichojskiego,

3. Archidjakonat krakowski sięgał na południowo-zachodnie krańce woj. sandomierskiego. Na naszym terenie do tego archidjakonatu w końcu XVI w. należał skrawek dekanatu jędrzejowskiego (par. Brzegi i Sobków oraz część par. Mokrsko)²⁰, cały dekanat opatowiecki²¹, część dekanatu wojnickiego²², szcztakowy dekanat tarnowski, mianowicie ta jego część, która nie została włączona do prepozytury tarnowskiej²³, wreszcie dawna prepozytura wiślicka, podporządkowana w XVI w. władzy archidjakona krakowskiego.

Na mapie woj. sandomierskiego w XVI w. nie wyodrębniono prepozytury wiślickiej, bowiem w źródłach z XVI i XVII w. ona nie występuje. Spośród 5 dekanatów, które początkowo wchodziły w jej skład, a mianowicie bolesławskiego (potem opatowieckiego), czarnocińskiego (potem sokolińskiego), dębickiego, kijskiego, księżnickiego (potem pacanowskiego), odpadł dekanat dębicki na rzecz nowo utworzonego w r. 1448 archidjakonatu sądeckiego, a pomiędzy XV a XVIII w. dekanat opatowiecki został ściśle związany z archidjakonatem krakowskim²⁴. Fakt ten datować można zapewne na schyłek XVI w., ponieważ dekanat ten wizytowano w r. 1596 z inną częścią archidjakonatu krakowskiego niż wizytowane dwa lata później dekanaty kijski, sokoliński i pacanowski²⁵.

Pomiędzy końcem XV w. i r. 1604 nastąpiły przesunięcia w przynależności archidjakonalnej 4 parafii granicznych; od archidjakonatu krakowskiego odłączono par. Borowa i Czermin na rzecz archidjakonatu sądeckiego oraz par. Gawłuszowice i Połaniec na rzecz archidjakonatu sandomierskiego²⁶; ta druga zmiana nastąpiła zapewne między r. 1598 i 1604²⁷.

4. Prepozytura tarnowska powstała w r. 1400. W XVI w. jej zasięg ulegał poszerzaniu, co można by tłumaczyć centralizacją własności ziemskiej Tarnowskich i ich sukcesorów, posiadających prawo patronatu nad kolegiatą tarnowską. Dopiero jednak w r. 1618 relikty dekanatu tarnowskiego zostały całkowicie podporządkowane władzy prepozyta²⁸. Na przełomie XVI/XVII w. prepozytura ta obejmowała 10 parafii: Łysagóra, Jastrząbka, Żdźarzec, Zassów, Skrzyszów, Szynwałd, Zalasowa, Łękawica, Poręba Radlna i Wierzchosławice; natomiast do dekanatu tarnowskiego, który nie podlegał jurysdykcji prepozyta tarnowskiego, należało już tylko 7 parafii: Jurków, Góra Zbylitowska, Jodłówka, Piotrkowice, m. Tuchów, Ryglice²⁹ i Pleśna³⁰.

przeprowadzona przez wikariusza kolegiaty sandomierskiej Andrzeja z Żarnowa w r. 1592, kompendium, AV Cap. 65, k. 450–494; wizytacja archidjakonatu sandomierskiego (z czasów biskupa Bernarda Maciejewskiego) z r. 1604 przez archidjakona sandomierskiego Marcina Wróblewskiego, ib., k. 518–531.

Długosz LB, II, s. 468 n., wymienił kościół w Baczkowicach (jako filię par. w Łagowie) i par. Manina w prepozyturze kieleckiej, zaś par. Szewna w archidjakonacie zawichojskim (ib., s. 508).

²⁰ Kompendium wizytacji z r. 1596, AV Cap. 65, k. 223^v–224 (*decanatus Andreoviensis*); por. AV Cap. 10, k. 223–226 (protokoł tejże wizytacji).

²¹ Kompendium wizytacji z r. 1596, AV Cap. 65, k. 110–124^v; protokoł tejże wizytacji, AV Cap. 7, k. 110–124^v (*decanatus Opatouieciensis*). Kościół św. Wawrzyńca w Gorzysławicach (przedmieście Wiślicy) wizytowano w r. 1598, AV Cap. 9, k. 412, podobnie kolegiatę wiślicką, ib., k. 374.

²² Kompendium wizytacji z r. 1596/1597, AV Cap. 65, k. 97–108^v; według protokołu tej wizytacji, AV Cap. 10, k. 73–111, interesujące nas parafie w pow. pilzneńskim były wizytowane w dekanacie dobczyckim, w obrębie którego znalazły się w tej wizytacji kościoły dekanatu wojnickiego, co trudno wytłumaczyć bez sprawdzenia akt biskupich.

²³ Wizytacja z r. 1596, ib., k. 64–76^v, dzieliła dekanat tarnowski na dwie części; wizytację drugiej części zatytułowano (k. 72): „sequitur parochiales ecclesiae in eodem decanatu, quae non subiacet iurisdictioni seu officio praepositi Tarnoviensis”. W protokole wizytacji z r. 1596, AV Cap. 7, k. 1–23, nie wydzielono prepozytury tarnowskiej.

²⁴ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 26 nn., 45 n.; tenże, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w.* (Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce, t. 2, cz. 3), Lublin 1976, s. 19 n.

²⁵ Dekanat opatowiecki wizytowany był w r. 1596 wraz z dekanatami tarnowskim, dobczyckim, wojnickim, lipnickim i wielickim (AV Cap. 65, k. 64–157); zaś dekanaty pacanowski, kijski, sokoliński wizytowane były w r. 1598 wraz z dekanatami jędrzejowskim, wrocimowickim, pleszewskim i witowskim (ib., k. 190–278); por. AV Cap. 7, k. 110–124^v, i AV Cap. 10, k. 192–220, (wykorzystano według wypisów dla AHP).

²⁶ Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 80; parafie te w r. 1529 wymienione zostały „sub decanatu Kxyązncyce”, LR 1529, s. 265, 268.

²⁷ Par. połaniecka wizytowana była w r. 1598 w dekanacie pacanowskim (dawnym księżnickim), AV Cap. 65, k. 195; zaś w r. 1604 – w archidjakonacie sandomierskim, tamże, k. 528.

²⁸ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska, Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historii Kościoła w Polsce*, ABMK, 12, 1966, s. 214–216.

²⁹ Zob. przyp. 23.

³⁰ Wizytacja dekanatu tarnowskiego z r. 1596, AV Cap. 7, k. 20.

5. *A r c h i d i a k o n a t s ą d e c k i*, którego większość terenu leżała w woj. krakowskim, wchodził klinem od południa w woj. sandomierskie, głównie w pow. pilzneński³¹. Archidiakonat ten wydzielono w połowie XV w. z archidiakonatu krakowskiego³². Podział na dekanaty archidiakonatu sądeckiego znany z paru przekazów źródłowych, które wykazują znaczne rozbieżności co do liczby i zasięgu poszczególnych jednostek w XVI w.

W r. 1529 według *Liber retaxationum* większą część rozpatrywanego obszaru zajmował dekanat pilzneński³³, kilkanaście zaś parafii na południowym wschodzie znajdowało się w dekanacie jasielskim (Przeczycza, Brzostek, Klecice, Gogolów, Frysztak, Kołaczyce, Sieklówka, Bieździedza, Lubla, Warzyce, Szebnie i Jedlicze)³⁴. Na podstawie wizytacji z końca XVI w. możemy stwierdzić, że dekanat pilzneński został podzielony. Z północnej jego części utworzono dekanat mielecki (czyli przeczławski)³⁵, z wschodniej – ropczycki³⁶; zasięg tak okrojonego dekanatu pilzneńskiego został na południu powiększony o dziewięć parafii kosztem dekanatu jasielskiego³⁷. Taki podział ukazuje jeden z przekazów wizytacji z r. 1595 i oparte na nim kompendium. Drugi natomiast przekaz protokołu tejże wizytacji ukazuje inny obraz³⁸. Wydaje się jednak, że albo jego formularz zawierał błędy, albo przedstawiał on próbę innego podziału tego obszaru na dekanaty, która nie została przeprowadzona. Wizytacja bowiem biskupa krakowskiego z r. 1608 ukazuje te same podziały, co kompendium wizytacji z r. 1595, niewielkie zaś zaobserwowane rozbieżności wynikają z przeprowadzenia podziału dekanatów między r. 1595 i 1608, kiedy to z dekanatu ropczyckiego wydzielono nowy dekanat strzyżowski³⁹.

6. *A r c h i d i a k o n a t s a n d o m i e r s k i* obejmował południowo-wschodnią i wschodnią część pow. sandomierskiego oraz skrawek pow. pilzneńskiego. Zasięg tego archidiakonatu został ustalony na podstawie wizytacji z r. 1604, z czasów biskupa Bernarda Maciejewskiego⁴⁰. W porównaniu ze stanem z początku XVI w. utrwalonym w *Liber retaxationum* wspomniana wizytacja wyraźnie wskazuje przynależność do tego archidiakonatu terenów nowego osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej, w widłach Sanu i Wisły, gdzie w XVI w. erygowano nowe parafie.

Wizytacje z przełomu XVI/XVII w. nie ukazują podziału tego archidiakonatu na dekanaty; nie wydaje się więc uzasadnioną teza W. Müllera o ich zorganizowaniu na tym terenie już w dziewięćdziesiątych latach XVI w.⁴¹, co – jak się wydaje – nastąpiło dopiero w początkach XVII w.

7. *A r c h i d i a k o n a t z a w i c h o j s k i* obejmował parafie po obu stronach Wisły, częściowo w woj. lubelskim, częściowo w woj. sandomierskim. Rekonstrukcja jego granic w naszym

³¹ AV Cap. 65, k. 3–56^v.

³² Silnicki, o.c., s. 124 n.

³³ Razem z par. Zassów, LR 1529, s. 68, która potem przeszła do dekanatu tarnowskiego, zob. przyp. 23.

³⁴ LR 1529, s. 62–4, 71, 77, 91 n., 168, 171, 283, 286.

³⁵ Kompendium wizytacji z r. 1595, AV Cap. 65, k. 13–21^v; protokoł tejże wizytacji, AV Cap. 2 (*decanatus Mielcensis seu Przeczlawiensis*).

³⁶ Kompendium wizytacji z r. 1595, AV Cap. 65, k. 23–31^v; protokoł tejże wizytacji AV Cap. 2.

³⁷ Kompendium wizytacji dekanatu pilzneńskiego z r. 1595, AV Cap. 65, k. 3–12^v; protokoł tejże wizytacji AV Cap. 2, k. 1–29; kompendium wizytacji dekanatu jasielskiego, AV Cap. 65, k. 49–56^v.

³⁸ Dwa protokoły wizytacji przeprowadzonej w tym samym czasie (25 X–19 XII 1595) przez prepozyta tarnowskiego Krzysztofa Kazimierskiego, sporządził ten sam notariusz Stanisław Zięba, kleryk diecezji krakowskiej. Tekst AV Cap. 2, na którym oparto kompendium, AV Cap. 65, został uwierzytelniony jedynie przez pisarza, jego podpisem i pieczęcią; zatytułowany jest *Acta visitationis exterioris decanatum Pilznensis, Mielcensis, Ropcicensis, Biecensis, Jaslensis et Żmigrodensis ad archidiaconatum Sandecensem pertinentium...*

Tekst drugi, AV Cap. 4, pisany ozdobniejszym i staranniejszym pismem, zatytułowany: *A.D. 1595 die 25 Octobri... visitatio ecclesiarum parochialium decanatum Pilznensis, Ropcicensis et Biecensis...*, został uwierzytelniony zarówno przez pisarza, jak i prepozyta tarnowskiego, Kazimierza Kazimierskiego.

W AV Cap. 4 parafie, które wg AV Cap. 2 wizytowane były w dekanacie jasielskim, zostały włączone do dekanatu bieckiego; jednocześnie cały dekanat mielecki oraz południowa część dekanatu ropczyckiego (wg AV Cap. 2) wizytowane były wg AV Cap. 4 w dekanacie pilzneńskim, w dekanacie zaś ropczyckim wykazano w AV Cap. 4 jedynie 9 parafii: Ropczyce, Witkowice, Sędziszów, Górę, Głowów, Mrowlę, Trzcianę, Nockową, Zgłobień (a więc północną część tego dekanatu wg AV Cap. 2).

³⁹ Wizytacja z r. 1608, AV Cap. 26 i AV Cap. 27 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, mkf 3242, k. 15–455).

⁴⁰ Kompendium wizytacji 1604 r., AV Cap. 65, k. 518–531; AV Cap. 18 i AV Cap. 23 (wykorzystano wg wypisów dla AHP).

⁴¹ Müller, o.c., s. 94 n.; Silnicki, o.c., s. 120.

województwie oparta została na wizytacji z r. 1592⁴². Przy omawianiu granic prepozytury kieleckiej wspomniano już, że parafie leżące na jej pograniczu z archidiecezją zawichojską wizytowane były w obu tych okręgach jurysdykcyjnych⁴³. Pewne przesunięcia granic tego archidiecezji nastąpiło na jego styku z archidiecezją lubelską: par. Piotrawin (z ośrodkiem w woj. lubelskim) wraz ze swym kościołem filialnym, pełniącym faktycznie funkcje parafialne, w Pawłowicach (w woj. sandomierskim), wizytowane w r. 1592 w archidiecezji zawichojskiej, należały w r. 1595 do archidiecezji lubelskiej⁴⁴; podobną zmianę przynależności obserwujemy w woj. lubelskim na przykładzie par. Boby i Zakrzówek⁴⁵; zapewne ta korekta granic związana była z podziałem archidiecezji lubelskiej na dekanaty.

Przebieg granicy archidiecezjalnej nad Sanem w rejonie par. Wrzawy (archidiecezja zawichojska) i par. Zaleszany oraz Charzowice (archidiecezja sandomierska) zrekonstruowaliśmy inaczej niż to przedstawił S. Wojciechowski na mapie woj. lubelskiego. Wieś kapituły sandomierskiej, Żabno, należała bowiem nie do par. Charzowice, jak przyjął to Wojciechowski, ale do par. Wrzawy⁴⁶. Granicę tej parafii, a zarazem granicę archidiecezji zawichojskiej poprowadziliśmy więc na południe od Żabna wzdłuż starego koryta Sanu.

8. Archidiecezja lubelska wchodziła w woj. sandomierskie między archidiecezją zawichojską i dziekanatem kieleckim (czyli archidiecezją radomską) oraz obejmowała północno-wschodnie pogranicza województwa⁴⁷. Przymusownie wraz z wprowadzeniem podziału na dekanaty nastąpiły na pograniczu województw przesunięcia w przynależności kilku parafii. W całości w woj. sandomierskim mieścił się dekanat solecki, którego zasięg zrekonstruowaliśmy na podstawie kompendium wizytacji z r. 1595⁴⁸. Do dekanatu łukowskiego wchodziły w tymże roku par. Wojcieszków i Adamów położone na wschodnim pograniczu ziemi stężyckiej⁴⁹. Jak już wspomnieliśmy, do dekanatu parczewskiego w r. 1611 zaliczono cztery parafie wizytowane w r. 1598 w dziekanacie kieleckim, a także par. Kocko⁵⁰. Do dekanatu zaś chodelskiego należała w r. 1611 par. Piotrawin, uprzednio w r. 1592 wizytowana w archidiecezji zawichojskiej, a już w r. 1595 w archidiecezji lubelskiej⁵¹.

Parafie, których przynależność archidiecezjalna nie jest pewna, wskazano w aneksie I. Na mapie 3 oddzielono je granicą od odpowiednich jednostek administracyjnych, ale tę przynależność, którą uznano za bardziej prawdopodobną, zaznaczono strzałkami. Na mapie głównej występuje tylko jedna granica, pewniejsza.

Archidiecezja gnieźnieńska obejmowała w woj. sandomierskim tereny należące przede wszystkim do archidiecezji kurzelowskiej oraz nieco osad położonych w archidiecezjach: łowickim, łączyckim i uniejowskim.

1. Archidiecezja kurzelowska obejmowała północno-zachodnią część naszego województwa, przy czym zachodnie pogranicze tej jednostki kościelnej leżało w sąsiednim woj. sieradzkim, a północne na Mazowszu. Wobec braku wizytacji zasięg tego archidiecezji zrekonstruowaliśmy na podstawie *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego z początku XVI w. Taki sam zasięg występuje w drukowanych aktach synodu archidiecezji gnieźnieńskiej z r. 1628. Wówczas archidiecezja kurzelowska dzieliła się na 6 dekanatów (Kurzelów, Małogoszcz, Opoczno, Przytyk, Skrzynno, Żarnów), natomiast w początkach XVI w. podział dekanalny jeszcze nie istniał, a zatem nie został przedstawiony na naszej mapie⁵².

⁴² Kompendium wizytacji 1592 r., AV Cap. 65, k. 450–494; por. Silnicki, o.c., s. 120; H. Grocholski, *Powstanie archidiecezji zawichojskiej i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 13, 1965, s. 151–162.

⁴³ Zob. wyżej opis prepozytury kieleckiej (par. Manina, Michów, Szewna).

⁴⁴ AV Cap. 1, k. 45 n. (archidiecezja zawichojska), AV Cap. 3, k. 95, 100 (archidiecezja lubelska).

⁴⁵ AV Cap. 65, k. 467, 534, 536.

⁴⁶ AHP WL, s. 43; Długosz LB, I, s. 389, II, s. 369; wizytacja archidiecezji zawichojskiej, r. 1592, AV Cap. 65, k. 459.

⁴⁷ Silnicki, o.c., s. 120 nn.

⁴⁸ Kompendium wizytacji z r. 1595, AV Cap. 65, k. 502–505.

⁴⁹ Ibidem, k. 495–501.

⁵⁰ Por. przyp. 15.

⁵¹ Zob. przyp. 44; AV Cap. 65, k. 534 (r. 1611, dekanat chodelski).

⁵² Łaski, LB, I, s. 541–713; *Constitutiones synodi archidiecezsis Gnesnensis presidente... dno Joanne Wężyk... AD 1628 die 10 mensis Maii, Cracoviae 1630*, s. E–E 2; por. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, 18, s. 325, 329; Silnicki, o.c., s. 103 n.; H. Rybus, *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, ABMK, 3, 1961, s. 111–404.

2. Archidiakonat łowicki obejmował na naszym terenie par. Łęgonice (miasto) oraz osady należące do parafii, które miały kościoły w woj. rawskim (Łęgonice wieś) i łęczyckim (Inowłódz)⁵³.

3. Archidiakonat łęczycki obejmował wsie należące do par. Maluszyn, Nagórzyce i Sulejów, położonych w dekanacie tuszyńskim a woj. sieradzkim⁵⁴.

4. Archidiakonat uniejowski wkraczał na nasz teren skrawkiem dekanatu brzeźnickiego, do którego należała par. Borzykowa, której ośrodek znajdował się w woj. sieradzkim⁵⁵.

SIEĆ PARAFIALNA

Przy rekonstrukcji sieci parafialnej woj. sandomierskiego przyjęto podobne zasady jak w opracowaniu mapy Mazowsza w XVI w.⁵⁶, opierając się przede wszystkim na źródłach kościelnych z drugiej połowy XVI w. oraz z przełomu XVI/XVII w. Dane wcześniejsze z XV w., lub późniejsze, z XVIII – XIX w., a także materiały skarbowe wykorzystano pomocniczo, zwłaszcza dla terenów, dla których nie zachowały się wizytacje parafii z XVI w.; źródła te były pomocne przy uzupełnianiu informacji dla ustalania zasięgu nowo erygowanych parafii. Starano się również wykorzystać istniejącą literaturę przedmiotu⁵⁷.

Na obszarze woj. sandomierskiego w XVI w. istniało 380 parafii⁵⁸, w tym 100 miejskich; 11 miasteczek nie miało w tym czasie własnych kościołów, podlegając sąsiednim parafiom wiejskim⁵⁹. Szesnastowieczne fundacje 40 kościołów parafialnych lub pełniących ich rolę towarzyszyły w znacznej mierze rozwojowi sieci osadniczej na terenach nowo zagospodarowywanych (w Puszczy Sandomierskiej czy w części ziemi stężyckiej, zwanej ówczesnie Polesiem); w pewnej mierze kościoły te powstały w sąsiedztwie dawnych ośrodków parafialnych, przejętych przez wyznania reformowane i pozostających przez dłuższy czas w ich użytkowaniu.

Kościoły filialne zostały oznaczone na mapie głównej jako parafie tylko wówczas, gdy miały faktycznie własny okręg duszpasterski, jak np. w Pawłowicach (filia par. Piotrawin w archidiakonacie zawichojskim, następnie lubelskim)⁶⁰. Pominięto natomiast kościoły nie pełniące funkcji parafialnej, np. kościół zbudowany we wsi Gródek w dekanacie zwoleńskim⁶¹, ponieważ w wizytacji napisano o nim: „nondum parochialis, recenter aedificata [ecclesia] inter fines parochiae Sieciechoviensis”⁶². W Pawłowicach pod Stężycą natomiast dawny zbór, wzniesiony przez Anzelma Gostomskiego (zm. w r. 1588), rozbudowany został przez jego syna Jakuba jako kościół katolicki „ad instar parochialis”, lecz prawnie była to kaplica, podlegająca parafii w Wargocinie, gdzie właśnie w końcu stulecia także budowano nowy kościółek, gdyż dawny został zniesiony przez wylew Wisły⁶³. Z innych nowo

⁵³ Łaski, LB, II, s. 310, 316.

⁵⁴ Ibidem, II, s. 186, 209.

⁵⁵ Ibidem, I, s. 511.

⁵⁶ AHP Mazowsze, s. 35 n., 57.

⁵⁷ O sieci parafialnej zob. E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1, Kraków 1966, s. 237–371; S. Litak, *Struktura i funkcja parafii w Polsce*, tamże, t. 2, Kraków 1969, s. 261–479.

⁵⁸ Policzone parafie, których kościoły parafialne leżały w woj. sandomierskim, pominięto zaś te, których ośrodki leżały poza granicami naszego województwa, a którym podlegały wsie leżące na pograniczu woj. sandomierskiego. Są to parafie: w woj. rawskim Łęgonice; w woj. mazowieckim: Jasiona, Wyszemierzyce (Wyśmierzyce); w woj. lubelskim: Kazimierz, Kock, Piotrawin, Radorzyż, Świeciechów; w woj. ruskim: Odrzykoń; w woj. krakowskim: Działoszyce, Dzierzków, Cierno, Jasło, Mokrośko Dolne, Przemków, Sancygniów, Skarbmierz (Skalbmierz), Szczepanów, Wojnicz, Zrzęcin; w woj. sieradzkim: Borzykowa, Maluszyn, Nagórzyce, Nowopole (Koniczpol), Sulejów; w woj. łęczyckim Inowłódz.

⁵⁹ W pow. sandomierskim miasteczko Lasocin podlegało par. Dębno, m. Rudnik – par. Kopki, m. Gliniany – par. Bidziny; w pow. wiślickim m. Dębno i m. Raków – par. Szumsko; w pow. pilźnieńskim m. Niebylec – par. Konieczkowa; w pow. checińskim m. Oksza – par. Konieczno, m. Włoszczowa – par. Włoszczowa wieś; w pow. radomskim m. Lipsko – par. Krępa, m. Ciepeliów (Grzymałów) – par. Ciepeliów wieś; w pow. stężyckim m. Wyprzedów (Nowodwór) – par. Żabia Wola.

⁶⁰ AV Cap. 65, k. 476.

⁶¹ Ibidem, k. 298.

⁶² Wizytacja dekanatu zwoleńskiego z r. 1598, AV Cap. 14, k. 298 (według wypisów dla AHP).

⁶³ AV Cap. 65, k. 303; AV Cap. 14, k. 88, 90^v.

powstałych kaplic wspomnieć można np. kaplice w Jadamowie (Adamowie)⁶⁴, Radorzyżu (podlegającą parafii w Tuchowiczu, w dekanacie łukowskim)⁶⁵ czy w Rzeczniowie w dekanacie soleckim, leżącą w par. Sienno⁶⁶.

Wśród nowo powstałych kościołów i kaplic na obszarze woj. sandomierskiego były również takie, które – jakkolwiek ich oficjalna erekcja przypadła na XVII w. – pełniły już w XVI w. obowiązki kościołów parafialnych, udzielając sakramentów, najczęściej w granicach parafii, w której dawny kościół parafialny został przejęty przez wyznania reformowane, jak np. nowy kościół w Bierdzieży w granicach par. Oleksów (dekanat zwoleński)⁶⁷. Szczególna sytuacja wystąpiła w nowo założonym mieście Sobkowie, gdzie kościół wzniesiono jako zbór, następnie przekazany katolikom; funkcjonował on według wizytacji z r. 1598 już faktycznie jako ośrodek parafii, choć jeszcze niekonsekwentnie; oficjalna erekcja nastąpić miała dopiero w następnym roku⁶⁸.

Średnia rozległość parafii w woj. sandomierskim wyniosła ok. 68 km². Najniższa średnia w granicach powiatów wystąpiła w pow. wiślickim (45,7 km²), najwyższa w pow. stężyckim (146,9 km²). Wielkości ekstremalne w granicach całego województwa to: najmniejsza par. Książnice w pow. wiślickim (4,3 km²), największa par. Charzowice w pow. sandomierskim (łącznie 378 km² z obszarem parafii wychodzącym poza granice województwa), największą zaś parafią mieszczącą się w całości w obrębie woj. sandomierskiego była par. Iłża w pow. radomskim o powierzchni 310,8 km². Parafie o obszarze znacznie przekraczającym wielkość średnią wystąpiły na terenach zalesionych w pow. sandomierskim, radomskim i stężyckim, jak zauważył to S. Litak⁶⁹.

Dla diecezji krakowskiej rozporządzamy kilku spisami kościołów parafialnych, które ułatwiają badanie przemian sieci parafialnej. Są to *Liber beneficiorum* Jana Długosza z lat siedemdziesiątych XV w., *Liber retaxationum* z r. 1529, a wreszcie wizytacje z przełomu XVI i XVII w., stanowiące główną podstawę rekonstrukcji. Niektóre rejony zostały pod tym kątem opracowane⁷⁰.

W pow. wiślickim, zarówno na obszarze dawnej prepozytury wiślickiej, jak i dekanatu opatowieckiego oraz prepozytury kieleckiej nie nastąpiły w XVI w. zmiany w liczebności i rozmieszczeniu ośrodków parafialnych, z wyjątkiem zaniku par. Strzelce (dekanat pacanowski)

⁶⁴ AV Cap. 65, k. 501: „Jadamow oppidum [...] ecclesia seu capella [...] e lignis quondam recenter constructa, nullam habet dotem et fundationem, nempe pastorem legitimum habens, consecrata per sacerdotes [...] sacramenta in eadem administrantur”.

⁶⁵ Ibidem, k. 500^v: „Radorzys villa nobilium sub parochia Tuchoviensi. Ecclesia seu capella sub parochia ecclesiae de Tuchowicz [...] noviter et recenter ex lignis constructa [...] consecrata...”, ponieważ jednak kolator nie przedstawił dokumentów, „ideo divina officia in ea silent”.

⁶⁶ Ibidem, k. 504^v: „Capella [...] sub parochia oppidi Sienno”.

Z wizytacji diecezji krakowskiej z lat 1595–1611 znamy jeszcze następujące kaplice, nie pełniące funkcji parafialnych, a położone w osiedlach wiejskich w woj. sandomierskim: w Zawadzie, par. Lubzina, dekanat pilzneński (AV Cap. 65, k. 17^v), w Czarnkowach, par. Stary Korczyn, dekanat opatowiecki (ib., k. 116), w Sieciechowicach, par. Góra Zbylitowska, dekanat tarnowski (AV Cap. 7, k. 19), w Szklanowie, par. Stobnica, dekanat pacanowski (AV Cap. 65, k. 200^v), w Turbi, par. Charzowice, archidiakoniat sandomierski (ib., k. 520^v), w Żyrakowie, par. Straszęcín, dekanat mielecki (ib., k. 19), w Chotlu Zielonym, par. Busko, dekanat kijski (ib., k. 204^v).

⁶⁷ AV Cap. 65, k. 299: „villa Bierdziedza [...] ecclesia recenter ex muro extracta inter limites parochiae profanatae Olexow, nondum consecrata, ad instar tamen parochialis aedificata [...] administrat sacramenta parochianis parochiae Olexoviensis...”; tak też AV Cap. 14, k. 73.

⁶⁸ Wizytacja dekanatu jędrzejowskiego z r. 1598, AV Cap. 10, k. 92–92^v: „Oppidum Sobkow nouum. Ecclesia noua inter limites parochiae Mokrsko pro haereticismo aedificata a Stanislaw Sobek thesaurario Regni, castell[ano] sendomirien[si], ubi et corpus eius sepultum est, in catholicam usum ab aliquod annos per filios defuncti conversa, titulumque nominatum habet Assumptionis BMV, nondum consecrata, nec dotem inscriptum habet...”, natomiast na k. 93 podano uposażenie, które wyznaczone było przy założeniu zboru. Data śmierci podskarbiego Stanisława Sobka w dniu 27 października 1569 wyznacza termin *post quem* przekazania świątyni katolikom. Według J. Wiśniewskiego, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków w Jędrzejowskiem*, Mariówka 1930, s. 357, oficjalna erekcja nastąpiła w r. 1599. O lokacji miasta Sobkowa zob. s. 79, przyp. 32.

⁶⁹ Litak, *Struktura i funkcja parafii*, s. 284 n.

⁷⁰ O sieci parafialnej diecezji krakowskiej: W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 13, 1965, z. 2, s. 5–149; wschodnie skraje pow. stężyckiego omawia S. Litak, *Formowanie się sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI w.*, *Studium geograficzno–historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 12, 1964, z. 2, s. 5–137; opracowanie dotyczące archidiakonatu sandomierskiego opublikowano tylko w streszczeniu: S. Jop, *Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI w.*, „Sprawozdania Tow. Nauk. KUL” 1953–1956 (7), s. 154–158; natomiast sieć parafialna archidiakonatu zawichojskiego przebadana została tylko dla okresu wcześniejszego, zob. przyp. 42; rozwój sieci parafialnej w dziekanacie kieleckim opracował S. Litak, zob. przyp. 7; w prepozyturze wiślickiej – E. Wiśniewski, zob. przyp. 24, w prepozyturze tarnowskiej – B. Kumor, zob. przyp. 28; w archidiakonacie sądeckim – tenże, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, 8, 1964, s. 271–304, 9, 1964, s. 93–286.

w drugiej połowie tego stulecia⁷¹. Warto może wspomnieć, że parafię św. Wawrzyńca, wymienioną przez Długosza na przedmieściu Wiślicy, zlokalizowano w Gorystawicach⁷².

W pow. pilźnieńskim erygowano w XVI w. następujące nowe parafie: w prepozyturze tarnowskiej – w Jastrząbkach⁷³, a w dekanacie tarnowskim – w Piotrkowicach, gdzie uprzednio istniał kościół filialny podległy par. Tuchów⁷⁴, w dekanacie mieleckim – w Radomyślu⁷⁵, w dekanacie ropczyckim – w Głowowie⁷⁶ i Małej⁷⁷, w archidiakonacie sandomierskim – w Kolbuszowej⁷⁸. Funkcje parafialne pod koniec XVI w. spełniały też w tym powiecie kościoły w Przewrotnej (archidiakonacie sandomierski)⁷⁹ i w Niwiskach (dekanat mielecki)⁸⁰.

Przez pow. radomski przebiegała granica między diecezją krakowską i archidiecezją gnieźnieńską. Część tego powiatu należąca do diecezji krakowskiej podzielona była w drugiej połowie XVI w. między prepozyturę kielecką, dziekanat kielecki czyli archidiakonacie radomski, archidiakonacie lubelski oraz archidiakonacie zawichojski. Na przełomie XV i XVI w. w pow. radomskim powstały nowe ośrodki parafialne w Brzozie w dekanacie zwoleńskim⁸¹ i w Wielgich w dekanacie soleckim⁸²; natomiast później, w XVI w., powstały następujące parafie w dekanacie zwoleńskim: w Policznej⁸³, Kozienicach⁸⁴ i Kazanowie⁸⁵, zaś w dekanacie soleckim funkcje parafialne pełnił już faktycznie kościół w Lipsku⁸⁶, w archidiakonacie zawichojskim natomiast kościół filialny w Pawłowicach⁸⁷. Nie zaliczyliśmy do kościołów parafialnych świątyń w Gródku w dekanacie zwoleńskim⁸⁸, w Rzecznowie⁸⁹ i mieście Ciepeliowie⁹⁰ w dekanacie soleckim.

Parafia w Jarosławicach Nadolnych określona została w wizytacji dekanatu radomskiego z r. 1595 jako „deserta”⁹¹; jej zasięg zrekonstruowano na podstawie porównania stanu z końca XV w. według Długosza⁹² i z końca XVIII w., zarejestrowanego przez F. Czajkowskiego⁹³. Pewne

⁷¹ Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 115 n.

⁷² Długosz LB, II, s. 370 n.; LR 1529, s. 263; Wiśniowski, o.c., s. 75–77; zob. przyp. 21.

⁷³ Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 228.

⁷⁴ Ibidem, s. 238; pełne prawa parafialne kościół otrzymał w r. 1513.

⁷⁵ Kościół był wizytowany jako parafialny już w r. 1595, AV Cap. 65, k. 19°; oficjalna erekcja parafii nastąpiła w r. 1599, B. Idzik, *Rys historyczny Radomyśla Wielkiego*, „Rocznik Ziemi Mieleckiej”, 1971, s. 106; o lokacji miasta w r. 1581 zob. s. 79, przyp. 18.

⁷⁶ Parafia istniała faktycznie już w r. 1581, kościół uposażony został w r. 1606; Kumor, *Archidiakonacie sądecki*, ABMK, 8, s. 229; o lokacji miasta zob. s. 79, przyp. 35.

⁷⁷ Parafia występuje już w wizytacji z r. 1595, AV Cap. 65, k. 31°; erygowana oficjalnie w roku następnym, Kumor, o.c., s. 233 n.

⁷⁸ Parafia erygowana w r. 1523, „Rocznik Diecezji Tarnowskiej”, 1967, s. 194.

⁷⁹ W rejestrach poborowych z lat 1581–1674 Przewrotna wymieniana była w par. Kołaczyce. W r. 1569 lustratorzy zanotowali (AGAD, Dz. XVIII, 29, k. 266°): „zbudowali poddani w tej wsi kościółek [...] sami poddani na ten czas chowają kapłana i mistrza”. W wizytacji archidiakonatu sandomierskiego z r. 1604 (AV Cap. 23, k. 36) zanotowano natomiast: „Przewrotne [...] ecclesia seu capella s. Magdalenae ab annis 30 constructa per nob. d. Konarzewski, villae istius locatorem, parochialis ipsa tantum Przewrotne”.

⁸⁰ Według wizytacji z r. 1608, AV Cap. 65, k. 77: „Villa Niwiska intra limites ecclesiae parochiae Zochoviensis ab annis tredecim plus vel minus constructa, in qua quidem ecclesia administrantur sacramenta colonis villarum Niwiska et Trzesnia”. Por. Kumor, *Archidiakonacie sądecki*, ABMK, 8, s. 153.

⁸¹ Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 106. Parafia ta nie występuje jeszcze u Długosza, wymieniona jest natomiast w LR 1529, s. 403.

⁸² Wielgie nie występują jeszcze jako parafia u Długosza, natomiast odnotowuje je LR 1529, s. 434 n.

⁸³ Poświadczona jako parafia w r. 1531, J. Wiśniewski, *Dekanat kozienicki*, Radom 1913, t. I, s. 102.

⁸⁴ Parafia powstała ok. r. 1577, Litak, o.c., s. 106.

⁸⁵ Według wizytacji dekanatu zwoleńskiego z r. 1598 (AV Cap. 65, k. 291) w Kazanowie była „ecclesia nova, nondum per loci ordinarium approbata, ex licentia tamen in ea celebratur et sacramenta administrantur, nondum consecrata”. O lokacji miasta Kazanowa zob. s. 80, przyp. 37.

⁸⁶ Lipsko wymienione w wizytacji z r. 1595 (AV Cap. 65, k. 504) jako „oppidum noviter locatum” z kościołem, którego budowa była jeszcze niezakończona.

⁸⁷ Zob. przyp. 60.

⁸⁸ Zob. przyp. 61 i 62.

⁸⁹ Zob. przyp. 66.

⁹⁰ W wizytacji z r. 1595 (AV Cap. 65, k. 503, AV Cap. 3, k. 503) odnotowano, że „ecclesia nondum perfecta, non consecrata” podlegała nadal kościołowi parafialnemu położonemu we wsi Ciepeliów. O lokacji miasteczka zob. s. 80, przyp. 36.

⁹¹ Wizytacja dekanatu radomskiego z r. 1598, AV Cap. 14, k. 286.

⁹² Długosz LB, I, s. 514.

⁹³ *Regestr Diecezjów*, mkf. Biblioteki Narodowej nr 7679 (dekanat radomski).

trudności wystąpiły też przy oznaczaniu miejscowości należących do parafii miejskiej w Radomiu i parafii w Starym Radomiu, ponieważ w przekazach z różnych lat zaobserwowano duże rozbieżności. Jako podstawę rozgraniczenia między tymi parafiami przyjęto więc wizytację z r. 1595, uzupełniając ją danymi z rejestrów skarbowych, ponieważ wizytacja nie wymieniła wszystkich miejscowości objętych wcześniejszymi wykazami wsi, które podlegały prawu parafialnemu obu tych kościołów⁹⁴. Nie wyodrębniono wreszcie parafii w Gąsawach, w których u schyłku XV w. znajdował się kościół parafialny, chociaż rejestry poborowe wymieniały przez cały XVI w. tę miejscowość jako siedzibę parafii, zapewne opierając się na starych formularzach. Jednakże według wizytacji prepozytury kieleckiej Gąsawy należały do par. Jastrzęb, podobnie jak podano wcześniej w wykazie dochodów prebend kościelnych z r. 1529⁹⁵.

Pow. stężycki prawie w całości należał do dziekanatu kieleckiego, jedynie jego obrzeże leżało w archidiakonacie lubelskim. W XVI w. sieć parafialna była tu znacznie rzadsza niż na lewym brzegu Wisły w pow. radomskim, co wiązało się ze słabym rozwojem osadnictwa w Stężyckiem. W radomskiej części dziekanatu kieleckiego na początku XVI w. funkcjonowały 24 parafie, zaś na Podlasiu stężyckim było wówczas zaledwie 12 parafii⁹⁶. Na XVI w. przypadło założenie nowych parafii w Żabiance i Kłoczewie⁹⁷, funkcje zaś parafialne w końcu XVI w. spełniały też kościoły w Jadamowie⁹⁸ i Radorzyżu⁹⁹. Zasięg par. Łysobyki (być może w XVI w. jeszcze par. Przetoczno) zrekonstruowano na podstawie rejestrów skarbowych, gdyż nie była – jak wspomniano przy omówieniu dziekanatu kieleckiego – wizytowana na przełomie XVI i XVII w. Co prawda według wizytacji z r. 1739, cytowanej przez Ambrożego Wadowskiego, kościół parafialny miał być fundowany dopiero przez wojewodę sieradzkiego Jana Odrowąża Pieniążka, a więc na przełomie XVII i XVIII w., lecz była to zapewne powtórna fundacja w tym samym miejscu albo przeniesienie kościoła¹⁰⁰.

Duże zmiany w sieci parafialnej w XVI w. obserwujemy w pow. sandomierskim. Na terenie starego osadnictwa powstało co prawda niewiele nowych parafii, przede wszystkim w nowo lokowanych miasteczkach: Denkowie¹⁰¹, Janikowie¹⁰², Ożarówie¹⁰³, Tarłowie¹⁰⁴ oraz Lasocinie¹⁰⁵, leżących w tej części archidiakonatu zawichojskiego, która znajdowała się w granicach pow. sandomierskiego. Nie ustalono dokładnie, kiedy własną parafię otrzymały Gliniany; w końcu XVI w.

⁹⁴ Długosz LB, I, s. 514; LR 1529, s. 404, 407, 453; wizytacja dekanatu radomskiego z r. 1598, AV Cap. 14, k. 289.

⁹⁵ Długosz LB, II, s. 487 n.; par. Gąsawy wyodrębniona w rejestrach poborowych z lat 1526, 1576 i 1577; w źródłach kościelnych z XVI w. Gąsawy występują w par. Jastrzęb: LR 1529, s. 378; wizytacja prepozytury kieleckiej z r. 1597, AV Cap. 8, k. 512; podobnie u Czajkowskiego w jego *Regestrze Diecezjów* (dekanat kunowski).

⁹⁶ Na podstawie zestawień Litaka, o.c., s. 105 n.

⁹⁷ Litak, o.c., s. 106; par. w Kłoczewie istniała od r. 1559, zaś w Żabiance powstała pomiędzy r. 1570 i 1575.

⁹⁸ Kościół parafialny zbudowany przez Hieronima Rusieckiego niedługo po lokacji miasteczka istniał od r. 1545, Litak, o.c., s. 106; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis dioecesis Lublinsensis pro AD 1902*, Lublin 1901, s. 86; por. rozdz.: *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 48. Na początku jednak drugiej połowy XVI w. kościół obrócono na zbór, Miasta polskie, I, s. 696. Według wizytacji dekanatu łukowskiego z r. 1595 istniała w Jadamowie nowa „ecclesia seu capella”, która pełniła funkcje parafialne, zob. przyp. 64.

⁹⁹ Zdaniem Litaka, o.c., s. 106, par. w Radorzyżu istniała od r. 1580, jednak według wizytacji z r. 1595 był to wówczas nieczynny kościół filialny parafii tuchowickiej, por. przyp. 65; sam Radorzyż leżał już za granicą woj. sandomierskiego, lecz do jego okręgu duszpasterskiego należały wieś z naszego województwa.

¹⁰⁰ Rejestry skarbowe XVIw.: parafia „Przetoczno seu Lissobiki”, Małopolska XVI, s. 332. Jan Odrowąż Pieniążek zm. ok. r. 1712, jego życiorys zob. PSB, 26, s. 93–97. Natomiast *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis pro AD 1902*, Lublin 1901, s. 88, kładzie erekcję parafii w Łysobykach na początek XVII w. Zob. też przyp. 15.

¹⁰¹ Kościół w Denkowie erygowany był wg SGK, I, s. 957, w r. 1591; wizytowany był w r. 1592, AV Cap. 65, k. 478.

¹⁰² Według wizytacji z r. 1592, AV Cap. 65, k. 490^v: Janina oppidum noviter extractum [...] parochia [...] noviter extracta...”. Podczas wizytacji w r. 1598 (AV Cap. 12, k. 24) świątynia była „lignea, non consecrata et iam pene diruta, ad quam omnes apparatus ecclesiastica ex ecclesiae Czyzoviensis iam haeresi infectae translata”. Funkcje kapłańskie sprawował ks. Jan Konopacki z archidiecezji lwowskiej, „quem uti peregrinum oppidani in usum proprium detinuerunt...”.

¹⁰³ Ibidem, k. 490: „Ecclesia lignea [...] noviter per oppidanos constructa [...] oppidum [...] in cruda radice noviter locatum”.

¹⁰⁴ Ibidem, k. 475, 477; parafię miejską w Tarłowie wykrojono z par. Pawłowice.

¹⁰⁵ Według wizytacji z r. 1598, cytowanej przez J. Wiśniewskiego, *Dekanat Opatów*, Radom 1907, s. 252, po założeniu Lasocina, lokowanego w r. 1549, właściciel, Andrzej Lassota, „ecclesiam novam in eo aedificavit, eandem in Dembno dissolvit ac diruit, ex trabibus benedictis bovine construxit...”, Pomimo tego nadal „villae ad eandem ecclesiam [w Dębnie] pertinebant: Dembno et Biedrzychow”. *Kompendium wizytacji z r. 1592* (AV Cap. 65, k. 491) wymienia tak Lasocin, jak i Dębno jako parafie; w Lasocinie prezbitera, w Dębnie – plebana. Wizytacja z r. 1598 (AV Cap. 12, k. 25), stwierdza, że kościół w Lasocinie „non habet parochum, atque fortassis de consensu Illmi Cardinalis ad instantiam Dnae Ciołkowa ven. Franciscus canonicus Opatoviensis ibidem sacramenta administrat”; por. J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 101.

należały one raczej jeszcze do par. Bidziny¹⁰⁶. W należącej do pow. sandomierskiego części prepozytury kieleckiej nie powstała żadna nowa parafia, natomiast par. w Dąbrowie przyłączono do par. bodzęcińskiej¹⁰⁷. Istotniejsze zmiany sieci parafialnej wystąpiły na obszarze Puszczy Sandomierskiej, gdzie zakładano wówczas nowe osiedla. Do nowo lokowanego miasteczka Rudnika przeniesiono parafię ze wsi Kopki¹⁰⁸, nowe zaś parafie lub kościoły pełniące funkcje parafialne powstały w Grębowie¹⁰⁹, Pyszniczy¹¹⁰, Jeżowej Woli¹¹¹, Górnej¹¹², Dzikowcu¹¹³, Jaślanach¹¹⁴ i Sławogórze (Ostrowiu)¹¹⁵ w archidiakonacie sandomierskim, zaś w Zgórsku¹¹⁶ w dekanacie mieleckim archidiakonatu sądeckiego.

Dla archidiakonatu kurzelowskiego archidiecezji gnieźnieńskiej nie zachowały się wizytacje z XVI i XVII w., więc granice parafialne rekonstruowano na podstawie *Liber beneficiorum* Łaskiego, którego część odnosząca się do naszego terenu powstała w r. 1511¹¹⁷. Wykorzystaliśmy też dane źródeł skarbowych z XVI w. i późniejszych.

Pow. chęciński w większości należał do archidiakonatu kurzelowskiego; mniejsza jego część leżała w diecezji krakowskiej, mianowicie w prepozyturze kieleckiej, a skrawki w dekanatach kijskim i jędrzejowskim archidiakonatu krakowskiego. W archidiakonacie kurzelowskim par. Chrzastów utraciła w r. 1544 prawa parafialne na rzecz kościoła w Nowopolu (obecnie Koniecpolu), leżącym poza granicami naszego województwa¹¹⁸, a parafia w Starych Chęcinach została wcielona do parafii miejskiej w Chęcinach już w r. 1500, lecz w rejestrach skarbowych jeszcze w latach 1527–1530 i 1662 utrzymywano nazwę nie istniejącej parafii starochęcińskiej¹¹⁹. Ośrodek par. Włoszczowa zlokalizowaliśmy we wsi, a nie w mieście tejże nazwy¹²⁰, zaś par. Bąbelno we wsi Bąbelno Mniejsze, zgodnie

¹⁰⁶ Miasteczko Gliniany, lokowane w r. 1595, miało kościół św. Wojciecha, który jednak na przełomie XVI/XVII w. pełnił funkcję zboru. W prezbiterium na belce zrębu zachowała się wycięta data 1573 r.; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 7: pow. Opatów, Warszawa 1959, s. 19.

¹⁰⁷ Wiśniewski, *Dekanat Opatów*, s. 32.

¹⁰⁸ Miasto Rudnik lokowano w r. 1552; parafię ze wsi Kopki przeniesiono do Rudnika w r. 1585; SGKP, IX, s. 933; wizytowana w r. 1604, AV Cap. 18, k. 13; natomiast na k. 17 zaznaczono o Kopkach, że jest to „villa nobilium, habens ecclesiam parochialem s. Martini dirutam”.

¹⁰⁹ Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego z r. 1604 (AV Cap. 18, AV Cap. 23, k. 23) wymienia Grębów wśród ośrodków parafialnych z adnotacją: „oratorium coloni atque ruricolae[...].ab annis 80 construxerunt[...].qui olim titulum dederunt S. Adalberti”.

¹¹⁰ Zezwolenie królewskie na wzniesienie kościoła pod wezwaniem św. Krzyża w królewskiej wsi Pyszniczy i wyznaczenie uposażenia plebańskiego pochodzi z r. 1569; MRPS, V, nr 4067. Parafia była wizytowana w r. 1604; AV Cap. 18, AV Cap. 23, k. 10. Według SGKP, IX, s. 330, erekcja parafii odbyła się w r. 1605, co zapewne dotyczyło oficjalnego wyznaczenia okręgu parafialnego.

¹¹¹ Erekcja parafii w Jeżowej Woli nastąpiła w r. 1603; *Schematismus universi ven. cleri saecularis et regularis dioc. ritus latinensis Premislensis pro anno 1886*, Przemyśl 1885, s. 178; SGKP, III, s. 585. Według inwentarza z ok. 1590–1597 r. (AGAD DZ. XVIII, 69, k. 306 n.) wieś Jeżowa, założona na surowym korzeniu w r. 1554, miała „kościół nowo zbudowany przez gromadę na gruncie wójtowskim bez pozwolenia, który stać może, wszakoż ujma gruntu wójtowskiego na siedlisko księdza i na ogrody żadna być nie ma”. Parafia była wizytowana w r. 1604, AV Cap. 65, k. 522^v.

¹¹² Parafia w Górnej powstała w r. 1599; *Schematismus* (jak w przyp. 111), s. 178; parafia wizytowana w r. 1604, AV Cap. 65, k. 522^v.

¹¹³ Parafia uposażona w r. 1576, B. Kumor, *Zanik i afiliacja parafii w archidiakonatach sandomierskim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej, 1326–1782*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1964, s. 121.

¹¹⁴ Wieś Jaślany wymieniono w rejestrach skarbowych w par. Chorzelów, zapewne dlatego, że istniejąca w niej kaplica została inkorporowana do par. Osiek w r. 1580, do par. Chorzelów w r. 1599; Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, 9, 1964, s. 141. Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego z r. 1604 zaliczyła Jaślany do ośrodków parafialnych; AV Cap. 65, k. 524^v. Inwentarz z ok. r. 1590–1597 (AGAD, Dz. XVIII, 69, k. 455) stwierdza, że Wola Grochowa prosiła o prawo płacenia dziesięćcin do Jaślan, gdzie im „sacramenta administrantur”.

¹¹⁵ Kościół w Sławogórze (Ostrowiu) poświęcony w r. 1562; SGKP, t. 7, s. 705; wizytowany w r. 1604, AV Cap. 65, k. 524^v.

¹¹⁶ Kościół parafialny w Zgórsku, zbudowany ok. 1561 r., konsekrowany w r. 1595, parafia erygowana w r. 1583; Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, 9, 1964, s. 163.

¹¹⁷ Datowanie opisu uposażeń kościołów w archidiakonacie kurzelowskim według J. Łukowskiego [w:] Łaski LB, I, s. XV. Wizytacje tego archidiakonatu z XVIII w. wykorzystał S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, s. 31–34, 149–154.

¹¹⁸ Zachowały się rejestry metrykalne par. nowopolskiej od r. 1604, a Chrzastów wymieniany jest w tejże parafii jeszcze w XVIII w.

¹¹⁹ Łaski LB, I, s. 586 i przyp. 4.

¹²⁰ Według SGKP, t. 13, s. 722, kościół parafialny znajdował się we wsi Włoszczówce; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pow. włoszczowskim*, Mariówka 1932, s. 270 n., lokalizuje pierwszy kościół pomiędzy Włoszczową a Podzamczem.

z danymi Łaskiego¹²¹. W XVI w. w tej części pow. chęcińskiego, która należała do archidiakonatu kurzelowskiego powstały nowe parafie w Bolminie¹²² i Mniowie¹²³, zaś w części należącej do diecezji krakowskiej w Sobkowie (dekanat jędrzejowski)¹²⁴ oraz w Tumlinie (prepozytura kielecka)¹²⁵.

Zaobserwowano na tym obszarze zjawisko przynależności jednego osiedla do dwóch różnych parafii; zapewne w związku z opłatą dziesięciny z gospodarki własnej zgodnie z wolą właściciela dwór w Lasocinie należał do par. małogojskiej, zaś dwór w Gruszczynie do par. krasocińskiej, natomiast poddani obu wsi podlegali parafii w Kozłowie¹²⁶.

W pow. opoczyńskim została erygowana par. Skotniki między r. 1528 i 1530 (wieś ta poprzednio należała do par. Ręczno)¹²⁷. Należy też wspomnieć, że wieś Damujowice, w której istniał kościół parafialny, od XVII w. nazywała się Sołek, w r. 1674 występuje nazwa: „Zameczek alias Damuiowice Sołek”.

W tej części pow. radomskiego, która należała do archidiakonatu kurzelowskiego, wystąpiły pewne trudności w rekonstrukcji granic parafii, których ośrodki były w posiadaniu różnowierców w XVI w. Najjaskrawszym przykładem takich komplikacji było ustalenie granicy parafii jedlińskiej oraz sąsiadujących z nią par. Goryń, Jankowice i Lisów – Komorniki. Par. Jedlińsko erygowano po raz pierwszy w r. 1540. W latach 1560–1630 Jedlińsko pozostawało w rękach arian i kościół nie funkcjonował. Przy ponownej erekcji kościoła w Jedlińsku wyznaczono nowy zasięg parafii na prośbę właściciela wsi Zawady, Płaskowa, Jedlonki, Woli Gutowskiej, Nowej Woli i Lisowa Wielkiego; zostały one włączone do nowo erygowanej parafii, gdyż mieszkańcy ich mieli utrudnione dojście do kościołów parafialnych w Goryniu, Jankowicach i Lisowie z powodu odległości i innych przeszkód¹²⁸; a więc nie można na tej podstawie rekonstruować szesnastowiecznych granic okręgu duszpasterskiego Jedlińska. Rekonstrukcję zasięgu tych parafii oparto na materiałach skarbowych z XVI w., uwzględniając też źródła późniejsze.

KOŚCIOŁY ZAJĘTE PRZEZ RÓZNOWIERCÓW

Jedynym elementem z dziedziny wyznaniowej, który przedstawiamy na mapach szczegółowych Polski w drugiej połowie XVI w., jest organizacja terytorialna Kościoła katolickiego¹²⁹. Nie tylko bowiem był to Kościół panujący, lecz sieć parafialna pełniła zarazem istotne funkcje pozareligijne, zarówno społeczne, jak państwowe, gdyż w strukturze państwowej Polski nowożytnej nie było mniejszych okręgów, niż powiaty sądowe o bardzo znacznych rozmiarach. Parafie ogniskowały więc więź współzycia sąsiedzkiego, przekraczającego granice wsi. Ułatwiały też przekazywanie zarządzeń o charakterze państwowym. Według podziałów parafialnych układano rejestry poborowe, stanowiące podstawowe źródło naszego opracowania. Dla poborców i ich pomocników było przy tym bez znaczenia, czy i o ile organizacja parafialna została nadwyrężona przez reformację. W rejestrach z drugiej połowy XVI w. występują nadal te parafie, które faktycznie nie funkcjonowały w wyniku przejścia ich kościołów przez wyznania reformowane, co dobitnie ukazuje znaczenie organizacji parafialnej dla aparatu skarbowego, a pośrednio – jej rolę w życiu społecznym. Z drugiej strony katolicka hierarchia kościelna uważała, że parafie, których świątynie użytkowali wyznawcy kościołów reformowanych, istniały nadal jako instytucje kościelnego prawa katolickiego. Z tych powodów na mapie podstawowej (1:250 000) i na mapie kościelnej organizacji terytorialnej

¹²¹ Łaski LB, I, s. 551, 569 n., podobnie rejestr z r. 1577 (ASK 0 I, 9, k. 345); natomiast np. rejestr z r. 1564 podaje jako ośrodek parafii Bąbelno Maior (ASK 0 I, 9, k. 763^v).

¹²² Parafia w Bolminie erygowana w r. 1574, zob. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Mariówka 1930, s. 204 n., 216; Rybus, o.c., s. 195.

¹²³ Mniów w par. Chełmce, zob. Łaski LB, I, s. 591; erekcja parafii w r. 1596, por. Rybus, o.c., s. 207; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, pow. Kielce, z. 4, Warszawa 1957, s. 47; kościół zbudowany z fundacji Jakuba Rawity Gawrońskiego, kasztelana wieluńskiego.

¹²⁴ Zob. przyp. 69.

¹²⁵ Kościół filialny z fundacji kardynała Jerzego Radziwiła. Wzmianka o położeniu kamienia węgielnego 5 IX 1598 w czasie przeprowadzania wizytacji z napisem „Memoriae B. Stanislai M[artiri], Regni Patroni, Georgius Radziwił[...]ipse religiose posuit [...] AD MDXCVIII, V September” (AV Cap. 9, k. 481). Dokument erekcji kościoła z r. 1599 (ASK XLVI 71, s. 217 n.; por. SGKP, XII, s. 624; J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, t. I, Wrocław 1967, s. 63). Kościół parafialny w Tumlinie konsekrował biskup Piotr Tylicki 4 VII 1610 (AV Cap. 30, k. 398 n.).

¹²⁶ Łaski LB, I, s. 583, 606, 607.

¹²⁷ Rybus, o.c., s. 151.

¹²⁸ J. Wiśniewski, *Dekanat Radomski*, Radom 1911, cz. I, s. 76, 94, cz. 2, s. 4 n.; por. Rybus, o.c., s. 167.

¹²⁹ AHP WL, s. 22 nn.; AHP Mazowsze, s. 35 nn.

(1:500 000) przedstawiono wszystkie parafie jednakowo, pomijając sprawę ich działania religijnego, a więc wpływów reformacji.

Granice parafii, które na przełomie XVI/XVII w. faktycznie nie funkcjonowały jako elementy organizacji Kościoła katolickiego i z tego powodu bądź nie zostały objęte ówczesnymi wizytacjami, bądź nie były dokładnie opisane, wykreśliśmy na podstawie rejestrów podatkowych. Do sprawdzenia ich danych posłużyły wcześniejsze i późniejsze źródła kościelne. We wspomnianych wizytacjach pominięto mianowicie parafie w Malicach i Niekraszowie (pow. sandomierski, archidiakonat sandomierski) oraz w Łysobykach (pow. stężycki, w pierwszej połowie XVI w. dziekanat kielecki, w drugiej połowie następnego stulecia archidiakonat lubelski)¹³⁰. Niekiedy, jak w Jarosławicach (pow. radomski, dziekanat kielecki) czy w Dymitrowie (pow. sandomierski, archidiakonat sandomierski), wizytatorzy nie podali wsi, które należały do okręgu parafialnego, zapewne dlatego, że ich kościoły były zniszczone¹³¹. Bywało, że właściciel wsi parafialnej, który był zwolennikiem wyznania reformowanego, nie dopuścił do wizytacji, o czym wspomnieli np. wizytatorzy w r. 1598 we wzmiance o kościele w Siennie (pow. radomski, dekanat solecki)¹³².

Co prawda zachowane wizytacje kościołów w diecezji krakowskiej z przełomu XVI/XVII w. pochodzą z lat, gdy ofensywa reformatorskich kręgów katolickich przyniosła im już znaczne sukcesy. Wiele kościołów powróciło już z rąk różnowierców pod zarządek katolików. Niekiedy nawet nowo wzniesione zbory zamieniono na kościoły katolickie, jak w Sobkowie¹³³, choć jeszcze w końcu lat osiemdziesiątych XVI w. szlacheccy zwolennicy wyznań reformowanych zajmowali niekiedy kościoły parafialne i obracali je na swe potrzeby religijne, jak np. w Oleksowie (pow. radomski, dekanat zwolenński), gdzie według wizytacji z r. 1598 świątynia została sprofanowana przed 9 laty¹³⁴. Z reguły jednak wizytatorzy podawali informacje o tym, czy wizytowany kościół był przejściowo w rękach innowierców, a także zaznaczali, które kościoły nie były jeszcze rekonceyliowane, choć odbywały się w nich nabożeństwa katolickie za odpowiednim zezwoleniem biskupim¹³⁵. Toteż informacje wizytacyjne pozwalają ustalić, że w tej części diecezji krakowskiej, która na przełomie XVI/XVII w. znajdowała się w woj. sandomierskim, 12% kościołów parafialnych dłużej lub krócej pozostawało w gestii wyznań reformowanych. Daleko mniej pełne dane dla archidiakonatu kurzelowskiego archidiecezji gnieźnieńskiej pozwalają sądzić, że istniała tam podobna sytuacja. Ponieważ jednak dla tej części województwa sandomierskiego nie można było w sposób pewny przedstawić rozmieszczenia kościołów „sprofanowanych”, więc wypadało zrezygnować z opracowania mapy ukazującej takie kościoły w całym województwie. O zasięgu wpływów reformacji orientuje natomiast mapa zborów wyznań reformowanych w XVI w., której sposób sporządzenia omówiono w aneksie II.

¹³⁰ Sprawdzono wizytacje archidiakonatu sandomierskiego AV Cap. 18, AV Cap. 23, oraz kompendium AV Cap. 65, k. 518–531. O Łysobykach zob. przyp. 15 i 100.

¹³¹ O Jarosławicach zob. w podrozdz. *Sieć parafialna*. W wizytacji r. 1604 zaznaczono przy Dymitrowie, że świątynia jest „penitus desolata” i nie podano wykazu wsi należących do parafii; AV Cap. 18, AV Cap. 23, k. 31. Wieś ta należała do wojewody brzeskiego kujawskiego Andrzeja Leszczyńskiego, który był też właścicielem Baranowa i wsi należących do parafii baranowskiej (Małopolska XVI, s. 200); przy opisie kościoła w Baranowie wizytatorzy zaznaczyli, że „haereticus est ipse haeres” i nie podali wsi należących do tej parafii (wizytacje cytowane, k. 31).

¹³² AV Cap. 65, k. 504.

¹³³ Zob. przyp. 69.

¹³⁴ AV Cap. 65, k. 292, zaznaczając zarazem, że „vicarium in Tsczow, qui circa hanc ecclesiam manebat, et dum haeresiarcha induceratur, per eundem inde pulsus est”; por. przyp. 67.

Poza wspomnianymi kościołami w Jarosławicach Nadolnych (przyp. 91), Jedlińsku (przyp. 128), Malicach, Niekraszowie, Łysobykach (przyp. 15), Dymitrowie, Baranowie (przyp. 131), Siennie (przyp. 132) w rękach innowierców w końcowych latach XVI w. pozostawały wg wizytacji krakowskich na terenie woj. sandomierskiego następujące świątynie parafialne: w archidiakonacie sądeckim (AV Cap. 2, AV Cap. 4) – w Czudcu i Sieklówce, w archidiakonacie zawichojskim (AV Cap. 1) – w Czyżowie i Ożarowie, w dziekanacie kieleckim – w Drzągowie (AV Cap. 14, k. 120: „ecclesia parochialis [...] prophanata per Nic. Kłoczowski [...] omnibus clenodii, argento, apparatus omnique decore suo spoliata. Administratur per haeresiarcham Paulum et per eundem agri coluntur”).

¹³⁵ Np. AV Cap. 7, k. 111, świątynia parafialna w Żabnie, pow. opatowiecki, „per haeresim ante viginti annos et duos [a więc w r. 1574] prophanata per m. quondam Hier. Buzinski tes. regni, neque adhuc reconciliata, sed per licentiam in ea celebratur”. AV Cap. 2, k. 35, świątynia w Książnicach, dekanat mielecki, „per haereticos prophanata nec reconciliata, licentiam tamen celebrantur ad nonam diem mensis Junii futuri anni duraturam”. AV Cap. 14, k. 106, w Okrzei, dekanat stężycki, „ecclesia [...] prophanata et ab haereticis multis annis possessa, tandum per gen. ol. Paulum Samborzecki catholicis restituta; nescitur utrum reconciliata”. AV Cap. 65, k. 209, w Korytnicy, dekanat kijski, świątynia była, jak stwierdzili wizytatorzy, „per haereticos [...] prophanata [...] viginti annos a prophanatione catholicis restituta, nondum tamen reconciliata, per licentiam in ea celebratur”; tamże, k. 305, w Wilczyskach dekanat stężycki, „ecclesia [...] per mag. d. Stanislaum Gostomski prophanata, per fratrem ipsius germanum ill. et mof. dnum Hieronimum Gostomski palatinum Posnaniensem catholicis restituta, nondum reconciliata”; jeszcze w r. 1595 Stanisław Gostomski występował jako patron zboru w Wilczyskach, zob. jego życiorys w PSB; niedługo po wizytacji z r. 1598 kościół w Wilczyskach rekonceyliował kardynał Radziwiłł, biskup krakowski, AV Cap. 9, k. 606. W Jodłówce natomiast, dek. tarnowski, „ecclesia par. recenter extracta” była podczas wizytacji jeszcze „non consecrata”, dawna zaś świątynia uległa zniszczeniu „cum fuisset ab haereticis prophanata et per viginti annos ab eisdem possessa”, AV Cap. 7, k. 20.

ANEKSI

SCHEMAT SIECI ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ W WOJ. SANDOMIERSKIM W KOŃCU XVI W.

Miasta wyróżniono literą: m. W nawiasie podano oboczną formę nazwy miejscowej z XVI w. lub dzisiejszą, jeśli zmiana uniemożliwia identyfikację. W nawiasie podano też datę powstania parafii erygowanych w XVI w. lub pierwszej znanej nam wzmianki, a także informacje o likwidacji dawnej parafii w XVI w. i przejęciu funkcji przez inny kościół parafialny. Zaznaczono też kościoły i kaplice w miejscowościach położonych poza siedzibą parafii, o ile źródła nasuwały przypuszczenie, że miały one w XVI w. prawo udzielania sakramentów. Parafie położone w archidiakonatach zawichojskim, lubelskim, sandomierskim, krakowskim oraz w dziekanacie kieleckim i prepozyturze kieleckiej, których to parafii przynależność do odpowiednich okręgów terytorialnych nie jest pewna, oznaczono gwiazdką. O różnicach w podziałach dekanalnych występujących w dwóch protokołach wizytacji z r. 1595 w archidiakonacie sądeckim zob. s. 54. W schemacie przyjęto podział wg AV Cap. 2 i kompendium – AV Cap. 65.

DIECEZJA KRAKOWSKA

Archidiakoniat zawichojski

Bałutów, Bidziny, Czyżów, Denków m. (1591), Dębno (potem Lasocin), Gierczyce, Góry Wysokie, Janików m. (Janina) (1592), Jankowice, Lasocin m. (2 poł. XVI w.), Łukawa, Manina*, Michów*, Opatów m., Ozarów m. (1592), Pawłowice* (filia Piotrawina), Pkanów, Przybysławice, Ruszków, Słup Nadbrzeżna, Sobótka, Szewna*, Ścimiłow m. (Ćmielów), Święta Trójca, Tarłów m. (2 poł. XVI w.), Wojciechowice, Wsześwięte, Zawichost m., Zemborzyn.

Archidiakoniat lubelski

Dekanat solecki

Chodcza, Ciepeliów wieś (wraz z kościołem w Ciepielowie m., 2 poł. XVI w.), Janowiec m. (Serokomla), Krępa, Lipsko m. (1595), Sienna m. (wraz z kaplicą w Rzeczniowie), Solec m., Wielgie (1529).

Dekanat chodelski

Pawłowice*.

Dekanat łukowski

Jadamów m. (Adamów) (1545), Wojcieszków m., zapewne także Łysobyki m. (Nowe Przetoczno).

Dekanat parczowski

Gołąb*, Jaroszyn*, Oleksów*, Regów*.

Archidiakoniat sandomierski

Baczkowice*, Baranów, Bieliny, Charzowice, Chobrzany, Cmolas, Dymitrów, Dzikowiec (1576), Gałuszowice, Gorzyce, Goźlice, Górna (1599), Grębów (1 poł. XVI w.), Gryzikamiień, Iwaniska m., Jaślany (koniec XVI w.), Jeżowa Wola (1554), Kielczyna, Kliczanów, Kolbuszowa (1523), Kopki (do r. 1585, potem Rudnik m.), Luniów, Malice, Michocin, Modlibożyce, Mydlów, Niekraszów, Obrazów, Olbierzowice, Osiek m., Padew, Pokrzywnica m. (Koprzywnica), Połaniec m.*, Przewrotna (1569), Pysznicza (Pyszna Wola) (1569), Raclawice, Ramizów, Rudnik m. (1585), Samborzec, Sandomierz m. (par. św. Piotra i par. Św. Pawła), Skotniki, Sławogóra (Ostrów) (1562), Strzegom, Strzeżowice, Sulisławice, Szczeglice, Trześnia, Ujazd, Wiązownica, Wielawieś, Włostów, Zaleszany.

Dziekanat kielecki (tzw. archidiakoniat radomski)

Dekanat radomski

Borkowice, Chlewiska, Jarosławice Nadolne, Kowala Sępocina, Mniszek, Nowa Cerkiew, Radom m., Stary Radom, Szydłowice m., Wierzbica m., Wola Kowalska (Wola św. Doroty, dziś: Wolanów), Wsola, Wysoka, Zakrzów.

Dekanat zwoleński

Brzeźnica, Brzoza (przed 1529), Jaroszyn*, Jedlna, Kazanów m. (1598), Kozienice m. (ok. 1537), Odachów, Oleksów* (wraz z kościołem w Bierdzieży), Policzna (1531), Regów*, Ryczywół m., Sieciechów m. (wraz z kościołem w Grodku), Skarżyszów m. (dziś: Skaryszew), Sucha, Świerże Wielkie, Tczów, Zwolen m.

Dekanat stężycki

Bobrowniki m., Drzążgów m., Gołąb*, Górzno Wyższe, Kłoczów (1559), Korytnica, Maciejowice m., Okrzeja m., Ryki, Samogoszca, Stężyca m., Wargocin (wraz z kaplicą w Pawłowicach), Wilczyska, Żabia Wola (dziś: Żabianka) (1570–1575), Żelechów m.

Prepozytura kielecka

Baczkowice*, Bardo, Bodzęcin m. (dziś: Bodzentyn), Brzeziny, Chybice, Dąbrowa (potem par. Bodzęcin), Dębno, Daleszyce m., Grzegorzowice, Iłża m., Jastrząb m., Kielce m., Krzynki (Skrzynki, dziś: Krynki), Krzyżanowice, Kunów m., Łągów m., Manina*, Michów*, Mierc (dziś: Mirzec), Pawłów, Potok, Słup Nowa m., Słup Stara, Szewna*, Szumsko, Świętomarza, Tarzek (dziś: Tarczek), Tumlin (1599), Waśniów m., Wąchocko m., Wzdół, Zbylutka

Archidiakoniat sądecki

Dekanat pilzneński

Bieździedza, Brzeziny, Brzostek m., Dobrków, Fryszak m., Gogolów, Gumniska, Klecice (dziś: Klecie), Kołaczyce m., Lubcza Górna, Lubla, Łęki Górne, Pilzno m., Przeczyca, Siedliska, Siekluka (Sieklówka), Zwiernik.

Dekanat mielecki (przeclawski)

Borowa, Brzeźnica, Chorzelów, Czermin, Dębica m., Książnice, Lubzina, Mielec m., Niwiska (ok. 1595), Przeclaw m., Radomyśl m. (1599), Straszecin, Wadowice, Zgórsko (1583–1595), Żochów m. (dziś: Rzochów).

Dekanat ropczycki

Czudec m., Dobrzechów, Głowów m. (1581), Góra, Konieczkowa, Kozłów, Ludcza, Łączki (k. Niedźwiady), Łączki Małe, Łęki Wielkie, Mała (1595), Mrowla, Niewodna, Nockowa, Połomia, Pstrągowa Niżnia, Ropczyce m., Sędziszów m., Strzeżów m., Trzciana, Wielopole m., Witkowiec, Zgłobień.

Dekanat jasielski

Jedlicze, Szebnie, Warzyce.

Archidiecezja krakowska

Prepozytura tarnowska

Jastrząbka (poł. XVI w.), Łękawica, Łysagóra (dziś: Lisia Góra), Poręba (Poręba Radlna), Skrzyszów, Szywnwałd, Tarnów m., Wierzchosławice, Zalasowa, Zassów, Zdzarzec.

Dekanat tarnowski

Góra Zbylitowska, Jodłówka, Jurków, Piotrkowice (1513), Pleśna, Tuchów m.

Dekanat wojnicki

Bodzęcin (Borzęcin), Radłów, Szczurowa.

Dekanat opatowiecki

Bejsce, Bolesław, Dąbrowa Wielka, Dobrowoda, Gorysławice, Gręboszów, Kocina, Korczyn Stary, Nowe Miasto Korczyn m., Olesno, Opatowiec m., Oporyszów, Ostrowce, Otwinów, Piasek Wielki, Rogów, Solec, Stróżyska, Szczucin, Świnary, Wietrzychowice, Wiślica m., Żabno m.

Dekanat pacanowski

Beszowa, Biechów, Kargów, Koniełoty, Kotuszów, Książnice, Kurozwęki m., Oleśnica m. (wraz z kościołem w Strzelcach od poł. XVI w.?), Pacanów m., Połaniec m.*, Staszów m., Stobnica m., Strzelce (do poł. XVI w.), Szydłów m., Tuczępy, Zborówek.

Dekanat kijski

Bogucice, Busko m. (wraz z kaplicą w Chotlu Zielonym), Chmielnik m., Drugnia, Chomętów, Chotel Czerwony, Gnojno, Janina, Kije, Korytnica, Krzyżanowice, Lisów, Łukowa, Pierzchnica m., Pińczów m., Piotrkowice, Sędziejowice, Szaniec, Szczaworzysz, Zagość.

Dekanat sokoliński

Chroberz, Czarnocin, Dzierżązna, Góry, Jurków, Kazimierza Mała, Michałów, Młodzawy Małe, Pelczyska, Probołowice, Sokolina, Stradów (Zastępów), Wolica Szyszczyska.

Dekanat jędrzejowski (andrzejowski)

Brzegi, Sobków m. (1560–1570).

ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA

Archidiecezja kurzelowska

Bedlno, Bębello Mniejsze, Białaczów m., Białobrzegi, Bieliny, Błogie, Błotnica, Bolmin (1574), Brudzowice, Bukowno, Chelmce, Chęciny m., Chotów, Chrzastów (do r. 1544, potem Nowopole), Czarncza, Czermino, Damujowice (Sołek), Dąbrowa, Drzewica m., Fałków m., Gielnów m., Goryń, Goworczów m., Jankowice, Januszowice, Jedlińsko m. (1540), Kaszów, Klwów, Konieczno, Końskie, Kozłów, Krasocin, Kraśnica, Kunice Wielkie, Kurzelów m., Libiszów, Lipa, Lisów-Komorniki, Łopuszno, Małogoszcz m., Mnin, Mniów (1596), Nieznamierowice m., Odrowąż Wielki, Odrzywół m., Opoczno m., Piękoszów, Pilczyca, Policzko, Potrykozy, Potworów, Przedbórz m., Przytyk m., Radoszyce m., Radzanów, Rembieszce, Secemin m., Skorkowice, Skotniki (1528–1530), Skrzyń m. (Skrzynno), Skrzyń Stara (Skrzyńsko), Sławno, Smogorzów, Stanowiska, Węgleszyn, Wieniawa, Włoszczowa, Wojcin, Wrzeszczów, Wrzos, Złotniki, Żarnów m., Żelazne Nogi (Żeleźnica).

Archidiecezja łowicka

Łęgonice m.

DIECEZJA POZNAŃSKA

Archidiecezja warszawska, *dekanat garwoliński*: Łaskarów m.

Przynależność administracyjna kościołów parafialnych, położonych poza granicami województwa, którym podlegają osiedla województwa sandomierskiego.

DIECEZJA KRAKOWSKA

Archidiecezja zawichojska: Piotrawin*, Świeciechów (woj. lubelskie).

Archidiecezja lubelska: Kocko m., Piotrawin*, Radorzyż (ok. 1580–1595), Kazimierz m. (woj. lubelskie).

Archidiecezja sądecka, *dekanat jasielski*: Jasło m. i Zręcin (woj. krakowskie).

Archidiecezja krakowska, *dekanat wojnicki*: Wojnicz m. i Szczepanów (woj. krakowskie); *dekanat sokoliński*: Działoszyce m., Skarbmierz m. (dziś: Skalbmierz) i Sancygniów (woj. krakowskie); *dekanat jędrzejowski (andrzejowski)*: Dzierzków i Mokrosko Dolne (woj. krakowskie); *dekanat lelowski*, Kuczków.

Dziekanat kielecki: Głowaczewo m. (woj. mazowieckie).

ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA

Archidiecezja kurzelowska: Cierno (woj. krakowskie), Jasiona, Stromiec i Wyszemierzyce (woj. mazowieckie), Nowopole dziś Koniecpol (woj. sieradzkie).

Archidiecezja łowicka: Łęgonice (woj. rawskie), Inowłódz m. (woj. łęczyckie).

Archidiecezja łęczycka, *dekanat tuszyński*: Maluszyn, Nagórzyce, Sulejów m. (woj. sieradzkie).

Archidiecezja uniejowska, *dekanat brzeziński*: Borzykowa (woj. sieradzkie).

DIECEZJA PRZEMYSKA

Dekanat krośniński: Odrzykoń (woj. ruskie).

ANEKS II

GMINY WYZNAŃ REFORMOWANYCH

Krzysztof Chłapowski

Mapa 4 pokazuje rozmieszczenie zborów – gmin wyznań reformowanych (a nie budynków służących kultowi) w woj. sandomierskim w XVI w. Podstawę opracowania stanowią dwie kartoteki, znajdujące się w Oddziale Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Pierwsza z nich, opracowana pod kierunkiem dr Marii Sipayłło, jest indeksem do wydawnictwa aktów synodów różnowierczych. Druga jest kopią kartoteki opracowanej przez prof. dra Wacława Urbana, znajdującej się w Zakładzie Dokumentacji Instytutu Historii PAN w Krakowie; zawiera ona informacje źródłowe dotyczące zborów i szkół różnowierczych (kalwińskich, arikańskich, luterkańskich)¹. Obie kartoteki obejmują całość ziem Rzeczypospolitej w XVI–XVII w. Bezpośrednio wykorzystano przekazy źródłowe o profanacji kościołów katolickich przez różnowierców, zawarte w wizytacjach kościołów w diecezji krakowskiej² oraz wydane przez M. Sipayłło akta synodów różnowierczych³. Sięgnięto też do odpowiednich monografii⁴ oraz artykułów i opracowań różnych autorów zamieszczonych w czasopiśmie „Reformacja w Polsce” i jego kontynuacji – „Odrodzenie i Reformacja”.

Zachowane akta synodów kalwińskich pozwoliły na ustalenie wszystkich zborów tego wyznania, które działały w XVI w. na terenie woj. sandomierskiego. Jesteśmy też prawie pewni, że udało się uchwycić wszystkie gminy arikańskie, gdyż zbory tego wyznania były bardzo ostro atakowane tak przez katolików, jak i wyznawców innych kościołów reformowanych, w wyniku czego istnieje dość znaczna dokumentacja źródłowa. Gminy luterkańskie natomiast są źródłowo słabo uchwytnie, toteż w tym zakresie nasz obraz nie może być pełny. Część gmin arikańskich przeszła do wyznania kalwińskiego. Niekiedy nie udało się ustalić przynależności do określonego wyznania reformowanego różnowierców, którzy – według wizytacji – spowodowali sprofanowanie kościoła katolickiego. Z tych względów potraktowaliśmy jednolicie wszystkie zbory, nie wyróżniając ich charakteru wyznaniowego. Gminy wyznań reformowanych powstawały w różnym czasie, część z nich szybko upadła. Wyróżniono więc te, których istnienie jest poświadczane dla okresu dłuższego niż 10 lat. Nie oznaczono tych zborów, których działalność poświadczona jest dopiero dla czasów po r. 1600⁵. Uwzględniono natomiast takie gminy różnowiercze, których istnienie w XVI w. nie jest poświadczane w sposób niewątpliwy, lecz o których działalności istnieją informacje pośrednie, uprawdopodobniające ich funkcjonowanie w XVI w.⁶ Publikowaną więc mapę należy traktować jako indeks kartograficzny wiadomości o istnieniu zborów różnowierczych w XVI w. opracowany na przedstawionej wyżej podstawie.

Wzięto pod uwagę grupy różnowiercze o różnej liczebności wyznawców, które nie zawsze dysponowały specjalnie wzniesionym budynkiem służącym celom kultowym (zbozem) lub też użytkowały przejęty kościół parafialny. Takie gminy bez własnych zborów – świątyni znajdowały się często w miastach⁷; mamy z nimi do czynienia także wówczas, gdy kościół parafialny funkcjonował jako świątynia katolicka (Ćmielów, Lutcza, Staszów), a częściowo tam, gdzie nie było poprzednio kościoła parafialnego⁸. Przypomnieć trzeba, że w Sandomierzu nie było gminy wyznania reformowanego, choć właśnie w tym mieście odbył się słynny zjazd przedstawicieli różnych wyznań reformowanych w r. 1570⁹. Wyróżniono miasta lokowane

¹ Za ich udostępnienie wdzięczność należy się dr Marii Sipayłło. Kartoteki te pozwoliły na znaczne poszerzenie, a przede wszystkim zweryfikowanie danych zawartych w pracy: H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.

² Por. uwagi A. Dunin-Wąsowiczowej o kościołach zajętych przez różnowierców, s. 61 n.

³ M. Sipayłło, *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1 (1550–1559), Warszawa 1969, t. 2 (1560–1570), Warszawa 1972, t. 3, *Małopolska (1571–1632)*, Warszawa 1983.

⁴ M. in W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1959; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, 8, 1964, s. 271–304; 9, 1964, s. 93–286; tenże, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, 12, 1966, s. 205–288; 14, 1967, s. 249–256; E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976 (*Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, II, cz. 2).

⁵ Np. nie uwzględniono zboru w Radzanowie (pow. wiślicki) wzmiankowanego w r. 1602 (Merczyng, o.c., s. 71; M. Sipayłło, o.c., t. 3, s. 242), choć być może istniał on już wcześniej.

⁶ Np. niepewne informacje o zborze w Kolosach (par. Sokolina, pow. wiślicki) potwierdzają do pewnego stopnia informacje wizytacji kościelnej z r. 1618 o arianinie w tej wsi (Wiśniowski, o.c., s. 161); tradycja, że budynek z ok. r. 1580 w Pęczelicach (par. Szczaworzysz, pow. wiślicki) to dawny zbor, zbiega się z przekazem wizytacji z r. 1618 i 1635 o innowiercach w tej parafii (ib., s. 72).

⁷ Np. w Stobnicy zbor mieścił się w domu na rynku. W Pilźnie nabożeństwa odbywały się w domach mieszczkańskich; podobnie było w Wiślicy, por. W. Urban, *Z dziejów reformacji w Wiślicy*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 2, 1959, z. 2/3, s. 35–51.

⁸ Np. w Ćmielowie zbor mieścił się w kaplicy zamkowej. W Lutczy źródła kościelne stwierdzają kilkakrotnie (1565, 1577, 1596), że kościół nie został zajęty przez innowierców, choć kolatorowie do nich należą; nabożeństwa odbywały się więc zapewne w dworze; Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, 9, s. 255.

⁹ H. Rutkowski [w:] *Studia sandomierskie*, s. 307.

w XVI w. przez różnowierców, które to miejscowości były z reguły silnymi ogniskami reformacji; wśród nich najślawniejszy był Raków¹⁰. Po upadku reformacji w Polsce miasta te stawały się ośrodkami nowych parafii.

Na rozmieszczenie zborów, jak wskazuje mapa 4, nie miały wpływu układ stosunków własnościowych. Zborów nie było w dobrach królewskich, z wyjątkiem ośrodków starostw, gdy użytkowali je innowiercy (Stobnica, Pilzno, Chęciny, Wiślica). W dobrach biskupich wyjątkowo istnieć miał zbor w miasteczku Kunów. W każdym razie w r. 1570 na synodzie generalnym w Sandomierzu w wykazie zborów w dystrykcie szydłowskim wymieniono: Oleśnicę, Solec, Iwaniska, Kunów¹¹. Powstaje jednak pytanie, czy nie jest to błąd pisarza, czy nie szło tu o Łuniów, w którym istotnie był w tym czasie zbor¹², tym bardziej że poza tym zbor w Kunowie nie występuje w źródłach¹³. Biorąc te względy pod uwagę, nie wprowadzono na mapę informacji o zborze w Kunowie, gdyż wydaje się, że funkcjonowanie zboru w miasteczku biskupim jako zjawisko wyjątkowe powinno być odnotowane także w innych źródłach, zwłaszcza pochodzenia kościelnego.

Ogółem oznaczono na mapie 97 zborów; w pow. wiślickim – 25, w pow. sandomierskim – 18 (nie uwzględniając Kunowa), w pow. chęcińskim – 14, w pow. radomskim – 14, w pow. pilzneńskim – 12, w pow. opoczyńskim – 8, i w pow. stężyckim – 6.

CERKWIE PRAWOSŁAWNE W WOJ. SANDOMIERSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Podstawą do oznaczenia na tej mapie czterech cerkwi prawosławnych (Bonarówka, Krosna, Oparówka, Węglówka) były informacje z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w.¹⁴ oraz przekazy rejestrów podatkowych z XVII w. O istnieniu cerkwi we wsi Oparówka świadczy też dokument nadania popostwa w tej wsi, wystawiony przez jej właściciela, opata tynieckiego, w r. 1559¹⁵. Dodatkowo wykorzystano informacje zebrane przez ks. W. Sarnę¹⁶. Wspomniane cerkwie należały do prawosławnej diecezji przemyskiej, której biskup, Michał Kopystyński, w r. 1596 nie przystąpił do unii z Kościołem rzymskokatolickim¹⁷.

¹⁰ O nim zob. m.in. *Raków – ognisko arianizmu*, pod red. S. Cynarskiego, Kraków 1968.

¹¹ Sipayło, o.c., t. 2, s. 270: „Secundus dictrictus Szydłowiensis, cui md. Petrus a Zborów, palatinus Sendomiriensis, est patronus designatus. Superintendens Nicolaus Socolovius, pastor in Kurozwęki, est designatus. Seniores ex equestri ordine in synodo sua particulari eligent viros pios ac sapientes. Parochiae: parochia Oleśnica, Solec, Iwaniska, Kunów; parochia Kurozwęki, Książnice, Wadowice, Rogów, cum suis ministris et viris nobilibus”.

¹² *Ibidem*, s. 88, 324, 352.

¹³ Nic na ten temat nie pisze A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną i jego okolicy*, Kraków 1939.

¹⁴ *Małopolska XVI*, s. 246, 256.

¹⁵ AGAD, dok. perg. 6337.

¹⁶ W. Sarna, *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-statystycznym*, Przemyśl 1898, s. 344, 358, 395.

¹⁷ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 108–119.

III. OSADNICTWO

1. LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

Kazimierz Pacuski

Przy opracowywaniu map szczegółowych Polski XVI w. przyjęto jako zasadę podstawową przedstawienie pełnej sieci osadniczej, oznaczonej imiennie dla drugiej połowy tego stulecia¹. Pierwszym zadaniem było zatem sporządzenie kompletnego wykazu osad. Rejestry poborowe, które są głównym źródłem do rekonstrukcji interesującego nas obrazu osadnictwa, nie zawierają jednak – jak wiadomo – kompletnego wykazu miejscowości istniejących w momencie sporządzania wspomnianych źródeł. Przede wszystkim z reguły nie notowano tych osiedli, które poborowi nie podlegały, czyli klasztorów, tworzących samodzielne skupiska osadnicze, folwarków, a także osad nowo zakładanych lub też odbudowujących się po klęskach elementarnych (pożar, powódź) i z tych powodów zwolnionych na określony czas od podatków. Liczyć się też trzeba ze zwyczajnymi niedokładnościami, przypadkowymi opuszczeniami, a wreszcie nadużyciami podatkowymi. Co prawda, przy oszustwach w grę wchodziło raczej zaniżanie podstawy wymiaru poboru niż pominięcie całych osiedli, lecz zatajenie istnienia samodzielnego przysiółka czy niewielkiej osady, zwłaszcza położonej peryferyjnie, mogło ująć uwadze poborcy.

Dla uzupełnienia zatem danych nie tak wielu przecież zachowanych rejestrów poborowych poszczególnych powiatów woj. sandomierskiego z drugiej połowy XVI w. sięgnęliśmy do innych źródeł². Przede wszystkim były to niezmiernie cenne wizytacje diecezji krakowskiej z końca XVI i początków XVII w. Wyzyskaliśmy też inwentarze i lustracje dóbr królewskich oraz kościelnych z XVI i XVII w., w których odnajdowaliśmy m.in. wiadomości o osadach nowo zakładanych w ostatniej ćwierci XVI w., nie zawsze odnotowywanych w aktach wizytacji parafii³.

Kwerendą źródłową objęliśmy też, podobnie jak dla Mazowsza, liczne źródła wcześniejsze i późniejsze. Miejscowości bowiem, nie występujące w wyzyskanych przez nas seriach źródeł z drugiej połowy XVI w., lecz poświadczone w źródłach z drugiej połowy XV i pierwszej XVI w., następnie w przekazach z XVII i XVIII stulecia, musiały najprawdopodobniej istnieć także w drugiej połowie XVI w. i dlatego zostały oznaczone na mapie⁴. Nieliczne miejscowości, poświadczone wcześniej, tj. przed połową XVI w., a następnie dopiero w czasach porozbiorowych, uznaliśmy natomiast za opustoszałe już przed połową XVI w. (ich dawna nazwa przetrwała jako określenie terenowe, co pozwoliło na późniejsze przywrócenie jej jako nazwy miejscowej)⁵.

¹ Zasady lokalizacji miejscowości na mapach szczegółowych XVI w. przedstawił dokładnie H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości* [w:] AHP Mazowsze, s. 64–76. Niektóre sformułowania niniejszego tekstu zostały zaczerpnięte z cytowanego tekstu H. Rutkowskiego. Por. też I. Gieysztorowa, *Osadnictwo* [w:] AHP WP, s. 24 n.

² Rejestry te i inne źródła zestawili K. Chłapowski, *Źródła pisane*, s. 13–17.

³ W wizytacji archidiakonatu sandomierskiego z r. 1604 nie odnotowano nazw osiedli w opisie aż 14 parafii, co stanowi 28% ogólnej ich liczby; były to przede wszystkim parafie w rękach różnowierców. W innych okręgach kościelnych Sandomierskiego w granicach diecezji krakowskiej procent ten był niższy; dla parafii archidiecezji gnieźnieńskiej w obrębie woj. sandomierskiego akta wizytacji nie zachowały się.

⁴ Na przykład w dobrach opatowskich biskupstwa lubuskiego w XV w. znajdowała się osada Belsz; wg opisu Długosza była tu karczma i młyn (LB, I, s. 638 n.). Wymieniono ją w r. 1519 z racji przejęcia tych dóbr przez Szydłowieckiego (J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1908, s. 300 n.), a następnie w XVIII w. (od tego czasu nosi nazwę Belcz). W XIX w. była to osada niewielka (Tabela 1827 – 2 domy, SGKP – 4 domy). Innym przykładem jest Borowno nad Kamienną koło Ćmielowa, wymienione w dobrach Szydłowieckich w r. 1510 (MRPS, IV, nr 9775), a następnie – z racji dziesięcin – w dokumencie Piotra Brandysza (zm. w r. 1565), cyt. J. Wiśniewski, o.c., s. 110; wg Tabeli 1827 osada ta liczyła wówczas 4 domy.

⁵ Nie uwzględniliśmy np. Ocic koło Machowa, do XV w. niewielkiej wsi cystersów koprzywnickich, którą po spustoszeniu w pierwszej połowie tego stulecia klasztor zamienił na Siedleszany (LB, II, s. 358–360; LB, III, s. 387). Nie odnotowano bowiem Ocic w źródłach z XVI–XVIII w., jak również na najstarszych mapach szczegółowych z przełomu XVIII/XIX w. Osada odrodziła się dopiero w XIX w. (SGKP, VII, s. 369 n.), występuje na mapie pruskiej 1:300 000 z r. 1910, a później na mapie 1:100 000 WIG na północny zachód od Machowa.

Na mapę wprowadziliśmy wreszcie nieco osad wymienionych w źródłach z pierwszego dziesięciolecia XVII w., jeśli przekaz wskazywał, że miejscowość ta istniała już w XVI w. Na przykład w wizytacji archidiakonatu sandomierskiego z r. 1604 odnotowano nazwy osad nie znanych rejestrom poborowym z XVI w.; część z tych osad istniała dowodnie już w końcu XVI w., wymieniają je bowiem pochodzące z tego czasu inwentarze dóbr królewskich⁶; uprawdopodobnia to tezę, że także inne osady nie znane ze źródeł z XVI w., a wymienione w tej wizytacji, istniały przed r. 1600⁷. Innym przykładem jest kopalnia w dobrach biskupa krakowskiego koło Kielc w pow. chęcińskim, zwana Szczukowskie Góry, poświadczona od r. 1606; przyjeśliśmy, że istniała ona już w końcu XVI w.⁸

Oprócz nazw niewątpliwie oznaczających oddzielne miejscowości w źródłach z XV–XVI w. występują także nazwy o charakterze topograficznym, przy czym nie zawsze można stwierdzić, że nie była to zarazem nazwa punktu osadniczego. Niektóre bowiem z tych nazw spotyka się w źródłach z XVII w. jako nazwy oddzielnych miejscowości. Nie wprowadziliśmy ich jednak na mapę, jeśli brak było wyraźnej informacji o istnieniu na tym terenie osady już w drugiej połowie XVI w. Przykładem takim jest osada Przewłoka nad Wisłą na południe od Pokrzywnicy-Koprzywnicy, wymieniona w r. 1662, znana do dzisiaj. Nazwa tego osiedla wywodzi się wprawdzie ze starej warstwy nazewnictwa, wczesnośredniowiecznej (niewątpliwie skracano tu drogę łodziom płynącym Koprzywianką, czyli Koprzywnicą, do Wisły lub z powrotem), jednakże w XV w. zapewne było to jeszcze określenie terenowe, a w XVI w. w wyzyskanych źródłach nie zostało wymienione⁹.

Nie uwzględniliśmy miejscowości wymienionych w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII w., które nie zostały poświadczane w źródłach wcześniejszych, przez nas wyzyskanych, chociaż niektóre z nich mogły istnieć już w XVI w. jako odrębne osady. Na przykład w rejonie Pokrzywnicy-Koprzywnicy jest znany w XVII w. folwark Kąpie (później Kępie), związany wówczas własnościowo z pobliską wsią Niedrwić; być może jednak wcześniej zaliczano go do tej, czy też jednej z sąsiednich miejscowości¹⁰. Innym przykładem jest młyn Bykowiec na rzece Łukawie, związany z wsią Góry Wysokie. Został on wymieniony w 1620 r., a na mapie Kwatermistrzostwa przedstawiono go jako oddzielną osadę młyńską. W rejestrach poborowych XVI w. wymieniono natomiast ten młyn bez nazwy własnej przy wsi Góry Wysokie, co zdaje się wskazywać, że traktowano go wówczas jako część tej wsi¹¹.

Rezygnowaliśmy również z uwzględnienia jednorazowego zapisu nazwy, pozbawionego danych szczegółowych, gdy brak było innych danych wskazujących, że jest to istotnie określenie oddzielnej miejscowości. Pominęliśmy np. Zawierzbie, zanotowane raz jeden w rejestrze z r. 1578, w pow. sandomierskim, ale bez danych dotyczących wpłaty¹², czy też Miłą wymienioną wyłącznie

⁶ W par. Bieliny (pow. sandomierski) wizytacja z r. 1604 odnotowała nieznaną rejestrom poborowym wieś Kurzyń (f.15); wiemy jednak, że była to wieś królewska, lokowana w r. 1571 (MRPS, V, nr 10663), opisują ją inwentarze starostwa sandomierskiego z lat 1586 (Wola Kurzyńska), 1589, 1597 i późniejszych. Jednakże wieś królewska Komorów, lokowana w r. 1599, nie została jeszcze wymieniona w wizytacji z r. 1604; wg danych późniejszych należała do parafii Sławogóra.

⁷ Np. w par. Górna przy granicy z ziemią przemyską w wizytacji z r. 1604 (f. 18) odnotowano nieznaną źródłom wcześniejszym osadę Dołęga, w posiadaniu szlacheckim, bez informacji, że jest to osada nowo założona. Wprawdzie w r. 1662 określono ją jako preidium, jednakże byli tu wówczas i kmiecie; mógł to być w XVI w. folwark, nie jesteśmy jednak tego pewni.

⁸ Kopalnia ta (rud ołowiu) została wymieniona w r. 1606 w aktach parafialnych kolegiaty kieleckiej; odnotowano tu dwa chrzty dzieci urodzonych w osadzie związanej z tą kopalnią; Zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław 1967, s. 64. Wizytacja dekanatu kieleckiego z r. 1598 nie zawiera danych o osadach wchodzących w skład tej parafii.

⁹ Na tę Przewłokę zwrócił uwagę J. Nalepa, *Krytyczne i metodyczne uwagi o nazwach miejscowych dawnego województwa sandomierskiego* [w:] *Opuscula Slavica*, II, Lund 1973, s. 143. Nie wyzyskał tej nazwy sandomierskiej, jednej z nielicznych na ziemiach polskich, A. Wędzki, *Przewłoka* [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* IV, 1970, s. 390. Zapis nazwy u Długosza: „inter lacum Łanzek et Przewocze” (LB II, s. 321 n.) uległ oczywiście zniekształceniu. W XIX w. była to wieś średniej wielkości, z folwarkiem (SGKP, IX, s. 181).

¹⁰ Nazwę folwarku odnotował A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna parafii Jankowice Kość. Sandomierskie*, Warszawa 1927, s. 136, wśród dóbr Andrzeja Boboli, siedemnastowiecznego administratora czopowego w pow. sandomierskim, i jego żony Marcjanny z Łapszów Trembeckiej; posiadali oni m.in. Niedrwić z dworem i folwarkiem Kąpie, Postronnie z folwarkiem i części w Zbigniewicach.

¹¹ Małopolska XVI, s. 176; A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna parafii Góry Wysokie*, Sandomierz 1936, s. 204 n., wymienia ten młyn w opisie konfliktu z r. 1620 między kanonikiem prebendy dwikoskiej w kapitule sandomierskiej a księżą nowo założonego sandomierskiego klasztoru benedyktynek. Oddzielna osada młyńska została wprawdzie oznaczona na mapie Kwatermistrzostwa, jednak w Tabeli 1827 oraz w SGKP została pominięta.

¹² Małopolska XVI, s. 168. Nazwę tę odnotowano w rejestrze na końcu parafii Osiek; osady tej parafii leżą na południe od Pokrzywnicy (Koprzywnicy). W końcu XVIII w. Zawierzbie znajdowało się w innej parafii Samborzec pod Sandomierzem,

w wizytacji z r. 1597 w par. Słupia Nowa (prawdopodobnie była to karczma, a karczmy zaliczano zazwyczaj do pobliskiej większej osady)¹³.

Na mapie oznaczyliśmy jedynie osady samodzielne o własnej nazwie, tworzące jedno lub parę skupień budynków mieszkalnych i gospodarczych, a których mieszkańcy eksploatowali określony teren, mniej lub bardziej dokładnie odgraniczony od obszarów należących do sąsiednich miejscowości.

Na procesy wyodrębniania się osad miały wpływ różne czynniki, przede wszystkim topograficzne, gospodarczo-własnościowe i administracyjno-sądowe¹⁴. W od dawna zasiedlonym terenie, np. na żyznych glebach w rejonie Sandomierza, Opatowa i Pokrzywnicy-Koprzywnicy, gdzie proces silnego zagęszczania sieci osad był znacznie zaawansowany już we wczesnym średniowieczu¹⁵, granice między osadami w XVI w. zazwyczaj były wyraźnie wytyczone w terenie i podlegały jedynie nieznacznym zmianom. Do stabilizacji tych granic przyczyniały się stosunki własnościowe, często bardzo trwałe; dotyczy to zwłaszcza osad należących do instytucji kościelnych. Inaczej było na terenach większych kompleksów leśnych, gdzie w XVI w. prowadzono żywą akcję osadniczą, np. na terenie wielkiej Puszczy Sandomierskiej; obok starszych osad powstawały tu liczne nowe osiedla, zakładane na surowym korzeniu, tak w dobrach monarszych, jak i szlacheckich; granice osad ustabilizowały się tu później¹⁶.

Zakres odrębności poszczególnych osad bywał płynny i podlegał ewolucji różnokierunkowej. Dotyczy to przede wszystkim osiedli mniejszych, takich jak folwarki, kuźnice i młyny. Najczęściej były one obejmowane nazwą wsi, przy której się znajdowały, jakkolwiek ich odległość od zwartej zabudowy wiejskiej była zróżnicowana; niekiedy były one położone nawet o kilka kilometrów od centrum osady. Jednakże spośród tych drobnych punktów osadniczych bardziej odległe lub wyraźniej wyodrębniające się gospodarczo, np. folwarki należące do większych dóbr ziemskich, obsługiwane przez chłopów z kilku wsi, często otrzymywały własną nazwę i traktowano je jako odrębne osady. Podobnie własną nazwę mógł też otrzymać oddzielnie stojący klasztor lub zamek, np. zamek Goleśz związany z folwarkiem w posiadaniu benedyktynów tynieckich, usytuowany obronnie na górze na prawym brzegu Wisłoki¹⁷.

W woj. sandomierskim nie wystąpił, liczny na Mazowszu, typ osiedli szlachty zagrodowej, złożonych z drobnych, niekiedy tylko jednodworczych przysiółków objętych wspólną nazwą oraz odróżnianych dodatkowym określeniem (np. Zalesie Borowe, Zalesie-Grzymały, Zalesie-Lenki, Zalesie-Paczoski), w wyniku czego trudno było niekiedy rozstrzygnąć, czy były to osady odrębne, czy też części jednej wsi. „Mając do czynienia z zapisanymi w [mazowieckich] rejestrach poborowych nazwami, które mogły się odnosić do odrębnych osad albo ich niesamodzielnych części, przeważnie przyjmowaliśmy [jak stwierdził H. Rutkowski] pierwszą możliwość, żeby raczej nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości, niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”¹⁸.

stanowiło własność biskupstwa krakowskiego (Czajkowski); wg Tabeli 1827 liczyło 3 domy. Identyfikacja obu nazw byłaby wątpliwa, a nazwa w rejestrze poborowym – z uwagi na brak wzmianki o opodatkowaniu – mogła określać folwark, część innej wsi lub nawet obiekt topograficzny (pola wiejskie).

¹³ Wizytacja 1597 r., AV Cap. 8, k. 511. W XIX w. znamy identyczną nazwę Miła osady karczemnej pod Wilnem (SGKP, VI, s. 432). Niewątpliwie także od określenia karczmy wywodzi się nazwa Miła drobnej osady w Sandomierskiem przy drodze Końskie–Odrowąż, poświadczonej ok. 1830 r. przez mapę Kwatermistrzostwa (przebieg drogi na tym odcinku por. też na mapie woj. sandomierskiego K. Perthéesa).

¹⁴ Szerzej o tym H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości* [w:] AHP, Mazowsze, s. 64 n.

¹⁵ Zob. zwłaszcza R. Mochnacki, *Zasięg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej* (mapa 1:300 000), Kraków 1937; *Studia Sandomierskie*, passim; por. też K. Pacuski, *Uwagi nad potencjałem gospodarczym Małopolski w XI w. w stosunku do innych dzielnic Polski*, KHKM, 16, 1968, s. 225–248.

¹⁶ Zob. przykładowo dokumenty rozgraniczenia własności królewskiej i dóbr Stanisława Mieleckiego oraz Jana Tarnowskiego na pograniczu Puszczy Sandomierskiej (Archiwum ks. Sanguszków, t. V, 1513–1547, Lwów 1897, nr 103, 129, 178 w latach 1519, 1524, 1528). Granice zewnętrzne tych dóbr wytyczone w terenie, m.in. wzdłuż cieków wodnych, były oczywiście bardziej trwałe od granic poszczególnych osad w owych dobrach. O kolonizacji wspomnianych terenów zob. M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, *Krakowskie Odczyty Geograficzne*, nr 14, 1931. O zawłaszczaniu pogranicza lasów królewskich i przyłączaniu zawłaszczonych terenów do przyległych wsi szlacheckich zob. W. Pałucki, s. 89 n.

¹⁷ Zob. B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 138 (ib., bibliografia). Związana później z tym zamkiem wieś Podzamcze nie istniała jeszcze w XVI w. i jest poświadczona dopiero od XVIII w.; benedyktyni posiadali w sąsiedztwie miasteczko Kołaczyce.

¹⁸ H. Rutkowski [w:] AHP Mazowsze, s. 66.

W Sandomierskiem natomiast nie zawsze byliśmy pewni, czy wieś należąca do dwóch różnych przedstawicieli wielkiej własności tworzyła naprawdę jedną zwartą osadę, czy też dwa osiedla o tej samej nazwie. Wchodziły tu w grę przede wszystkim wsie, których części należały do dwóch różnych właścicieli duchownych, np. do biskupstwa krakowskiego i do zamożnego klasztoru. Ze względu na to, iż wielcy właściciele z reguły dążyli do prawnego i przestrzennego wyodrębnienia swoich osiedli, przyjęliśmy zasadę, że brak wyraźnego poświadczenia, iż mamy w drugiej połowie XVI w. do czynienia z dwiema osadami rozróżnianymi za pomocą drugiego członu nazwy, nakazuje traktować osadę należąca do dwóch różnych właścicieli jako jedno osiedle¹⁹.

Jako odrębne miejscowości traktujemy liczne w Sandomierskiem osady przedmiejskie z własną nazwą, wyraźnie wyodrębnione przestrzennie. Znalazły się wśród nich przedmieścia dalsze m. Sandomierza, położone w odległości kilku kilometrów od murów miejskich; stanowiły one zgrupowania folwarków mieszczańskich, a także drobne osady w posiadaniu klasztorów i kościołów sandomierskich, w rękach szlachty, a nawet króla. Nie pokazujemy natomiast na mapie głównej przedmieść bliższych, ściśle związanych z miastem i stanowiących bez wątpienia jego części składowe; przedstawiono je na planie Sandomierza²⁰.

Tak, jak na mapie Mazowsza, za osobne punkty osadnicze uznaliśmy położone poza miejscowościami młyny z bóżowei rudne, czyli kuźnice, a nawet huty szkła i kopalnię, jeśli miały własną nazwę i utrwały swą odrębność osadniczą, co pozwoliło na ich dokładne zlokalizowanie²¹. Pominęliśmy zatem znaczną liczbę tych obiektów bez nazw własnych, a także bez poświadczonej odrębnej lokalizacji, traktując je jako należące do osad już przez nas oznaczonych. Występujące bowiem licznie w rejestrach poborowych i w innych źródłach przez nas wyzyskanych młyny, często określane nazwiskiem młynarza zazwyczaj leżały przy samej wsi lub w jej pobliżu, tworząc tym samym części składowe większych osad, a nie samodzielne punkty osadnicze. Kuźnice, zwane zazwyczaj rudami, położone były wprawdzie przeważnie poza wsiami, lecz niekiedy ulegały zanikowi lub przemieszczeniom, a ze zmianą właściciela lub kuźnika również zmieniały czasem nazwę²².

Dzięki wyzyskaniu różnorodnych źródeł udało się uchwycić znacznie większą niż dla Mazowsza grupę samodzielnych osad folwarcznych o własnej nazwie, nie związanych z wsią.

¹⁹ Przykładem takiej osady są Doły w pow. sandomierskim koło Kunowa. Oprócz części biskupa krakowskiego była tu mniejsza od niej część opata klasztoru świętokrzyskiego, wraz z młynem (LR 1529, s. 350). Dla części tych uformowały się później nazwy Doły Biskupie, Doły Opacie, poświadczone na mapach i w źródłach pisanych od przełomu XVIII/XIX w., poprzedzone przekazem K. Perthéesa na mapie woj. sandomierskiego z r. 1788/1791 (Doły Biskupskie, Doły Opackie). Zapewne w XVI w. obydwie te części osady były już przestrzennie wyodrębnione, lecz brak rozróżnienia nazewniczego w ówczesnych źródłach nakazał nam potraktowanie ich jako części składowych większej osady; oznaczyliśmy tu zatem jedną osadę.

²⁰ Zob. o nich M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 120–127. Niektóre przedmieścia występują i w rejestrach poborowych, jak np. Chechły, przedmieście Ropczyz, zwane w XV w. „Antiqua Robeczice seu Chechlii” KKK, nr 597, 605 z lat 1420, 1421. Dla XVI w. zob. Małopolska XVI, s. 250 (r. 1581), 506 (r. 1536). Przy Zawichoście obok przedmieścia Dziurów, występującego w źródłach proveniencji kościelnej z XV i XVI w. oraz w rejestrach z XVII w., a należącego podobnie jak miasto do klarysek krakowskich, zaznaczyliśmy też jako osobne osiedle folwark królewski, z uwagi na odmienny charakter własności. Wprawdzie role należące do folwarku były rozrzucone, jednakże jego zabudowa tworzyła osobne skupisko, związane administracyjnie z zamkiem królewskim, położonym już na kępie wiślanej. Dane o folwarku podają inwentarze z r. 1510 (ASK, LIV, 9, f. 90 – predium zawichostense) i z r. 1612 (ASK LVI, 35, f. 4^v – opis zabudowań folwarcznych). Zob. też LS 1564/5, s. 155 n.

²¹ Szczególnym przykładem jest młyn Baryczka w pow. radomskim. W wizytacji z r. 1598, AV Cap. 14, f. 292, w par. Zwolen, gdzie leży wieś Barycz, odnotowano też nazwę Baryczka, skądinąd tu nieznaną. 11 km na wschód od Baryczy znajduje się osada Baryczka, poświadczona w r. 1663 jako młyn w par. Janowiec. Nazwa szesnastowieczna, znana wyłącznie w wizytacji, mogła określać osadę folwarczną lub młyńską, zatem identyfikację tę uznaliśmy za rozwiązanie najbardziej prawdopodobne. Nie jesteśmy jednak pewni, czy w XVI w. Baryczka była osadą młyńską, dlatego w indeksie opatrziliśmy określenie młyn znakiem zapytania. Pominęliśmy natomiast młyn „Grabcina” wzmiankowany w wizytacji 1597 r. (AV Cap. 8, f. 507, par. Wzdół w pow. sandomierskim), ponieważ nie jesteśmy pewni jego identyfikacji z młynem zwanym Grabka (r. 1662), a następnie Grabków; w r. 1827 Grabków liczył 2 domy, został odnotowany na mapie Kwatermistrzostwa, następnie zaginął (należał do dóbr biskupstwa krakowskiego).

²² Zmiany nazewnicze widać na przykładzie huty szkła w dobrach szydlowieckich (Huta Jakubek, pow. radomski). W r. 1569 została wymieniona jako „Hutha ku Sidlowczowy” (Małopolska XVI, s. 325), natomiast w innych rejestrach z XVI w. jako „Vitreaaria Jakubek”. Identyfikujemy ją z osadą Hucisko Jakubek (pogłowne 1662 r.), następnie Hucisko (Czajkowski, Perthéés), Huta Szydłowiecka (mapa Kwatermistrzostwa), Huta (Hucisko) i wreszcie Hucisko na mapach z XX w. Zlokalizowaliśmy ją zgodnie z położeniem na mapach Heldensfelda i Kwatermistrzostwa.

Przykładem takiej osady jest Borów w pow. sandomierskim w dobrach Tarnowskich, zaliczanych bez wątpliwości do kategorii wielkiej własności szlacheckiej; w XV w. była to jeszcze wieś, w XVI w. nie wystąpiła już jednak w rejestrach poborowych, natomiast wymieniono ją wśród dóbr Tarnowskich, a w 1662 r. nazwano ją czytelnie „Borow praedium”, co pozwala uznać, że już w XVI w. był to wyłącznie folwark i dlatego nie wykazywano go w rejestrach; w konsekwencji oznaczyliśmy go na mapie jako folwark. Nie bez znaczenia był tu fakt, że Borów utrzymał charakter folwarku do pierwszej połowy XX w.²³. Ponieważ i w stuleciach po XVI w. samodzielne, wyodrębnione osiedla folwarczne były nieliczne, nie wydaje się, by obraz kartograficzny ich rozmieszczenia przedstawiony na naszej mapie mógł ulec większemu wzbogaceniu w wyniku wyzyskania dalszych źródeł²⁴.

Zgodnie z założeniem, folwarków związanych z wsiami nie wyodrębnialiśmy, traktując je jako integralne części składowe oznaczanych miejscowości. Być może zresztą, że niektóre osady przedstawione na mapie jako wieś czy przysiółek były lub stały się w drugiej połowie XVI w. w istocie osadami folwarcznymi, pozbawionymi ludności kmiecej i zagrodniczej, rozgraniczenie bowiem obu typów osad było płynne. Źródłowe określenie praedium odnoszono niekiedy także do osad w posiadaniu szlacheckim, zamieszkałych nie tylko przez rodzinę właściciela i służbę, ale również przez kilku zagrodników, np. do osady zwanej Gaj, w XVII w. miejsca urodzenia i dłuższego pobytu znanego poety i historyka Wespazjana Kochowskiego, położonej w pobliżu Waśniowa w pow. sandomierskim; w drugiej połowie XVI w. płacono tu od trzech zagrodników, młyna i kwarty roli²⁵. Zgodnie z zasadą ogólną, na mapę nie wprowadziliśmy folwarków, znanych jedynie ze źródeł powstałych po XVI w.

Na mapie pokazujemy odrębnym znakiem k l a s z t o r y położone poza miejscowościami, a zatem mające cechy oddzielnych punktów osadniczych o szczególnym charakterze. Są to klasztory benedyktyńskie: Sieciechów położony nad Wisłą w rejonie ujścia Wieprza opodal miasta również nazywanego Sieciechowem oraz Święty Krzyż położony na Łysej Górze (Łyścu), szczególnie znany z wielkich tradycji; klasztory cysterskie położone poza miastami lokacyjnymi w Pokrzywnicy (Koprzywnicy) i w Sulejowie, przy czym ten ostatni był odrębny od miasta umiejscowionego już na lewym brzegu Pilicy i należącego do sąsiedniego woj. sieradzkiego. Wreszcie w rejonie Łysicy leżał dużo młodszy od poprzednio wymienionych klasztor bernardynów (od XIX w. żeński), zwany Święta Katarzyna²⁶.

Obecnie przejdziemy do właściwych zagadnień l o k a l i z a c j i m i e j s c o w o ś c i. Termin ten określa w istocie dwa zabiegi. Pierwszym z nich jest i d e n t y f i k a c j a miejscowości poświadczonej źródłowo dla drugiej połowy XVI w. z osadą znaną nam z późniejszych szczegóło-

²³ Wg Długosza (LB, II, s. 359) były tu łany kmieci i dwa folwarki rycerskie. Borów wymieniono w r. 1527 wśród dóbr Spytka Tarnowskiego (MRPS, IV, nr 15254), w r. 1571 — Stanisława Tarnowskiego (MPRS, V, nr 10626). Jako „Folwark Borów” osadę tę określono jeszcze na mapie 1:100 000 WIG z r. 1938. Innym przykładem są Irzmanowice w dobrach opactwa świętokrzyskiego. Wg Długosza osada została wcześniej zamieniona na folwark (LB, II, s. 471); w XVII lub XVIII w. nazwa tego folwarku uległa przekształceniu na Wierzbontowice. W XIX w. była to osada drobna, liczyła tylko 1–2 domy (Tabela 1827; SGK P, XIII, s. 401).

²⁴ Na mapie Mazowska w XVI w. oznaczono tylko trzy folwarki królewskie: Buszyce w pow. sochaczewskim, Szczawinek w pow. mszchowski i Rudę w pow. przasnyskim (zob. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 67). Przeoczono czwarty folwark królewski, zwany Rąbież, położony 2,5 km na północny wschód od wsi Dzbonie (na mapie Zbonie) w pow. ciechanowskim (lokalizacja wg map Kwatermistrzostwa i WIG), opisany w lustracjach 1565 r. (bez nazwy) i 1617 r.; *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. II, Warszawa 1968, s. 5; *Lustracja województwa mazowieckiego XVII w.*, cz. I (1617–1620), Wrocław 1968, s. 57 n. Nazwa folwarku została mechanicznie zidentyfikowana ze wsią szlachecką Rąbież pod Gruduskim (pow. przasnyski), w wyniku czego oznaczyliśmy tę ostatnią błędnie jako własność królewską. Błędy w lokalizacji na mapie Mazowska prostuje errata, dołączona do niniejszego tomu AHP.

²⁵ W rejestrach poborowych notowano Gaj nie w par. Waśniów, lecz w sąsiedniej par. Grzegorzewice (tak też Małopolska XVI, s. 185), z określeniem predium występuje Gaj w rejestrach z lat 1577 i 1581. Kochowscy mieli Gaj już w XV w., była to osada folwarczna („solus haeres agros arat”, Długosz LB, II, s. 475). O W. Kochowskim por. zwłaszcza biogram F. Bielaka i R. Pollaka, PSB XIII, s. 218–220. Lokalizacja osady została oparta na szczegółowej mapie Heldensfelda (położenie Gaju na zachód od Kowalkowic potwierdzone przez mapę Perthéesa), inną lokalizację pod Waśniowem podaje mapa Kwatermistrzostwa. Wg Tabeli 1827 Gaj miał tylko 1 dom, następnie osada przestała istnieć; wprawdzie nazwa terenowa powinna przechować się w pamięci mieszkańców tego obszaru, jednakże w wykazie Urzędowych nazw nie została odnotowana.

²⁶ Por. *Kościół w Polsce*, t. I, Kraków 1966, indeks i mapy. Na Łysej Górze w sąsiedztwie klasztoru Świętego Krzyża w czasach Długosza istniały dwie karczmy (LB, III, s. 230), w r. 1529 przynajmniej jedna (LR, s. 350). O położeniu Sulejowa — miasta i opactwa zob. W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s.34.

wych przekazów kartograficznych, a także z wykazów miejscowości z końca XVIII w., Tabeli 1827 czy pomnikowego *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*. Drugi zabieg to właściwe umiejscowienie danej osady na opracowywanej mapie. Często uwzględnić przy tym wypadało nowożytnie dzieje danej osady, zmiany jej nazwy i przynależności własnościowej w XVII i XVIII w. Sięgaliśmy wówczas do materiałów archiwalnych, a także do dawniejszej i nowszej literatury regionalnej, wyzyskującej źródła dziś nie istniejące lub trudno dostępne, z reguły rozproszone i niezinventaryzowane, poddając informacje te niezbędnej krytyce źródłoznawczej²⁷. Niekiedy osadę nie wymienioną w znanych nam źródłach z XVII – XIX w. mogliśmy zlokalizować dzięki wykazom *Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*, wydawnictwu powojennemu mającemu objąć cały kraj, wydawanemu zeszytami dla poszczególnych jednostek administracyjnych, którego publikację przerwano niestety na początku lat siedemdziesiątych. Zawiera ono bogaty, jakkolwiek nierównej wartości, zestaw obecnie używanych nazw terenowych, dla niektórych terenów wyraźnie mniej licznych niż dawniej, jak ukazują to informacje z XVIII i XIX w. Z rzadka zestaw ten próbowaliśmy uzupełnić dzięki pomocy informatorów terenowych²⁸.

Miejscowości lokalizowaliśmy na podkładzie szczegółowych map WIG w skali 1:100 000 z pierwszej połowy XX w., lecz zgodnie z położeniem przekazany przez najstarsze mapy szczegółowe z końca XVIII i pierwszej tercji XIX w. W niemałej części było to usytuowanie inne niż w XX w., z uwagi na liczne przemieszczenia osad spowodowane m.in. parcelacją i komasacją gruntów ornych, przede wszystkim związanymi z uwłaszczeniem, a także przebudową układu dróg, regulacjami rzek, przemianami urbanizacyjnymi, w tym – z powstawaniem nowych obiektów przemysłowych w XIX i XX w. Poważne zmiany osadnicze nastąpiły np. w dolinie rzeki Kamiennej w wyniku jej regulacji, budowy nowych zakładów i rozbudowy starszych ośrodków. Ostatnio wielkie zmiany osadnictwa objęły dolinę Wisły w rejonie Tarnobrzega i Machowa, gdzie podjęto od r. 1958 wydobywanie rudy siarkowej systemem odkrywkowym. Wyzyskiwanie jako podkładów map WIG z okresu międzywojennego, czyli sprzed okresu powojennych przemian osadnictwa, w niemałym stopniu ułatwiło rekonstrukcję starszego obrazu, a dla naszych celów dokładność tych starannie opracowanych map jest wystarczająca.

Schematyczny znak oznaczający miejscowości umieszczaliśmy na mapie według zasad generalizacji kartograficznej, dla miasta lokacyjnego – w miejscu rynku, dla wsi – kościoła, dworu, środka skupienia zabudowy, a dla osad o zabudowie rozproszonej – starego węzła drożnego, jeśli brakowało innych wspomnianych elementów.

Ogromna większość miejscowości na mapie ma lokalizację pewną, którą trzeba określić jako identyfikację pewną – nie budzącą żadnych wątpliwości – z osadą zarejestrowaną na najstarszych mapach szczegółowych z przełomu XVIII / XIX w.²⁹ Lokalizacja miejscowości przekazana przez te mapy jest bez wątpienia na ogół bliska rzeczywistości drugiej połowy XVI w., a w razie zachowania starej zabytkowej zabudowy (np. kościoła, zamku, dworu, młyna) lub starego układu urbanistycznego mamy wręcz pewność, że odpowiada ona stanowi z XVI w. lub nawet jeszcze dawniejszemu.

Niekiedy jednak lepiej oświetlone źródłami przykłady szczegółowe wskazują, że i między schyłkiem XVI a końcem XVIII w. musiały się zdarzać zmiany położenia poszczególnych osad,

²⁷ Zob. komentarz poświęcony źródłom pisanim. Spośród opracowań wyzyskaliśmy m.in. liczne prace ks. J. Wiśniewskiego, przedstawiające opisy parafii w poszczególnych dekanatach, a także obszernie monografie kilku parafii pióra ks. A. Bastrzykowskiego. Bardzo pożyteczne okazały się: praca E. Wiśniewskiego (*Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976), obszerny tom poświęcony dziejom powiatu dąbrowskiego (*Dąbrowa Tarnowska. Zarys dziejów miasta i powiatu*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Warszawa – Kraków 1974) oraz rozprawa E. Wiśniewskiego, *Z dziejów opactwa benedyktynów w Sieciechowie*, „Roczniki Humanistyczne” t. 7, 1958 (wyd. 1960), z. 2, s. 23 – 120.

²⁸ Na zapytania kierowane do urzędów gminnych otrzymywaliśmy z reguły odpowiedzi negatywne.

²⁹ Przykładem identyfikacji pewnej są Młogolice (pow. wiślicki). Była to osada położona przy granicy woj. sandomierskiego nad Nidzicą, w sąsiedztwie Podolan, umiejscowionych już na prawym brzegu Nidzicy i zaliczanych do woj. krakowskiego; w XV i XVI w. Młogolice i Podolany były powiązane własnościowo (LB, II, 143 n., 146, 411, 420; Małopolska XVI, s. 13, 216). Identyfikujemy ją z osadą Cło, zachowaną do dzisiaj, w sposób pewny na podstawie wzmianki z wizytacji z r. 1610 „Młogolice alias Czło”; tak zidentyfikował też E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 131, przyp. 230.

zwłaszcza niewielkich, w wyniku powodzi i związanych z nimi zmian koryta rzek, pożarów, lokalnych przesunięć sieci drożnej, a także powstawania nowych miast na terenie starszych osad wiejskich³⁰. Przesunięcia nie przekraczające kilometra nie są jednakże istotne przy zgeneralizowanym przedstawieniu osadnictwa na mapie w skali 1:250 000 (1 km w terenie – 4 mm na mapie). Dość wyjątkowym przykładem poważniejszej zmiany, która nastąpiła już w pierwszej ćwierci XIX w., jest przeniesienie miasteczka Ryczywołu na obecne miejsce, odległe ok. 2 km od poprzedniego; na naszej mapie, tak samo jak na mapie Mazowsza, Ryczywół leżący przy granicy województwa został oznaczony oczywiście w dawnym miejscu, tj. na niskim, zalewowym brzegu Wisły, przy ujściu Radomki³¹.

Niewielka część osad na mapie ma l o k a l i z a c j ę p r z y b l i ż o n ą. Oznaczyliśmy ją dwoma sposobami. Osada zlokalizowana osobno została oznaczona pojedynczym kółkiem o linii przerywanej, opatrzonym właściwą nazwą. Osada zlokalizowana w pobliżu innej miejscowości o lokalizacji pewnej została oznaczona dodatkowym kółkiem, połączonym z kółkiem o linii ciągłej; w legendzie określono takie oznaczenie jako „wieś o lokalizacji związanej”, przy czym nazwa osady zlokalizowanej w przybliżeniu nie została uwidoczniiona na mapie, lecz wprowadzona do indeksu. Osada tak przedstawiona na mapie może być osadą z XVI w., która znajdowała się na terenie zajmowanym dzisiaj przez określoną miejscowość, ale jej dokładnego położenia nie znamy. Może to być również osada (lub osady – oznaczone odpowiednią liczbą dodatkowych kółek), której związek z określonym terenem jest hipotetyczny³².

Oznaczenie lokalizacji przybliżonej obejmuje zatem dwa różne rodzaje umiejscowienia niepewnego: lokalizację przybliżoną sensu stricto oraz identyfikację hipotetyczną. Pierwszy rodzaj stosowaliśmy wtedy, kiedy osadę można było umiejscowić tylko w przybliżeniu, tj. z błędem przekraczającym 1 km (na mapie 4 mm). Tak było wówczas, kiedy śladu dawnej miejscowości nie odnajdujemy już na szczegółowych i dokładnych mapach, nie możemy zatem jej położenia w terenie wyznaczyć dostatecznie precyzyjnie, a lokalizujemy ją na podstawie innych, mniej ścisłych informacji. Na przykład wg Długosza wieś scholastyka sandomierskiego Mistrzowice leżała w pobliżu Zawichostu, nad Wisłą, o czym świadczą informacje, że rzeka zabrała część ról; graniczyła wówczas z Piotrowicami, Linowem i Wolą Linowską. Zlokalizowaliśmy ją zatem nad Wisłą na północ od Piotrowic i na wschód od Woli Linowskiej, w rejonie późniejszego Babina³³. Inny przykład to Kamień w pobliżu Opatowa; został on kilkakrotnie wymieniony w źródłach koło Karwowa, w r. 1662 określono wieś Kamień jako „deserta”. Zlokalizowaliśmy ją wraz z Karwowem z uwagi na

³⁰ Na przykład szesnastowieczną wieś Klimuntów trzeba identyfikować nie z późniejszym miastem Klimontowem, założonym przez Zbigniewa Ossolińskiego w r. 1604, które utraciło prawa miejskie w XIX w., ale z sąsiednią osadą Górki, wymienioną w r. 1662 jako „Klimuntow seu Gorki”. Miasto zostało bowiem założone na terenie wsi Ramułowice, co poświadcza m.in. (zniekształcona) nazwa Rejmontowice dla części miasta (Urzędowe nazwy). Na terenie miasta lokalizujemy zatem szesnastowieczne Ramułowice.

³¹ O przeniesieniu tym, spowodowanym przez wielkie zniszczenia powodziowe, zwłaszcza w latach 1808 i 1814, zob. T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i początku XIX w.* [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace Inst. Urbanistyki i Architektury”, 5, z. 1/14, Warszawa 1955, s. 61 nn. i przypisy: s. 37–53; tamże reprodukcja planu dawnego Ryczywołu z r. 1813 (1:5000) – s. 62, oraz późniejsza mapa 1:50 000 na podkładzie mapy Kwatermistrzostwa, z wrysowaną sytuacją poprzednią – s. 63. Dawne położenie Ryczywołu pokazuje też mapa Heldensfelda.

³² Zlokalizowaliśmy w przybliżeniu np. szesnastowieczną osadę Nieciecza wraz ze wsią Szczytniki, zachowaną do dzisiaj. W XV w. Nieciecza była wsią klasztoru koprzywnickiego, położoną nad Wisłą, i została sprzedana Łukaszowi ze Słupcy (Długosz LB, III, s. 386). W rejestrze r. 1662 określono ją jako „absorpta Istula fluvio”, jednakże w dzisiejszych Szczytnikach zachowała się nazwa „Niecieckie” dla części wsi i pola. Lokalizujemy Niecieczę w przybliżeniu, gdyż z uwagi na zmiany koryta Wisły dokładnego położenia tej osady w XVI w. wyznaczyć nie można, nazwa zaś „Niecieckie” mogła oznaczać także pola we wsi Szczytniki położone przy granicy z wsią Nieciecza. Bardziej hipotetyczny przykład to Myślików w pow. pilźnieńskim. Występował on w wielu rejestrach poborowych XVI w. obok Białego Boru, znanego do dzisiaj, przy czym wiemy, że Biały Bór w XIX w. był wsią rozległą (SGKP, I, s. 197 – niemal 4 tys. mórg łącznie z lasem). Najprawdopodobniej Myślików stał się zatem częścią tej większej osady; nie można jednakże wykluczyć, że znajdował się nieco dalej, w promieniu paru kilometrów od naszej lokalizacji pewnej dla Białego Boru.

³³ W posiadaniu scholastyka w tym rejonie pozostawał również Marszów (z folwarkiem). Dane lokalizacyjne Mistrzowic podał Długosz LB, I, s. 329, II, s. 493. Położony tamże Babin – poświadczony w rejestrach z XVII–XVIII w. i na mapie Heldensfelda, następnie również zaginął – należał także do scholastyka, mógł zatem być kontynuacją części Mistrzowic. Ta stara wieś scholastyka musiała znajdować się już poniżej skarpy, na niskim, zalewowym brzegu Wisły, która często zmieniała na tym odcinku koryto, oddziałując na rozmieszczenie osad przybrzeżnych.

informację, że w XIX w. dobra Karwów składały się z folwarku Karwów, Pobroszyn, attynencji Kamień, wsi Kamień i Pobroszyn³⁴.

Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej z miejscowością występującą później może dotyczyć tak osady nam współczesnej, jak i miejscowości już nie istniejącej, znanej nam ze starszych map. Na przykład wieś Bachowice w pow. pilzneńskim, posiadłość biskupstwa krakowskiego, identyfikujemy w przybliżeniu z Dębina Łętowską, przysiółkiem biskupiej wsi Łętowice, znanym od drugiej połowy XVIII w. Wiemy bowiem, że Bachowice graniczyły z sąsiednią szlachecką wsią Zamoście, leżącą już w woj. krakowskim³⁵. Oczywiście identyfikacja hipotetyczna może mieć większy margines błędu od lokalizacji przybliżonej w węższym pojęciu.

Rezygnowaliśmy jednak z prób lokalizacji przybliżonej, kiedy zebrane informacje o położeniu osady były zbyt ogólnikowe, np. dotyczyły tylko przynależności parafialnej³⁶. W takich sytuacjach osada pozostała niezlokalizowana, nazwę jej odnajdujemy jedynie w indeksie miejscowości. Nie znaczy to jednak, że możliwości lokalizacyjne zostały całkowicie wyczerpane. Szczegółowe badania osadnicze dla mniejszych obszarów, wyzyskujące nieznane nam przekazy źródłowe, mogą przynieść nowe wyniki, odnajdując powiązania nie dostrzeżone przez nas.

Podstawą lokalizacji pewnej były mapy Heldensfelda, Miega oraz mapa Kwatermistrzostwa WP. Jak wiadomo, mapy te wyróżniają się bogactwem w zakresie przedstawienia punktów osadniczych opatrzonych precyzyjnie umieszczonym opisem nazewniczym. Przykładowo na mapie Kwatermistrzostwa odnajdujemy jedyny przekaz kartograficzny o osadzie Okręglów w pow. sandomierskim; był to dwór szlachecki położony w sąsiedztwie wsi Szeligi, na lewym brzegu Koprzywianki przy jej ujściu do Świśliny³⁷.

Często sięgaliśmy również do mapy W. Chrzanowskiego, wprawdzie w mniej szczegółowej skali 1:300 000, jednakże opartej na różnych dokładnych mapach poprzedzających obraz kartograficzny mapy Kwatermistrzostwa. Tylko wyjątkowo dla zlokalizowania osady zmuszeni byliśmy posłużyć się mapami późniejszymi; np. niewielką osadę Pułaczów (na pograniczu pow. sandomierskiego i wiślickiego) odnajdujemy dopiero na pruskiej mapie 1:300 000 z r. 1910, identyfikujemy z nią szesnastowieczną nazwę Puchaczów³⁸.

Spśród materiałów kartograficznych, które wyzyskiwaliśmy do lokalizacji miejscowości, jedynie map K. Perthéesa oraz F. Czajkowskiego nie można było przyjąć za wystarczającą podstawę lokalizacji pewnej z uwagi na poważne zniekształcenia, zatem miejscowości poświadczane jedynie przez te mapy, a następnie zaginione, mają lokalizację przybliżoną. Informacje nazewnicze tych map

³⁴ SGKP III, s. 891. Kamień należał do parafii Włostów (tak już Długosz LB, II, s. 344), co wskazuje, że leżał on bliżej Karwowa niż Pobroszyna, należącego już do parafii Opatów. Obecny Karwów jest osadą dużą, składa się z właściwej wsi i kilku kolonii, mógł zatem objąć obszar tej niewielkiej osady. Nazwa Kamienia nie wystąpiła w innych znanych nam źródłach pisanych i kartograficznych XVIII – XX w.

³⁵ Bachowice Długosz wymienił bez danych lokalizacyjnych; liczyły tylko 4 łany kmiece; LB, II, s. 138. Informację, że Bachowice graniczyły z Zamościem Piotra Breńskiego (z r. 1460, Woj. Archiwum Państwowe w Krakowie, księgi ziemskie pilzneńskie t. 18, 106) zacierpniliśmy z kartoteki Słownika historyczno-geograficznego woj. sandomierskiego w średniowieczu, przechowywanej w pracowni krakowskiej IH PAN. O Bachowicach brak informacji od końca XVI w.; w drugiej połowie XVIII w. pojawia się w tym rejonie Dębina (na mapie Miega), nienotowana w źródłach wcześniejszych. Był to przysiółek Łętowic, należących do dóbr biskupstwa krakowskiego, podobnie jak Bachowice. Można sądzić, że Bachowice włączono do Łętowic w XVII w., a w XVIII w. uformowała się tu nowa osada, traktowana jako przysiółek Łętowic (obecnie nosi nazwę Dębina Łętowska). Identyfikacja ta jest przybliżona, bowiem Bachowice mogły znajdować się też w promieniu paru kilometrów od późniejszej Dębiny.

³⁶ Szczególny przykład osad niezlokalizowanych występuje w pow. checińskim w niewielkim kluczu dóbr opata jędrzejowskiego między Pilicą a Kurzelowem. W XV i pierwszej połowie XVI w. była tu tylko wieś Rudniki, licząca ok. r. 1470 – 3 łany kmiece, a w latach 1527 – 1530 – 6 łanów (Długosz LB, III, s. 372; Małopolska XVI, s. 572). Wkrótce potem powstały, w wyniku intensywnej kolonizacji, cztery dalsze osady: Oblasy, Lipna Nowa, Wojciechów i Ruda Pękowiec, występujące w źródłach od r. 1571, niekiedy błędnie określane jako własność arcybiskupa gnieźnieńskiego (Małopolska XVI, s. 273). Dwie z tych miejscowości, Lipna i Wojciechów, występujące jeszcze w drugiej połowie XVII w., później zaginęły i nie zostały przez nas zlokalizowane; mieściły się niewątpliwie na obszarze należącym w XIX w. do dóbr Rudniki (por. SGKP, IX, s. 936).

³⁷ Osadę tę znamy jedynie z rejestru 1565 r.: „Okręglów nobiles”: wymieniona bez informacji o opodatkowaniu w LS 1564/5, s. 330. Zapewne tenże Okręglów wymienia Tabela 1827 w parafii Mnichów (1 dom). Następnie osada przestała istnieć, nazwy nie odnajdujemy nawet w wykazie urzędowych nazw z tego terenu.

³⁸ Była to drobna osada nowo lokowana, jej właścicielem był Jan Rusiecki, posiadacz wsi Niedźwiedź. Nazwę Pułaczów odnajdujemy na mapie 1:100 000 WIG, 1938 r.; w *Spisie miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1968 (wg stanu w r. 1966), Pułaczów został określony jako kolonia Niedźwiedzia. Na mapie pruskiej 1:300 000 z r. 1910 osada ta nosiła zniekształconą nazwę Płaców.

Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka	Uwagi
Chęciński	Kurzelów	Lipna (Lipna Nowa)	1662	} lokowane przed r. 1571, własność klasztoru cystersów jędrzejowskich
Chęciński	Kurzelów	Wojciechów	1662	
Chęciński	Włoszczowa	Meszna	1673	znana od r. 1577
Radomski	Kowala Stępcocina	Brzyściany (Wrzeszczany)	1598	nie odnotowana w rejestrach poborowych ^a
Radomski	Radzanów	Krukowa Wola	1662	wymieniona w pierwszej ćw. XVI w. ^b
Radomski	Regów	Ostrów	1598	jedyna wzmianka ^c
Radomski	Regów	Sosnowy Łąg	1598	jedyna wzmianka
Stężycki	Wargocin	Piaski	1598	jedyna wzmianka
Wiślicki	Gręboszów	Świnia Wola	1711	jedyna wzmianka w XVI w. z r. 1598 ^d

^a Osada wymieniona przez Długosza (LB, II, s. 520) z niezbyt przekonującą informacją o przynależności do par. Chlewiska. Następnie w r. 1529 (LR, s. 409) i w wizytacji z r. 1598. Jako wieś drobnoszlachecka mogła wejść w skład Parznic, dużej wsi drobnoszlacheckiej w par. Kowala Stępcocina.

^b Wystąpiła w opisie par. Radzanów, ale bez informacji o dziesięcinie, Łaski LB, I, s. 663. Nie odnotowana w rejestrach poborowych XVI w., w r. 1662 zwana Krukową Wólką.

^c Do par. Regów wg rejestrów z drugiej połowy XVII w. i danych z XVIII w. należała duża wieś Matygi, nieznaną wcześniej. Leżała ona na północ od Gołębia, na prawym brzegu Wisły (zob. zwłaszcza szczegółowe zdjęcie Heldensfelda), zaliczano ją jednak do pow. radomskiego; może to być kontynuacja jednej lub obu osad niezlokalizowanych.

^d Odnotowana przez E. Wiśniowskiego, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w.* Materiały do struktury organizacyjnej, Lublin 1976, s. 182; w wyzyskanych przez autora wizytacjach występuje do r. 1711.

i związane z ich powstaniem materiały (tzw. opisy parafii K. Perthéesa) odegrały natomiast w naszych zabiegach lokalizacyjnych rolę niezastąpioną, pozwalając rozstrzygnąć wiele poważnych trudności identyfikacyjnych.

Nie udało się nam zlokalizować, nawet w sposób przybliżony, ogółem 9 osad szesnastowiecznych. W woj. sandomierskim drugiej połowy XVI w. znamy łącznie 3059 miejscowości, zatem niezlokalizowane stanowią 0,3%, kilkakrotnie mniej niż na Mazowszu (1,3%)³⁹. W żadnym z powiatów nie przekroczyły one 1% całości osadnictwa. Były to z reguły osady niewielkie i słabo poświadczone w źródłach, co rzutowało na możliwości lokalizacyjne.

Tabela 3

Gęstość osadnictwa

Powiat	Liczba osad	Powierzchnia km ²	Liczba osad na 100 km ²
Sandomierski	742	6 082	12,2
Radomski	613	5 241	11,7
Wiślicki	502	3 074	16,3
Pilzneński	440	3 988	11,0
Chęciński	286	3 176	9,0
Opoczyński	266	2 457	10,8
Stężycki	210	1 772	11,9
Woj. sandomierskie	3059	25 790	11,9

Adolf Pawiński doszedł w swoich obliczeniach do ustalenia, że w woj. sandomierskim miało być w drugiej połowie XVI w. 100 miast i 2586 wsi, czyli 2686 osad⁴⁰. Obliczenie to zostało przeprowadzone na podstawie wybranych, zróżnicowanych jakościowo rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Nasze badania, wyzyskujące pełniejszy materiał źródłowy, powiększyły

³⁹ Zob. AHP Mazowsze, s. 74. W opracowaniu woj. lubelskiego w drugiej połowie XVI w. osad niezlokalizowanych było 1,3%, tyle, co dla Mazowsza.

⁴⁰ Małopolska XVI, s. 20, 23.

zestawienie Pawińskiego o 373 osady, tj. o 13,8%. W liczbach względnych jest to więcej niż uzyskaliśmy dla trzech województw Mazowsza (9,8%). Najwięcej osad nie występujących w rejestrach poborowych opublikowanych przez Pawińskiego stwierdziliśmy w powiatach: chęcińskim (20,2%), sandomierskim (17,3%) oraz radomskim (16,6%), najmniej natomiast w opoczyńskim (6,8%) oraz pilźnieńskim (7,8%). Jest to w części niewątpliwie wynikiem wyrównania niedostatków rejestrów wybranych przez Pawińskiego, w części zaś – także odbiciem intensywnych procesów kolonizacji terenów leśnych w okresie późniejszym od przekroju chronologicznego rejestrów opublikowanych przez Pawińskiego (1569 – 1581). Trzeba jednak zauważyć, że dla pow. opoczyńskiego z pewnością nie uchwyciliśmy rzeczywistego stanu osadnictwa w drugiej połowie XVI w., co tłumaczy się słabością podstawy źródłowej służącej do rekonstrukcji osadnictwa szesnastowiecznego owego powiatu; z drugiej połowy tego stulecia zachował się jedynie rejestr z 1577 r., opublikowany (nie zawsze starannie) przez Pawińskiego, brak było także akt wizytacji z końca XVI w. z tego terenu archidiecezji gnieźnieńskiej. Nieco danych o osadach w tym rejestrze pominiętych uzyskaliśmy ze źródeł proveniencji kościelnej i z rejestrów z pierwszej połowy XVI w.

Z e s t a w i e n i e l i c z b y o s a d woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. (tab. 3) uwzględnia osady bardzo różnej wielkości, od jednodworczych osad młyńskich i niewielkich przysiółków o własnej nazwie aż po miasta, osiągające kilka tysięcy mieszkańców, jak Sandomierz czy Tarnów. Nie są to zatem jednostki w pełni porównywalne. Zestawienie ich pokazuje jednak, że najbardziej zasiedlony był pow. wiślicki, wyróżniający się, jak wiadomo, znacznymi obszarami dobrych gleb oraz brakiem wielkich kompleksów leśnych, charakterystycznych dla innych terenów Sandomierskiego. Był on zasiedlony podobnie gęsto, jak żyzne tereny pow. sandomierskiego na północ od nurtu Wisły. Najmniej zasiedlonym, pomimo uwzględnienia dość licznych osad pominiętych w obliczeniach Pawińskiego, okazał się pow. chęciński, reprezentujący i w średniowieczu peryferie osadnicze Sandomierskiego. Miał on jednak przeważnie gleby mało przydatne dla użytku rolniczego, pokryte w dużym stopniu przez lasy. Położony natomiast na prawym brzegu środkowej Wisły pow. stężycki, swoista kontynuacja dawnej kasztelanii i następnie ziemi sieciechowskiej, zasiedlony słabo u progu późnego średniowiecza, w wyniku intensywnego rozwoju osadnictwa w XV i XVI w. osiągnął w naszym zestawieniu przeciętną dla całego województwa, wysuwając się nawet minimalnie przed pow. radomski. Pomijając Stężyckie, różnice w zagęszczeniu osadnictwa na terenie woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. są na ogół wynikiem wcześniejszych wielowiekowych różnic w rozwoju osadnictwa owej części Małopolski, o czym poucza obserwacja średniowiecznych procesów kolonizacyjnych tych stron.

2. CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Na mapie woj. sandomierskiego wyróżniono, w myśl zasad przyjętych dla serii map szczegółowych XVI w.¹, ośrodki administracji państwowej i kościelnej (województw i powiatów² oraz archidiakonatów, dekanatów i parafii³). Wprowadzono zróżnicowanie osiedli na miasta i wsie z zaznaczeniem przybliżonego rzędu ich wielkości, a także wyodrębniono inne jednostki osadnicze o własnych nazwach w XVI w., najczęściej jednodworcze, przeważnie sprzężone z obiektami gospodarczymi (młyny, kuźnice, huty szkła, kopalnie, folwarki⁴), obronnymi (zamki)⁵ lub kultowymi (klasztory)⁶. Wszystkie te oznaczenia znalazły swoje odpowiedniki w legendzie mapy.

W granicach woj. sandomierskiego w końcu XVI w. znalazło się 3059 miejscowości, w tym 108 miast, które stanowiły nieco ponad 3% wszystkich osiedli.

Wśród osiedli o charakterze wiejskim dominowały wsie zamieszkałe – poza właścicielami wsi – przez ludność kmiecią i różne kategorie zagrodników oraz komorników, wśród których niewielki

¹ Zob. I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad* [w:] AHP Mazowsze, s. 77 nn.

² Por. W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 31 nn.

³ Por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Granice administracji kościelnej* s. 50 nn. (stolice diecezji leżały poza woj. sandomierskim).

⁴ Przy założeniu, że mapa zawiera obiekty mające własną nazwę w XVI w., które udało się dokładnie zlokalizować (por. Gieysztorowa, o.c., s. 80), podajemy ich wykaz (w nawiasie podano przynależność powiatową).

M ł y n y: Baranek (chęc.), Baryczka (rad.), Białogon (chęc.), Bocheniec (chęc.), Cedzyna (chęc.), Chareża (chęc.), Drynia (opocz.), Gorczyca (sand.), Górny (rad.), Jaroski (rad.), Krupa (rad.), Krupa (stęż.), Książek (rad.), Łączęń (chęc.), Ojrzemia (opocz.), Pacyna (rad.), Pianka (rad.), Piechota (sand.), Pipała (sand.), Polny (opocz.), Siczek (rad.), Słopiec (chęc.), Stary Młyn (rad.), Śmietanka (rad.), Taraska (opocz.), Tracz (rad.), Zachwiejów (sand.), Zagożdżon (rad.), razem 28 młynów.

K u ź n i c e (w ich nazwie występuje przeważnie określenie Ruda, które w tym zestawieniu pomijamy, chyba że samo stanowi całą nazwę): Adam (chęc.), Andryszowa (sand.), Babin (rad.), Babiradek (rad.), Bałutowska (rad.), Baranów (sand.), Belno (chęc.), Berezów (sand.), Biadaszek (chęc.), Błaszaków (opocz.), Błotnica (opocz.), Borków (wiśl.), Bród (rad.), Bzin (sand.), Czarna (opocz.), Duraczowa (rad.), Gozek (opocz.), Grodzisko (chęc.), Grzybów (opocz.), Jakubek (opocz.), Janikowska (rad.), Jaskowska (sand.), Kosior (rad.), Kowalikowska (rad.), Krzysztoperek (sand.), Kuczów (sand.), Kunowska (sand.), Kurosz (rad.), Lepieńska (rad.), Machor (opocz.), Majek (sand.), Marcinkowska (sand.), Mędrów (wiśl.), Michałkowa (sand.), Michałowska (chęc.), Milcza (rad.), Mroskowska (rad.), Mrozkowa (opocz.), Niedźwiedź (chęc.), Niewola (opocz.), Nieznach (rad.), Odachowska (rad.), Pękowiec (chęc.), Pianowska (chęc.), Pilczyca (chęc.), Płaczków (opocz.), Ruda (pilzn.), Ruda (rad.), Ruda (sand., par. Bieliny), Ruda (sand., par. Charzowice), Ruda (sand., par. Zbylutka), Ryj (rad.), Seliga (wiśl.), Siekliny (sand.), Stara Krzynecka (sand.), Starzechowska (sand.), Stapor (opocz.), Stefan (rad.), Stefanek (rad.), Stolin (rad.), Styczów (sand.), Suchyniowska (sand.), Szalas (chęc.), Śmiłowska (rad.), Wierzbnik (sand.), Wojtan (opocz.), Wół (opocz.), Zaborowska (chęc.), Zbroja (opocz.), Żupawa (sand.). Ogółem zlokalizowano 70 kuźnic o własnej nazwie, niemal wszystkie na obszarze tzw. Zagłębia Staropolskiego; 21 kuźnic leżało w pow. sandomierskim, 20 w radomskim, 14 w opoczyńskim, 11 w chęcińskim, 3 w wiślickim i 1 w pow. pilźnieńskim. Por. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954.

H u t y s z k ł a (zlokalizowano 6): Huta (dziś Kućbów, opocz.), Huta Chlewicka (rad.), Huta Jakubek (rad.), Huta Małacentów (sand.), Huta Niemiec (dziś Węgrzyn, chęc.), Widelki (wiśl.).

K o p a l n i e (zlokalizowano 4, wszystkie w powiecie chęcińskim): Miedziane Góry, Miedzianka, Szczukowskie Góry i Zelejowa.

F o l w a r k i – zgodnie z przyjętym założeniem zlokalizowano w zasadzie tylko folwarki nie związane z wsiami lub miastami, a mianowicie: Borów (sand.), Brusów (stęż.), Brzezna (pilzn.), Brzozówka (rad.), Garbek (pilzn.), Goleisz (pilzn.), Grochowiska (wiśl.), Irzmanowice (sand.), Kołków (wiśl.), Modrzewie (chęc.), Ostrów (rad.), Rudniki (chęc.), Soselów (wiśl.); wyjątkowo zlokalizowano folwark królewski w Zawichoście (zob. s. 70, przyp. 20).

⁵ Obiekty o charakterze obronnym – z a m k i sprzężone były z miastami lub wsiami (por. przyp. 70), jedynie Goleisz był związany tylko z folwarkiem.

⁶ K l a s z t o r y zaznaczyliśmy na mapie tylko wówczas, jeżeli występowały jako samodzielne jednostki osadnicze, a mianowicie opactwa benedyktyńskie św. Krzyża i w Sieciechowie, cysterskie w Sulejowie i Pokrzywnicy (Koprzywnicy) oraz klasztor bernardynów św. Katarzyny.

udział miała ludność trudniąca się zawodami pozarolniczymi (rzemiosłem wiejskim i handlem). Osiedla o innej strukturze zawodowej i społecznej miały zazwyczaj określoną rejonizację. Wsie zamieszkałe przez szlachtę bezkmięcą, zagrodową stanowiły rzadkie, chociaż na ogół zwarte wysepki, a liczba ich nie przekraczała kilku dziesiątek osiedli; leżały one głównie w pow. sandomierskim i wiślickim⁷. Wsie łowców (venatores) wystąpiły głównie w Puszczy Sandomierskiej na prawym brzegu Wisły⁸. Osiedla przemysłowe były związane z reguły z rejonem wydobywania surowca, jak np. osiedla kuźnicze w tzw. później Zagłębiu Staropolskim czy kopalnie w pow. chęcińskim. W skali całego województwa nie przekraczały one paru procent wszystkich miejscowości⁹, lecz ich znaczenie, jako źródła dochodu państwa i dochodów wielkiej własności, było niepomiarne większe. Osobną grupę stanowiły natomiast wsie zamieszkałe przez dużą liczbę rzemieślników usługowych czy przekupniów, które pełniły funkcję lokalnych ośrodków wymiany i były zazwyczaj związane z kluczem dóbr jednego właściciela, nie posiadającym w swoich granicach osiedli miejskich; lokalizacja ich była zależna od rozmieszczenia własności ziemskiej na tym obszarze¹⁰. Zaplecze gospodarcze miast często miało również więcej ludności rzemieślniczej i handlowej niż inne wsie tego rejonu. Przedmieścia „dalsze” z własną nazwą zostały oznaczone na mapie tak jak wsie¹¹.

Podobnie jak przy opracowywaniu innych map szczegółowych przekroju XVI w.¹² p r z y j ę - t o p r a w n o - u s t r o j o w e k r y t e r i u m w y o d r ę b n i a n i a m i a s t (przywilej miejski zrealizowany przed lub w ciągu XVI w.; decydowały tu wzmianki o płaceniu szosu, a nawet — o ile źródła XVI w. nie były podstawą do jednoznacznej decyzji o miejskim charakterze osiedla — poświadczenie statusu miasta w późniejszym okresie).

W początkach XVI w. w granicach woj. sandomierskiego znajdowało się łącznie 80 miast i miasteczek¹³; w ciągu tego stulecia liczba ta podniosła się do 108¹⁴. W XVI w. uzyskały prawa miejskie Daleszyce biskupów krakowskich położone w pow. chęcińskim¹⁵ i królewskie Kozienice

⁷ Np. w lewobrzeżnej części pow. sandomierskiego we wsiach par. Olbierzowice, Kielczyzna, Strzeżowice, Mamina i in., a zwłaszcza we wsiach par. Waśniów (por. Małopolska XVI, s. 171, 173–176, 181, 184–188, 190, 192–196, 199); po parę osiedli tego rodzaju występowało w pow. wiślickim w par. Kije, Chotel czy Gnojno (ib., s. 209–211, 219, 222, 224–225, 227), natomiast w pozostałych powiatach występowały one zupełnie sporadycznie; w pow. opoczyńskim w r. 1577 notujemy części szlachty zagrodowej w 4 wsiach (ib., s. 290, 292–293); w pow. pilźnieńskim (r. 1581), pow. chęcińskim (r. 1573) oraz pow. stężyckim (r. 1569) występują pojedyncze działki (ib., s. 263, 271, 333), a w pow. radomskim w r. 1569 w ogóle rejestry poboru nie wykazały bezkmięcych działów szlachty „propriae culturae”. W XVI w. pow. radomski i opoczyński to rejon drobnej własności szlachty cząstkowej, w którym dopiero w drugiej połowie XVII w. pojawia się w większym stopniu szlachecka własność bezkmięca, czyli zagrodowa.

⁸ Małopolska XVI, s. 196–203.

⁹ Por. przyp. 4.

¹⁰ Np. Gogolów (pilzn.) własność Andrzeja z Górki (Małopolska XVI, s. 245), gdzie oprócz 6 rzemieślników mieszkał karczmarz, czy Padew położona na prawym brzegu Wisły na nowo kolonizowanym obszarze, oddalona od miast, której plebańska część wsi skupiała 30 rzemieślników i 4 rzeźników (Małopolska XVI, s. 203).

¹¹ Przedmieścia bliższe, a także bez własnej nazwy pominięto na mapie. Oznaczono na niej: Chwałki (sand.), Chechły (pilzn.), Dziurów (sand.), Gierlachów (sand.), Gołębice (sand.), Góra (pilzn.), Gryfów (pilzn.), Kobierniki (sand.), Kuchary (wiśl.), Kunice (pilzn.), Nabrzezie (sand.), Nawsie (chęc.), Osieczko (sand.), Pietrzejowa (pilzn.), Przedmieście Wielkie (pilzn.), Przedmieście Żarnowskie (opocz.), Radoszyce (chęc.), Rzeczyca Sucha (sand.), Strochcice (sand.), Suchorzów (sand.).

¹² Gieysztorowa, o.c., s. 77 n.

¹³ W pow. radomskim 17 miast: Radom, Szydłowiec, Skrzywno, Solec, Sienno, Skarzeszów, Przytyk, Niezmiarowice, Wierzbica, Klwów, Jedlińsk, Sieciechów, Zwoleń, Ryczywół, Kozienice, Iłża oraz Jastrząb (Małopolska XVI, s. 325–329); w pow. stężyckim 6 miast: Stężyca, Łaskarczów, Żelechów, Okrzeja, Łysobyki i Bobrowniki (ib., s. 340–342); w pow. opoczyńskim 9 miast: Opoczno, Białaczów, Odrzywół, Drzewica, Gielniów, Goworców, Łęgonice, Fałków, Żarnów (ib., s. 288, 295–296); w pow. chęcińskim 7 miast: Chęciny, Radoszyce, Małogoszcz, Przedbórz, Secemin, Kurzelów, Kielce (ib., s. 279–280); w pow. pilźnieńskim 14 miast: Pilzno, Strzyżów, Żochów, Tuchów, Brzostek, Ropczyce, Fryszak, Kołaczyce, Dębica, Wielopole, Czudec, Przeclaw, Tarnów i Sędziszów (ib., s. 265–269, 500–549); w pow. sandomierskim 15 miast: Sandomierz, Opatów, Pokrzywnica, Połaniec, Osiek, Staszów, Łągów, Słup Nw., Bodzęcin, Wąchock, Kunów, Iwaniska, Zawichost, Mielec, Waśniów (ib., s. 204–208); w pow. wiślickim 12 miast: Wiślica, Nw. Miasto Korczyn, Szydłów, Pierzchnica, Pińczów, Busko, Opatowiec, Pacanów, Żabno, Stobnica, Kurozwęki i Oleśnica (ib., s. 235–239).

¹⁴ Nie wliczamy tu Odrowąża w pow. opoczyńskim, którego właściciele otrzymali konsens na lokację miasta w r. 1570; A. Wolff, *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasińskich [w:] Straty Archiwów i Bibliotek warszawskich w zakresie materiałów rękopiśmiennych*, Warszawa 1957, t. 3, s. 230, nr 315; późniejsze źródła, podymne i pogłówne z XVII w., wymieniają tę miejscowość wśród wsi; nie liczymy też Michowa (przywilej lokacyjny z r. 1564, MRPS, V, nr 9318), gdyż ostatecznie miasteczko to zostało lokowane w Denkowie w r. 1584 (Miasta polskie, I, s. 526), obie miejscowości w pow. sandomierskim.

¹⁵ Daleszyce — przywilej lokacyjny z r. 1569; MRPS, V, nr 10195.

w radomskim¹⁶. Pozostałe lokacje miejskie miały związek z własnością magnacką i większymi dobrami szlacheckimi, np. Firlejowie założyli Janowiec (Serokomłę) w pow. radomskim¹⁷ oraz Radomyśl w pow. pilźnieńskim¹⁸, Sienieńscy — Dębno w pow. wiślickim i Raków w sandomierskim¹⁹, Rusieccy — Jadamów (Adamów) w pow. stężyckim²⁰.

Liczebnie najwięcej lokacji miast prywatnych przypadło na pow. sandomierski, gdzie poza wspomnianym Rakowem należy wymienić założony przez Gnojeńskich Rudnik²¹, przez Szydłowieckich Ścimiłów (Ćmielów)²², przez Ożarówskich — Ożarów²³, przez Michowskich — Michów (które to miasteczko przeniesiono następnie do Denkowa położonego również w dobrach tej rodziny)²⁴, przez Lasotów Lasocin²⁵, przez Bidzińskich Gliniany²⁶; Tarłowie założyli miasteczko Tarłów²⁷, w tym czasie otrzymał także prawo miejskie Janików²⁸. Z wyjątkiem Rudnika położonego nad Sanem wszystkie nowe lokacje w pow. sandomierskim powstały na lewym brzegu Wisły.

W pow. opoczyńskim natomiast nie obserwujemy w tym czasie ruchu lokacyjnego²⁹. W pow. checińskim lokowano trzy miasta prywatne, były to: Włoszczowa lokowana przez Szafranców³⁰, Oksza przez Mikołaja Reja³¹ oraz Sobków przez Stanisława Sobka z Sulejowa³². W pow. wiślickim, poza wspomnianym Dębniem Sienieńskich, Oleśnicy lokowali Chmielnik³³. W pow. pilźnieńskim otrzymał prawo miejskie Niebylec (kolejno w rękach Machowskich, Romanów i Pieniążków)³⁴, wspomniany już Radomyśl Firlejów oraz założony przez Krzysztofa Głowę Głowów (Głogów)³⁵.

¹⁶ Kozienice — zgoda na lokację miasta „in cruda radice ex parte villae regiae eiusdem nominis, quae curiae regiae est proprior” na prawie magdeburskim dla starosty radomskiego i wojewody ruskiego Piotra Firleja z Dąbrowicy i Kocka, w r. 1549 (MRPS, V, nr 4692) chyba była ponowieniem wcześniejszego przywileju, ponieważ już z r. 1537 pochodzi wzmianka o kościele „oppidi nostri Kozienice [...] annis superioribus locatum” [s], J. Wiśniewski, *Dekanat kozienicki*, cz. 2, Radom 1913, s. 47.

¹⁷ Janowiec — przywilej na lokację z r. 1537 dla wojewody ruskiego Piotra Firleja z Dąbrowicy i Kocka (J. Wiśniewski, o.c., 2, s. 18); por. nadanie prawa magdeburskiego w r. 1580 (ib., s. 21–32).

¹⁸ Radomyśl — zezwolenie królewskie z r. 1581 na lokację miasta „in fundo villae Ruda et Dolcza” (MK, 123, f. 505 n.); w rejestrze szosu miasto to w r. 1589 płaciło 5 florenów z adnotacją: „oppidum in nova radice locatum Nicolai Firley” (ASK O I, 7, f. 889). Zob. też B. Idzik, *Rys historyczny Radomyśla Wielkiego*, „Rocznik Ziemi Mieleckiej”, 1971, s. 106.

¹⁹ Dębno — przywilej lokacyjny nieznany; w dokumencie r. 1589 wzmianka o trzeciej mierze „in oppido novo erecto” (MK, 135, k. 604); rejestr szosu r. 1591 podał niewielką liczbę domów płacących pobór „ob paupertatem oppidanorum” (ASK O I, 7, k. 712); Raków — lokacja w r. 1567, J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki, Monumenta dioecesis Sandomiriensis*, Radom 1911, s. 116–118; Miasta polskie, I, s. 535; *Raków ognisko arianizmu*, pod red. S. Cynarskiego, Kraków 1968, s. 13. Odminną datę lokacji, r. 1569, podał J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 374 nn.

²⁰ Zob. przyp. 48.

²¹ Rudnik — konsens z r. 1552 dla Krzysztofa Gnojeńskiego, zezwalający na założenie w dobrach dziedzicznych jego żony Katarzyny z Tarnowskich we wsi Kopki miasta na surowym korzeniu w pobliżu strumienia Rudnik (MRPS, V-1, 1305; MK, 80, k. 283).

²² Zezwolenie króla Aleksandra z 19 V 1505 na lokację Ścimiłowa przez Jakuba Szydłowieckiego podskarbiego królewskiego, starostę łęczyckiego, MRPS, III, nr 2138; potwierdzone 9 X 1512 na prośbę Krzysztofa Szydłowieckiego, podkanclerzego, kasztelana sandomierskiego, dziedzica Ścimiłowa, MRPS, IV, 1, nr 1745.

²³ Ożarów — przywilej lokacyjny r. 1569; SGKP, VIII, s. 793; Miasta polskie, I, s. 526.

²⁴ Zob. przyp. 14.

²⁵ Lasocin — konsens Zygmunta Augusta z r. 1549 na lokację miasta na prawie magdeburskim w lasach wsi Dębno dla Andrzeja Lasoty z Łopiennika (MRPS, V, nr 479); por. Miasta polskie, I, s. 516.

²⁶ Gliniany — przywilej lokacyjny z r. 1595; Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, s. 172 nn.; Miasta polskie, I, s. 506.

²⁷ Tarłów — miasto założone w r. 1550 przez Andrzeja Tarłę na gruncie wsi Szczekarzewice (MRPS, V, nr 940); Miasta polskie, I, s. 559.

²⁸ Janików — lokacja miasta przed r. 1578 (w tym roku Janików opłacił podatek miejski, czyli szos); w wizytacji r. 1592 wzmianka „parochia noviter extracta”; por. Miasta polskie, I, s. 508.

²⁹ Pomijamy Odrowąż, zob. przyp. 14.

³⁰ Włoszczowa — przywilej lokacyjny z r. 1539, Miasta polskie, I, s. 553.

³¹ Oksza — miasto lokowane na gruntach wsi Tworów przez Mikołaja Reja w r. 1554; MRPS, V, nr 6854; por. Miasta polskie, I, s. 520.

³² Sobków — zgoda z r. 1563 dla Stanisława Sobka, kasztelana bieckiego na lokację miasta w części wsi Nida; MRPS, V, nr 9172; MK, 96, k. 106–107^v.

³³ Chmielnik — konsens na lokację miasta dla Jana Oleśnickiego z r. 1551; MRPS, V, nr 5190.

³⁴ Wydaje się, że należy zakwestionować informację podaną przez Miasta polskie, II, s. 372, o lokacji miasta w XV w. Zezwolenia królewskie na lokację miasta nazwanego następnie Niebylec na gruntach wsi Jawornik dla Mikołaja Machowskiego pochodzą z r. 1509–1510; MRPS, IV, nr 866 oraz nr 1000; por. rejestr poboru z lat 1527–1530: „Niebilicz villa, nunc malum [?] oppidum noviter locatum”, *Małopolska XVI*, s. 520.

³⁵ Głowów — przywilej lokacji miasta z lat 1570–1578; por. F. Kotula, *Głowów, renesansowe miasteczko*, BHS, 16, 1954, s. 3–10; S. Herbst, *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, tamże, s. 11–14.

W pow. radomskim poza wspomnianym już Janowcem Firlejów zostało założone przez Kazanowskich miasto Ciepeliów³⁶; ci sami lokowali Kazanów³⁷, Ciołkowie – Odechów³⁸, Oleśniczy – Lipsko³⁹.

W pow. stężyckim, na obszarze stosunkowo późnej sieci osadniczej tzw. Podlasia⁴⁰ wyrosło w XVI w. 5 miast prywatnych, a mianowicie (poza wspomnianym Jadamowem) Maciejewscy lokowali Maciejowice⁴¹, Męcińscy Nowodwór czyli Wyprządów⁴², Dzikowie – Wojcieszków (czyli Nowe Miasto)⁴³, Kłoczowscy Drążgów⁴⁴. Sondażowa analiza stanu posiadania właścicieli nowo lokowanych miast w pow. stężyckim ukazała, iż byli to przeważnie możni panowie, posiadający co najmniej kilkuwioskowe majątki, a nowo lokowane miasto miało zapewne pełnić rolę ośrodka lokalnej wymiany⁴⁵.

Wiele przecież miasteczek prywatnych lokowanych w XVI w. w Sandomierskim zachowało charakter rolniczy, półwiejski. Wspomnieć również należy o nieudanych lokacjach miejskich na tym terenie, tzn. o osiedlach, które pomimo przyznania im przywileju miejskiego w XVI w. pozostały nadal wsiami, jak w pow. sandomierskim Michów oraz Róża, którą miano lokować na gruncie wsi Strupicze w r. 1556⁴⁶; innym przykładem jest Mirów w pow. wiślickim, wtopiony po lokacji w zespół miejski Pińczowa⁴⁷; można by wspomnieć także zagadkowy Jadaromin (w pow. radomskim), który jednak ze względu na zbieżność danych identyfikujemy z Jadamowem w pow. stężyckim⁴⁸.

³⁶ Ciepeliów – zezwolenie na lokację miasta Grzymałowa na gruntach wsi Ciepeliów dla Marcina Kazanowskiego z r. 1548, MRPS, IV, 3, nr 23072.

³⁷ Przywilej na założenie miasta Kazanowa na gruntach wsi Miechowa dla Marcina Kazanowskiego nadany przez Zygmunta Augusta w r. 1566 (SGKP, 3, s. 920; Boniecki IX, s. 356); odbiorca przywileju błędnie określony jako Marcin Strzałkowski (Miasta polskie, I, s. 510).

³⁸ Odechów – zgoda na lokację miasta Nowy Targ we wsi Odechów należącej do Andrzeja Ciołka, MRPS, IV, 3, nr 18448.

³⁹ Lipsko – wymienione w wizytacji dekanatu soleckiego z r. 1595 jako „oppidum noviter locatum”; AV Cap. 3, k. 504, w posiadaniu Oleśnickiego; wg: Miasta polskie, I, s. 517, lokacja nastąpić miała dopiero w r. 1613.

⁴⁰ LR, s. 407: „sub decanatu radomiensi in Transilvania”; s. 412, 414, 419, 422, 423; „sub decanatu Radom in Podlasze”.

⁴¹ Maciejowice – przywilej z r. 1524 zwalniający od płacenia podatków miasto Ostrów, nowo założone przez Kacpra Maciejewskiego (MRPS, IV, nr 13803); wg: Miasta polskie, II, s. 480, Maciejowice uzyskały konsens Zygmunta Starego na lokację w r. 1507.

⁴² Nowodwór lokowany we wsi Wyprządów w pierwszej połowie XVI w.; Miasta polskie, II, s. 490.

⁴³ Wojcieszów – przywilej z r. 1540 dla Mikołaja Pierścińskiego Dzika na lokację miasta na prawie niemieckim „in bonis Voczeskow”; MRPS, IV, nr 6714.

⁴⁴ Drążgów – konsens dla Marcina Kłoczowskiego na lokację miasta i nadanie prawa magdeburskiego z r. 1544; MRPS, IV, nr 21493.

⁴⁵ Kłoczowscy, właściciele Drążgowa, w r. 1569 płacili podatek łanowego z 6 wsi, o łącznym areale 62,5 łana oraz 6,5 łana pustego (Mikołaj Kłoczowski płacił z Tyrzyna, Strychu, Kobylnicy, Zawitaly, Lipin i Ułęża; Piotr Kłoczowski z Kawęczyna, Przesmyka, Podarza, Przeklewa i Czernic; Małopolska XVI, s. 331 n.). Męcińscy, właściciele Nowogodworu czyli Wyprządowa, posiadali w okolicy tego miasta 3 wsie: Białki, Trojanekę i Wolę Chojdak o łącznym areale ponad 30 łanów (Małopolska XVI, s. 332); o posiadłościach Rusieckiego, właściciela Jadamowa, zob. przyp. 48.

⁴⁶ „Locatio oppidi ex villa Strupicze Roza nuncupati in fundo Svieskovicensi [...] libertas 12 annorum [...] Alberti Meczynski conceditur”, MRPS, V, 2 nr 7353 z r. 1556; por. także F. Kiryk, *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, KHKM, 28, 1980, s. 373–384, gdzie autor wymienia m.in. także Rembowo, Skotniki, Dębno oraz Spotów jako lokacje nieudane.

⁴⁷ Założenie „nowego miasta Mirowa” w r. 1592; por. T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast w dobie renesansu i baroku* [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, PTH, Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Warszawa – Poznań – Toruń 1976, s. 241; J. Małecki, *Zarys dziejów Pińczowa do końca XVIII w.* [w:] *Pińczów i jego szkoły w dziejach*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1979, „Zeszyty Naukowe UJ” DXII, Prace Hist., z. 62, s. 23.

⁴⁸ W r. 1539 „A d a e et H i e r o n i m o Rusieczkim, fratribus germanis, oppidum in cruda radice Jadaromin in districtu Radomiensi [...] erigere iure theutonico consensus datur” przez Zygmunta I Starego (MRPS, IV, 3, nr 19711). Wpis pełnego tekstu w Metryce (MK, 58, k. 166–170) nie zawiera dodatkowych elementów identyfikacyjnych. Jednakże w pierwszej połowie XVI w. osiedla położone w pow. stężyckim często zaliczano do pow. radomskiego, niewątpliwie dlatego, że sąd ziemski i grodzki stężycki urzędował w Radomiu, przeniesiony tam po zniszczeniu Stężycy w czasie najazdów tatarskich w latach 1500–1502, by powrócić na swe właściwe miejsce dopiero w r. 1563/1564 (W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 48). Z tego powodu utożsamiamy ów nieznany Jadaromin z dobrze następnie poświadczonym Jadamowem, należącym do Rusieckich. W r. 1595 wizytator kościołów w dekanacie łukowskim zanotował: „Jadamów, op. g.d. Russieczki” (AV Cap. 3, k. 239). Do tegoż Rusieckiego należały w r. 1560 pobliskie wsie: Gułów, Wola Ruszcza, Turzystwo, Wola Gułowska, Konorzatka i Dębowica, czyli wszystkie wsie par. jadamowskiej (Małopolska XVI, s. 338). Dorzućmy, że kościół w Jadamowie, istniejący już w r. 1545, uposażył Hieronim Rusiecki (zob. rozdz. *Granice administracji kościelnej*, s. 59, przyp. 98).

O c e n a w i e l k o ś c i m i a s t (liczby mieszkańców) w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. natrafiła na duże trudności, wynikające nie tylko z ogólnie znanych niedostatków metodycznych ustalania wielkości zaludnienia pojedynczych osiedli w okresie prestatystycznym. Dodatkową mianowicie trudność stanowi utrata akt miejskich większości miast tego regionu⁴⁹, które mogłyby posłużyć jako materiały weryfikujące szacunkowe dane, uzyskane na podstawie akt skarbowych⁵⁰. Uzyskane wyniki staraliśmy się w miarę możliwości sprawdzić z wynikami badań monograficznych nad potencjałem ekonomicznym, znaczeniem politycznym lub położeniem poszczególnych miast w układzie ogólnokrajowej i tranzytowej sieci komunikacyjnej, ich udziału w handlu, jako ośrodków wymiany lokalnej i regionalnej, pełnionych przez nie funkcji administracyjnych (centrum klucza własności; miejsce odbywania sejmików, gdzie należałoby się spodziewać np. rezerwy miejsc noclegowych), wreszcie ich roli rezydencjonalnej (przy uwzględnieniu pozycji aktualnego właściciela). Te dodatkowe wiadomości pozwalały na przybliżoną ocenę rzędu wielkości miast.

Do weryfikacji tych danych posłużyły porównawczo źródła skarbowe z drugiej połowy XVII w., a mianowicie rejestry podymnego i pogłównego; mają one niezbyt wielką wartość, ale niekiedy pomogły wychwycić krańcowe wartości (miasta o największej relatywnie liczbie dymów albo głów), a także skontrolować przyjęte wskaźniki na liczbę mieszkańców domu w miastach i miasteczkach tego regionu w obrębie powiatów⁵¹.

Uzyskane wyniki przedstawiają się następująco: na 108 miast woj. sandomierskiego liczbę 1000 mieszkańców przekroczyło 21 do 30 miast. Do największych miast wypada zaliczyć poza Sandomierzem, stolicą województwa (szacunkowo 3,5 tys. mieszkańców)⁵², Zwoleń w pow. radomskim⁵³, Połaniec w pow. sandomierskim⁵⁴, Chęciny w pow. chęcińskim⁵⁵ i Tarnów w pow. pilzneńskim⁵⁶ (liczące po ok. 2,5 tys. mieszkańców), a dalej Radom⁵⁷ i Kozienice⁵⁸ w pow. radomskim, Szydłów⁵⁹, Nowe Miasto Korczyn⁶⁰ oraz Pińczów⁶¹ w pow. wiślickim (po ok. 1,5 tys.). Wszystkie miasta, których wielkość szacujemy na co najmniej ok. 1000 mieszkańców, są wymienione w tabeli 6. Obejmuje ona m.in. te miasta woj. sandomierskiego, które w klasyfikacji dla celów podatkowych z r. 1520 zostały zaliczone do miast klasy II („civitates et oppida secundi ordinis”); z wymienionych

⁴⁹ A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego [w:] Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I, Warszawa 1957, s. 183, 209.

⁵⁰ Zob. krytykę miejskich źródeł skarbowych, zwłaszcza szosu, jako podstawy obliczania ludności, I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 183 n.

⁵¹ Próbę taką wykonano, zestawiając na przykładzie pow. radomskiego dane zawarte w pogłównym z r. 1662 dla miast tego obszaru (Małopolska XVI, wstęp, s. 53, por. ASK O I, 67, k. 58 n.) oraz dane zawarte w podymnym z r. 1667 (ASK O I, 65, k. 58 n.), na podstawie których otrzymano wskaźnik najniższy 5 osób na 1 dom (Nieznamierowice), najwyższy zaś 16 osób na 1 dom (Skaryszew), przy średniej ok. 9 osób na 1 dom (w porównywanych ze sobą 17 miastach: Radomiu, Skaryszewie, Ciepeliowie, Iłży, Szydłowcu, Zwoleniu, Przytyku, Wierzbniku, Jedlińsku, Odechowie, Jastrzębiu, Nieznamierowicach, Klwowie, Skrzynnie, Sieciechowie, Solcu i Kozienicach, dla których podana była zarówno liczba głów, jak i dymów, otrzymaliśmy 5202 mieszkańców i 599 dymów).

⁵² H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza w okresie Odrodzenia [w:] Studia sandomierskie*, s. 295.

⁵³ Zwoleń jako miasto królewskie był lustrwany w r. 1565, miał on w tym czasie 221 domów zamieszkałych i 40 pogorzałych – LS 1564/5, s. 204. Z materiałów XVII w. wynika, że w mieście tym można zastosować dosyć wysoki mnożnik mieszkańców na 1 dom.

⁵⁴ Połaniec wg LS 1564/5, s. 92, posiadał 287 domów i płacił z 500 ról, łąk, ogrodów i folwarków.

⁵⁵ W Chęcinach wg LS 1564/5, s. 281, mieszkali liczni rzemieślnicy, a domów było 283.

⁵⁶ Tarnów wg rejestru szacunkowego pow. pilzneńskiego z lat 1527 – 30 miał 200 domów oraz na przedmieściu 83 kmieci (Małopolska XVI, s. 549. Datowanie rejestru zob. s. 14).

⁵⁷ W drugiej połowie XVI w. Radom miał w obrębie murów ok. 120 domów, a wraz z przedmieściami liczył prawdopodobnie ok. 180 domów. LS 1564/5, s. 162; SGKP, t. 9, s. 401; *Urbanistyka i architektura Radomia*, pod. red. W. Kalinowskiego, Lublin 1979, s. 58, 67 – 69.

⁵⁸ Kozienice według LS 1564/5, s. 217, miały 177 domów, 55 łąnów miejskich, 194 ogrody i 107 łąk.

⁵⁹ W Szydłowie wg LS 1564/5, s. 142 nn., były 124 domy w mieście i 56 domów przedmiejskich, a także spora liczba rzemieślników.

⁶⁰ Nowe Miasto Korczyn wg LS 1564/5, s. 21 nn., płaciło ze 148 domów w mieście i na przedmieściach, a mieszkało tu dużo rzemieślników.

⁶¹ W Pińczowie w drugiej połowie XVII w. wykazano najwyższą liczbę głów opodatkowanych w miastach pow. wiślickiego, bo 1967, czyli dwukrotnie więcej niż w Nowym Korczynie, a trzykrotnie więcej niż w Szydłowie (Małopolska XVI, wstęp, s. 51, wg pogłównego z r. 1662).

Tabela 4

Miasta w województwie sandomierskim

Powiat	Powierzchnia km ²	Miasta			
		ogółem	królewskie (k.)	duchowne (d.)	szlacheckie (sz.)
Sandomierski	6 082	24	3	8	13
Radomski	5 241	22	5	5	12
Pilzneński	3 988	17	2	3	12
Chęciński	3 176	11	4	3	4
Wiślicki	3 074	14	5	2	7
Opoczyński	2 457	9	1	2	6
Stężycki	1 772	11	1	1	9
Razem	25 790	108	21	24	63

Tabela 5

Zagęszczenie sieci miejskiej w końcu XVI w.

Powiat	Powierzchnia km ²	Liczba miast	Liczba km ² na 1 miasto
Sandomierski	6 082	24	253
Radomski	5 241	22	238
Pilzneński	3 988	17	235
Chęciński	3 176	11	289
Wiślicki	3 074	14	219
Opoczyński	2 457	9	273
Stężycki	1 772	11	161
Województwo	25 790	108	239

Tabela 6

Miasta większe

Powiat	Nazwa miasta i charakter własności		Liczba miast
	niewątpliwie ponad 1 tys. miesz.	zapewne ponad 1 tys. miesz.	
Radomski	Radom (k.) Zwoleń (k.) Kozienice (k.)	Iłża (d.) Szydłowiec (sz.)	3 + 2 = 5
Stężycki	Stężyca (k.)	—	1
Wiślicki	Nw. Miasto Korczyn (k.) Wiślica (k.) Szydłów (k.) Pińczów (sz.)	Opatowiec (d.) Busko (d.) Pacanów (sz.)	4 + 3 = 7
Opoczyński	Opoczno (k.)	—	1
Pilzneński	Pilzno (k.) Tarnów (sz.)	Ropczyce (k.)	2 + 1 = 3
Chęciński	Chęciny (k.) Kielce (d.) Przedbórz (k.) Daleszyce (d.) Secemin (sz.)	Małogoszcz (k.)	5 + 1 = 6
Sandomierski	Sandomierz (k.) Bodzentyn (d.) Koprzywnica (d.) Opatów (sz.) Połaniec (k.)	Staszów (sz.) Zawichost (d.)	5 + 2 = 7
Razem			21 + 9 = 30

k. – własność królewska, d. – kościelna, sz. – szlachecka.

Miasta większe według rodzaju własności

Rodzaj własności	Liczba miast		
	niewątpliwie ponad 1 tys. mieszk.	zapewne ponad 1 tys. mieszk.	razem
Królewska (k.)	13	2	15
Duchowna (d.)	4	4	8
Szlachecka (sz.)	4	3	7
Razem	21	9	30

były to Sandomierz, Tarnów, Radom i Szydłów, a ponadto Pilzno, Opoczno, Wiślica, Opatów, Iłża i Bodzentyn⁶².

Wśród większych miast dominowały miasta królewskie (13–15), drugie miejsce zajmowały należące do duchowieństwa (4–8), najmniej było miast prywatnych (4–7).

Ustalenie wielkości osiedli wiejskich oparte zostało na podobnych założeniach metodycznych jak dla Mazowsza w XVI w., ale przy zastosowaniu odmiennych wskaźników przeliczeniowych, określających liczbę kmieci przypadających na 1 łąn. Rejestry poboru bowiem z drugiej połowy XVI w. w woj. sandomierskim dają możliwość zindywidualizowania tych wskaźników dla różnych typów własności, łącznie ze szlachecką, na przykładzie trzech z siedmiu istniejących wówczas powiatów, a mianowicie: sandomierskiego, pilzneńskiego oraz wiślickiego. W rejestrach tych powiatów podano bowiem z reguły przy każdej wsi obok liczby łąnów, stanowiących wówczas podstawę opodatkowania, również liczbę kmieci, co umożliwiło obliczenie średniej wielkości nadziału kmiecego w poszczególnych powiatach⁶³. Nie wzięliśmy jednakże w naszych obliczeniach pod uwagę zapisów dotyczących położonej na południe od Wisły części pow. sandomierskiego. Dla tego bowiem terenu wynik obliczenia przeciętnego nadziału kmiecego, zwłaszcza w dobrach królewskich, znacznie odbiegał od średnich uzyskanych dla innych terenów. Nie umiemy wyjaśnić tego rezultatu; możemy jedynie podejrzewać, że był to efekt zarówno braku jeszcze stabilizacji osadniczo-gospodarczej we wsiach nowo zakładanych w Puszczy Sandomierskiej, z których część ludności mogła niekiedy uchodzić po zakończeniu okresu wolizny, jak i tego, że przy podawaniu pełnej liczby osadników odnotowywano jednocześnie jedynie łąny obowiązujące już do płacenia podatków, pomijając te, które jeszcze były zwolnione od nich.

Uzupełniające materiały zaczerpnęliśmy z rekognicji, które jednak w nadzwyczaj skromnej mierze dotyczą innych powiatów naszego województwa⁶⁴. Nie wzięliśmy natomiast pod uwagę lustracji oraz inwentarzy królewszczyzn, a także inwentarzy dóbr duchownych. Co prawda kontrolne obliczenia przeprowadzone na tych źródłach na przykładzie własności królewskiej w pow. wiślickim oraz dóbr biskupa kujawskiego w pow. sandomierskim przyniosły nieco odmienne wskaźniki, lecz były to różnice, które nie miały znaczenia przy zaokrągłaniu wyników.

Otrzymane wyniki obliczeń wyglądają następująco: na 1 gospodarstwo kmiecie przypadało w poszczególnych powiatach średnio od 0,37 do 0,44 łąna (czyli od 2,2 do 2,7 gospodarstwa kmiecego na 1 łąn). Utrzymując wskaźnik 5 osób na 1 rodzinę kmiecą⁶⁵, otrzymujemy podobnie jak na Mazowszu mnożnik 11 do 13,5 osób na 1 łąn kmiecy⁶⁶; mnożnik ten jednak zawiera w sobie element zróżnicowania terytorialnego. Najmniejsza średnia wielkość gospodarstwa kmiecego wystąpiła

⁶² Analogiczna klasyfikacja z r. 1590 nie wykazuje imiennie miast klasy I i II, lecz tylko określa, że do klasy II należą miasta płacące ponad 500 zł czopowego. Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czas. Praw.-Hist.”, t. 8, 1956, z. 2, s. 262 n.; A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1977, s. 218 n.

⁶³ Małopolska XVI, pow. sandomierski r. 1578, s. 165–208; pow. wiślicki r. 1579, s. 209–240; pow. pilzneński r. 1581, s. 241–269.

⁶⁴ Przerobiono sondażowo rekognicje z r. 1563, przemieszane z terytorium całej Korony, zawarte w ASK O I, 59. Przeważają tam rekognicje pow. wiślickiego, natomiast zupełnie wyjątkowo występują z innych powiatów woj. sandomierskiego, jak np. ze wsi Bolmin pow. checińskiego, gdzie pokwitowano pobór „de cmetonibus 9 in quartis residentibus”.

⁶⁵ AHP WP, s. 27; AHP Mazowsze, s. 82.

⁶⁶ Ibidem, l. c.

w pow. pilzneńskim (0,37 łana), największa w pow. wiślickim (0,44 łana). Nie rozporządzając danymi o charakterze masowym do zróżnicowania analogicznych wartości dla pozostałych czterech powiatów, zdecydowaliśmy się przyjąć dla nich jednolite wskaźniki w skali całego województwa, oparte na średniej, obliczonej dla powyższych trzech powiatów, indywidualizując je jedynie dla każdego rodzaju własności.

Większe gospodarstwa wystąpiły w dobrach królewskich i kościelnych (średnio 0,5 łana na 1 gospodarstwo kmiecy, czyli 2 gospodarstwa na 1 łan), mniejsze w dobrach szlacheckich (średnio 0,38 łana na 1 gospodarstwo kmiecy, czyli 2,5 gospodarstwa na 1 łan). Zgodnie z powyższym przyjęto następujące wskaźniki: w dobrach królewskich i kościelnych 10 osób na 1 łan kmiecy, w dobrach zaś szlacheckich 12,5 osoby na 1 łan kmiecy. Przyjęliśmy tu jednakowy wskaźnik liczby osób w gospodarstwie, gdyż brak dostatecznej podstawy dla jego zróżnicowania zależnie od wielkości gospodarstwa i rodzaju własności.

Poza tym zastosowaliśmy takie same wskaźniki liczby osób na rodzinę, jakie przyjęliśmy przy opracowywaniu mapy Mazowsza: dla rodzin zagrodniczych i komorniczych – 4 osoby, dla rodzin szlacheckich i rzemieślniczych – 5 osób⁶⁷. Wskaźnik 5 osób stosowaliśmy również przy kontroli liczebności rodzin tzw. venatorum (łowców), zamieszkałych we wsiach położonych w Puszczy Sandomierskiej⁶⁸.

Mnożnik we wsiach szlachty zagrodowej na 1 łan został utrzymany taki sam, jak na Mazowszu (11 osób na 1 łan), ponieważ samo zjawisko w woj. sandomierskim wystąpiło w bardzo niewielkich rozmiarach, w wyniku czego nie można było się pokusić o zweryfikowanie wskaźnika ze względu na skromną podstawę. Własność szlachty zagrodowej, jak wspomnieliśmy wyżej, zaledwie w paru parafiach wystąpiła w bardziej zwartych kompleksach, miała ona charakter rozproszony, dotyczyła pojedynczych działów we wsiach szlachty cząstkowej, a także poszczególnych małych wiosek, w których przyjęcie nawet najwyższych wskaźników nie przesądziło by o zakwalifikowaniu osiedla do wsi mających powyżej 200 mieszkańców.

Na podstawie powyższych obliczeń zaznaczyliśmy na mapie duże wsie, których liczba mieszkańców prawdopodobnie przekraczała 200 osób⁶⁹.

Powyższe szacunki opierają się na łanach, którymi operowały rejestry skarbowe w celu ściągnięcia podatków; w obecnym stanie badań stosunek łanów „skarbowych” do łanów mierniczych

⁶⁷ AHP WP, s. 59; AHP Mazowsze, s. 82 (przy opracowywaniu mapy Prus Królewskich zastosowano nieco odmienne wskaźniki – AHP Pr.K., s. 64).

⁶⁸ Małopolska XVI, s. 196–203.

⁶⁹ Liczba d u ż y c h w s i w woj. sandomierskim w końcu XVI w. ustalona została na 212, co w stosunku do wszystkich wsi tego obszaru stanowi ok. 7%. W pow. pilzneńskim oznaczono 70, w sandomierskim 57, wiślickim 27, stężyckim 23, radomskim 22, chełmińskim 9, oraz opoczyńskim 4 wsie oszacowane przez nas na ponad 200 mieszkańców. Są to następujące wsie (w nawiasie podano charakter własności):

Pow. pilzneński: Biadoliny (d.), Bielcza (d.), Borek (k.), Bodzęcin (d.), Borowa (sz.), Brzeziny (sz.), Bystrzyca (k.), Chechły (k.), Dąbrowa Wlk. (sz.), Glinnik (sz.), Glinnik Dln. (sz.), Gnojnicza (k.), Godowa (sz.), Gogołów (sz.), Góra (sz.), Grabówka (sz.), Gumniska par. własna (sz.), Gumniska par. Tarnów (sz.), Januszkowice (d./sz.), Jastrząbka (sz.), Kielków (sz.), Klikowa (sz.), Kolbuszowa (sz.), Kunice (sz.), Lubcza Górna (k.), Lubla (d.), Ludcza (sz.), Łękawica (sz.), Łęki (sz.), Łęki Dln. (sz.), Łęki Grn. (sz.), Łęki Wlk. (sz.), Łopuchowa (k.), Mała (k.), Mieszna (d./sz.), Niechobrz (sz.), Niedźwiada (k.), Nockowa (sz.), Nowa Wieś Pstrągowa (sz.), Oporyszów (sz.), Pietrzejowa (k.), Połomia (sz.), Pstrągowa Niżnia (sz.), Róża (sz.), Ruda (sz.), Skodna (k.), Skrzyszów (sz.), Słotowa (k.), Szczurowa (d.), Szufnarowa (sz.), Szywna (sz.), Wadowice (sz.), Warzyce (d.), Węglówka Ruska (sz.), Wierciany (k.), Wiewiórka (sz.), Wiśniowa (sz.), Witkowice (k.), Wola Dąbrowska (sz.), Wola Szarwark (sz.), Wyrnia (sz.), Zabłocie (sz.), Zagórzycze (k.), Zalasowa (sz.), Zgłobień (sz.), Zgłobień Nw. (sz.), Zwiernik (sz.), Żędzin (sz.), Żyznów Wyższy (sz.).

Pow. sandomierski: Borowa (sz.), Boruja (sz.), Charzewice (sz.), Chmielów (k.), Chorzelów (sz.), Cmolos (sz.), Czajków (k.), Czermin (sz.), Dąbrowica (sz.), Dzikowiec (k.), Dzików (sz.), Gołego Wola (sz.), Gorzyce (k.), Grębów (k./sz.), Jaskowice (k.), Jaślany (k./sz.), Jeżowa Wola (k.), Leśna (d.), Łączna (d.), Malinie (sz.), Michocin (sz.), Nawodzice (sz.), Nieskurzów (d.), Nisko (k.), Padew (k.), Pław (k.), Pysznica (k.), Raclawice (sz.), Siedliszczany (sz.), Skopanie (sz.), Sławogóra (k.), Słupcza (sz.), Sobótka (k.), Sokolniki (k./sz.), Stodoły (k.), Strzegom (k.), Sucha (k.), Szczekarzewice (sz.), Śmierdzina (k.), Świniary (sz.), Trzciana (sz.), Trzeźnia (sz.), Turbia (d.), Tursko Wielkie (sz.), Tuszów (k.), Wiązownica (k.), Wiśniowa (sz.), Włostów (sz.), Wola Kamień (k.), Wola Lipnica (k.), Wola Pliska (k.), Wola Ramizowska (k.), Wzdół (d.), Zaduszniki (sz.), Zarzecze (d.), Zdziec (k.), Zgórsko (sz.).

Pow. wiślicki: Bejsce (sz.), Biechów (sz.), Biskupice (d.), Bogucice (k.), Chroberz (sz.), Czarnocin (sz.), Dzierżazna (d.), Góry (sz.), Gręboszów (sz.), Grotniki (k.), Jurków (sz.), Kije (sz.), Krzyżanowice (d.), Mędrzechów (k.), Michałów (sz.), Otwinów (sz.), Pełczyńska (sz.), Piasek Wielki (sz.), Piestrec (d./sz.), Sędziejowice (sz.), Słupiec Wlk. (sz.), Stawiany (d.), Szczucin (sz.), Świniary (sz.), Welcz (k.), Wójcza (sz.), Złota Wielka (sz.).

Pow. stężycki: Bazanów (k.), Dęba (k.), Górzno Wyższe (sz.), Jarczów (sz.), Kłoczów (sz.), Korytnica (sz.), Koźnice (k.), Lipiny (sz.), Ownia (k.), Pawłowice (sz.), Przetoczno (sz.), Rososz (k.), Ryki (sz.), Sobieszyn (sz.), Stryj (k.), Swaty (k.), Trojanów (sz.), Wargocin (k.), Wilczyca (sz.), Wola Długa (sz.), Wola Łączna (sz.), Wola Zadybska (sz.), Życzyn (k.).

Pow. radomski: Bałutów (sz.), Bieliny (sz.), Brzoza (k.), Chechły (sz.), Dzierzków (m.), Gutów (sz.), Gzowice (k.),

Wsie powyżej 200 mieszkańców

Powiat	Wsie ogółem	Wsie ponad 200 mieszk.							
		ogółem	%	rodzaj własności					
				k.	d.	sz.	k./sz.	d./sz.	m
Radomski	591	22	3,7%	3	1	16	—	—	2
Stężycki	199	23	11,5%	10	—	13	—	—	—
Wiślicki	488	27	5,5%	4	4	18	—	1	—
Opoczyński	257	4	1,5%	2	—	2	—	—	—
Pilzneński	423	70	16,5%	14	6	47	—	3	—
Sandomierski	718	57	7,8%	24	5	25	3	—	—
Chęciński	275	9	3,3%	—	6	3	—	—	—
Razem	2951	212	7,1%	57	22	124	3	4	2
%	—	100	—	26,9	10,4	58,5	1,4	1,9	0,9

(chełmińskiego, flamandzkiego czy frankońskiego) nie jest w pełni wyjaśniony⁷⁰, niemniej jednak wydaje się nam, że można było na tym materiale oprzeć badania, ponieważ dotyczyły one masowych zjawisk i na końcowe wyniki, będące średnią wyprowadzoną z sumy, dotyczącej wielu szczegółowych wartości, oddziaływało prawo wielkich liczb (w związku z czym ewentualny błąd został zredukowany).

Wspomniane osiedla jednodworcze, towarzyszące obiektom przemysłowym i in., zaliczone zostały do najmniejszych miejscowości, tj. do wsi mających poniżej 200 mieszkańców.

Wyjaśnienia wymaga wreszcie wprowadzenie na mapę znaku na z a m e k, który towarzyszy niektórym miastom i osiedlom wiejskim⁷¹. Kryteria oznaczenia były następujące: wprowadzono na mapę obiekty, których charakter obronny nie budził wątpliwości i które oznaczone w źródłach zostały jako „castrum”, „arx” lub „zamek”⁷². Na mapę weszło 11 zamków królewskich, 3 duchowne i 21 prywatnych⁷³; należy tu zastrzec, że mogły zostać pominięte niektóre małe zamki szlacheckie,

Gościszowice (sz.), Jedlna (k.), Jawor (sz.), Krępa (sz.), Krzyżanowice (sz.), Pakosław (sz.), Ruda Wlk. (sz.), Rzecznów Większy (sz.), Skrzyń St. (sz.), Sławno (d.), Wir (sz.), Wola Gołębiowska (m.), Wola Kadłubska (sz.), Wola Kaszowska (sz.), Wola Sienieńska (sz.).

Pow. chęciński: Konieczno (d.), Korytnica (sz.), Kostomłoty (d.), Krajno (d.), Masłów (d.), Niewachłów (d.), Oleszno (sz.), Sułków (sz.), Zagnańsko (d.).

Pow. opoczyński: Błogie (d./sz.), Brudzowice (k.), Końskie (sz.), Radzice (k.).

⁷⁰ E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936; I. Rychlikowa, *Staropolskie miary ziemi*, KHKM, 18, 1970, s. 85–105; I. Rychlikowa, *Wieloznaczność i ewolucja pojęcia lanu w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyźnianego*, KHKM, 21, 1973, s. 575–616; J. Szewczyk, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi* (IG PAN, Prace Geograficzne, nr 67) Warszawa 1968.

⁷¹ Tekst dotyczący zamków opracował Krzysztof Chłapowski.

⁷² W układzie terytorialnym wygląda to następująco: w pow. sandomierskim – zamki królewskie: Sandomierz, Zawichost i Przyszów; biskupi Bodzentyn i prywatne: Baranów, Czyżów, Ćmielów (Śćmielów), Konary, Mielec, Międzygórz, Podgrodzie, Rytwiany i Tudorów; w pow. wiślickim – królewskie: Nowe Miasto Korczyn, Szydłów i Stopnica, prywatne: Chroberz, Kurozwęki, Pińczów i Rembów; w pow. radomskim – królewskie: Radom i Solec, biskupi w Hży i prywatne: Janowiec i Szydłowiec; w pow. chęcińskim – królewskie: Chęciny i Przedbórz, prywatne: Mokrsko Górne i Sobków; w pow. pilzneńskim – opacki Goleśz i prywatne: Tarnów (Tarnowiec), leżący na górze św. Marcina koło wsi Podgrodzie, i Rzemień; w pow. opoczyńskim – królewski w Opocznie i prywatne: Drzewica i Damujowice (obecnie Zameczek). Wymieniony zamek Goleśz był zamieszkały jeszcze w r. 1614 – W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1909, s. 372; w r. 1689 określony jako spustoszały od dawnego czasu – Inwentarz dóbr klasztoru benedyktynów w Tyńcu z r. 1689, Biblioteka PAN, Kraków, rkps 2885, f. 39°.

⁷³ Dla zamków królewskich podstawowe znaczenie mają lustracje zarówno wydane, jak rękopiśmienne; głównie lustracja z r. 1629 (AGAD, Dz. XVIII, 33), inwentarze, wpisy w Metryce Koronnej i wzmianki źródłowe w opracowaniach J. Wiśniewskiego, dotyczących poszczególnych dekanatów. Dla zamków biskupich oprócz *Liber beneficiorum* Długosza, przede wszystkim, jako potwierdzenie – lustracja dóbr biskupa krakowskiego z r. 1789 (ASK XLVI, 67, 69). Wreszcie dla zamków prywatnych wpisy w Metryce Koronnej, wzmianki w opracowaniach J. Wiśniewskiego, wzmianki w LB Długosza i Łaskiego oraz w *Liber retaxationum* z r. 1529, w wizytacjach z końca XVI w., a także w publikowanych dokumentach, jak np. *Archiwum ks. Sanguszków*, t. V, wyd. B. Gorczak, Z. Radziński, P. Skobielski, Lwów 1897. Dokumentację budowli zachowanych lub ich śladów zawierają odpowiednie zeszyty *Katalogu zabytków sztuki*. Z literatury przedmiotu wykorzystano przede wszystkim pracę: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.

które nie wystąpiły w wykorzystanych źródłach. Selekcja obiektów w razie niejasnego brzmienia przekazów źródłowych nastęrczała tu niejednokrotnie wiele trudności⁷⁴.

⁷⁴ Zachowane opisy pozwalają stwierdzić, że nazywane czasem zamkami budowle w Stężycy i Ryczywole były drewnianymi dworami starościńskimi, otoczonymi fosą i drewnianą palisadą (AGAD, Dz. XVIII, 33, f. 394–396; ASK, LVI S 3 II, f. 78^v; LS 1564/5, s. 219; Ryczywół – AGAD, Dz. XVIII 33, f. 454–457; SPPP, t. 6, nr 18; MRPS, IV, 2, 9378). Bardziej skomplikowana jest sprawa zamku w Wiślicy. Wg wzmianki w lustracji r. 1765 (AGAD, Dz. XVIII 35, f. 62) oraz nielicznych pośrednich danych zgromadzonych przez J. Widawskiego (*Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973, s. 502), zamek miał się znajdować poza murami miasta, na wyspie. Ponieważ nie sposób z całą pewnością stwierdzić czy w wymienionym miejscu istniał zamek, czy też jedynie były tam dawniej obwałowania (relikty grodu przebudowane w XV w.?), zrezygnowano z oznaczenia zamku w Wiślicy. Przypadkowe i często nieprecyzyjne wzmianki, przy braku szczegółowych opisów, nie pozwalają na stwierdzenie, jaki charakter miały – lub – czy istniały w drugiej połowie XVI w. zamki w Gnojnie, Kazanowie, Maciejowicach (Podzamczu), Zborowie i Zgórsku. W Gnojnie wg *Katalogu zabytków*, t. 3, z. 1, s. 19, zbudowano castellum, rozbudowane w XVII w. W r. 1783 w Kazanowie wymieniony został „zamek stary, mурowany” (Kartoteka Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej), którego pozostałości opisuje *Katalog zabytków* (t. 3, z. 5, s. 14). Wobec braku wzmianek wcześniejszych nie można stwierdzić, czy istniał on już w XVI w., co jest zresztą prawdopodobne z uwagi na właścicieli, którymi byli Kazanowscy. W 1557 r. wspomniane jest „fortalicium” w Maciejowicach (MRPS, V 1, nr 1918); nie wiemy jaki był charakter tej budowli przed rozbudowaniem jej w XVIII w. w pałac. Istnienie zamku w Zgórsku przyjął na podstawie zachowanych śladów A. Gruszecki, *Zamki bastionowe w Małopolsce*, Warszawa 1962, s. 255; była to rezydencja Ossolińskich (*Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego, wojewody sandomierskiego, †1623*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1878, s. 29), a wcześniej Mieleckich, ale jej charakter obronny nie jest poświadczony. W Zborowie Marcin Zborowski (zm. 1565) „kosztem wielkim dwór zmurował” (*Herby Rycerstwa Polskiego przez Bartosza Paprockiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 146); S. Starowolski (*Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, wyd. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 83) opisuje zamek w Zborowie, ale w opisie dominują elementy wskazujące na to, że chodzi o zamek w Jastrzębcu, a więc informacja ta nie jest wiarygodna. Nie wiemy, czy zamek w Zborowie w takiej postaci, w jakiej istniał przed r. 1803 (*Katalog zabytków*, t. I, z. 1, s. 86–87), został zbudowany w XVI w.

Przeprowadzone badania wykazały, że w Przeclawiu w drugiej połowie XVI w. znajdował się jedynie wolnostojący piętrowy dwór mурowany – J. Teodorowicz-Czerepińska, T. Augustyniak, *Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przeclawiu w pow. Mielec* [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna woj. Rzeszowskiego*, Łańcut 1972, s. 193–203.

Na mapie nie oznaczono zamku Jastrzębiec, który został co najmniej częściowo rozebrany przez Piotra Zborowskiego zm. w r. 1581 (Paprocki, o.c., s. 139, 142); Guerquin, o.c., s. 140, powtarza błędnie za S. Gawędą (*Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, Kraków 1966, s. 92), że nastąpiło to w XVII w.

3. PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSAD

Władysław Pałucki

Przedstawione na mapie głównej woj. sandomierskiego punktowo stosunki własnościowe, przyjętymi dla poszczególnych kategorii dóbr kolorami (czerwony – królewskie, fioletowy – kościelne, żółty – szlacheckie, brązowy – miejskie), w zasadzie nie odbiegają od obrazu tych stosunków na pozostałych obszarach Polski. Różnice sprowadzają się głównie do rozmiarów dóbr monarszych, mniejszych w północno-zachodnich województwach Korony, np. w Wielkopolsce i na Kujawach, większych na Rusi Czerwonej, w woj. ruskim i bełskim, czy w Prusach Królewskich.

Na terenie naszego województwa przeważała własność szlachecka, drugie miejsce zajmowała – kościelna (świecka i zakonna), najmniej było królewskiej. Atoli w porównaniu z obliczeniami dla poszczególnych kategorii własnościowych, przeprowadzonymi przez A. Pawińskiego¹, a dla dóbr królewskich – przez J. Rutkowskiego² i W. Ochmańskiego³ nasze badania wykazały znaczne różnice. Wynikają one już z podstawy szacunków szczegółowych, mianowicie ustalonej przez nas dla końcowych lat XVI w. ogólnej liczby 3059 osiedli w woj. sandomierskim, wyższej od obliczeń Pawińskiego (2686) o blisko 14%.

Zestawienie dóbr królewskich podał A. Pawiński na podstawie wybranych przezeń rejestrów poborowych z lat 1569 – 1581, uzyskując wielkość zaniżoną, ponieważ owe rejestry objęły tylko ok. 70% wsi królewskich woj. sandomierskiego. Z kolei J. Rutkowski ograniczył się do uchwycenia dóbr objętych pierwszą ich lustracją, z pominięciem włości królewskich trzymanyh w „starych sumach”, rewindykowanych ostatecznie dopiero w XVII w. Wreszcie cenna lustracja woj. sandomierskiego z lat 1564 – 1565 objęła także dzierżawę żarnowiecką (1 miasto i 14 wsi), która nigdy nie należała do woj. sandomierskiego, lecz krakowskiego; zlustrowano ją dlatego, ponieważ jej posesorem był Andrzej Gnoiński, będący jednocześnie starostą nowomiejskim (Nowe Miasto Korczyn)⁴. Lustratorzy pominieli wówczas wiele pojedynczych wsi i mniejszych dzierżaw, które – choć formalnie w czasie rewizji nadań uznane za królewskie – wyegzekwowane zostały na rzecz skarbu dopiero po dłuższym postępowaniu dowodowym⁵, jak np. wsie Zbigniew (dziś Zbydniów) czy Śmierdzina w pow. sandomierskim⁶. Rozszerzenie podstawy źródłowej pozwoliło nam wniesić na

¹ Małopolska XVI, wstęp, tabl. po s. 70.

² J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1, Warszawa 1938, tab. 1, s. 270 – 271.

³ LS 1564/5, s. XXIV – XXVI. Wydawca opuścił w zestawieniu starostwo stopnickie.

⁴ Andrzej Gnoiński od r. 1548 starosta nowomiejski, od r. 1549 także żarnowiecki (LS 1564/5, s. 4, przyp. 1; s. 21, przyp. 2). Starostwo nowomiejskie, czyli korczyńskie przez dłuższy czas było trzymane w jednym ręku z wiślickim i dzierżawą żarnowiecką; w r. 1530 dostał je Krzysztof Szydłowiecki (MK, 43, f. 568).

⁵ Wydawca lustracji z r. 1564/1565 nie uwzględnił w swych obliczeniach tych królewszczyzn.

⁶ Wieś królewska Śmierdzina w pow. sandomierskim w „starych sumach” od czasów Warneńczyka (Rewizja listów: AGAD, Tzw. Metryka Lit. IV B 8, f. 70), na której wykupienie dostał konsens królewski w r. 1521 Prokop Ossoliński (MRPS, IV, nr 3728), dopiero w r. 1596 frymarkiem za królewszczyzną Laszki pod Lwowem, ze Stanisławem Mroczkiem posessorem Śmierdziny, przeszła w ręce wnuka Prokopa, Zbigniewa Ossolińskiego (*Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego woj. sandomierskiego*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1879, s. 12 n.). Wieś ta nigdy nie została zlustrowana. Pierwsza lustracja z r. 1564/1565 nawet jej nie wspomniała. Następne z lat 1569, 1602 i 1616 zamieściły wzmiankę, że jest to wieś w „starych sumach”, obowiązana dawać corocznie cielną krowę i furę drewna do Osieka (AGAD, Oddz. XVIII, nr 29, f. 51, nr 19, f. 241, ASK, XLVI 99 B, f. 505). W lustracji r. 1602 (AGAD, Oddz. XVIII 19, f. 241) zaznaczono: „Pan Ossoliński podkomorzy sandomierski possessor tej wsi, nie wiedzieć za jakim prawem, bo się z nim przed nami, będąc także obwieszczony, manifestować nie chciał”. W r. 1621 Zbigniew Ossoliński cedował tę wieś synowi Jerzemu (*Jerzego Ossolińskiego Pamiętniki*, oprac. W. Czaplński, Warszawa 1976, s. 97), który na sejmie koronacyjnym w r. 1633 uzyskał zgodę na przejęcie Śmierdziny na własność dziedziczną w zamian za dobra jego „tej wsi korespondujące”, VL III, f. 816. Ponieważ wówczas otrzymał on dzierżawę rycką, odkupił więc od

mapę wszystkie oznaczone punktowo dobra królewskie w woj. sandomierskim, zarówno objęte pierwszą ich lustracją z lat 1564–1565, jak i te, które w wyniku przeprowadzonej wówczas rewizji listów, czyli praw na posiadane królewsczyzny, zostały uznane za należące do skarbu.

Ogółem do dóbr królewskich w końcu XVI w. w woj. sandomierskim należało: 21 miast, 266 całych wsi, 17 części wsi oraz 22 samodzielne osady przemysłowe (w tym 6 kuźnic, 13 młynów, 2 kopalnie, 1 huta szkła) i 5 folwarków nie związanych z wsiami, stanowiących osobne jednostki osadnicze o własnych nazwach. W stosunku do 3059 wszystkich osiedli województwa, osiedla królewskie stanowiły 11%.

Rewizja listów objęła także pewną liczbę tzw. frymarków⁷; były to zamiany dóbr królewskich za posiadłości szlacheckie w zasadzie o równej wartości dochodowej. W woj. sandomierskim większość tych frymarków, a było ich 6, unieważniono, przy czym dwa z nich zasługują na szczególną uwagę. Oba bowiem można nazwać frymarkami-mistyfikacjami, ponieważ – jak stwierdzono w czasie rewizji nadań – były to „frymarki nierówne”, dokonane ze szkodą dla skarbu; co gorsza – wpro-

Tabela 9

Stan posiadania królewskiego

Według	Miasta			Osiedla wiejskie			Razem		
	ogółem	k.	%	ogółem	k.	%	ogółem	k.	%
A. Pawińskiego ^a	100	12	12	2586	201	7,7	2686	213	8
J. Rutkowskiego ^b	100	17	17	2586	198	7,6	2686	215	8
Lustracji 1564/5 ^c	100	16	16	2586	200	7,7	2686	216	8
Naszych obliczeń	108	21	19,6	2951	310 ^d	10,6	3059	331 ^d	11

^a Małopolska XVI, wstęp, tabl. po s. 70.

^b J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1, Warszawa 1938, tabl. 1, s. 270–271.

^c LS 1564/5, s. XXIV n.

^d Łącznie z częściami wsi oraz folwarkami i osadami przemysłowymi, stanowiącymi samodzielne jednostki osadnicze o własnej nazwie.

wadzano przy tym w błąd króla, zamieniając dobra królewskie za rzekomo szlacheckie, które w istocie też były królewskimi. Tak więc Stanisław Lupa Podlodoski miał z królem frymark⁸, zdaniem mieszczan radomskich, „na złym fundamencie uczyniony i [z] szkodą KJM i Rzeczypospolitej”⁹. Nabywszy nielegalnie wójtostwo radomskie i 3 wsie: Dzierzków, Gołębiów i Wola Gołębiowska, należące do m. Radomia od r. 1349 z nadania Kazimierza Wielkiego, o wartości dochodowej – wg szacunku lustratorskiego z r. 1564 – 112 grzywien rocznie, zamienił je Podlodoski z Zygmuntem Augustem w r. 1559 za wsie królewskie Mleczków, Mazowszany w pow. radomskim, Blizocin, Blizocka Wola w ziemi stężyckiej, przy których Podlodoski tuż przed swą śmiercią lokował nową wieś Podlódów, oraz za plac w Radomiu, ogród przy szpitalu radomskim i 1000 florenów. Dochód z wymienionych wsi oceniony został w r. 1564 na 414 grzywien¹⁰. Ten jaskrawo nierówny frymark unieważniono w r. 1566. Jednak po 15 latach synowie S. Podlodoskiego wyjednali sobie na sejmie warszawskim 1579 r. przeprowadzenie nowej lustracji tego frymarku, dodawszy do niego część wsi Piotrowice¹¹. Wybrana, a raczej odpowiednio dobrana komisja, pomimo protestu mieszczan radomskich stwierdziła, że skarb państwa na tej zamianie nie stracił, lecz zyskał¹², a Podlodoscy otrzymali wspomniane wsie królewskie na własność w okolicznościach

Samborzeckich połowę należącego do nich miasteczka Okrzeja, którą odstąpił Rzeczypospolitej, włączając wspomnianą część Okrzei do dzierżawy ryckiej (LS 1660/4, II, s. 165), i w ten sposób stał się pełnoprawnym właścicielem Śmierdziny. Kolejni wydawcy pamiętnika Jerzego Ossolińskiego (J. Kolasa i J. Maciszewski, Wrocław 1952; W. Czaplinski, ed. c.), pomijając objaśnienia wydawcy *Pamiętnika Zbigniewa Ossolińskiego* (s. 12), nie pokusili się o identyfikację tej wsi, a J. Kolasa i J. Maciszewski stwierdzili nawet z rozbrajającym spokojem: „Śmierdzina, wieś dziś nie znana” (s. 73).

⁷ LS 1564/5, s. XXV.

⁸ *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII w.*, wyd. A. Keckowa i W. Pałucki, t. 1 (1768–1780), s. 192–197; LS 1564/5, s. 167–185.

⁹ LS 1564/5, s. 175.

¹⁰ Ibidem, s. 176–185, podsumowania na s. 179, 185.

¹¹ MK, 116, f. 16; *Księgi Referendarii Koronnej*, t. 1, s. 192–195.

¹² Zysk ten obliczono w następujący, zaskakujący sposób: Wsie Dzierzków, Gołąb, Wola Gołębiowska i część wsi Piotrowice – dochód 286 florenów (grosze opuszczamy), nieprawnie nabyte wójtostwo radomskie – 1288, razem – 1575 florenów. Oddane Podlodoskiemu królewsczyzny: Mleczków, Mazowszany, Blizocin, Blizocka Wola i Podlódów – 1006 florenów (MK, 116, f. 17–24).

podobnych do tych, w których królewszczyzny Oryszew—Miedniewice w ziemi sochaczewskiej przeszły w ręce Wolskich¹³.

Drugi tego samego typu frymark tyczył się zamienionej w r. 1554 z królem wsi Siedlec w woj. krakowskim¹⁴, wg dokumentu należącej dziedzicznie do Wawrzyńca Spytka Jordana, wówczas kasztelana sądeckiego (późniejszego wojewody, następnie kasztelana krakowskiego), za królewską dzierżawę Bratkowice—Mrowla w pow. pilzneńskim. Miała to być zamiana „bona pro bonis, terram pro terra et fundum pro fundo”¹⁵. W czasie rewizji praw okazało się jednak, że był to frymark znów jaskrawo nierówny¹⁶ i także oszukańczy. Siedlec bowiem był królewszczyzną¹⁷, wobec czego frymark został unieważniony, do czego musiało dojść, tym bardziej że kompromitował on Spytka Jordana w opinii patriotycznego kręgu zwolenników egzekucji dóbr; w czasie dokonywania tego frymarku w r. 1554 Jordan powinien być strażnikiem dóbr króla i Rzeczypospolitej, sprawując wówczas wysoki urząd podskarbiego w. koronnego.

Z uwidocznionego na mapie stanu królewszczyzn okazuje się, że były one rozmieszczone w pobliżu głównych grodów starościńskich, obejmując dobrze zagospodarowane dobra na terenach bardziej urodzajnych w dorzeczach Wisły i Pilicy, po części puszcze: Jedleńską (Radomską), Przedborską, Szydłowską, Solecką i największą w całym województwie — Sandomierską. Tak wielkich rozmiarów puszcze królewskie w Koronie występowały w XVI w. jeszcze tylko na Mazowszu.

Na obszarach środkowych woj. sandomierskiego — w rejonie kielecko-świętokrzyskim dóbr królewskich nie spotykamy. Tereny te bowiem, trudniejsze do zagospodarowania, już od wczesnego średniowiecza przechodziły we władanie rycerstwa lub Kościoła, zwłaszcza bogato uposażonego biskupstwa krakowskiego i dwóch klasztorów: świętokrzyskiego i wąchockiego.

Rzecz jasna, iż stan dóbr królewskich, jaki ukazaliśmy na mapie, znacznie odbiegał od dawniejszego, z XIV i XV w. Rozdawnictwo i zastawy dóbr królewskich przez Jagiellonów, wprowadzając znacznie ograniczone postanowieniem statutu króla Aleksandra z r. 1504, poczyniły niemałe uszczerbki we własności królewskiej. Do jej pomniejszenia, zwłaszcza na obszarach zalesionych, przyczyniły się też tzw. awulsy, to jest odrywanie od majątków królewskich mniejszych lub większych kawałków gruntów, a niekiedy całych wsi¹⁸, przez osiadłą w sąsiedztwie szlachtę, która włączała zawłaszczane tereny do swych dóbr dziedzicznych¹⁹. Awulsy dóbr królewskich były zjawiskiem tak powszechnym, że nie zatamowała ich pierwsza generalna lustracja dóbr królewskich z lat 1564—1565, która dość szczegółowo opisała nie tylko stan i dochodowość, lecz także ich granice. Już w następnej lustracji w r. 1569 zanotowano kilkanaście nowych takich zawłaszczeń, głównie w królewszczyznach położonych w Puszczy Sandomierskiej²⁰.

¹³ AHP Mazowsze, s. 89, przyp. 7.

¹⁴ „Pro bonis et villa ipsius [Spytka Jordana] Siedlec haereditaria in districtu Cracoviensi”, MK, 86, f. 89.

¹⁵ Ibidem, f. 89.

¹⁶ Według szacunku lustratorów z r. 1564 dochód ze wsi Siedlec — 56 grzywien; z Bratkowic i Mrowli (nie biorąc pod uwagę libertowanej od świadczeń na 20 lat nowo lokowanej tam wsi Przewrotna) — 339 grzywien; *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, wyd. J. Małecki, cz. I, Warszawa 1962, s. 87—89; LS 1564/5, s. 79—82.

¹⁷ „A iż Siedlec okazał się królestwem, który pan Cracowski dał za wsie Bratkowice i Mrowla, tedy zostać się nie może”, AGAD, Tzw. Metr. Lit. IV B 8, f. 52.

¹⁸ Zob. przyp. 23.

¹⁹ Przykładem może tu być sprawa zajęcia przez kasztelana radomskiego Andrzeja Firleja w końcu XVI w. gruntów królewskich w Puszczy Mędrzechowskiej starostwa korczyńskiego i założenia na tych gruntach własnej wsi Skrzynka, co doprowadziło do zbrojnego starcia pomiędzy oddziałami Firleja i Stanisława Ligęzy, starosty opoczyńskiego, a siłami broniącego dóbr królewskich starosty korczyńskiego, marszałka w. koronnego Zygmunta Myszkowskiego (zob. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 18, przyp. 187; tam omyłkowo wymieniony Stanisław Cikowski jako bezprawny osadzca wsi Skrzynka). Aneksję tych terenów rozszerzyli wkrótce A. Firlej i jego syn Jan. W r. 1618 „dali sprawę poddani [z Mędrzechow] Króla JMci, że Skrzynkę, Wojcinę i Laskówkę zasadził p. Jan Firlej na własnym gruncie Króla JMci Mędrzechowskim, gdzie przed tym antecesserowie Króla JMci Pana naszego łowy odprawowali” (ASK XLVI, 99 B, s. 846).

²⁰ AGAD, Oddz. XVIII nr 29, f. 27—27^v, Wola Ramiszowska: „opowiadali podani z tej wsi, iż Pan Gnoiński odejmuje puszczy Króla JMci i barci [...] i Pan Pileczki puszczy króla JMci tym poddanym broni i wolej sadić niedopuszcza, odejmując puszczy na mile wszere, a na trzy mile wzdłuż KJMci [...] także się też Ramiszowianie skarżyli jako Wola Ramiszowska, a najwięcej na pana Pileczkiego powiedając, iż wielką szkodę czyni w zwierzu z tej tam puszczy”. Podobnie przy wsiach Pław i Wola Pławska (f. 40), Jaślanach (f. 44): „Pan Mielecki i pan Czechowski [kasztelan Mikołaj Ligęza] wieś osadzają nową na starych zaroślach Jaślańskich”. Ci sami we wsi królewskiej Tuszów (s. 45) „osadzili wieś nową na gruntach Króla JMci. Item Pan Baranowski odejmuje ktemu, co ograniczył grunt Króla JMci”.

Często do zawłaszczenia określonych dóbr królewskich dochodziło wtedy, gdy pozostawały one w dłuższym użytkowaniu kolejnych possessorów pełniących ten sam urząd ziemski lub kiedy przekazywano je za konsensem królewskim z ojca na syna lub dalszych krewnych. Dla woj. sandomierskiego można podać dwa takie przykłady.

Wieś Brzezinki w pow. radomskim nadana „ad bene placitum” w r. 1379 stolnikowi sandomierskiemu Dzierśławowi Karwacjanowi, a następnie kolejnym stolnikom sandomierskim, została z czasem potraktowana jako przywiązana do tego urzędu. Dopiero w czasie rewizji listów w r. 1563 wieś tę restytuowano do skarbu i poddano lustracji, zachowując w drodze wyjątku ówczesnego stolnika sandomierskiego Jana Leżeńskiego w dożywotnim jej posiadaniu²¹.

Drugi przykład udaremnionego zawłaszczenia dóbr królewskich dotyczy starostwa stopnickiego w pow. wiślickim. Starostwo to zastawione przez Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka²², w czasie rewizji listów zwolnione od lustracji, przez długie lata było w posiadaniu Zborowskich, następnie Tarnowskich. Po śmierci Stanisława Tarnowskiego kasztelana sandomierskiego w r. 1618 starostwo stopnickie dostał Zbigniew Ossoliński, cedując je następnie synowi Krzysztofowi. Tarnowscy jednak, w szczególności syn Stanisława Gabriel, zatrzymali sobie kilka najbardziej dochodowych folwarków i wsi (Brzozówkę, Wolice, Fałęcin i Suską Wolę), pragnąc je obrócić w posiadłość dziedziczną, czemu przeszkadzili Ossolińscy „rekuperując” je do starostwa w postępowaniu sądowym²³.

Proces odwrotny, zwiększanie stanu dóbr królewskich, np. przez zakupy czy wykupy — był w woj. sandomierskim skromny; ograniczał się bowiem do wykupienia kilku wsi szlacheckich, celem powiększenia pewnych kluczy majątności, jak np. starostwa nowomiejskiego w pow. wiślickim²⁴, które królowie często odwiedzali dla dobrych terenów łowieckich, a które tradycyjnie były dobrami oprawnymi żon królewskich.

Wśród dóbr królewskich w woj. sandomierskim na większą uwagę zasługują dwa krańcowo różne co do swych rozmiarów dobra ziemskie, zwane krzesłowymi. Należały one bowiem do uposażenia dwóch senatorów tegoż województwa. Znaczniejszy, z rozległymi lasami klucz majątności (ustępujący tylko bogatemu uposażeniu kasztelana krakowskiego) obejmował wsie: Iwierzyce, Wierciany, Bystrzycę, Witkowice, Gnojnicę, Kozodrę i Czarną (położone w pow. pilzneńskim, „Za broną”), a należał do kasztelana sandomierskiego²⁵; uposażenie szczątkowe, liczące zaledwie 2¹/₂ łąnów we wsi Czechowie (reszta tej wsi należała do drobnej szlachty) było w rękach kasztelanów czechowskich²⁶. Dobra krzesłowe do r. 1765 nie podlegały lustracjom i nie płaciły kwarty. Ponieważ w zasadzie były dobrami królewskimi, zwanymi także dobrami Rzeczypospolitej²⁷, przeto odnotowując tu ich charakter, na mapie zaznaczyliśmy je kolorem przyjętym dla dóbr królewskich.

²¹ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.*, Warszawa 1962, s. 175–177.

²² ASK, LIV 14a: „sumy stare na rewizje Sejmu Warszawskiego okazane”, f. 13.

²³ *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego*, s. 102: „dostałem starostwo stobnickie, od którego ponieważ Tarnowscy poodejmowali byli parę folwarków, uzurpując je sobie pro bonis haereditariis, przeto w ten czas wysłał na nie pozwy i prawo począłem”; s. 104: „wygrałem Fałęcin folwark stobnicki na Tarnowskich”. Lustracja woj. sandomierskiego z r. 1627 (AGAD, Oddz. XVIII, 33, f. 80–98): „Fałęcin, która wieś z folwarkiem, z młynem, stawem, za terażniejszego JMć Pana Dzierżawcy jest prawem od Ich Mci Panów z Tarnowa do starostwa recuperowana”, ditto: Brzozowka, Wolica, i Sucha Wola, „którą JM Pan Dzierżawca terażniejszy sua sumptu przez prawo odzyskał”.

²⁴ W r. 1420 Władysław Jagiełło kupił od Marcina i Ścibora z Rytwian wieś Stróżyska i Ucisków w pow. wiślickim za 1400 grzyw., ZDM I, nr 344; w r. 1479 Kazimierz Jagiellończyk kupił od Pawła z Parkocina i Świniar wieś Parkocin, a w r. 1482 od Mikołaja Sępichowskiego wieś Sępichów, obie w pow. wiślickim; E. Rykaczewski, *Inventarium omnium privilegiorum in archivo Regni... confectum 1682*, Paryż 1862, s. 244; *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.* wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, s. 206. Do cenniejszych wszakże nabytków dokonanych wcześniej (w r. 1390, formalnie w r. 1429, KDP, II, s. 846) należał klucz kozienicki (Kozienice — później miasto, Gałązki i Wargocin), zamieniony z norbertankami płockimi za królewską wieś Bronisław na Kujawach, co ostatecznie zatwierdził Kazimierz Jagiellończyk w r. 1447; J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu kozienickiego*, Radom 1913, s. 69; ZDM, III, nr 768.

²⁵ Pałucki, *Studia nad uposażeniem*, s. 143–145. W pierwszej ćwierci XVII w. dobra stanowiące uposażenie kasztelana sandomierskiego liczyły już 9 wsi: Iwierzyce, Wierciany, Gnojnicę, Witkowice, Kozodrę, Czarną, Wieprz alias Turzynka i Oblim; rkps Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, nr 7609/IV, f. 1619.

²⁶ W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 99–115.

²⁷ LS 1660/4, II, s. 181: granice starostwa ropczyckiego „z Gnojnicą, Witkowicami i Kozodrzą, dobrami Rzeczypospolitej do kasztelanii sandomierskiej należącemi”.

Podane w tabeli 9 dane o osiedlach stanowiących własność królewską w woj. sandomierskim nie oddają jednak w pełni ich materialnej wartości tudzież zajmowanego obszaru w stosunku do innych kategorii własności. Jak zaznaczyliśmy w komentarzu do mapy Mazowsza, wsie królewskie z reguły były obszerniejsze i ludniejsze niż szlacheckie, mieszkający zaś we wsiach królewskich chłopcy mieli większe nadziały ziemi niż w dobrach szlacheckich, a nawet duchownych. Tak było również w dobrach królewskich w woj. sandomierskim – występowały tu przeciętnie 1/2 łanowe gospodarstwa kmiecia.

W ł a s n o ś ć d u c h o w n a (biskupia, kapitulna, kolegiacka, klasztorna i plebańska) w woj. sandomierskim (zob. tab. 10) w stosunku do liczby osiedli pozostałych kategorii dóbr ziemskich, zajmowała drugie miejsce po dobrach szlacheckich.

Na terenie tego województwa znalazły się dobra stanowiące uposażenie czterech, przed r. 1514 nawet pięciu²⁸ najstarszych biskupstw polskich. Interesująca nas sandomierska część uposażenia tych czterech biskupstw (z wyjątkiem kujawskiego) mieściła się jednak w granicach ich własnych diecezji, wkraczających na teren woj. sandomierskiego: arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w archidiakonacie kurzelowskim, biskupstwa poznańskiego w archidiakonacie warszawskim (klucz łaskarszewski w pow. stężyckim). Największym właścicielem było biskupstwo krakowskie, do którego należało 6 miast (Bodzęcin, Daleszyce, Iłża, Jastrząb, Kielce i Kunów), 123 wsi całych, 9 częściowo oraz 26 osad przemysłowych (hut, rudni, kopalń i młynów) i jeden folwark nie związany przestrzennie ze wsią (Kargów)²⁹. Dobra tego biskupstwa były położone w pow. sandomierskim (klucz bodzenciński i złocki), pilzneńskim (klucz radłowski), chęcińskim (klucz kielecki), radomskim (klucz iłżecki) i od r. 1574 w opoczyńskim (klucz odrowąski) oraz w pow. wiślickim (kilkanaście wsi). Dobra należące do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego położone w woj. sandomierskim, a w archidiakonacie kurzelowskim, obejmowały: klucz kurzelowski (m. Kurzelów, 7 wsi i samodzielny folwark Modrzewie w pow. chęcińskim) oraz miasteczko Łęgonice (w pow. opoczyńskim)³⁰. Znacznie większe były położone w woj. sandomierskim dobra należące do biskupstwa kujawskiego. Stanowiły je 2 odrębne klucze: większy, piórkowski lub łagowski (m. Łągów oraz 16 wsi i część innej wsi, 2 kuźnice, 1 huta w pow. sandomierskim), i mniejszy, sześciowioskowy klucz smardzewicki w pow. opoczyńskim (dwie inne wsie tego klucza leżały w woj. łęczyckim)³¹. Najmniejszy w tej grupie latyfundiów dóbr kościelnych w woj. sandomierskim był skrawek dóbr należących do biskupstwa poznańskiego obejmujący m. Łaskarszew, 2 wsie (Wola Łaskarszowska, Pilczyn) oraz część wsi Wierzbiny i młyn Krupa³².

²⁸ Do biskupa lubuskiego w woj. sandomierskim należał klucz dóbr opatowskich, które Krzysztof Szydłowiecki nabył za 10 000 szerokich groszy w r. 1514; J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki*, Poznań 1912, s. 509.

²⁹ Uwzględniliśmy tu zlokalizowaną w przybliżeniu dawną wieś Kargów (pow. pilzneński, par. Radłów), obracaną powoli w XVI w. na folwark, oraz wieś Klatki, wchłoniętą w końcu tegoż stulecia przez miasteczko Daleszyce (pow. chęciński). Brzechów, Szydłówek, Zagórze w pow. chęcińskim należały do kolegiaty kieleckiej, a nie do biskupstwa, jak mylnie podano w rej. z r. 1573 (Małopolska XVI, s. 276 n.); Sędek, Wola Ząbkowa, Żerniki i Nieskurzów w pow. sandomierskim, podane w rejestrze z r. 1578, jako własność bpa krakowskiego (ib., s. 189), należały w rzeczywistości do bpa kujawskiego; Omięcin, Koryciska i Kamień w pow. radomskim zostały w r. 1574 zamienione przez bpa na Odrowążek i Sarbin. Wspomniany przez Pawińskiego (ib., wstęp, s. 78) w pow. wiślickim jako należący do biskupstwa krakowskiego „klucz chroberski” jest pomyłką interpretacyjną opublikowanego przezeń rejestru poborowego pow. wiślickiego z r. 1579 (s. 218): „Chroberz, rudi episc. Cracovien” i podobnie przy innych wsiach tego kompleksu własnościowego. W rzeczywistości klucz ten był prywatną własnością Piotra Myszkowskiego, który był biskupem krakowskim. Dobra te nabyte przed r. 1579 od kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego, po śmierci biskupa w r. 1591 przeszły na jego bratanków; por. przyp. 55.

³⁰ W r. 1623 arcybiskup J. Wężyk odstąpił Łęgonice kapitule gnieźnieńskiej; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 108. Wymienione w rejestrze z r. 1573 wsie klucza kurzelowskiego: Lipna Nowa, Wojciechów, Oblasy i Rudniki (Małopolska XVI, s. 273) należały w rzeczywistości do opata jędrzejowskiego, zaś Jeżowice – do prepozyta kurzelowskiego (ib., s. 273). Pod Kurzelowem leżała w średniowieczu wieś Modrzewie obrócona w pierwszej połowie XVI w. na folwark, związany z arcybiskupim dworem w Kurzelowie; por. *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w.*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 336–369, 707–714.

³¹ W tabeli Pawińskiego (po s. 70 wstępu) podano 5 1/2 wsi w pow. pilzneńskim jako należące do biskupstwa kujawskiego, co jest wyraźną pomyłką. Uwzględniliśmy na mapie nowo lokowaną wieś Porzeczyn w kluczu piórkowskim, do którego należały też, obok 2 kuźnic oznaczonych na mapie, 2 kuźnice niezlokalizowane, a w wyniku tego nieuwzględnione w zestawieniach, podobnie jak huty szkła Śliwka przy wsi Ząbkowa Wola i Śliwczyk przy wsi Lechów, których nie uznano za wyodrębnione osiedla.

³² Przywilej na założenie miasta imienia swego ojca na gruncie wsi Korciszewo dostał w r. 1418 od Władysława Jagiełły bp poznański Andrzej Łaskarszewic z Gosławic; M. Kubiak, *Z dziejów Łaskarszowa 1418–1864*, „Rocznik Mazowiecki”, 4, 1972, s. 370.

Do kapituły katedralnej w Krakowie należała w woj. sandomierskim tylko jedna wieś Dzierżąna w pow. wiślickim³³. Według Długoszewej hierarchii kolegiat małopolskich drugie miejsce po krakowskiej zajmowała kolegiata sandomierska, której dobra znajdowały się przede wszystkim w pow. sandomierskim (Andrzychowice, Bożydar, Dwiekozy, Kunice, Marszów, Mistrzowice, Motycze, Obojna, Piekary, Świątniki, Turbia, Zajączkowice, Zarzykowice oraz części we wsiach Prusinowice, Ruszcza i Ubnin) oraz w pow. wiślickim (części we wsiach Chotel Zielony i Wawrowice), radomskim (Świerże Wielkie) i w najdalej od Sandomierza położonym pow. opoczyńskim (miasto Żarnów oraz wsie Siedlec i Zdziszowice). Ogółem do kapituły sandomierskiej należało 1 miasto, 16 wsi i 5 części wsi (w tym część Ubnina – do wikariuszy tej kolegiaty)³⁴. Mansjonarze przy kolegiacie sandomierskiej mieli 2 wsie w pow. sandomierskim (Gojców i Okalinę). Do kolegiaty wiślickiej należała tylko jedna cała wieś Oględówek oraz folwark na przedmieściu wiślickim zwanym Kuchary i części w 3 wsiach: Siedlce, Chotel Czerwony i Pęczelice, wszystkie w pow. wiślickim. W czasach Długosza do kolegiaty wiślickiej należała jeszcze wieś Mistrzowice³⁵, która w nieznanach okolicznościach przeszła w ręce szlacheckie. Na pewne trudności natrafiłszy przy ustalaniu dóbr należących do zamożnej kolegiaty kieleckiej. Po przebadaniu sprawy okazało się, że prepozyt i prebendarusze tej kolegiaty czerpali swe dochody głównie z dziesięcin. Do ich dóbr ziemskich należało tylko 5 wsi: Brzechów, Szydłówek i Zagórze w pow. chęcińskim³⁶, Żydówek w pow. wiślickim i Grabków w pow. sandomierskim. Pozostałe kolegiaty miały skromne uposażenia ziemskie. Do skalbmierskiej położonej za Nidą, już w woj. krakowskim, należały 2 wsie całe: Kujawki i Zamoście oraz część wsi Kwaszyn (pow. wiślicki). Do opatowskiej – wieś Marcinkowice oraz część wsi Jurkowice w pow. sandomierskim. Do tarnowskiej wieś Dąbrowa i Łukowa oraz część we wsi Biała. Wreszcie w tej grupie uposażeń kościelnych do kolegiaty św. Jerzego na zamku krakowskim należała wieś Janczyce w par. Baczowice pow. sandomierskiego³⁷, zaś do kolegiaty kurzelowskiej Jeżowice i Ciemiętniki.

W Małopolsce znajdowało się kilkanaście starszych i nowszych fundacji klasztornych, z których część (m.in. Św. Krzyż, Sieciechów, Wąchock, Sulejów i Pokrzywnica) miała swe macierzyste opactwa w woj. sandomierskim. Inne stare klasztory, położone w woj. krakowskim (m.in. Tyniec, Jędrzejów, Miechów), także miały część swych dóbr ziemskich w woj. sandomierskim.

Według liczby miejscowości pierwsze miejsce pod tym względem zajmowało opactwo cystersów w Wąchocku, położone niemal w środku lewobrzeżnego obszaru województwa, między kluczami dóbr biskupstwa krakowskiego – ilżeckim i kieleckim. W końcowych latach XVI w. do opactwa wąchockiego należało: 3 miasta (Wąchock, Waśniów³⁸, Wierzbica), 34 wsie i część jednej wsi oraz 6 osad przemysłowych (rudny, młynny). Razem 43 osiedla i część wsi. Drugim pod względem zamożności, położonym także w środkowej części lewobrzeżnego obszaru województwa było opactwo benedyktynów świętokrzyskich. Należało do niego 1 miasto (Słup Nowa), 27 wsi, części w 5 innych wsiach, ruda i folwark oraz sam klasztor świętokrzyski na Łysej Górze: razem 31 osiedli i 5 ich części rozmieszczonych w pow. radomskim i sandomierskim. Do cystersów koprzywnickich należało miasto i opactwo (Pokrzywnica – Koprzywnica)³⁹, 25 wsi i części w trzech innych wsiach

³³ W tabeli Pawińskiego (po s. 70 wstępu) 6 wsi w pow. wiślickim, należące do kapituły krakowskiej to pomyłka. Zestawiamy tu łącznie dobra kapituł katedralnych i kolegiat, nie uwzględniając ich rozbięcia na prebendy; podobnie łącznie traktujemy posiadłości opatów i konwentów klasztornych.

³⁴ Małopolska XVI, s. 182 i tabela, wg rejestru poborowego z r. 1578 „Kunice, rev. archidiaconi Vilnensi[s]”, w rzeczywistości wieś ta w par. Wojciechowice należała do dóbr kolegiaty sandomierskiej (prebenda kunicka), Długosz LB, I, s. 356; LR, s. 387. W XV w. do wikariuszów kolegiaty sandomierskiej należała 3 łanowa wieś Dziwków w par. Goźlice (Długosz LB, I, s. 367 n.), w drugiej poł. XVI w. była ona już w posiadaniu Ossolińskich (Małopolska XVI, s. 173), a pod koniec tego stulecia Zbigniew Ossoliński wyprawował tę wieś ostatecznie na swą własność: „skończyłem prawo z księżą sandomirską, którzy na Dziwkowie pretendebant swoje dziedzictwo”, *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego*, s. 8.

³⁵ Długosz LB, I, s. 404.

³⁶ Wicedziekan kielecki miał w pierwszej połowie XVI w. w Mojczy (pow. chęciński) 3 łany, a bp krakowski – 1 łan (Małopolska XVI, s. 584); wg rejestru z r. 1573 wieś ta była w rękach bpa (ib., s. 277); w XVIII w. należała do wikariuszy kolegiaty kieleckiej. Dla schyłku XVI w. przyjęliśmy więc, że należała ona do bpa krakowskiego, choć mógł on ją trzymać częściowo jako dzierżawę.

³⁷ Wieś tę, wg rejestru poborowego z r. 1578 (Małopolska XVI, s. 189) własność „rev. Wolski canonici Cracovien.”, Pawiński (tabela po s. 70 wstępu) oznaczył mylnie jako należącą do kapituły krakowskiej.

³⁸ Waśniów i Jeżów nabyte w r. 1422 od kanoników regularnych w Trzemesznie (wg Długosza LB, III, s. 412, mylnie – w Czerwińsku) w zamian za klucz posiadłości klasztoru wąchockiego w ziemi łączyskiej. Zob. M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku*, Kraków 1930, s. 65.

³⁹ Zmienna forma nazwy w XVI–XVII w., zob. s. 116.

Własność kościelna w końcu XVI w.

Właściciel	Liczba osiedli					Uwagi
	miast		klasztorów i zamków	innych osad ^a		
	całych	części		całych	części	
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	2			8		klucz kurzelowski w pow. chełmińskim; m. Łęgonice nad Pilicą
Biskupstwo krakowskie	6			150	9	miasta: Bodzęcin, Daleszyce, Hża, Jastrząb, Kielce, Kunów
Biskupstwo kujawskie	1			25	1	klucz łagowski w pow. sandomierskim i smardzewicki w pow. opoczyńskim
Biskupstwo poznańskie	1			3	1	m. Łaskarzew
Kapituła krakowska				1		w. Dzierżązna w pow. wiślickim
Kolegiata sandomierska	1			16	5	m. Żarnów i 2 wsie w pow. opoczyńskim, w archidiecezji gnieźnieńskiej
Mansjonarze przy kolegiacie sandomierskiej				2		
Kolegiata wiślicka				1	4	druga część w. Siedlec należała do m. Wiślica
Kolegiata kielecka				5		
Kolegiata skałbierska				2	1	
Kolegiata opatowska				1	1	
Kolegiata tarnowska				2	1	
Kolegiata kurzelowska				2		
Kolegiata św. Jerzego na zamku krakowskim				1		w. Janczyce w pow. sandomierskim, nadana przez biskupa kujawskiego Macieja w r. 1351
Opactwo wąchockie	3			40	1	miasta: Wąchock, Wierzbica, Waśniów w pow. sandomierskim i radomskim
Opactwo świętokrzyskie	1		1	29	5	m. Słup Nowa; wsie: Braciejowice i Zakrzew w za-wiślańskiej części woj. sandomierskiego
Opactwo koprzywnickie	1		1	25	3	m. Koprzywnica (Pokrzywnica)
Opactwo sieciechowskie	1		1	24		
Opactwo tynieckie	4		1	15	5	miasta: Brzostek, Kołaczyce, Tuchów w pow. pilzneńskim, Opatowiec w pow. wiślickim; zamek Golez z folwarkiem w pow. pilzneńskim
Opactwo sulejowskie		1	1	9	3	klasztor sulejowski na prawym brzegu Pilicy w pow. opoczyńskim; część m. Skrzynna w pow. radomskim
Opactwo jędrzejowskie				11		
Klasztor miechowski	1			6	1	m. Skarzyszów w pow. radomskim
Klasztor klarysek w Krakowie	1			8	3	m. Zawichost; przedmieście Dziurów pod Zawichostem, tworzące osobne osiedle
Klasztor norbertanek w Busku	1			9		
Dominikanie sandomierscy				2		
Paulini bezowscy				4		
Paulini pińczowscy				1		w. Podłęże w pow. wiślickim
Duchacy sandomierscy				2	1	
Klasztor bernardyński św. Katarzyny			1			klasztor w pow. sandomierskim
Jezuici krakowscy				1		
Szpital w Opocznie				1		
Kościół parafialne		1		18	12	część m. Skrzynna – własność plebana skrzyńskiego
Razem	24	2	6	424	57	

^a Są to wsie oraz osady przemysłowe, przedmieścia, folwarki, jeśli miały własną nazwę.

w pow. sandomierskim i pilźnieńskim. Stare, niegdyś bogato uposażone opactwo benedyktynów w Sieciechowie nad Wisłą, w końcu XVI w. miało 1 miasto (Sieciechów), położoną w pobliżu osadę klasztorną i 22 wsie oraz 2 osady przemysłowe (ruda, młyn). Opactwo cystersów w Sulejowie, którego klasztor znajdował się na prawym brzegu Pilicy w woj. sandomierskim, miało większość swych dóbr w woj. łęczyckim (klucz bałdrzychowski) i na Kujawach. W woj. sandomierskim do cystersów sulejowskich należało w pow. opoczyńskim i radomskim, prócz osady klasztornej, 1/2 miasta Skrzynna⁴⁰, 8 wsi, części w 3 wsiach i 1 młyn. Do benedyktynów tynieckich należały 4 miasta (Opatowiec w pow. wiślickim, Brzostek, Kołaczyce, Tuchów w pilźnieńskim), 11 wsi i 4 części wsi, 1 folwark i 1 zamek z folwarkiem w pow. pilźnieńskim (Golesz) oraz 3 wsie i 1 część w pow. wiślickim. Opactwo jędrzejowskie miało w woj. sandomierskim 11 osiedli, w tym 2 kuźnice – w pow. chęcińskim i wiślickim. Do klasztoru bożogrobców miechowskich należało w pow. radomskim miasto Skaryszew oraz wsie Dzierzkówek, Sławno i Twarogowa Wola, w pow. wiślickim – Gotartowice i Stawiany oraz część Chomętowa, zaś w pow. sandomierskim – Jadowniki; łącznie 1 miasto, 6 wsi i jedna część wsi. Klasztor św. Andrzeja klarysek krakowskich miał znaczną część swego uposażenia ziemskiego na pograniczu woj. sandomierskiego i lubelskiego, w odległym od Krakowa kluczu zawichojskim⁴¹. W naszym województwie należały do tego klasztoru miasto Zawichost z przedmieściem, 7 całych wsi oraz części w 3 wsiach w pow. sandomierskim, chęcińskim i wiślickim. Klasztor norbertanek w Busku posiadał 1 miasto (Busk) oraz 9 wsi w pow. wiślickim i radomskim. Z pomniejszych domów zakonnych w woj. sandomierskim paulini z Beszowej mieli 3 wsie (Beszowa, Beszówka i Bedłowa) w pow. wiślickim oraz Bystramowice w pow. sandomierskim; paulini pińczowscy – wieś Podłęże pod Pińczowem; szpitalnicy św. Ducha w Sandomierzu (duchacy) – 2 wsie (Głazów i Wieprzki) oraz część Obrazowa w pow. sandomierskim; dominikanie sandomierscy – Suchorzów i Gołębice pod stolicą województwa; natomiast do bernardynów ze Św. Katarzyny należał tylko położony tam klasztor. Interesujące, że do końca XVI w. jezuita uzyskali w woj. sandomierskim zaledwie jedną drobną wioskę: dom nowicjatu w Krakowie otrzymał Przeclawkę w pow. wiślickim, z daru Anny z Lipnika Komarnickiej, wdowy po Aukcie Ligęzie, kasztelanie czechowskim⁴².

Listę dóbr należących do instytucji kościelnych wypada uzupełnić informacją o wsiach lub ich znaczniejszych częściach, które stanowiły własność niektórych kościołów parafialnych. W woj. sandomierskim do takich uposażeń plebańskich należało część miasta Skrzynna, 18 całych wsi oraz części w 12 wsiach; do miejskiego zaś szpitala św. Ducha w Opocznie należała 1 wieś.

Nie uwzględniliśmy natomiast na mapie i w zestawieniach typowych uposażeń kościołów parafialnych (predium, kilka gospodarstw kmiecych lub zagrodniczych, karczma). Pominąć też wypadało, że względu na stopień generalizacji mapy, pojedyncze gospodarstwa kmiecy lub zagrodnicze, czy karczmy należące do instytucji kościelnych we wsiach szlacheckich. W osiedlach, których części należały jednocześnie do własności królewskiej, duchownej, szlacheckiej (lub miejskiej) ukazano tylko dwa rodzaje własności pomijając najmniejszą. W miastach nie zaznaczono własności królewskiej, kościelnej i szlacheckiej, nie podlegającej prawu miejskiemu.

Ogółem w woj. sandomierskim w posiadaniu duchowieństwa świeckiego i zakonnego było w końcowych latach XVI w. 25 miast, 424 całych wsi, osad przemysłowych i samodzielnych folwarków, 57 części wsi, 1 zamek z folwarkiem i 5 klasztorów, tworzących wyodrębnione skupiska osadnicze, co razem w stosunku do 3059 osad w województwie stanowiło prawie 16%.

S z l a c h e c k i e d o b r a z i e m s k i e, oznaczone na mapie głównej punktowo, na załącznikowej – płaszczyznowo, zdecydowanie przeważały nad pozostałymi, co zresztą było zjawiskiem powszechnym w całej ówczesnej Polsce.

W stosunku do innych kategorii własnościowych (królewska, kościelna) według liczb osiedli własność szlachecka w woj. sandomierskim wynosiła ok. 73%, czyli prawie 3/4 wszystkich osiedli.

⁴⁰ Druga połowa Skrzynna należała do proboszcza skrzyńskiego.

⁴¹ Pierwotnie mniszki tej reguły miały swą siedzibę w Zawichoście, lecz wskutek najazdów tatarskich zostały przeniesione po r. 1257 w bezpieczniejsze miejsce do Skały (Grodziska) pod Krakowem, KD Młp., I, nr 63, później zaś, ok. r. 1318, do Krakowa, gdzie umieszczone zostały przy kościele św. Andrzeja, skąd kanonicy przenieśli się do kościoła św. Idziego pod Wawelem, Z. Kozłowska-Budkowa, *Z dziejów kolegiaty św. Andrzeja w Krakowie*, „Studia Hist.”, 10, 1967, s. 23–27.

⁴² W r. 1585, S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, 1, Kraków 1905, s. 462; ASK, I 7, s. 70. Połowę wsi Uście przy ujściu Dunajca do Wisły z daru Gabriela Tęczyńskiego otrzymali jezuita w r. 1621. Od tego czasu miejscowość ta przyjęła nazwę Uście Jezuickie.

Związłą charakterystykę dóbr ziemskich w Polsce XVI w. w ujęciu statystyczno-geograficznym podał przed 90 laty A. Pawiński, przy czym do tomów III i IV wydanych przezeń rejestrów poborowych, obejmujących Małopolskę, dołączył szczegółowy wykaz właścicieli dóbr szlacheckich (dla woj. sandomierskiego, wstęp, s. 157 – 201) z zaznaczeniem należących do nich liczby wsi i osad położonych w poszczególnych powiatach województwa. Skłoniło to nas, także z innych powodów (o czym w dalszej części tekstu) do opracowania dodatkowej mapy, na której przedstawiono powierzchniowo rozmieszczenie terytorialne i wielkość dóbr ziemskich należących do poszczególnych kategorii własnościowych. Dlatego uzupełniając Pawińskiego lub prostując jego błędy, ograniczamy się do wyjaśnienia kilku spraw najistotniejszych, jakie wystąpiły w trakcie kartograficznego opracowania szlacheckiej własności ziemskiej.

Zaczynając od dóbr największych, możemy potwierdzić ustaloną opinię, że w Małopolsce, w szczególności w woj. sandomierskim było ich niemało. Ale do ustalenia, które i imiennie czyje majątki ziemskie należałyby zaliczyć do dóbr latyfundialnych, rejestry poborowe, jak zauważył świetny znawca polskiej genealogii szlacheckiej W. Dworzaczek, nie stanowią jednak wystarczającej podstawy źródłowej: „Rejestry podatkowe z zasady nie wymieniają wsi pustych, ograniczając się jedynie do wyliczenia opustoszałych łańców we wsiach osiadłych. Co gorsza, bardzo często przemilczają nazwiska właścicieli [...]. Ponadto w niejednym wypadku zamiast właścicieli wymienieni zostali posiadacze, a już niemal z reguły postępowano tak z wdowami trzymającymi dobra męzowskie tytułem oprawy czy dożywocia. Wszystko to sprawia, iż obraz uzyskany jedynie na podstawie rejestrów podatkowych bywa daleki od rzeczywistości. Pamiętajmy ponadto, iż da się odtworzyć jedynie przekrojowo, tylko dla tych lat, dla których dochowały się wykazy o bogatszym materiale nazwiskowym, a takich jest niestety mało [...]. Zasadniczego zrębu informacji [konkluduje słusznie Dworzaczek] należy szukać gdzie indziej, a mianowicie w aktach grodzkich [...] działach rodzinnych, sprawy dotyczące się oprawy żon ale między jednym i drugim działem upływały lata, wypełnione transakcjami powiększającymi lub uszczuplającymi fortunę”⁴³. Przypomnijmy tu jeszcze to, cośmy powiedzieli przy klasyfikacji dóbr ziemskich w komentarzu do mapy Mazowsza, stwierdzając lapidarnie, że wieś wsi nierówna⁴⁴. Oznacza to, że o realnej wartości dóbr ziemskich, a więc i o zamożności ich właścicieli decydowała nie liczba posiadanych wsi, lecz ich położenie (gleby), rozmiary (liczba łańców uprawnych), zasiedlenie (liczba kmieci) tudzież różne elementy gospodarcze (folwarki, młyny, folusze, kuźnice, karczmy, lasy).

Jeśli idzie o najważniejszy składnik wymienionych elementów służących za podstawę do oceny wartości dóbr ziemskich – liczbę łańców podległych opodatkowaniu (w skali ogólnopolskiej łańcowe, jak wówczas mówiono i pisano, „było małe i niesprawiedliwe”), musimy tu odnotować jeszcze jeden mankament dotyczący woj. sandomierskiego, mianowicie brak rejestrów poborowych z r. 1563, w którym, na podstawie konstytucji z tego roku po raz pierwszy zaczęto wybierać łańcowe nie według starych kwitów, jak od wielu lat praktykowano, lecz na podstawie stwierdzenia stanu posiadłości, potwierdzonego „przysięgą dla sprawiedliwego poboru”⁴⁵. Sądzić można, że zaginięcie tych cennych rejestrów podatkowych woj. sandomierskiego chyba nie było przypadkowe, skoro dodam, że (1) podatek łańcowy wybrany według zreformowanych podstaw w sąsiednim woj. krakowskim objął ok. 60% więcej łańców niż w latach poprzednich; (2) na zjeździe Małopolan w Sandomierzu odbytym w tymże roku z poduszczenia dwóch najwyższych dygnitarzy tego województwa – wojewody i kasztelana sandomierskich – doszło do rozruchów szlachty, która gwałtownie protestowała przeciwko tej reformie podatkowej⁴⁶.

To, co powiedziano o braku szerszych podstaw źródłowych do przedstawienia pełnego obrazu własności szlacheckiej w woj. sandomierskim prowadzi do następującego wniosku: Nawet przy ogromnym wysiłku zmierzającym do powiększenia materiałów źródłowych (kwerendy w różnego typu zbiorach archiwalnych) uzyskane wyniki będą przygodne, w dodatku nie wystarczające. Nie

⁴³ W. Dworzaczek, *Wielkopolska reprezentacja sejmowa w latach 1572–1655*, „Roczniki Hist.,” XXIII, 1957, s. 283.

⁴⁴ AHP Mazowsze, s. 99. Na fakt ten wcześniej zwrócił także uwagę Dworzaczek, o.c., s. 281.

⁴⁵ W. Pałucki, *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1562/63 r.* [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 301–313, cyt. ze s. 309 za rkpsm Biblioteki Czartoryskich, nr 1604: „Sejm piotrkowski Anni 1562/63 i co przed nim półtora lata toczyło się”. Por. W. Pałucki, *Uniwersały poborowe z 1563 r.*, KHKM 14, 1966, s. 519–533.

⁴⁶ Pałucki, *Reformy*, s. 307: „res spectabat ad tumultum”.

zastąpią bowiem materiałów, których dostarczają księgi sądowe, a te dla woj. sandomierskiego, z wyjątkiem pilźnieńskich, jak wiadomo uległy zniszczeniu. Pod tym względem w lepszej sytuacji znajdują się sąsiadujące z Sandomierskiem województwa: krakowskie i lubelskie.

Z tych względów można by było (tak jak dotąd postępowaliśmy w tej serii AHP) poprzestać na mapie głównej, na której własność ziemską została oznaczona punktowo. Rozważywszy jednak zapotrzebowanie naukowo-badawcze tudzież pożytek, jaki daje przestrzenne przedstawienie stosunków własnościowych, do tego tomu AHP dodano mapę przedstawiającą płaszczynowo własność ziemską w woj. sandomierskim, opracowaną na podstawie rejestrów poborowych z lat 1569 – 1581.

Na mapie tej (jej treść i metodę opracowania przedstawiono w innym miejscu komentarza) zasięgi terytorialne poszczególnych kategorii własnościowych są z wielkim przybliżeniem zgodne ze stanem rzeczywistym, jaki istniał w tym krótkim dwunastoleciu. Wewnętrzna struktura własnościowa dóbr należących do szlachty (duża, średnia czy drobna własność) nie była natomiast stabilna, ulegała bowiem ciągłym zmianom. Można nawet mówić o powiększaniu, a nie kurczeniu się ogólnej masy dóbr należących do szlachty przeważnie kosztem dóbr królewskich⁴⁷, mimo że te ostatnie w wyniku przeprowadzonej w r. 1563 egzekucji dóbr zostały szczegółowo opisane w kolejnych lustracjach XVI i XVII w. Przyrost dóbr należących do Kościoła w drugiej połowie XVI w. był raczej skromny, uzyskiwany przez kupno lub darowizny. Okres większych nadań książęcych czy królewskich, a także rycerskich na rzecz Kościoła należał już do przeszłości. Ostro przebiegający w Małopolsce, szczególnie zaś w woj. sandomierskim, ruch reformacyjny oraz uchwały zabraniające alienacji dóbr w ręce duchowieństwa sprowadził te nadania do minimum.

Zachodziły też wypadki odwrotne, przejść dóbr kościelnych w ręce szlachty. Na przykład w r. 1525 klucz dóbr Kochów (6 wsi) w ziemi stężyckiej należący do kanoników regularnych w Czerwińsku na Mazowszu został sprzedany Feliksowi Zielonce⁴⁸. Wcześniej, w r. 1514, w podobnych okolicznościach dobra opatowskie (biskupów lubuskich) przeszły w ręce Szydłowickich⁴⁹.

Powstawanie i wzrost wielkiej, latyfundiальной własności ziemskiej, jak wskazaliśmy na przykładach zaczerpniętych ze stosunków mazowieckich, pozostawały także w ścisłym związku ze sprawowanymi przez ich posiadaczy dochodowymi urzędami państwowymi. Dostrzegł to już Pawiński na materiale małopolskim, stwierdzając o wielkiej własności szlacheckiej, że „chodziła ona zwykle w parze z najwyższymi dostojeństwami”⁵⁰. One bowiem, jeśli zaopatrzone je bogatymi starostwami, co było niemal regułą, zwłaszcza jeśli takie królewszczyzny leżały w sąsiedztwie dóbr dziedzicznych dygnitarza, dosłownie i w przenośni poszerzały obszar dóbr latyfundiálních, tudzież ich dochodowość.

W woj. sandomierskim spotykamy liczne przykłady potwierdzające ten stan rzeczy. Pomijając majątności leżące poza woj. sandomierskim, Tarnowscy mieli dobra dziedziczne otoczone królewskimi, zaś w 3 wsiach królewskich własne części⁵¹. Długo też trzymali w swych rękach bogate starostwo sandomierskie⁵². Wojewoda krakowski, Piotr Zborowski, oprócz wielu dziedzicznych całych i części wsi, trzymał w „sumach starych” zwolnione od lustracji i kwarty starostwo stopnickie⁵³. Jego brat Andrzej, marszałek nadworny koronny, trzymał bogate starostwo radomskie do r. 1588, w którym „ob rebelionem” został tego starostwa pozbawiony⁵⁴, zaś trzeci z braci, Mikołaj – starostwo szydłowskie. Wojewoda podolski, hetman w. koronny Mikołaj Mielecki, zm. w r. 1588, trzymał starostwo sandomierskie i korczyńskie, a wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski – starostwo stężyckie. Wreszcie, wymieniając tylko znaczniejszych, wojewoda sandomierski Zbigniew Ossoliński, który rozpoczął na większą skalę budowę magnackiej fortuny swej rodziny, na przełomie XVI – XVII w. wsparł tę budowę utrzymanymi w woj. sandomierskim starostwami stopnickim i korczyńskim.

⁴⁷ Zob. s. 88 – 90.

⁴⁸ MRPS, IV, nr 14186.

⁴⁹ Zob. przyp. 28.

⁵⁰ Małopolska XVI, wstęp, s. 90.

⁵¹ Jaślany, Sobów i Grębów w pow. sandomierskim.

⁵² Po hetmanie Janie Tarnowskim, którego w r. 1550 zmuszono do rezygnacji z tego starostwa utrzymanego wbrew ustawie z r. 1478, otrzymał je syn hetmana Jan Krzysztof kasztelan wojnicki, zmarły w r. 1567.

⁵³ A. Pawiński na podstawie rejestru poborowego pow. wiślickiego z r. 1579, w którym wieś koło Stobnicy wymieniono jako własność „mgci palatini Cracoviensis” (Małopolska XVI, s. 223 n.), mylnie sądził, że klucz stopnicki należał do dóbr dziedzicznych Piotra Zborowskiego (wstęp, s. 95).

⁵⁴ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 180.

Dobra zaś wymierających magnackich rodzin woj. sandomierskiego: Kurozwęckich, Szydłowickich czy później Tęczyńskich nie rozpadały się, lecz z rąk wdów lub córek, jako wiana, przechodziły na ich także bogatych mężów, niekiedy pochodzących z ziem bardzo odległych od sandomierskiej: dobra szydłowiecko-ćmielowskie do Radziwiłłów z Litwy; tarnowskie do Konstantego Ostrogskiego z Wołynia, co dało podstawę jego synowi Jerzemu do osiągnięcia kasztelanii krakowskiej; wreszcie do Andrzeja Leszczyńskiego z Wielkopolski – klucz baranowski nad Wisłą w woj. sandomierskim, gdzie wznosił on wspólną rezydencję magnacką.

W grupie wielkiej, magnackiej własności oddzielne miejsce zajmowała fortuna Myszkowskich, którą w woj. sandomierskim ugruntował biskup krakowski Piotr Myszkowski przez wykupienie dóbr chroberskich⁵⁵, następnie pińczowskich, wreszcie szanieckich (wszystkie w pow. wiślickim). Rejestry poborowe nie mają wyraźnych wskazówek o właścicielach tych dóbr; wprowadzają nawet, jak nadmieniono wyżej, w błąd czytelnika zapisem: „Chroberz rndi episcopi Cracoviensi”⁵⁶. Wystarczy jednak tu dodać, że spadkobiercy (bratankowie) Piotra Myszkowskiego w końcu XVI w. utworzyli pierwszą w Małopolsce ordynację, o której mówiono: „kto ma Chroberz, Książ i Szaniec, może pójść z królową w taniec”.

Dobra szlachty średniozamożnej (jedna do kilku wsi) były w woj. sandomierskim najliczniejsze. Znaczny też był tam odsetek szlachty siedzącej na częściach wsi, kilku łanach, a nawet częściach łanu. Takie drobne działki należały do szlachty zwanej częstkową, do niedawna błędnie zaliczanej do szlachty folwarcznej⁵⁷. Wreszcie w skali wojewódzkiej nieznaczny (1,3%), wyższy w skali dwóch powiatów (wiślickiego i sandomierskiego), gdzie jej było najwięcej, stanowiła własność bezkmiecej szlachty zagrodowej. Razem w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. rejestry poborowe wymieniły ok. 40 takich wsi⁵⁸. Wcześniej zapewne było ich więcej, lecz wykupione przechodziły do rąk szlachty zamożniejszej. Przykładowo w Łagiewnikach w par. Chmielnik pow. wiślickiego w r. 1538⁵⁹ siedziało jeszcze 7 ubogich zagrodowców, ale już w r. 1577 wieś ta w całości należała do Jana Oleśnickiego⁶⁰. Inna zaś wieś Mietel w tymże powiecie w r. 1538 miała 16 części należących do szlachty zagrodowej, wśród których spotykamy takie charakterystyczne dla niej nazwiska lub przezwiska: Pikorak, Gałka, Dziwisz, Kiwiorek, Donat, Krystek i in.⁶¹

Najbardziej jednak interesująca w tej najuboższej grupie własności szlacheckiej jest wieś Czechów w par. Kije, pow. wiślickiego, jeszcze w drugiej połowie XVI w. zamieszkała przez 14 takich szlachciców. Pod tym względem stanowi ona wyjątek nie tylko w skali tego województwa, lecz w całej ówczesnej Polsce. Czechów bowiem był grodem kasztelańskim⁶². Część tej wsi (2 1/2 łana) należała do uposażenia kasztelanów czechowskich aż do schyłku dawnej Rzeczypospolitej. Reszta była w posiadaniu ubogich zagrodowców, wywodzących się zapewne z wczesnośredniowiecznych grodzian (castrenses), którzy później znaleźli się w grupie włodyków. Jako całkiem uboga szlachta bezkmieca przetrwali oni w swej grodowo-kasztelańskiej wsi dość długo, skoro w drugiej połowie XVII w. do rejestrów pogłównego generalnego wpisano jeszcze 10 części należących do różnych w tej wsi podatników⁶³.

Ostatnią, najmniejszą grupą własności ziemskiej w woj. sandomierskim były w s i e formalnie królewskie (ich mieszkańcy mieli prawo w sprawach spornych odwoływać się do sądu referendars-

⁵⁵ Za Chroberz wraz z Kozubowem, Michałowem, Bralczyńcem, Wojsławicami, Wolą Chroberską, Zawarzą, Zagórzycami, Sadkiem, Zagajowem, Skrzypniowem, Zakrzewem, Młodzawami, Ocioskami i Mozgawą, P. Myszkowski w r. 1580 zapłacił kasztelanowi radomskiemu Stanisławowi Tarnowskiemu 182 000 florenów; A. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. I, Poznań 1947, s. 186. Akt kupna oblatowany w księgach grodzkich sieradzkich formalnie w r. 1580 (*Codex Myszkovianae ordinationis diplomaticus*, opr. G. Labuda, Chroberz, 1940, maszynopis w Bibliotece PAN, Kraków, nr 5637, s. 183, nr 70); w posiadanie tych dóbr wszedł P. Myszkowski co najmniej rok wcześniej, skoro w księgach poborowych z r. 1579 (Małopolska XVI, s. 218) łanowe z dóbr chroberskich płacił już biskup krakowski (P. Myszkowski).

⁵⁶ Zob. przyp. 29.

⁵⁷ Por. AHP Mazowsze, s. 100 n.

⁵⁸ Wykaz obejmujący 39 takich wsi w woj. sandomierskim zamieścił Pawiński (Małopolska XVI, wstęp, s. 202); por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 78.

⁵⁹ ASK, I, 9, f. 18.

⁶⁰ Małopolska XVI, s. 222.

⁶¹ ASK, I, 9, f. 18.

⁶² Sam gród leżał 2 km na zachód od wsi Czechowa, w rozwidleniu rz. Nidy, W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964.

⁶³ Ibidem, s. 116–120.

kiego), faktycznie będące w całkowitym prawnym i gospodarczym władaniu miast królewskich. W woj. sandomierskim było takich wsi 18 oraz części w 2 wsiach. Jedenaście wsi należało do Sandomierza, w tym 8 nazywanych przedmieściami (które określamy jako przedmieścia dalsze) oraz 3 wsie wójtowskie (wykupione przez miasto na początku XVI w.). Były to wsie-przedmieścia: Chwałki, Gierlachów, Gołębice, Kobierniki, Nabrzezie, Rzeczycza Sucha, Strochcice i Suchorzów; wsie wójtowskie: Ocinek, Radoszki i Wysiadłów⁶⁴. Trzy wsie: Dzierzków, Gołębiów i Wolę Gołębiowską, zwrócono Radomiowi w czasie rewizji nadań w r. 1563, jedna (Gorysławice) i części w dwóch (Siedlec i Kobylniki) należały do Wiślicy, dwie wsie (Gorzałków i Wola Opoczyńska) – do Opoczna oraz jedna (Polikno) – do Chęcin. Tylko jedna wieś, mianowicie Rżyska, była własnością prywatnego miasta Żochowa w pow. pilźnieńskim.

⁶⁴ Zob. też rozdział K. Pacuskiego o planie Sandomierza, s. 129.

4. MAPA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Mapa własności ziemskiej w woj. sandomierskim (1:500 000) przedstawia podział ziemi między trzy podstawowe grupy właścicieli: króla, instytucje kościelne i szlachtę (patrz mapa 5). Ze względu na skalę mapy nie wyodrębniliśmy terenów należących do miast (własności mieszczańskiej) i wsi miejskich¹, traktując je – ze względu na zwierzchnictwo dominialne – jako element wielkiej własności ziemskiej. Generalizacja obrazu kartograficznego wymusiła także pominięcie niewielkich enklaw jednego typu własności w kompleksie dóbr innej z wyróżnionych trzech kategorii własnościowych; dotyczy to przede wszystkim wsi, w których występowała własność różnych rodzajów; uwzględniono wówczas jedynie ten typ, który przeważał. Ponieważ sytuacje takie występowały zgoła wyjątkowo, więc błąd spowodowany tym uproszczeniem nie przekracza rzędu wielkości błędu wynikającego z dokładności pomiarów.

Na tle całości osadnictwa, przedstawionego ślepyimi punktami, wyróżniliśmy imiennie miasta, a w królewstwach – miejscowości stanowiące ośrodki starostw i ważniejszych tenut. W pozostałych typach własności zaznaczyliśmy, w miarę możliwości określonych skalą mapy, ośrodki większych kompleksów majątkowych.

Rozmieszczenie wielkiej własności na obszarze Małopolski badał A. Pawiński na podstawie rejestrów poboru XVI w.; zasłużony wydawca opisał przebieg granic największych kluczy własnościowych, podając w przybliżeniu ich rozległość². Publikowana mapa własności ziemskiej, do której opracowania wykorzystano materiały poszerzonej kwerendy źródłowej, przeprowadzonej do badań nad mapą woj. sandomierskiego, uściśla wyniki badań Pawińskiego w zakresie własności duchowieństwa oraz królewskiej, natomiast przy rekonstrukcji większej własności magnackiej i szlacheckiej, wykazującej dużą płynność w stanie posiadania, ograniczyliśmy się do uwzględnienia danych bliskich chronologicznie opublikowanym przez Pawińskiego rejestrom poboru (pochodzą one z lat 1569–1581), przyjmując umownie dla obrazu kartograficznego *p r z e k r ó j l a t s i e d e m d z i e s i ą t y c h X V I w.*

Ze względu na to, iż mapa w skali 1:500 000 może pomieścić dane dotyczące tylko *n a j w i ę k s z y c h k l u c z y w ł a s n o ś c i o w y c h*, wydaje się, że bez większego błędu mogliśmy pokusić się o ich pokazanie na obszarze woj. sandomierskiego na podstawie wspomnianych spisów. Taka wersja mapy pozwoliła nieco wzbogacić zakres informacji o stanie własności w Sandomierskiem w porównaniu z jej przedstawieniem dla Mazowsza w XVI w.³, a zarazem, jak sądzimy, uniknąć niebezpieczeństwa związanego z ciągle dyskutowaną metodą badań nad strukturą własności ziemskiej w Polsce XVI w., a to m.in. przez ściśle określenie przekroju chronologicznego.

Granice dóbr zostały opracowane w skali 1:100 000, wielkość ich pomierzono planimetrem również w tej skali. Mapa została opracowana na mechanicznie zmniejszonym podkładzie w podziałce 1:400 000, a następnie doprowadzona do skali wydawniczej 1:500 000.

Cezura wielkości określająca „wielkie dobra ziemskie” jest umowna. Uwzględniliśmy *d o b r a* należące do jednego właściciela, *l i c z ą c e c o n a j m n i e j 1 0 w s i* (lub odpowiednio

¹ O wsiach miejskich w woj. sandomierskim w XVI w. zob. s. 97 n., uwagi W. Pałuckiego.

² Małopolska XVI, wstęp, s. 62–99.

³ Na mapie rozmieszczenia własności ziemskiej na Mazowszu w drugiej połowie XVI w. (AHP Mazowsze, s. 98) zaznaczyliśmy tylko ogólnie podział na własność królewską, kościelną i szlachecką. W wyniku nie uwzględnienia korekty w legendzie tej mapy zostały przedstawione wartości liczbowe dotyczące procentowego udziału własności królewskiej i kościelnej; powinno być: własność królewska – 20%, kościelna – 14%, szlachecka – 66%.

większej liczby ich części) a l b o 5 0 ł a n ó w k m i e c y c h, opierając się na wynikach badań różnych autorów, zajmujących się rekonstrukcją stanu własności w Polsce XVI–XVII w.⁴

Własność królewską i kościelną w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. scharakteryzował szczegółowo W. Pałucki w poprzednim rozdziale. Na mapie pokazaliśmy wszystkie dobra królewskie, natomiast dążąc do uchwycenia jedynie większych kompleksów własnościowych w naszym województwie, nie wyodrębniliśmy takich dóbr instytucji kościelnych, których wielkość nie osiągnęła przyjętej przez nas granicy, choćby instytucje te miały poza Sandomierskiem istotnie wielkie majątki. Nie przedstawiliśmy dóbr bożogrobców miechowskich jako osobnego zespołu, choć były one fragmentem wielkiej własności tych kanoników, położonej jednak przede wszystkim w woj. krakowskim. Na granicy przyjętych przez nas umownie kryteriów znalazły się posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, które w naszym województwie miało 7 wsi (Denków, Gościęcín, Kąparzów, Konieczno, Międzylesie, Motyczno, Silpie Ruda), 2 miasta (Łęgonice, Kurzelów) i folwark Modrzewie. Dóbr kolegiackich nie wyróżniliśmy od drobnych posiadłości kościelnych, a to ze względu na faktyczne rozdrobnienie tego majątku na poszczególne prebendy. Łącznie natomiast potraktowaliśmy dobra opackie i konwentualne. Przy takich założeniach okazało się, że do wielkich kompleksów własności kościelnej zaliczyć wypada w woj. sandomierskim dobra biskupów krakowskiego i kujawskiego oraz klasztorów wąchockiego, świętokrzyskiego, sieciechowskiego, koprzywnickiego, tynieckiego, sulejowskiego, jędrzejowskiego, norbertanek buskich i klarysek krakowskich. Zestawienia tych posiadłości podajemy w aneksie.

Z kolei wypada omówić metodę badania k l u c z y w i ę k s z y c h d ó b r m a g n a c k i c h i s z l a c h e c k i c h w obrębie poszczególnych powiatów. Punktem wyjścia były rejestry opublikowane przez A. Pawińskiego; następnie po ustaleniu określonych majątków, wchodzących w zakres naszych zainteresowań, sprawdzono stan posiadania ich właścicieli w zachowanych rejestrach poboru w drugiej połowie XVI w. Zestawienie informacji z kilku następujących po sobie rejestrów, pozwoliło – jak sądzimy – prawie całkowicie wyeliminować dzierżawców dóbr, a ustalić właścicieli rzeczywistych⁵. Analogicznie jak przy rozpatrywaniu kompleksów posiadłości kościelnych, nie dążyliśmy do uchwycenia stanu posiadania na terenie woj. sandomierskiego magnaterii ogólnopolskiej, a więc pominięliśmy drobne posiadłości w Sandomierskiem, należące do panów, którzy wielkie majątki mieli w innych ziemiach Rzeczypospolitej. Nie braliśmy też pod uwagę dzierżaw i zastawów⁶.

W pow. pilźnieńskim, odznaczającym się najwyższym stopniem występowania większej własności szlacheckiej i magnackiej, jako punkt wyjścia badań posłużył rejestr poboru z r. 1581 oraz zestawienie właścicieli ziemskich, opublikowane przez A. Pawińskiego⁷. Przebadano pod względem liczby wsi

⁴ Cezurę 10 wsi dla wielkiej własności przyjęli wydawcy *Rejestru poborowego woj. krakowskiego z r. 1629*, opr. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna i S. Żyga pod red. S. Inglota, Wrocław 1956, s. XXXVII, określając 16 właścicieli prywatnych majątków szlacheckich w tej grupie własności. Analogicznie postąpiła M. Wisińska, *Koncentracja feudalnej własności ziemskiej w powiecie kaliskim na przełomie XVI i XVII w.*, „Rocznik Kaliski”, 5, 1972, s. 59, stwierdzając, że „magnateria” posiadała tu 4,1% ogólnej liczby wsi. Podobną cezurę przyjmuje W. Szczygielski, *Zmiany w stanie posiadania i w strukturze własnościowej szlachty powiatu wieluńskiego od połowy XVI do końca XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, 1958, s. 266 (dla pow. wieluńskiego co prawda zarejestrowano jedynie 1 majątek powyżej 10 wsi i 1 majątek powyżej 5 wsi) oraz L. Polaszowski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI w.*, Poznań 1976, s. 55. Nieco niższy próg wielkości przyjęto dla woj. lubelskiego początków XVII w., a mianowicie od 8 wsi – J. Kolasa, K. Schuster, *Rejestr poboru województwa lubelskiego 1620–1626*, Wrocław 1957, s. XX. Dla wydzielenia większych majątków szlachty pomorskiej w XVI–XVII w. przyjęto własność powyżej 50 włók – A. Mączak, *Struktura majątkowa szlachty pomorskiej w XVI–XVII w. Próba analizy statystycznej*, „Przegl. Hist.”, 53, 1962, s. 664, wykazując 14 właścicieli majątków ponad 50 włók. W woj. łączyckim natomiast, cechującym się znaczną liczbą drobnej własności ziemskiej, nie wyodrębniono większej własności, konstatując jedynie, że średnia wielkość wielowioskowego majątku w skali całego województwa łączyckiego wynosiła 3 wsie – T. Sobczak, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łączyckim od XVI do XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społ. i Gosp.”, 17, 1955, s. 171 nn.

⁵ Np. w pow. radomskim nie uwzględniliśmy Stanisława Błotnickiego, gdyż przypisane mu w rejestrze dobra okazały się w głównej mierze dzierżawnymi (Małopolska XVI, s. 309–311, 313–314), a w pow. stężyckim – Anzelma Gostomskiego, wojewody rawskiego, który w rzeczywistości był tenutariuszem dóbr Ciołka (tamże, s. 334).

⁶ Zgodnie z tym nie wyróżniliśmy we własności królewskiej odrębnym oznaczeniem dóbr zastawionych w „starych sumach”, które to dobra zgodnie z konstytucjami z lat 1566 i 1588 powrócić miały do dyspozycji skarbu po czterech dożywociach, do tego zaś czasu dochody z nich przysługiwały wyłącznie zastawnikom. Obejmowały one w woj. sandomierskim 6 miast i 54 wsie. Nie wyróżniliśmy też dóbr królewskich zastawionych na podstawie konstytucji z r. 1565, z których dopiero po r. 1601 poczęto płacić na rzecz skarbu połowę kwarty. Zob. K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665)*. *Sprawa zastawów królewskich małopolskich*, Warszawa 1984, s. 42 nn., 60 n., 67 n., 90 nn.

⁷ Małopolska XVI, s. 241–269, wstęp, s. 157–201.

i łąnów większe majątki, z których nie weszły na mapę następujące: Bączalskich⁸, Piotra Bużyńskiego⁹, Andrzeja Gołuchowskiego¹⁰, Sebastiana, Teodora i Stanisława Ligęzów oraz Zofii Ligęziny¹¹, Stanisława Machowskiego¹², Jacka Młodziejowskiego¹³, Stanisława Strzeżowskiego¹⁴.

Do większej własności szlacheckiej zostały natomiast zakwalifikowane, położone na obszarze tego powiatu dobra ks. Konstantego Wasyla Ostrońskiego, wojewody kijowskiego, Stanisława Tarnowskiego (syna Wojciecha), Hieronima Mieleckiego starosty brzeskiego kujawskiego, Walentego Dembińskiego (w rejestrze określono go jako właściciela odpowiednich wsi, podając jedynie jego urząd – kasztelana krakowskiego, pomijając natomiast jego nazwisko), Jana Tarły, wojewody lubelskiego, oraz Mikołaja Przedbora Koniecpolskiego, kasztelana rozpierskiego.

W pow. sandomierskim podstawą rejonizacji był rejestr z r. 1578¹⁵, oraz wykaz właścicieli opublikowany przez Pawińskiego¹⁶. Przebadano, nie kwalifikując do pokazania, majątki: Stanisława Gniewosza¹⁷, Józefa Ożarowskiego¹⁸, Małgorzaty Tarło¹⁹, Stanisława Wolskiego²⁰, Zborowskiej²¹, Jana Turskiego²², Ossolińskich²³. Wprowadzono natomiast na mapę majątki następujących osób: Konstantego Wasyla Ostrońskiego, Hieronima Mieleckiego, Andrzeja Leszczyńskiego, Jana Słupckiego, Mikołaja Radziwiłła, kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego (syna Stanisława) oraz Piotra Zborowskiego.

W pow. stężyckim na podstawie rejestru poboru z r. 1576²⁴ wyodrębniono majątki trzech osób,

⁸ Bączalski – 5 wsi, 21⁵/₈ łąna (Kozłów, Jedlice, Godowa, Gbiska i Tropia).

⁹ Piotr Bużyński – 5 wsi, 18¹/₂ łąna (Konary, Oporyszew, Wszeradza, Chrzastów, Żelazówka).

¹⁰ Andrzej Gołuchowski, wojski sandomierski – 9 wsi oraz część dziesiątej; łącznie 43¹/₂ łąna (Skorocice, cz. wsi Żydów, Chwałowice, Wola Żydowska, Gołuchów, Wola Gołuchowska, Marzęcin, Borków w pow. wiślickim, sołectwo we wsi Królew, Witowice w pow. pilźnieńskim, Wola Zadybska w pow. stężyckim).

¹¹ Sebastian Ligęza, podstoli sandomierski – 5 całych wsi i 7 części: Motycz (cz. dzierzawiona), Wola Lipieńska (cz.), Lipiny (cz.), Łęki (cz.), Zwiernik (cz.), Sepnica (cz.), Zępniołek, Łysaków, Gliny i Wola, Miłonin (cz.), Wrzoski (cz.), łącznie kilkanaście łąnów; Teodor Ligęza – w pow. wiślickim łącznie 26³/₄ łąna, Stanisław Ligęza – w pow. wiślickim łącznie 20 łąnów, Zofia Ligęzina – w pow. wiślickim łącznie 26¹/₂ łąna (Jurków, Paszyna, Brzeźnica, Wola Brzeźnicka, Dolcza Wlk., Kozłów).

¹² Stanisław Machowski – Dobieszyn, Polanka Wlk., Polanka Mł., Konieczkowa, łącznie 13¹/₂ łąna.

¹³ Jacek Młodziejowski w pow. pilźnieńskim jedynie dzierżawił wsie klasztoru koprzywnickiego: Połomię, Golcową (Małopolska XVI, s. 245 n.) oraz Oporówkę, Stodolinę Wolę, Wysoką (ib., s. 246, dane dot. dzierżawy opuszczone w druku), w pow. sandomierskim zaś Świnzycę (ib., s. 166); własność Młodziejowskiego stanowiły tylko Żórawice w pow. sandomierskim, w których było 4 łąny kmiece i folwark (ib., s. 171).

¹⁴ Do Stanisława Strzeżowskiego należały w pow. pilźnieńskim miasto Czudec z przedmieściami oraz pobliskie wsie Barycz, Zaborowie i Nowa Wieś – Pstrągowa (Małopolska XVI, s. 257); dzierżawił on też wieś klasztoru koprzywnickiego, Dobrzechów (ib., s. 245).

¹⁵ Małopolska XVI, s. 165–208.

¹⁶ Ibidem, wstęp, s. 157–201.

¹⁷ Do Stanisława Gniewosza należały części wsi w: Skrzypaczowicach, Żórawicach, Świniarach, Chobrzeżanach, Małzynie i Nawodzicach, łącznie zaledwie 14³/₄ łąna kmiecego.

¹⁸ Józef Ożarowski posiadał w Sulejowie, Leszczkowie, Żoźlicach, Dzierżaninie i Wyszumuntowie łącznie 22 łąny kmiece.

¹⁹ Małgorzata Tarło w Słupi, Szczekarczowicach, Okole, Kosowicach i Mirkowicach miała łącznie 18 łąnów kmiecych; gdyby przyjąć, iż w jej rękach w tym czasie znajdowało się również miasteczko Tarłów, powierzchnia nie osiągnęłaby również granicy 50 łąnów.

²⁰ Stanisław Wolski w Sulisławicach, Mietni, Dmoszycach (pow. sandomierski), Potworowie, Pawłowicach, Woli (pow. radomski) oraz w Woli Zadybskiej i Woli Koryckiej (pow. stężycki), łącznie posiadał kilkanaście łąnów; trudno sprecyzować ich liczbę, ponieważ w grę wchodziła współwłasność z innymi osobami.

²¹ Zborowska posiadała części w wielu wsiach (Malikowice, Wola, Grzybów, Gryzikamień, Łopacino Wlk., Dziewiątle, Wygiełzów, Wierzbka, Ujazdek Mł., Żaliwdów, Krępa) o łącznym areale 22³/₄ łąna.

²² Jan Turski w 7 wsiach (Niekraszów, Tursko Wlk., Ossala, Trzcianka, Kępka, Opatów Las, Nakole Las) posiadał zaledwie 7¹/₂ łąna, z tym że tylko w 4 wsiach znajdowały się łąny kmiece, a w 3 pozostałych jedynie zagrodnicy opłacali pobór.

²³ Jednym z argumentów, aby nie uwzględniać tego majątku, była niemożliwość wyodrębnienia pojedynczych właścicieli, następnym – znikoma liczba łąnów: zaledwie 19¹/₄ w 11 wsiach należących do tego majątku (Goźlice, Pęczów, Żuków, Dwiekozy, Ossolin, Dziwków, Nowawieś, Koprzywianka, Klimuntów, Zakrzów, Łownica).

²⁴ ASK O I, 9, k. 199–225. Na podstawie tego rejestru przeprowadzono próbę stratyfikacji majątkowej wszystkich właścicieli ziemskich, posiadających powyżej 3 łąnów kmiecych. W grupie właścicieli 3–5 łąnów zanotowano w r. 1576 posiadłości następujących osób: Jana Trojanowskiego, Hieronima Żeleńskiego oraz Andrzeja Zerzyńskiego. W grupie 5–10 łąnów Jana Firlēja wojewody krakowskiego, Krzysztofa Sobieskiego, Hieronima Trojanowskiego, Wilskiego, określonego jako „sacerdos”, Krzysztofa Wilskiego, chorążyny Wilskiej, Stanisława i Sebastiana Wolskich, Zofii Zalewskiej i Mikołaja Zalewskiego, a także Sebastiana Ciołka. W grupie 10–20 łąnów: Mikołaja Przerębskiego starosty opoczyńskiego, Stanisława Zarzyckiego i Stanisława Zerzyńskiego. W grupie 20–50 łąnów: Frączowej Górzynskiej, Anzelma Gostomskiego, Piotra Kłoczowskiego, Maciejowskiego, Jakuba Podlodowskiego, Hieronima Rusieckiego chorążego ziemi sandomierskiej, Stanisława Sobieskiego, Jana Sobieskiego, Marcina Trojanowskiego i Stanisława Zbąskiego.

a mianowicie Stanisława Ciolka, Mikołaja Kłoczowskiego i Samborzeckiej, natomiast nie wykazano na mapie stanu posiadania Anzelma Gostomskiego, ponieważ większość dóbr, z których opłacał pobór, stanowiły dzierżawy²⁵.

Podstawą do przedstawienia wielkich majątków w pow. wiślickim był rejestr z r. 1579²⁶; na jego podstawie sprawdzono wielkość dóbr, nie kwalifikując do przedstawienia na mapie następujących właścicieli: Prokopa Balickiego²⁷, Jana Chyckiego²⁸, Andrzeja Gołuchowskiego²⁹, Stanisława Karwickiego³⁰, Teodora Ligęzy i Stanisława Ligęzy³¹, oraz Andrzeja Zborowskiego³².

Oznaczono natomiast dobra Wojciecha Padniewskiego, Stanisława Szafrąca, Fryderyka Bonera, Jana Tarły, Jana Oleśnickiego, a także paru dygnitarzy, z których majątków pobór płacony był bez ujawniania nazwiska właściciela, przy określeniu jednak urzędu, jaki piastowali, a mianowicie: wojewody krakowskiego Piotra Zborowskiego, kasztelana krakowskiego Walentego Dembińskiego, kasztelana żarnowskiego Jana Sienińskiego, kasztelana wiślickiego Mikołaja Ligęzy oraz kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego.

Rekonstrukcję dla pow. radomskiego przeprowadzono na podstawie rejestru poborowego z r. 1569³³. Skontrolowano wielkość majątków, nie uwzględniając ich na mapie, w posiadaniu następujących osób: Stanisława Błotnickiego (jakkolwiek wystąpił on w zestawionym przez A. Pawińskiego spisie jako właściciel 10 wiosek i 4 części wsi, to przecież, jak wykazała bliższa analiza, był on tylko dzierżawcą przynajmniej 6 z wymienionych osiedli)³⁴, Janusza Karczewskiego (płacąc pobór z 25 wsi uścił go nie jako właściciel, lecz urzędnik: podstarości iłżecki, z klucza biskupów krakowskich)³⁵, Stanisława Ossuchowskiego (płacącego podobnie z 12 wsi opata sieciechowskiego, a nie z własnych)³⁶ i Jana Modrzewskiego (burgrabiego radomskiego, który z ogólnej liczby przypisywanych mu przez A. Pawińskiego 11 wsi i 7 części był właścicielem zaledwie 7¹/₂ łana)³⁷. Na mapie zakreślono granice dóbr następujących właścicieli: Andrzeja Drzewickiego, Andrzeja Firleja i Jana Oleśnickiego.

Za podstawę opracowania większej własności szlacheckiej pow. chęcińskiego posłużył niepublikowany rejestr z r. 1577; weryfikowaliśmy go wiadomościami z rejestru z lat 1527–1530 i 1573³⁸. Przebadano, ale nie zakwalifikowano do pokazania na mapie większe dobra w posiadaniu: Gosławskich, Masłomieckich, Michowskich, Morawickich, Odrowążów, Secygniowskich, Szafranców i Wolskich. Więszymi fortunami na tym obszarze okazały się jedynie dobra Stanisława Szafrąca i Jana Oleśnickiego.

Własność w pow. opoczyńskim opracowano na podstawie rejestru z r. 1577³⁹. Nie przedstawiono dóbr Stanisława Karwickiego, Jana Kochanowskiego (właściciela wielu drobnych działów w powiatach: sandomierskim, radomskim i opoczyńskim, ale nie przekraczających łącznie 17 łanów kmiecych), ani Jana Strasza. Wyodrębniono natomiast dobra Andrzeja Drzewickiego i Wojciecha Padniewskiego.

²⁵ Do A. Gostomskiego należały Dąbrówka, Pawłowice, Samwodzia, Wola Długa, Wola Paprotna.

²⁶ Małopolska XVI, s. 209–240; wykaz właścicieli: *ib.*, wstęp, s. 157–201.

²⁷ Prokop Balicki, właściciel Słodkowa, Zrzeczka Mł., Szyszczyc, Polanek, Zawad i Balic, miał łącznie tylko 11 łanów kmiecych.

²⁸ Jan Chycki, właściciel 8 wsi: Sokoliny, Kamiony, Stropieszyna, Mikołajowa, Sędziejowic, Dąbrowy i Rzędowa, płacił ogółem z 33¹/₂ łanów kmiecych.

²⁹ *Por. przyp. 10.*

³⁰ Stanisław Karwicki miał 5 wsi i 5 części wsi w pow. wiślickim (Żabiec, Karsy Wlk., Szczeglin, Książnice, Komorów, Rataje) i w pow. opoczyńskim (Bielejowice, Siedlec, Karwice, Blizin), o łącznym areale 23¹/₂ łana.

³¹ Teodor Ligęza miał 7 wsi i 1 część (Jurków, Bolesław, Brzeźnica, Świebodzin, Grądy, Bory, Kana i Kozie), w których miał 26³/₄ łana kmiecego. Stanisław Ligęza płacił z 6 wsi i 1 części (Uście, Strzałków, Lubicko, Braciejowa, Stobiernia, Zawada i Wola) położonych w pow. wiślickim i pilźnieńskim, łącznie z 20 łanów kmiecych.

³² Andrzej Zborowski miał 9 wsi, a w nich 37 łanów kmiecych.

³³ Małopolska XVI, s. 297–330; *ib.*, wstęp, s. 157–201; ASK O I, 8, k. 513 nn.

³⁴ Stanisław Błotnicki płacił z Czyżówki „imieniem Pasków” (Małopolska XVI, s. 311), z Kobylnika „imieniem Zborzeńskiego”, z Gałek „imieniem Jakubowej Drzewickiej”, z Przysiałowic „imieniem S. i J. Przysiałowskich” (*ib.*, s. 313), z Chlewisk „imieniem Jakuba Chlewickiego”, ze Skłob „imieniem Chlewickiego” (*ib.*, s. 314) i in. podobnie (*ib.*, s. 309 i 310).

³⁵ Małopolska XVI, s. 322 i wstęp, s. 171.

³⁶ *Ibidem*, s. 298, 300, 318, 319, 321, 322 oraz wstęp, s. 184.

³⁷ *Ibidem*, s. 299, 306, 309 n., 312 n., 323 n. oraz wstęp, s. 184.

³⁸ Małopolska XVI, s. 557–589, r. 1527–1530; s. 270–280, r. 1573; ASK O I, 9, k. 326–352, r. 1577.

³⁹ Małopolska XVI, s. 281–296, *ib.*, wstęp, s. 157–201.

Ogólnie należy stwierdzić, że w końcowych latach XVI w. nastąpiło częściowe przetasowanie właścicieli większych majątków na obszarze Sandomierskiego. Przykładowo, w osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych latach XVI w. pojawili się nowi właściciele większych kompleksów majątkowych w pow. wiślickim: Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski⁴⁰, który miał także parę wiosek i nowo lokowane miasteczko Radomyśl w pow. pilzneńskim⁴¹, Zofia z Wzdowa, wdowa po Krzysztofie Lanckorońskim, kasztelan radomskim⁴², a w pow. pilzneńskim: Agnieszka Tarłowa, wdowa po Janie, wojewodzie lubelskim⁴³, Andrzej Koniecpolski⁴⁴, czy Jan Kiszka, kasztelan wileński⁴⁵. Stwierdzono równocześnie, iż większe majątki, mimo niewątpliwej płynności stanu posiadania ich właścicieli, pozostają zazwyczaj – na skutek związków rodzinnych i dziedziczenia – w rękach określonego, dość zamkniętego kręgu osób, przeważnie szlachty piastującej wyższe urzędy ziemskie, dzierżawców starostw, często senatorów.

Poniżej podajemy szczegółowe informacje dotyczące magnackich kompleksów własnościowych w Sandomierskiem, omawiając stan posiadania poszczególnych osób w siedemdziesiątych latach XVI w. na podstawie źródeł skarbowych.

Majątek Jakuba Fryderyka Bonera (syna Seweryna, kasztelana sądeckiego i Jadwigi z Kościelec-kich) stanowił wyodrębniony w latach 1550–1557 a leżący w pow. wiślickim dział dóbr dziedzicznych⁴⁶, który po jego bezpotomnej śmierci w r. 1585 powiększył dobra jego brata Seweryna⁴⁷. W siedemdziesiątych latach XVI w. składał się z folwarków: Chrzanów i Lubacz, wsi: Dalestowice, Kryniczna Wola, Kwasów, Laskowa Wola, Oblekoń, Otmęt, Wojcina, Wola Jurkowska, Wójcza, Wójczka oraz z części wsi: Biechów i Piestrec⁴⁸. Łącznie były to dwa folwarki, 10 wsi i części dwóch wsi. Majątek ten liczył 34¹/₂ łąnów kmiecych.

Brat Jakuba Fryderyka, Seweryn Boner, starosta rabsztyński (od r. 1564), późniejszy kasztelan biecki i starosta żarnowiecki (od r. 1585), wreszcie kasztelan krakowski (od r. 1590)⁴⁹, w omawianym czasie miał w pow. pilzneńskim wsi: Jazowa, Krośnia, Niewodna, Pstrągówka, Wiśniowa, Wiśniówka⁵⁰; w osiemdziesiątych latach XVI w. do jego dóbr w tymże powiecie możemy zaliczyć także: Żyznów Wyższy, Bonarówkę, Węglówkę oraz część Jedlicz⁵¹; po r. 1585, jak już wspomnieliśmy, objął on także dobra po bracie w pow. wiślickim.

Majątek Stanisława Ciołka z Żelechowa w ziemi stężyckiej składał się z 17 wsi i 2 części – łącznie 125 łąnów kmiecych. Część dóbr była wydzierżawiona, przeważnie okolicznej szlachcie. Jednym z jego dzierżawców był Anzelm Gostomski, wojewoda rawski, mający rozległe dobra na Mazowszu. Do majątku Ciołka należały: Ciechomin, Grabów, Goniwilk, Guzówka, Kamionka, Kęblów, Łomnica, Ostrożenie, Powały, Przyłek, Sobolów, Turzec, Wilczyńska, Wiśniówka, Wola Ostrożeńska, Wola Żelechowska, Zasiadały, a także część Górzna i Woli Łącznej⁵².

⁴⁰ W pow. wiślickim w r. 1591: Kobiela, Wyszogród, Kęsow, Chrostowice, Rogów, Bejsce, Piotrkowice, Grodowice, Królevice, Czyżewice, Morawiany Wlk., Morawiany Mł., Charbinowice, Zbylutowice, Młogolice i Pierszyce (były to dobra wraz z dzierżawami), ASK O I, 7, k. 633–634^v, 636^v, 638^v, 692.

⁴¹ Ruda, Kleczany, Brzezie, Bobrowa, Lubzina, Brzozówka, Słostowa, ASK O I, 7, k. 830, 839 (r. 1589); Rogów, wiz. dekanatu Opatowiec (r. 1595), k. 114, oraz Radomyśl, Boniecki, 5, s. 297; SGK, 9, s. 432 n.

⁴² W pow. wiślickim w r. 1591: Wilkowa, Strzelce, Sufczyce, Kępie, Wola, Pieczenięgi, Sieczków, Grzymała, Żerniki, Jastrzębiec, Korytnica, Jasiień, Jablonica, Ponik, Żabiec, Karsy Wlk., Szczeglin, Książnice – część, Komorów – część, Rataje – część, ASK O I, 7, k. 671; 671^v, 677, 678, 680^v, 682, 684^v–686^v, 697^v.

⁴³ Gumńska, Krzyż, Chorążec, Laskówka, Rudno, Rostawice, Ilkowiec, Łąka, Siedlec, Łysagóra, Powęzów, Śmigłowa Wola, Brnik, pow. pilzneński, r. 1589, ASK O I, 7, k. 829, 858–866^v.

⁴⁴ Pow. pilzneński, r. 1589: Dobrków i Mokrzec, Parkosz, Łabuzie, Jaworze, Przedzborz, Połomia, Gołaczyna, Złotoria, Przeclaw-przedmieście, Męciszów, Krownice, Łęki, Wylów, ASK O I, 7, k. 817^v, 830, 831.

⁴⁵ Pow. pilzneński, r. 1589: Zaszów, Dolcza Wlk., Żdzar, Mokre, Wiewiórka, Borowa, Róża, Czarna, Jażwiny, Dębie, Dąbrówka, Przeroty Bór, Jastrząbka, Korzeniów, Wolica, Nagoszyn, ASK O I, 7, k. 827^v–829, 831.

⁴⁶ Genealogia, tabl. 124; PSB, 2, s. 297; J. Ptaśnik, *Bonerowie*, „Rocznik Krakowski”, 7, 1905, s. 62–72.

⁴⁷ Pobór z tych dóbr w r. 1589 płacił Seweryn Boner, kasztelan krakowski, ASK O I, 7, k. 713–810.

⁴⁸ Małopolska XVI, s. 230, 231, 234–235 (Kryniczna Wola opuszczona omyłkowo przez wydawcę); Lubacz w r. 1576 wystąpił jako wieś zamieniona na folwark (ASK O I, 9, k. 140^v), w r. 1577 również nie płacił poboru (ASK O I, 9, k. 280^v), jako wieś odnotowana znów w r. 1589 (ASK O I, 7, k. 796).

⁴⁹ PSB, 2, s. 301; Genealogia, tabl. 124.

⁵⁰ Rejestr poboru z r. 1576, ASK O I, 9, k. 157, 157^v, 164, 179–179^v.

⁵¹ Rejestr poboru z r. 1581, Małopolska XVI, s. 256; dobra w późniejszych latach: ASK O I, 8, k. 811^v, r. 1581; ASK O I, 7, k. 835, r. 1589.

⁵² Wg rejestru poboru z r. 1576 z omawianego kompleksu wsi łąnowe opłacił „dominus Ciołek”. Tenże „dominus Ciołek” uiszczył wg wspomnianego wykazu pobór z dwóch wsi królewskich w pow. stężyckim, mianowicie z Krępy i Pogorzela

Walenty Dembiński, kasztelan krakowski⁵³, w granicach woj. sandomierskiego w siedemdziesiątych latach XVI w. miał za ledwie 6 i pół wioski, ale suma łąnów kmiecych wynosiła w nich 113. Były to w pow. wiślickim: Czarnków, Czarnków Mały i część wsi Żukowice⁵⁴, a w pow. pilzneńskim: Błędowa, Niechnobrz, Zgłobień i Zgłobień Nowy⁵⁵.

Majątek Andrzeja Drzewickiego⁵⁶ w pow. opoczyńskim, to wsie: Dąbrówka, Drzewica, Jedlna i Żelazowice⁵⁷, a w pow. radomskim: Bieliny, Drogowa, Klonowa, Przysiałowice, Wola Więcierzowa⁵⁸, łącznie 59 łąnów kmiecych.

Andrzej Firlej, kasztelan lubelski⁵⁹, posiadał w pow. radomskim 12 osiedli o łącznej sumie 40¹/₂ łąna kmiecego, a mianowicie: miasto Janowiec (Serokomłę) oraz wsie: Babin, Gniazdówek, Janowice, Łągów, Łaguszów, Mszadła, Oblasy, Przyłek, Rudki, Zamoście i Kijanka⁶⁰.

Mikołaj Przedbor Koniecpolski, kasztelan rozpierski⁶¹ miał w pow. pilzneńskim na przedmieściu Przeclawia oraz w 12 wsiach (Dobrków, Gołęczyna, Jaworze Przedzbor, Krownice, Łabuzie, Męciszów, Mokrzec, Parkosz, Podole, Połomia, Pustków i Złotoria) łącznie 43¹/₄ łąna⁶². Być może posiadał także Dolczę Małą i Rudę, które to miejscowości w rejestrach z lat 1576–1577 były określone jako należące „ad Przeclaw”⁶³, a w r. 1581 płacił z nich kasztelan biecki⁶⁴.

Posiadłości Mikołaja Kłoczowskiego, pisarza stężyckiego⁶⁵ położone w ziemi stężyckiej obejmowały 7 wsi, w których znajdowało się 62¹/₂ łąna kmiecego: Grabowce, Kobylnica, Lipiny, Strych, Tyrzyn, Ułęże, Zawitała, i najprawdopodobniej także miasteczko Drażgów⁶⁶.

Jan Oleśnicki z Pińczowa⁶⁷ posiadał m. Chmielnik, część m. Pińczowa⁶⁸, w pow. wiślickim: Szczepiec, Brzeście, Zrzecze Wielkie, Łagiewniki i Jesień⁶⁹ i zapewne m. Oleśnicę; w pow. radomskim: Wolę Bąkową, Łaziska, Krępę, Jawor i Wierzchowiska⁷⁰, a w pow. chełmińskim: Nieznanowice, Węgleszyn, Rębiechową, Wolę Wiśniową i Zambrzeg⁷¹; razem w 15 wsiach 75 łąnów kmiecych.

(ASK O I, 9, k. 201). Wsie te zostały zastawione w r. 1551 Andrzejowi Ciołkowi z Żelechowa oraz jego synowi Stanisławowi (MRPS, V, nr 5384; MK, 80, k. 68^v–69). Ponieważ Krępa i Pogorzelec dopiero w r. 1591 przeszły jako dzierżawa w ręce woj. rawskiego S. Gostomskiego (Chłapowski, o.c., aneks, s. 217), więc identyfikujemy właściciela wymienionych w tekście wsi ze Stanisławem Ciołkiem Żelechowskim. Po śmierci jego ojca opiekunem nieletnich dzieci Andrzeja był w latach 1553–1563 Walenty Dembiński, późniejszy kasztelan krakowski i kanclerz wielki koronny. Stanisław Ciołek Żelechowski był potem z nim spowinowacony przez małżeństwo swej siostry Anny z synem kanclerza, Stanisławem Dembińskim, starostą chełmińskim (A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji, ok. 1504–1584*, Toruń 1963, s. 147), co tłumaczyłoby tytuł „dominus” przydany Ciołkowi przez pisarza rejestru. Posiadłości jego ustalono na podstawie ASK O I, 9, k. 204^v, 205, 215^v. W początkach XVII w. część tych dóbr, m.in. Wilczyńska, przeszły w ręce Jana Gostomskiego z Leżenic, syna Hieronima, wojewody inowrocławskiego, następnie kaliskiego, żonatego z Zofią Firlejówną (PSB, 8, s. 366 n.; Boniecki, 6, s. 347).

⁵³ O nim monografia A. Tomczaka, wymieniona w przyp. 52.

⁵⁴ Małopolska XVI, s. 213; ASK O I, 9, r. 1576, k. 103–103^v; r. 1577 ib., k. 243^v; dobra te określono tylko urzędem właściciela, kasztelana krakowskiego.

⁵⁵ Małopolska XVI, s. 253, r. 1581. Autor monografii o Walentym Dembińskim nie wymienia tych dóbr w wykazie posiadłości (Tomczak, o.c., s. 163). Po śmierci Walentego Dembińskiego z dóbr jego w pow. pilzneńskim płaciła pobór w r. 1589 „Anna de Sieniawa Cast. Crac.”, czyli żona Wawrzyńca Spytka Jordana, kasztelana krak. (Genealogia, tabl. 129), mianowicie z Błędowej, Zgłobienia, Nockowej (cz.) oraz z Wiśniowej (ASK O I, 7, k. 845^v).

⁵⁶ Andrzej Drzewicki h. Ciołek, syn Adama, kasztelana małegojskiego, potem radomskiego, bratanek arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja, tenutariusz wójtostwa opoczyńskiego od r. 1569, Boniecki, 5, s. 55 n.

⁵⁷ Małopolska XVI, s. 282, 283, 288.

⁵⁸ Małopolska XVI, s. 312, 313, 316.

⁵⁹ Syn Piotra Firleja wojewody ruskiego, który lokował w swoich dobrach w r. 1537 miasto Janowiec (Serokomłę), kasztelan lubelski od r. 1576; PSB, 6, s. 474 n., 7, s. 16; Boniecki, 5, s. 289; J.K. Kochanowski, *Firleje [w:] tenże, Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1904, s. 97.

⁶⁰ Rejestr z r. 1569 wymienia te miejscowości, oprócz Kijanki, bez właściciela (Małopolska XVI, s. 305, 319, 329), natomiast Andrzej Firlej jest wykazany w rejestrze z r. 1576 (ASK I, 8, k. 480, 513); Kijanka występuje jako jego własność w akcie podziału dóbr Firlejów z r. 1557 (MK 89, k. 262^v–263^v).

⁶¹ Genealogia, tabl. 138.

⁶² Małopolska XVI, s. 243, 248, 252 (r. 1581); ASK O I, 9, k. 152, 163, 172.

⁶³ ASK O I, 9, k. 161, 163, 296, 297^v.

⁶⁴ Małopolska XVI, s. 247, 248.

⁶⁵ Brat Piotra, kasztelana zawichojskiego (PSB, 13, s. 52 n.), pisarz ziemski stężycki (r. 1570) żonaty z córką Anzelma Gostomskiego (r. 1580), Boniecki, 6, s. 345; 10, s. 161.

⁶⁶ Małopolska XVI, s. 332; rejestr poboru 1576 r., ASK O I, 9, k. 200^v, 202, 212, 213, 225. W wizytacji dekanatu stężyckiego z r. 1598 podano, iż kościół w Drażgowie został sprofanowany przez Mikołaja Kłoczowskiego, AV Cap. 14, k. 309.

⁶⁷ Genealogia, tabl. 107.

⁶⁸ ASK O I, 9, r. 1577, k. 346 n.: „Joannes Olesniczki de Pinczow”.

⁶⁹ ASK O I, r. 1577, k. 114, 114^v, 118, 118^v, 256^v, 260; Małopolska XVI, r. 1579, s. 220, 222.

⁷⁰ Małopolska XVI, r. 1569, s. 305; ASK O I, 8, r. 1576, k. 477^v, 479^v.

⁷¹ ASK O I, 9, k. 346–347.

Majątek Mikołaja Ligęzy, w latach siedemdziesiątych XVI w. kasztelana zawichojskiego, a następnie wiślickiego⁷², położony w granicach pow. wiślickiego i pilzneńskiego, liczył w tym czasie 14 wsi i 107¹/₂ łanów kmiecych. W pow. wiślickim obejmował wsie: Borek, Czyżów, Gorzyce, Janikowice, Mikołajów (albo Jadamierz), Otwinów i Wielopole⁷³, pod koniec XVI w. zasięg tych dóbr znacznie się poszerzył, zarówno drogą zakupienia sąsiednich wsi (Dymlin, Mnichowice, Przybysławice i część wsi Siedliszowice), jak i drogą lokacji nowych wsi – Dąbrówka i Bucze⁷⁴. Również w pow. pilzneńskim, poza wsiami Brnik, Dąbrową Wielką, Nieczajną, Wolą Dąbrowską, Radgoszczą, Wolą Szarwark oraz Żdzarami, miał M. Ligęza pod koniec siedemdziesiątych lat XVI w. nowo lokowaną wieś Wolę Ligęzów⁷⁵.

Majątek Hieronima Mieleckiego, starosty brzeskiego kujawskiego, a później starosty sandomierskiego⁷⁶, obejmował w woj. sandomierskim dobra dziedziczne po ojcu Sebastianie, kasztelanie wiślickim, bracie Jana, wojewody podolskiego⁷⁷. Większa część tych dóbr, położona w pow. sandomierskim, obejmowała część m. Mielec⁷⁸, oraz wsie: Łubnicę, Markową Wolę (Pogwizdów), Wojśław, Złotniki⁷⁹, niewątpliwie też Trzęsówkę⁸⁰ oraz Cmolas i Zarudzie⁸¹; w latach osiemdziesiątych XVI w. Hieronim Mielecki lokował w tym kluczu wsie Trześnik i zapewne Kosów⁸², natomiast wieś Trzcianka (Trzciana), która w wyniku podziału w r. 1548 przypadła Walerianowi Mieleckiemu, wykazana została co prawda w r. 1578 w posiadaniu Hieronima Mieleckiego, lecz w roku następnym i dziesięć lat później pobór z niej opłacali spadkobiercy Jana Mieleckiego, wreszcie w r. 1591 była ona w rękach Turskich⁸³.

W pow. pilzneńskim Hieronim Mielecki miał 2 wsie: Ostrów i Skrzyszów⁸⁴, natomiast Okunin, z którego opłacił pobór w r. 1579 i 1581⁸⁵, był przez niego dzierżawiony, gdyż stanowił własność klasztoru cystersów w Koprzywnicy⁸⁶.

Dla siedemdziesiątych lat XVI w. sprawa trudności ustalenie stanu posiadania w Sandomierskiem Konstantego Wasyla Ostrońskiego⁸⁷, przede wszystkim ze względu na sięgający tych lat spór

⁷² Kasztelan czechowski od r. 1561 (W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 31, przyp. 86), postąpił w r. 1566 na kasztelanie zawichojską, w r. 1576 wybrany został przez szlachtę na kasztelana radomskiego, lecz nie zatwierdzony, objął w r. 1577 kasztelanie wiślicką, zm. w r. 1603; PSB, 17, s. 318. Dobra jego w rejestrach poborowych wystąpiły bez nazwiska właściciela, identyfikuje go tylko podanie sprawowanego urzędu – najpierw kasztelana zawichojskiego, następnie wiślickiego.

⁷³ Małopolska XVI, s. 233 n.

⁷⁴ Dymlin jeszcze w r. 1581 stanowił własność Pacanowskich (ASK O I, 9, k. 679), Przybysławice – Mniszewskiej (ib., k. 682), Siedliszewice – Otwinowskich (ib., k. 680), Dąbrówka i Bucze z określeniem: „noviter loc.” wystąpiły w r. 1591 (ASK O I, 7, k. 693).

⁷⁵ Małopolska XVI, r. 1576, ASK O I, 9, k. 186^v nn.; r. 1579, Wola Ligęzów „noviter loc.” ASK O I, 51, k. 964.

⁷⁶ Genealogia, tabl. 128; PSB, 20, s. 754 n.; Niesiecki, 6, s. 395.

⁷⁷ Akt podziału dóbr z r. 1548, MRPS, V, nr 85; por. także wcześniejsze dokumenty dotyczące tych dóbr, MRPS, IV, nr 5386, r. 1528, nr 5700, r. 1529, nr 5403, r. 1530, nr 16665, r. 1532. Nie uwzględniamy tu położonych w Sandomierskiem drobniejszych działów jego stryjów i braci stryjecznych: Mikołaja Mieleckiego syna Jana oraz Jana Mieleckiego, zapewne syna Waleriana, ponieważ większość ich majątności, jak wynika ze wspomnianego aktu podziału dóbr w r. 1548, znajdowała się w ziemi krakowskiej oraz w pow. kołomyjskim.

⁷⁸ ASK O I, 10, k. 898, r. 1579: „oppidum m. dominorum Hieronimi Mielecki et successorum m. domini Nicolai Mielecki palatini Podoliae, una cum successoribus gen d. Joannis Mielecki”.

⁷⁹ Małopolska XVI, s. 202.

⁸⁰ Wieś ta, wymieniona wśród wsi dziedzicznych Mieleckich w r. 1548 (por. przyp. 77) oraz w akcie rozgraniczenia dóbr królewskich od posiadłości Stanisława Mieleckiego w r. 1528 (Archiwum ks. Sanguszków, nr 178, s. 210), w rejestrze poboru z r. 1589 wyjątkowo, zapewne omyłkowo, oznaczona została jako „regalis” (ASK O I, 51, k. 875); Hieronim Mielecki opłacał z niej pobór w latach 1578, 1579, 1591 – Małopolska XVI, s. 202; ASK O I, 10, k. 843; ASK O I, 51, k. 769.

⁸¹ Cmolas i las Rudnik (Zarudzie) otrzymał Sebastian Mielecki, ojciec Hieronima, w wyniku podziału dziedzictwa w r. 1548 (MRPS, V, nr 85); według rejestrów z lat 1578, 1589 i 1591 wsie te należały do Hieronima Mieleckiego (Małopolska XVI, s. 202; ASK O I, 51, k. 874, 875; ASK O I, 51, k. 768, 769); natomiast w r. 1579 pobór z nich opłacał Andrzej Leszczyński (ASK O I, 10, k. 843^v).

⁸² Kosów i Trześnik nie występują w rejestrach z lat siedemdziesiątych XVI w. W r. 1589 (ASK O I, 51, k. 875) odnotowano je jako własność Hieronima Mieleckiego, przy czym druga z tych wsi określona została jako „noviter locata”; w rękach tegoż Mieleckiego odnotowano je następnie w r. 1591 (ASK O I, 51, k. 769).

⁸³ MRPS, V, nr 85; Małopolska XVI, s. 202; ASK O I, 10, k. 842^v; ib., 51, k. 874^v; ib., 51, k. 712.

⁸⁴ W r. 1581, Małopolska XVI, s. 251; w r. 1579, ASK O I, 51, k. 956.

⁸⁵ Małopolska XVI, s. 251; ASK O I, 51, k. 954^v.

⁸⁶ Długosz LB, III, 388; ASK O I, 8, k. 789 nn.; Małopolska XVI, s. 251 (tekst skolacjonowany z oryginałem, wydawca opuścił tę informację); w r. 1576 płaciła z tej wsi „Pani Krakowska” (ASK O I, 9, k. 172), czyli matka Hieronima Mieleckiego, Zofia z Kościeleckich, żona Sebastiana, kasztelana krakowskiego, Genealogia, tabl. 128.

⁸⁷ Konstanty Wasyl Ostroński, syn Konstantego, hetmana w. lit., wojewoda kijowski, zm. w r. 1608; Genealogia, tabl. 165; PSB, 24, s. 489–495.

o dobra tarnowskie. Zaczął się on po śmierci w r. 1567 Jana Krzysztofa Tarnowskiego, kasztelana wojnickiego, i przejściu fortuny na jego siostrę Zofię, zm. w r. 1570, która zapisała swe posiadłości mężowi, ks. Ostrogskiemu. Rościli jednak do nich prawo także bliscy krewni Zofii, Stanisław Spytek Tarnowski wojewoda sandomierski, zm. w r. 1568, i jego syn, Stanisław Tarnowski, od r. 1569 kasztelan czechowski. On to tuż przed śmiercią Zofii zajął zbrojnie w kwietniu 1570 r. Tarnów i okolice. Już jednak 18 lipca t.r. sąd sejmowy nakazał mu zwrot zajętych dóbr i pokrycie szkód wywołanych najazdem⁸⁸.

Analizując stan posiadania Konstantego Wasyla Ostrogskiego, wzięliśmy za podstawę dobra wykazane w pow. pilźnieńskim w r. 1581. Stwierdzamy, że na 47 wsi wykazanych w tym roku, jako własność Ostrogskiego⁸⁹, z 17 wsi w r. 1576 opłacił pobór wojewoda sandomierski, mianowicie ze wsi: Borowa, Czarna, Dąbrówka, Dąbie, Jażwiny, Jastrząbka, Korzeniów, Mokre, Nagosin, Przerzyty Bór, Róża, Wiewórka, Wolica, Wola Żędzińska, Żdzar, Żdzarzec i Zaszów⁹⁰, 5 miejscowości było we wspólnym posiadaniu Ostrogskiego i Jana Tarły, wojewody lubelskiego⁹¹ – Łysagóra (Lisia Góra), Luszowice, Krzyż, Powężów i Śmigłowa Wola, z 3 miejscowości opłacał pobór prepozyt tarnowski Marcin Liczko – Mikołajowice, Ostrów, Sirachowice (Szwoszowice)⁹². Przypuszczamy, że był on tenentariuszem dóbr Ostrogskiego, gdyż w tym charakterze wystąpił w r. 1577, płacąc z Gosławic⁹³. W wyłącznym posiadaniu Ostrogskiego w siedemdziesiątych latach XVI w. w pow. pilźnieńskim notujemy: przedmieście Klikowa, Grabówka, Gumniska, Łekawka, Łekawica, Nowodworze, Podgrodzie, Pogwizdów, Poręba, Skrzyszów, Szynwałd, Trzemeszna, Tarnowiec, Wola Podgórska, Wierzchosławice, Wola Lisiogórska, Wolica, Zalasowa, Zabłocie, Żędzin, Zawada, Zgłobice oraz miasto Tarnów⁹⁴. W rejestrze z r. 1589 jako własność Ostrogskiego pojawiły się jeszcze: Wola Tarnowska (w rejestrze z r. 1581 bez podania właściciela) oraz Żukowice⁹⁵.

W pow. sandomierskim na 19 wsi, określonych w r. 1578 jako własność Ostrogskiego⁹⁶, wieś Glinka znalazła się w r. 1591 w posiadaniu Piotra Czajki⁹⁷, a Krzczonowice stanowiły w r. 1576 współwłasność Ostrogskiego i Piotra Czajki⁹⁸. W posiadaniu Ostrogskiego w pow. sandomierskim były: Biskupice, Bukowiany, Czerwona Góra, Grodziec, Jasków, Jurkowice, Jałowasy, Podgrodzie, Przepaść, Ruskowice, Stoki, Tudorów, Wojnowice i Wola Jaskowska. Miasta Ćmielów i Opatów stanowiły w końcu XVI w. własność Janusza Ostrogskiego, syna Konstantego, i Mikołaja Buczackiego⁹⁹.

Stosunkowo łatwo dało się odróżnić dobra dwóch żyjących wówczas Stanisławów Tarnowskich. Jeden z nich, syn Stanisława Spytka, od r. 1569 kasztelan czechowski, od r. 1576 kasztelan radomski, a od r. 1582 kasztelan sandomierski, zm. w r. 1618, posiadał w latach siedemdziesiątych dobra w pow. sandomierskim i wiślickim; drugi, syn Wojciecha (stryjeźnego brata wspomnianego Stanisława Spytka), zm. w r. 1586/1587, żonaty z Zofią z Mieleckich¹⁰⁰, posiadał majątki wraz z zamkiem Rzemień w pow. pilźnieńskim. W rejestrach bowiem podawano z reguły tytuł kasztelański pierwszego ze wspomnianych Stanisławów, bądź określano go jedynie przy pomocy jego godności. Natomiast nie można było w sposób pełny wydzielić dla lat siedemdziesiątych wsi drugiego ze Stanisławów od własności innych członków tej linii, zwanych też Rzemieńskimi, przede wszystkim jego brata stryjeźnego Marcina¹⁰¹. Stanowiły one część majątku wykazanego w posiadaniu jego dziada,

⁸⁸ J. Pirożyński, *Dzieje jednego zajazdu. Wojna o dobra tarnowskie między ks. Konstantym Ostrogskim a Stanisławem Tarnowskim w 1570 r.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 7, 1962, s. 102–106; zob. też W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 295 n.

⁸⁹ Małopolska XVI, s. 247, 248, 258, 261, 262–264.

⁹⁰ ASK O I, 9, k. 161–162, 163^v, 182^v–183. Wojewodą sandomierskim był wówczas Jan Kostka, zm. w r. 1581, drugi mąż Zofii z Odrowążów, poprzednio żony Jana Krzysztofa Tarnowskiego, kasztelana wojnickiego; Zofia, zm. w r. 1580, przez kilka lat po śmierci swego pierwszego męża utrzymała się w posiadaniu części jego majątków, Dworzaczek, o.c., s. 295 n.

⁹¹ ASK O I, 9, k. 183, 188–188^v.

⁹² Ibidem, k. 190–190^v, 193.

⁹³ Ibidem, k. 322.

⁹⁴ Zob. przyp. 89.

⁹⁵ Małopolska XVI, s. 258; ASK O I, 7, k. 866.

⁹⁶ Małopolska XVI, s. 179, 182, 184, 186–189, 196.

⁹⁷ ASK O I, 51, k. 734^v.

⁹⁸ ASK O I, 51, k. 814.

⁹⁹ AV Cap. 1, k. 482 n.

¹⁰⁰ Genealogia, tabl. 95.

¹⁰¹ ASK O I, 9, k. 174^v, 175 (r. 1576), k. 281 nn. (r. 1577).

również Stanisława Tarnowskiego, kasztelana sądeckiego¹⁰². Porównując ten wykaz z informacjami wykazów poboru z lat 1576–1579, a następnie z zestawieniem wsi, z których opłacał pobór Stanisław Tarnowski syn Wojciecha w r. 1581, oraz tych, z których płaciła wdowa po nim w r. 1589¹⁰³, uznać wypada, że w latach siedemdziesiątych należały do niego wsie: Biały Bór, Kielków, Kolbuszowa, Kościelów, Myślików, Niwiska, Odsieka, Rzemień, Świerczów, Trześnia, Tuszynia, Wola Ociecka, Wyrynia, zamek Rzemień, kuźnica zamkowa (w r. 1582: „dicta Lubelczik”, w r. 1589 – „Vach”) oraz miasteczko Żochów (Rzochów). Zgodnie z zapisem Stanisława Tarnowskiego, z r. 1585, majątek ten po śmierci jego żony znalazł się w rękach jej brata, Hieronima Mieleckiego¹⁰⁴.

Stanisław Tarnowski syn Stanisława Spytka opłacał natomiast w r. 1576 jako kasztelan czechowski, zaś w r. 1578 kasztelan radomski pobór z następujących wsi w pow. sandomierskim: Turska Małego, Luszyca, Rudnik, Okragłej, Ostrowa, Zawady (Rudy?) w par. Połaniec, Dzikowa w par. Michocin, Zdakowa, Krzemienicy, części Kliszowa, Woli Kliszowskiej i Borków w par. Gałuszowice, Wielawsi, Zakrzowa, Siedlec w par. Wielawieś, Trześni w par. własnej, i części Jaślan w par. własnej¹⁰⁵. Większa część Jaślan była natomiast królewską¹⁰⁶. Z wykazanych w r. 1576 jako posiadłość kasztelana czechowskiego, czyli tegoż Tarnowskiego, Dziewiętli (w par. Połaniec albo Gałuszowice), w dwa lata później pobór opłacał kasztelan sandomierski, którym był wówczas Stanisław Szafranec. Niewątpliwie w związku z małżeństwem jego córki z Janem Tarłą, wojewodą lubelskim, wieś ta w latach osiemdziesiątych znalazła się w rękach spadkobierców wojewody¹⁰⁷. Już w r. 1579 Tarło płacił też z części Kliszowa, Woli Kliszowskiej i Borków¹⁰⁸. Sądzić można, że w tym samym czasie wojewoda pozyskał inne posiadłości, należące uprzednio do S. Tarnowskiego, mianowicie Kęblów, Luszyce, Okragłą, Ostrów, Rudniki, Tursko, Zawadę, Zdaków z Krzemienicą oraz część Jaślan, z których to pobór w latach 1589 i 1591 opłacali sukcesorowie Jana Tarły¹⁰⁹. Pozostały natomiast w rękach kasztelana Stanisława Tarnowskiego następujące wsie w pow. sandomierskim: Dzików, Siedlec, Trześnia, Wielawieś i Zakrzów¹¹⁰, do których dokupił w latach osiemdziesiątych Wsześwięte i Andrzejów (w r. 1578 wykazane jako posiadłość wojewody krakowskiego Piotra Zborowskiego) oraz działki w Kaimowie, Machowie i Michocinie¹¹¹.

W latach siedemdziesiątych należały do kasztelana Tarnowskiego w pow. wiślickim Młodzawy, Ociosęki, Zagajówek i Zakrzów, które sprzedał w r. 1580 biskupowi krakowskiemu Piotrowi Myszkowskiemu; przeszły one następnie w ręce bratanka biskupa, mianowicie Zygmunta Myszkowskiego, starosty piotrkowskiego¹¹².

Dobra położone w pow. sandomierskim, określone w latach 1576–1578 jako posiadłość Mikołaja Radziwiłła Sierotki, księcia na Ołyce¹¹³, obejmowały następujące wsie lub ich części: Bogusławice, Częstocice, Garbacz, Goździelin (cz.), Maninę (cz.), Niemienice, Szczucice (cz.), Śniatkową Wolę, Stryczowice, Wodziradz (cz.), Worowice (cz.)¹¹⁴, a także miasta Szydłowiec, Ćmielów i Opatów¹¹⁵. Dobra te przeszły częściowo w ręce Mikołaja Buczackiego, podkomorzego

¹⁰² Małopolska XVI, s. 502–504, r. 1527–1530.

¹⁰³ Ibidem, s. 254, 255; ASK O I, 7, k. 847, 847^v, 848^v, 851; wizytacja dekanatu pilzneńskiego z r. 1595, k. 55.

¹⁰⁴ MK, 131, k. 127^v–137^v; PSB, 20, s. 755.

¹⁰⁵ Rok 1576, ASK O I, 51, k. 787, 787^v, 830, 830^v, 833^v; r. 1578, Małopolska XVI, s. 169, 170, 197, 200, 201, 203.

¹⁰⁶ LS 1564/5, s. 108 n.

¹⁰⁷ Rok 1576, ASK O I, 51, k. 787; r. 1578, Małopolska XVI, s. 170; r. 1591, ASK O I, 51, k. 714^v.

¹⁰⁸ ASK O I, 10, k. 838.

¹⁰⁹ Rok 1589, ASK O I, 51, k. 870^v, r. 1591, ib., k. 713, 714.

¹¹⁰ Rok 1579, ASK O I, 10, k. 832, 833, 845; r. 1589, ASK O I, 51, k. 863, 865 (Dzików, „villa igne combusta”, bez podania właściciela), 877, 877^v; r. 1591, ASK O I, 51, k. 771^v.

¹¹¹ Michocin, Kaimów, Machów: r. 1589, ASK O I, 51, k. 864^v; Wsześwięte, Andrzejów, r. 1578: Małopolska XVI, s. 183, 185; r. 1589, ASK O I, 51, k. 860.

¹¹² Małopolska XVI, s. 218, 222. Akt kupna oblatowany w księgach grodzkich sieradzkich w r. 1580: *Codex Myszkovianus ordinationis diplomaticus*, opr. G. Labuda, Chroberz 1940, mszps Biblioteka PAN, Kraków, nr 5637, s. 183, nr 70; por. A. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, Poznań 1947, t. I, s. 189; w r. 1589 płacił z tych dóbr Zygmunt Myszkowski, ASK O I, 7, k. 726^v, 741, 741^v, 743.

¹¹³ Genealogia, tabl. 163.

¹¹⁴ Rok 1576, ASK O I, 51, k. 806^v, 807^v, 808, 811^v, 812^v; r. 1577, ASK O I, 7, k. 563, 563^v, 565, 570^v, 571, 571^v; r. 1578, Małopolska XVI, s. 184 n., 187; M. Radziwiłł dzierżył też Gojców, własność mansjonarzy przy kolegiacie sandomierskiej, tamże, s. 179.

¹¹⁵ Ćmielów i Opatów przeszły następnie w ręce Mikołaja Buczackiego podkomorzego kamienieckiego i ks. Janusza Ostrogskiego, AV Cap. 1. k. 482; Szydłowiec pozostał własnością Mikołaja Sierotki, AV Cap. 14, k. 282.

kamienieckiego¹¹⁶, zapewne w wyniku rozliczeń posagu siostry Mikołaja Sierotki, która w r. 1570 wyszła za mąż za Buczackiego¹¹⁷, częściowo zaś w ręce ks. Janusza Ostrońskiego¹¹⁸.

Wojciech Padniewski, starosta dybowski, po śmierci swego stryja, biskupa krakowskiego Filipa Padniewskiego w r. 1572, objął w spadku m.in. w pow. wiślickim dobra szanieckie¹¹⁹, w skład których wchodziły następujące wsie: Kozina, Mikułowice, Młyny, Skarbisławice, Skorzów, Sławkowice, Szaniec, Uników, Zbrodźce¹²⁰ oraz Galów, z którego w r. 1579 opłacała pobór żona Marcina Padniewskiego, Ewa z Czarnkowskich¹²¹. W pow. opoczyńskim Odrowąż Wielki był natomiast tylko dzierżawą Padniewskiego¹²², podobnie w pow. chęcińskim był on tenutariuszem wsi Piękoszewo¹²³. Łącznie majątek jego wynosił 10 osiedli, 43 łanów kmiecych.

Majątek Samborzeckiej¹²⁴ w pow. stężyckim składał się z 1 miasta i 7 wsi, łącznie obejmował 62½ łana kmiecego. Wchodziły w jego skład: m. Okrzeja¹²⁵ oraz wsie: Branka, Gozd, Grabowa, Jagodne, Sokola (Sokolnia), Wola Okrzejska i Zwadnik¹²⁶.

Jan Sienieński, kasztelan żarnowski¹²⁷ w siedemdziesiątych latach XVI w. był właścicielem 2 miasteczek oraz 11 wsi w pow. wiślickim; były to miasta Raków (przedtem wieś Pągowiec) i Dębno, oraz wsie: Bardo, Grabowa, Grzybów, Liczba, Lipiny, Przeczów Stary, Krzywołęcz, Siedlec, Soboszów i Zalesiany, a także Wrębów¹²⁸, na którego gruncie w drugiej połowie XVI w. lub w początkach XVII w. powstało miasteczko założone przez potomków Sienieńskiego¹²⁹. W r. 1581 należała do jego majątku także wieś Podlesie¹³⁰.

Majątek Jana Słupeckiego¹³¹ w pow. sandomierskim można zrekonstruować na podstawie rejestrów poboru z lat 1577–1578. Składał się on ze wsi: Nieciecza, Mściów, Konary, Mała Wieś, Rzeczyca, Słupca, Szczytniki, Wola Konarska, Wola Nowa oraz z części wsi Czernin i wsi Kamień (części tych wsi znajdowały się w posiadaniu klasztoru wąchockiego cystersów), łącznie 9 całych i 2 części wsi¹³².

Rozległe dobra Stanisława Szafranca, kasztelana bieckiego, a następnie sandomierskiego, wreszcie wojewody sandomierskiego¹³³, występowały w siedemdziesiątych latach XVI w. w trzech

¹¹⁶ Rok 1589, ASK O I, 51, k. 857 (Szczucice), r. 1591, ASK O I, 51, k. 734^v (Niemienice, Śniatkowa Wola, Stryczowice, Worowice, Manina), k. 737 (Garbacz); w r. 1592 jako właściciele części Maniny opłacali dziesięcinę „Mikołaj Buczacki de Tworow, succ. kam., Janussius Ostroziensis alternatim”, AV Cap. 1, k. 480.

¹¹⁷ Genealogia, tabl. 160, 163.

¹¹⁸ Zob. przyp. 115, 116.

¹¹⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 220; PSB, 25, s. 7 n.

¹²⁰ Małopolska XVI, s. 222 n.

¹²¹ Rok 1579, Małopolska XVI, s. 223; r. 1591, ASK O I, 7, k. 660; Genealogia, tabl. 106.

¹²² Małopolska XVI, s. 286.

¹²³ ASK O I, 9, k. 349^v.

¹²⁴ Niewątpliwie wdowy po Mikołaju Samborzeckim, wojskim lubelskim, zm. w r. 1566, matki Pawła Samborzeckiego, SGKP, 7, s. 436, Pałucki, *Studia*, s. 183 n.

¹²⁵ Miasteczko Okrzeja, które w połowie XVI w. znajdowało się w posiadaniu Mikołaja Samborzeckiego, przeszło następnie na jego syna Pawła, wizytacja dekanatu stężyckiego z r. 1598, AV Cap. 14, k. 306: „Paulus Samborecki”. Samborzecka opłacała więc pobór z dóbr okrzejskich w imieniu syna.

¹²⁶ Rok 1569; Małopolska XVI, s. 333; r. 1576, ASK O I, 9, k. 208^v, 209, 223^v.

¹²⁷ Kasztelan żarnowski, r. 1568, zm. w r. 1583; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta, 1548–1572*, Warszawa 1974, tabl. 13, nr 53.

¹²⁸ Małopolska XVI, s. 224–226, 229; wsie te zostały określone jako własność kasztelana żarnowskiego, bez wymienienia nazwiska właściciela.

¹²⁹ Miasta polskie, I, s. 535 n.

¹³⁰ Rok 1581, ASK O I, 9, k. 658^v.

¹³¹ Jan Słupecki, syn Zbigniewa, kasztelana połanieckiego i Barbary z Firlejów, ojciec Samuela i Jana; S. Kot, *Słupeccy w ruchu reformacyjnym*, „Reformacja w Polsce”, 1926, s. 181; Genealogia, tabl. 126; jego stryjem był Stanisław Słupecki, kasztelan lubelski.

¹³² Rok 1577, ASK O I, 7, k. 521, 521^v, 522, 543, 544, 547^v; r. 1578, Małopolska XVI, s. 165, 174–176. Jan Słupecki zmarł w r. 1578/1579, gdyż już w r. 1579 dobra słupeckie były w rękach jego spadkobierców; podobnie w r. 1589, ASK O I, 51, k. 840, 840^v; i w r. 1591, ib., k. 704, 704^v, 705, 725^v, 726.

¹³³ Syn Piotra i Agnieszki z Sienieńskich, kasztelan biecki od r. 1569, sandomierski od r. 1576, wojewoda sandomierski w latach 1581–1587, wojski krakowski 1589, ożeniony z Anną Dembińską, ojciec Agnieszki, żony Jana Tarły, wojewody lubelskiego, Genealogia, tabl. 108; H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skaly*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 3, 1958, s. 99–131; W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 181.

powiatach naszego województwa. W pow. chęcińskim miał on Bałków, Bichniów, Gruszów, Krasocin, Lasocin, Mieczyn, Krzepin, Nawsie (przedmieście Secemina), Olesno, Sulików (Sulków) i Zwleczę oraz miasto Secemin¹³⁴; w pow. wiślickim – Chrostowice, Gruszów, Kęsów, Kobiełę, Olesno, Rogów, Smogorzew, Smarszów, Wyszogród¹³⁵ (ten klucz przeszedł w osiemdziesiątych latach na własność Mikołaja Firleja, wojewody krakowskiego¹³⁶); w pow. sandomierskim należały do Szafranca przejściowo Dziewiątle, poprzednio własność kasztelana Stanisława Tarnowskiego, a później Jana Tarły¹³⁷.

Z kolei stan posiadania tegoż Jana Tarły, wojewody lubelskiego¹³⁸, przedstawiał się w latach siedemdziesiątych XVI stulecia następująco: w pow. pilzneńskim miał on Ilkowice, Jaworze, Gumniska, Laskówkę, Rosławice, Rudno, część Kobierzyna i Latoszyna; wspólnie zaś z ks. Konstantym Wasylem Ostrogskim opłacał pobór z następujących wsi: Krzyża, Luszowic, Łysejgóry, Powężowa i Śmigłowej Woli¹³⁹. W pow. wiślickim Tarło dzierżył Krępicę oraz część wsi Ciuślice¹⁴⁰, w pow. stężyckim – Dęblin i Wolę Mierzęczkę¹⁴¹. Pod koniec XVI w. wspomniane dobra w pow. pilzneńskim były w rękach wdowy po wojewodzie, Agnieszki Tarłowej, która płaciła ponadto z trzech innych wsi: Łąki, Chorążca i Brnika¹⁴², natomiast wsie w pow. wiślickim były w posiadaniu Jana Ocieskiego, starosty olsztyńskiego¹⁴³.

Dobra Piotra Zborowskiego, wojewody sandomierskiego, następnie krakowskiego¹⁴⁴ w siedemdziesiątych latach XVI w. znajdowały się w trzech powiatach Sandomierskiego: w pow. wiślickim miał on Boszowice, Czyżów, Kępie, Kłempice Górne, Pieczenięgi, Prusy, Smogorzew, Skrobaczów, Strzelce, Sufczyce, Wolę Suchą, Wolę oraz Zdziśławice, a także części we wsiach: Sroczków i Topola¹⁴⁵; w pow. sandomierskim – Andrzejów, Grocholice, Ostrów, Wolę Grodzką, Wsześwięte i Żórawniki¹⁴⁶. Zapewne do jego żony (gdź jako płatnik poboru wystąpiła tu „generosa Zborowska”) należały dobra w pow. sandomierskim, składające się w r. 1578 ze wsi: Dziewiątle (w par. Gryzikamień albo Ujazd), Gryzikamień, Grzybów, Łopatno Wielkie, Mydlów, Żaliwdów oraz części Ujazdu i Krępy¹⁴⁷. W pow. stężyckim miał Zborowski części w Zakalowie, Bodzynowicach i Białobrzegach, których jeszcze w r. 1569 właścicielami byli Zerzyńscy¹⁴⁸. W końcu XVI w. majątek jego znalazł się częściowo w posiadaniu Stanisława Tarnowskiego, częściowo zaś w rękach Elżbiety ze Wzdowa (wdowy po Jędrzeju Niedrzwickim, kasztelanie połanieckim¹⁴⁹), oraz Zofii ze Wzdowa (żony, a potem wdowy po Krzysztofie Lanckorońskim, kasztelanie radomskim)¹⁵⁰.

Andrzej Leszczyński, późniejszy wojewoda brzeski kujawski (od r. 1591), już w latach siedemdziesiątych wszedł w posiadanie dóbr baranowskich, jakkolwiek formalnie działy majątkowe przeprowadzone zostały dopiero w r. 1600¹⁵¹. Dobra te w r. 1568 kupił ojciec Andrzeja, Rafał Leszczyński, kasztelan śremski, jeden z najbogatszych magnatów wielkopolskich, od Stanisława Górki¹⁵². Obejmowały one według aktu kupna 10 osad, z których rejestr z r. 1578 w posiadaniu

¹³⁴ Małopolska XVI, s. 274, 276, r. 1573, określa te wsie jako własność kasztelana bieckiego, bez podania nazwiska posiadacza.

¹³⁵ Ibidem, s. 214, r. 1579.

¹³⁶ ASK O I, 7, k. 633–634^v.

¹³⁷ Zob. przyp. 107.

¹³⁸ Kasztelan małogojski od r. 1563, radomski od r. 1565, wojewoda lubelski od r. 1574 (po raz pierwszy żonaty z Dorotą z Gostomskich z Leżenic, zm. po r. 1565, powtórnie z Agnieszką z Szafranców, zm. w r. 1601), zm. w r. 1587; Genealogia, tabl. 131.

¹³⁹ Małopolska XVI, s. 242 n., 247, 250, 258 n., 261.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 222.

¹⁴¹ Ibidem, s. 331.

¹⁴² Rok 1589, ASK O I, 7, k. 829, 858^v, 861^v, 865^v, 866^v.

¹⁴³ Rok 1591, ASK O I, 7, k. 652.

¹⁴⁴ Wojewoda sandomierski od r. 1568, woj. krakowski od r. 1574, zm. w r. 1581; Genealogia, tabl. 133.

¹⁴⁵ Małopolska XVI, s. 223–224, 231.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 180, 183–185, 188.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 175, 176, 178; r. 1577, ASK O I, 7, k. 545^v, 546, k. 551–552 podaje jeszcze jako wsie w jej posiadaniu: Wygielzów, Wirzba (Wierzbka), Kujawki, Wola Bochocka i Boduszów.

¹⁴⁸ Małopolska XVI, s. 333.

¹⁴⁹ Rok 1579, Żórawniki, ASK O I, 10, k. 866^v.

¹⁵⁰ ASK O I, 7, k. 671^v, r. 1591.

¹⁵¹ PSB, 17, s. 101–103.

¹⁵² Ibidem, s. 134; MRPS, V, nr 10328.

Andrzeja Leszczyńskiego wykazał 7, mianowicie: Baranów, Dymitrów, Gołego Wołę, Przewóz, Skopanie, Suchorzów, Wojków, a w nich łąnów kmiecych 61^{1/4} osiadłych i 2 spustoszone oraz 2 łąny sołtysie¹⁵³. Pozostałe 3 wsie to Koło, z którego w r. 1578 pobór opłacał Eustachy Dzik¹⁵⁴, oraz Otoka i Wola (Wolica Dymitrowska), które już w r. 1565 określano jako opustoszałe¹⁵⁵ i których role zapewne należały do folwarków baranowskich, jak wskazywałyby na to fakt, że osady te nie zostały objęte poborem łąnowego w r. 1578¹⁵⁶.

Należy wreszcie wspomnieć o majątku, który Stanisław Wolski, kasztelan rawski, starosta krzepicki zakupił od Olbrachta Łaskiego w r. 1565. Dobra te obejmowały 11 wsi w pow. wiślickim (Budziska, Czarzyznę, Górę, Grabową, Liczbę, Łubnice, Orzelec Mały i Wielki, Przechów Stary, Starą Wieś, Zrębin) i 2 wsie w pow. sandomierskim (Otałęż, Wołę Otałęską); dobra te jednak dzierżyli wówczas Jan i Andrzej Tęczyńscy „modo obligatorio”¹⁵⁷. W latach 1576–1581 zanotowano w rejestrach poborowych jako właściciela większości tych wsi w pow. wiślickim (Czarzyzny, Góry, Łubnic, Orzelca Małego i Wielkiego, Zrębina) – Mikołaja Wolskiego, starostę krzepickiego, syna Stanisława Wolskiego, zaś trzech wsi (Grabowej, Liczby, Starego Przechowa) – kasztelana żarnowskiego, czyli Jana Sienińskiego¹⁵⁸. Otałęż i Wola Otałęska odnotowane zostały natomiast w r. 1578 bez podania właściciela¹⁵⁹. W r. 1589 wsie te w pow. wiślickim (poza jedną) posiadał

Tabela 11

Własność ziemska w latach siedemdziesiątych XVI w.

Powiat	Własność w procentach powierzchni				
	królewska	kościelna	większe kompleksy dóbr kościelnych	szlachecka i magnacka	większe kompleksy dóbr szlacheckich i magnackich
Sandomierski	30,2	21,0	20,8	48,8	7,9
Pilzneński	13,1	12,0	6,9	74,9	30,0
Wiślicki	15,3	13,5	9,1	71,2	15,1
Radomski	16,7	21,0	19,3	62,3	5,0
Stężycki	25,1	9,3	0,5	65,6	20,7
Chęciński	19,1	30,2	23,8	50,7	8,1
Opoczyński	11,8	13,4	9,6	74,8	1,2
Woj. sandomierskie	19,6	18,3	14,9	62,1	11,6

kasztelan wojnicki, a więc Jan Tęczyński, nie wiadomo, czy jako dzierżawy z tytułu dawnych sum zastawnych, czy jako własność; jedynie Zrębin był w rękach Stanisława Ciołka¹⁶⁰. W tej sytuacji Grabową, Liczbę i Stary Przechów uwzględniliśmy dla lat siedemdziesiątych XVI w. w obrębie posiadłości Jana Sienińskiego, natomiast pozostałych wsi Wolskiego nie zaliczyliśmy do większych kompleksów własności ziemskiej.

Pomiary rozległości własności ziemskiej poszczególnych kategorii na mapach roboczych w skali 1:100 000 pozwoliły na ustalenie proporcji między nimi. Pamiętając bowiem, że granice wsi, zwłaszcza

¹⁵³ Małopolska XVI, s. 198, 200.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 200.

¹⁵⁵ LS 1564/5, s. 324: „Wola, Othoka villae desertae in toto”.

¹⁵⁶ W r. 1588/1589 A. Leszczyński zakupił od szlachcica Piotra Grockiego kamienicę w rynku Sandomierza; H. Rutkowski, *Sandomierz w okresie Odrodzenia* [w:] *Studia sandomierskie*, s. 293 i przyp. 28 na s. 327.

¹⁵⁷ MRPS, V, nr 9541.

¹⁵⁸ Rok 1576, ASK O I, 9, k. 124, 134, jako własność „imp. starosty krzepickiego” lub „imp. żarnowskiego” bez podania nazwisk; identyfikacja osób wg Sucheni-Grabowskiej, o.c., s. 296, oraz przyp. 127. Rok 1577, ASK O I, 9, k. 227 nn.; Czarzyzna, Góra, Łubnice, Orzelec Mały i Wielki, Zrębin oznaczone zostały jako posiadłość „dni Czikiowski tenutarii”; Grabowa i Stary Przechów – kasztelana żarnowskiego. Liczba wymieniona bez podania właściciela. Rok 1579, Małopolska XVI, s. 226, 231; wsie Wolskiego wymienione jako posiadłość „magci Nicolai Wolski, castellani bieccensis”, choć kasztelanem bieckim był wówczas Mikołaj Firlej (!), zob. Genealogia, tabl. 126; wsie Jana Sienińskiego oznaczono jako własność „mgci castell. żarnoviensis”. Podobnie w r. 1581, ASK O I, 9, k. 659 nn., przy czym Przechów Stary dzierżawił wówczas od kasztelana żarnowskiego Łukasz Pożowski, zaś imieniem Wolskiego płacił „na ten czas Stan. Kutlieński, urzędnik łubnicki”.

¹⁵⁹ Rok 1589, ASK O I, 7, k. 732 nn.

¹⁶⁰ Małopolska XVI, s. 201.

na terenach o rzadszym osadnictwie, nie zawsze mogły być dokładnie wyznaczone, większe znaczenie przypisujemy danym względny niż wynikom samych pomiarów.

W woj. sandomierskim w latach siedemdziesiątych XVI w. własność królewska obejmowała 19,6% powierzchni tego województwa, własność instytucji kościelnych – 18,3% (w tym większe kompleksy posiadłości – 14,9%), zaś własność szlachecka i magnacka – 62,1% (w tym większe kompleksy dóbr – 11,6%). W sumie więc duże kompleksy wielkiej własności obejmowały 46,1% województwa. Ponieważ jednak – jak była o tym mowa na początku tej części komentarza – nie uwzględniliśmy mniejszych majątków, należących do instytucji i osób, które wielkie majątki miały w innych częściach Rzeczypospolitej, więc wielka własność królewska, kościelna i magnacka sięgała w woj. sandomierskim w latach siedemdziesiątych XVI w. co najmniej 50%, a najprawdopodobniej obejmowała nieco ponad połowę powierzchni województwa, w tym wielka własność kościelna i magnacka – nieco ponad 30%.

A N E K S

WIĘKSZE KOMPLEKSY DÓBR W POSIADANIU INSTYTUCJI KOŚCIELNYCH W WOJ. SANDOMIERSKIM W OSTATNIEJ ĆWIERCI XVI W.

Wykaz niniejszy został dokonany na podstawie rejestrów poborowych, wizytacji kościelnych oraz zestawień w pracy S. Kurasia, *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1497 – 1640*, Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. 3, pod. red. J. Pazdura, Warszawa – Wrocław 1959, s. 263 – 357.

B i s k u p s t w o k r a k o w s k i e

Powiat sandomierski: Bodzęcin miasto, Bronikowice, Brzezcie, Bukowie, Dąbrowa, Dębno, Godów, Gorczyca młyn, Jamnik, Jeziorko, Kałków, Krajków, Krzynki, Kunów miasto, Lechów, Leśna, Łączna, Łojowice, Malice, Milczany, Niekurza, Nietulisko Wielkie, Parszów, Psary, Radkowice, Ruda Andryszowa kuźnica, Ruda Baranów kuźnica, Ruda Berezów kuźnica, Ruda Kunowska kuźnica, Ruda Majek kuźnica, Ruda Michałkowa kuźnica, Ruda Stara Krzynecka kuźnica, Ruda Suchyniowska kuźnica, Siekierno, Sieradowice, Szczygiełkowa Wola, Szewna, Szyrzawy, Śniadka, Świętomarza, Świślina, Tarzek, Udzieców, Wiry, Wzdół, Złota. Części wsi: Doły, Życ.

Powiat pilzneński: Bachowice, Bielcza, Biskupice, Bodzęcin, Kargów folwark, Kwików, Łętowice, Niedzieliska, Radłów, Rajsko, Rolowa Wola, Ruda Ciechon, Rzezachowa, Szczurowa, Wokowice, Wola Radłowska, Zaborowie. Części wsi: Biadoliny, Rudka.

Powiat wiślicki: Baranów, Biskupice par. Opatowiec, Biskupice par. Zborówek, Cisów, Dobrowoda, Drogowle, Grodzonowice, Kępa, Korzyń, Ksany, Olganów, Ruda Mędrów kuźnica, Sokolniki, Widelki huta, Zborówek. Części wsi: Chotel Czerwony, Kraśniów, Kwaszyn, Piestrec, Żukowice.

Powiat opoczyński: Huta huta, Odrowąż Mały, Wola Sarbin¹, Zbroja kuźnica.

Powiat radomski: Bieszków, Błaziny, Chwałowice, Gąsawy, Iłża miasto, Jasieniec, Jastrząb miasto, Kowalików, Lepienice, Lipie Nowe, Lubienia, Małomierzycy, Małyszyn, Mirów, Niedźwiedzi Kierz, Niegosław, Prędocin, Rogów, Ruda Bród kuźnica, Ruda Kowalikowska kuźnica, Ruda Lepieńska kuźnica, Ruda Śmiłowska kuźnica, Rzechów, Śmiłów, Tychów, Wola Lepieńska, Wola Parstowa, Wszeradzice Bliższe, Wszeradzice Dalsze, Zbijów.

Powiat chełciński: Bęczków, Białogon młyn, Bielcza, Bieliny, Bobrze, Brzeziny, Cedzyna młyn, Czarnów Mniejszy, Czarnów Więwszy, Ćmińsko, Daleszyce miasto, Dąbrowa, Domaszowice, Dyminy, Górne, Kielce miasto, Klatki, Kołomania, Kostomłoty, Kowala, Krajno, Leszczyny, Masłów, Mąchocice, Miedziane Góry kopalnia, Mojcza, Nida, Niestachów, Niewachłów, Posłowice, Radlin, Ruda Adam kuźnica, Ruda Belno kuźnica, Ruda Michałowska kuźnica, Ruda Niedźwiedź kuźnica, Skorzeszyce, Słopiec młyn, Suków, Szałas kuźnica, Szczukowskie Góry kopalnia, Tumlin, Wola Jachowa, Wola Kopcowa, Zagnańsko.

B i s k u p s t w o k u j a w s k i e

Powiat sandomierski: Baczkowice, Baranów, Gęsice, Huta (Małacentów), Lechów Mały, Łągów miasto, Nieskurzów, Olszownica, Piórków, Piotrów, Porzeczn, Ruda Krzysztoperek kuźnica, Ruda kuźnica, Sadków, Sędek, Wola Łagowska, Wola Ząbkowa, Wszachów, Zbylutka, Żerniki. Część wsi Piskrzyn.

Powiat opoczyński: Brzostów, Sługocice, Smarzewice, Ściebłowice, Twarda, Zarzęcin.

K l a s z t o r b e n e d y k t y Ń s k i t y n i e c k i

Powiat pilzneński: Birówka, Brzostek miasto, Chrzastówka, Dęborzyn, Garbek folwark, Golesz zamek i folwark, Kamienica, Kawęczyn, Kołaczyce miasto, Krajowice, Przeczyca, Tuchów miasto, Warzyce, Wola Brzostowska, Wolica, Zagórze. Części wsi: Januszkowice, Mieszna, Klecice, Niepla.

Powiat wiślicki: Opatkowice, Opatowiec miasto, Piotrkowice, Urzuty. Część wsi Uście.

K l a s z t o r b e n e d y k t y Ń s k i ś w i ę t o k r z y s k i

Powiat sandomierski: Baszowice, Bielów, Boleszyn, Czażów, Dziurów, Irzmanowice folwark, Janowice, Jeżów, Koprzywianka, Kraszków, Michałów, Milanowa Wola, Mirocice, Modlibożyce, Paprocice, Pawłów, Prawęcín, Ruda Kuczów kuźnica, Rzepin, Rzepinek, Skały, Stup Nowa miasto, Stup Stara, Wenecja, Wola Zerwikaptur, Zawada, Św. Krzyż klasztor. Części wsi: Dąbrowa, Doły, Milejowice, Szczegiel, Worowice.

Powiat radomski: Boiska, Braciejowice, Goszcza, Zakrzów.

K l a s z t o r b e n e d y k t y Ń s k i s i e c i e c h o w s k i

Powiat radomski: Brzeźnica, Garno, Garbatka, Janików, Kobylany, Międzylesie, Mozolice, Nasiłów, Opatkowice, Psary, Rajec, Rębiertów, Ruda Janikowska kuźnica, Sadków, Sieciechów miasto, Sieciechów klasztor, Słowiki, Szawłowice, Śmietanka młyn, Świecica, Zalesie.

Powiat stężycki: Ciszycyca, Kępica, Nagórník, Piwonia, Przewóz.

K l a s z t o r c y s t e r s k i j ę d r z e j o w s k i

Powiat wiślicki: Chańcza, Skowronno.

Powiat chełciński: Kanica, Lipna, Mniszek, Oblasy, Ruda Pękowiec kuźnica, Ruda Grodzisko kuźnica, Rudniki, Wojciechów, Złotniki.

¹ Odrowąż Mały i Wola Sarbin nabyte w r. 1574 drogą zamiany przez biskupa krakowskiego za Umiecin, Koryciska i Kamień Biskupi w pow. radomskim; *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1881, t. I, s. 142 n., nr 106 – 108.

Klasztor cysterski sulejowski
Powiat opoczyński: Dąbrowa, Jaksonek, Prócheńsko, Stoki, Strzelce, Sulejów klasztor, Taraska młyn, Wojcin. Części wsi: Błogie, Końskie Małe, Świeciechów.
Powiat radomski: Osiny Mnisze, Zagórze. Część miasta Skrzyń (Skrzynno).

Klasztor cysterski wąchocki
Powiat radomski: Bzin, Chronów Mniszy, Gadka, Grzybowa Góra, Jabłonica Mnisza, Jagodno, Krupa młyn, Laskowa Wola, Lipowe Pole, Łączany, Mierc, Modrzewice, Mniszek, Osiny, Pomorzany, Polany, Rogowa, Rzeczków, Wierzbica miasto, Skarżysko, Suliska, Świerczek, Trębowiec, Wawrzyszów, Zalesice.
Powiat sandomierski: Kamień, Krzyżowa Wola, Lisów, Łukawa, Ostrów, Pękosławice, Ruda Bzin kuźnica, Ruda Marcinkowska kuźnica, Ruda Siekliny kuźnica, Ruda Starzechowska kuźnica, Ruda Wierzbnik kuźnica, Świątniki, Wąchocko miasto, Waśniów miasto, Wielawieś. Część wsi Prusinowice.
Powiat checiński: Marzysz, Radomice, Wola Łabecka.

Klasztor cysterski koprzywnicki
Powiat sandomierski: Bężyce, Ciszycza, Dobrucice, Krobielice, Krzcin, Nagnajów, Niekisiałka Wielka, Pielaszów, Pokrzywnica klasztor, Pokrzywnica miasto, Sońniczany, Strączków, Szewce, Świnzyca, Zarzecze, Zdanów. Części osiedli: Gnieszowice, Gołębiów, Karwów.
Powiat pilzneński: Dobrzechów, Golcowa, Grodzisko, Kozłów, Lubla, Okunin, Oparówka, Połomia, Stodolina Wola, Wysoka, Zawadka.

Klasztor klarysek krakowski
Powiat sandomierski: Chodków, Daronin, Dziurów przedmieście, Piotrowice, Szawłowice, Węgierce, Zawichost miasto. Części osiedli: Czernin, Dębiany, Królewice.
Powiat checiński: Włoszczowice.
Powiat wiślicki: Umianowice.

Klasztor norbertanek buski
Powiat wiślicki: Busko miasto, Branina, Kostera, Kowale, Sarbków, Służów.
Powiat sandomierski: Kliczanów, Kotarszyn, Nosów, Piotrow.

IV. NAZEWNICTWO

Władysław Pałucki

Ustalenie poprawnego brzmienia nazw miejscowych — osadniczych i terenowych — woj. sandomierskiego dla drugiej połowy XVI w. przeprowadziliśmy tak samo, jak przy wcześniejszym opracowywaniu map woj. lubelskiego i Mazowsza w XVI w. Najistotniejszy punkt przyjętych wówczas założeń sprowadza się do zasady, by n a z w y o s i e d l i wniesionych na mapę podawać w brzmieniu szesnastowiecznym i ówczesnym języku literackim, lecz w pisowni dzisiejszej. W ten sposób bliscy jesteśmy stanowisku zajętemu przez zajmującego się toponomastyką językoznawcę, który domagał się, aby formy nazw miejscowych i obiektów fizjograficznych były zgodne z rzeczywistością językową¹, zwłaszcza że zatrzymujemy pisownię dawniejszą wówczas, gdy jest ona zgodna z naturą polszczyzny i przetrwała do dzisiaj. Występowanie zaś regionalnych odchyłeń nazewniczych (przewaga jednych lub słabsze występowanie innych typów dialektycznych — gwarowych), jeśli zostały swój trwały ślad w źródłach, znalazło swój wyraz w indeksie, w którym odnotowano podstawowe odmiany zapisów z XVI w. W rezultacie założenia przyjęte przy opracowaniu mapy Mazowsza i szerzej omówione w komentarzu do niej nie ulegają zmianie². To samo tyczy się indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych.

W stosunku do występującego na całym etnicznym obszarze Polski, a więc także w woj. sandomierskim, obniżenia artykulacji: er-ir czy nachylenia: i-y (np. Sieradowice-Szyradowice, Wierzbica-Wirzbica, Zbigniew-Zbygniew, Nida-Nyda) postanowiliśmy, podobnie jak uczyniliśmy to na mapie Mazowsza, przyjąć formę dzisiejszą, coraz częściej stosowaną od schyłku XVI w.

Przyjętych założeń nazewniczych nie traktujemy jednak w sposób rygorystyczny. Wiadomo bowiem, że podobnie jak w przyrodzie, tak i w języku żywym występuje wiele odchyłeń od ogólnych norm, przy czym w toponomastyce liczba takich wyjątków zależy m.in. od zasięgu obszarów dialektycznych. Dlatego inaczej np. potraktowaliśmy nazwę wsi Świrna (pow. sandomierski, par. Szewna), która występuje w źródłach obocznie: Świerna, Świrna. Zwyciężyła jednak i przetrwała do dzisiaj nazwa tej wsi w miejscowym dialekcie: Świrna, i tę formę umieściliśmy na mapie, zaś formę Świerna — w indeksie jako odmiankę.

Utrzymaliśmy wynikającą z tego założenia metodę postępowania, aby w tych licznych wypadkach, kiedy dla danej miejscowości szesnastowieczne źródła podają jej nazwę w różnym brzmieniu i pisowni, pierwszeństwo dać formie: (1) rozpowszechnionej w różnych niezależnych od siebie typach źródeł, (2) przeważającej liczebnie w zapisach z drugiej połowy XVI w.³

W wypadkach trudniejszych do rozstrzygnięcia, np. przy alternatywnych zapisach, braliśmy także pod uwagę (jeśli to było możliwe) genezę lub treść nazwy, a także pisownię nazwiska rodu, który pochodził z danej miejscowości. Np. dla licznych miejscowości wywodzących swą nazwę od dębu, stosowaliśmy z reguły formę Dąb, Dąbrowa, Dębiany. Atoli jeden raz, mianowicie przy wsi Dembiany (pow. wiślicki), odstąpiliśmy od tej reguły, ponieważ wieś ta była gniazdem rodziny Rawiczów-Dembińskich; w drugiej połowie XVI w. posiadał ją zasłużony kanclerz w. koronny Walenty Dembiński, którego nazwisko zawsze tak pisano na licznych dokumentach prywatnych i państwowych, na czele z aktem unii polsko-litewskiej z r. 1569, przezeń zredagowanym⁴. W tej też

¹ M. Karaś, *Językoznawstwo a kartografia*, „Onomastica”, 7, 1961, s. 25.

² AHP Mazowsze, s. 103 n.

³ Ibidem, s. 104.

⁴ *Akta unii Polski z Litwą, 1381–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 340; A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, s. 144, fot. dokumentu wystawionego w kancelarii większej własnoręcznym podpisem Dembińskiego, s. 96, fot. zapisu na oprawie Metryki Koronnej 104: „ad relationem Magnifici alentini Dembiński de Dembiany, Poloniae Cancelarii etc.”

formie nazwisko tej rodziny przetrwało do dnia dzisiejszego. Z podobnych powodów dla Ossolina, gniazda potężnego rodu Ossolińskich w ziemi sandomierskiej, wbrew sugestiom językoznawców, utrzymaliśmy przetrwałą do dzisiaj pisownię, przez podwójne s – Ossolin. Zapisy w rejestrach poborowych często podawały nazwy miejscowe w lichej, rozbieżnej lub zniekształconej pisowni. Zmuszało to nas do dodatkowych poszukiwań źródłowych, co spowodowało, że rekonstrukcja brzmienia nazw miejscowych należała do żmudniejszych zadań przy opracowywaniu publikowanej mapy.

Trzeba bowiem pamiętać, że poborcy, wyznaczani po jednym na województwo lub ziemię, tudzież wynajmowani przez nich subkolektorzy, nie przejmowali się zbyt istniejącymi wówczas, niezbyt zresztą ustabilizowanymi zasadami ortografii polskiej, ani też nie odczuwali potrzeby dokładnego zapisania do księgi poborowej nazwy wsi, z której wpłacono podatek. Wpłaty dokonywał właściciel danej wsi, często jednak w imieniu swych panów i ich sąsiadów – delegowani chłopci. Poborca zaś, jeśli nie miał uprzednio sporządzonego formularza (niekiedy z dawnymi, błędnymi lub niezbyt starannymi zapisami), wpisywał do rejestru nazwę danej wsi tak, jak ją usłyszał. Bez znaczenia wówczas było dla niego, jeśli podano mu ją w miejscowym dialekcie, w dodatku w wadliwej wymowie (spowodowanej np. brakiem zębów): Zbygniew czy Zbigniew⁵, Poizdów czy Pogwizdów, Ubenice czy Hubenice, Szolec czy Solec. W każdym razie w dość licznych zachowanych źródłach skarbowych (podatkowych) nie spotkaliśmy reklamacji z powodu mylnego zapisu nazwy wsi lub zagubienia kwitu z wpłaconego podatku.

Oprócz spotykanych dysymilacji w rodzaju: Gortatowice – Gotartowice, Wronów – Wnorów, Pobroszyn – Pogroszyn, do takich pomyłek czy przejęzyczeń należy chyba nazwa osiedla Krzykosy (pow. sandomierski, par. Pokrzywnica), która od XVIII w. przez zmianę pierwszej zgłoski K na T przyjęła formę Trzykosy⁶. Dziś trudno dociec, co wpłynęło na tę zmianę nie tylko formy, lecz i treści nazwy: czy rywalizacja z położoną w pobliżu nazwą wsi Dwikozy, dawniej pisaną: *Dwyecossy* (Dwiekozy, Dwiekosy)⁷ – a dodajmy, że w bliższym sąsiedztwie Krzykos leżała wioska Śniekozy w par. Goźlice, w r. 1565 wymieniona jako *Znyekozy*⁸ (druga, o tej samej nazwie wieś Śniekozy leżała już za Wisłą w woj. lubelskim, par. Zaleszany bądź Wrzawy)⁹ – czy po prostu błąd w wymowie, utrwalony następnie w piśmie.

Wreszcie mówiąc o podstawach źródłowych nazewnictwa, należy tu podnieść jeszcze jedną, dla poprawności pisowni nazw ważną sprawę, tym razem dotyczącą charakteru źródeł, które ze względu na swe przeznaczenie mogą mieć bardziej lub mniej dokładne zapisy tyżące się nazw miejscowych. Już w czasie pracy nad mapą Mazowsza zauważyliśmy, że najcenniejsze dla problematyki nazewnictwa są te źródła, w których z obowiązku formalnego lub proceduralnego nazwy miejscowości podawano we właściwym brzmieniu i poprawnej, stosowanej wówczas polskiej

⁵ Dla miejscowości zwanych Zbigniew (Zbygniew) i pochodne: Zbigniewice (Zbygniewice), Zbydniów, zebrałem znaczną liczbę zapisów, m.in. nazwisko szlachty sandomierskiej: Zbigniewskich, które przesądziły, by na mapie podać formę Zbigniew, a w indeksie odmiankę Zbygniew itp. Jeśli nawet, jak sądzi P. Galas (*Ze studiów nad nazwami miejscowymi południowej Małopolski*, „*Onomastica*”, 7, 1961, s. 104) Zbydniów jest „zmienioną nieco postacią staropolskiego imienia Zbigniew, który z czasem, pod wpływem łaciny stał się Zbygniewem”, to pozostaniemy przy rozwiązanych przez nas (dla wsi w pow. sandomierskim) nazwach Zbigniew, Zbigniewice. Nie bez znaczenia jest fakt, że pierwszy z książąt polskich, syn Władysława Hermana, Zbigniew tak został zapisany w najstarszym rękopisie Kroniki Galla Anonima (rkps Zamoyskich z XIV w., wyd. J. Krzyżanowski, Warszawa 1948). Nie zmienimy też imienia bpa krakowskiego, wielokrotnie w źródłach wymienionego Zbigniewa Oleśnickiego, ani stale, w tej formie Zbigniew, piszącego się pamiętnikarza z XVI–XVII w., Ossolińskiego.

⁶ Krzykosy: XV w. – Długosz LB, II, s. 320; r. 1508 – Małopolska XVI, s. 457; r. 1529 – LR, s. 11; r. 1578 – Małopolska XVI, s. 166; r. 1674 – ASK I 67, f. 320. Trzykosy (zy): LS 1564/5, s. 321; r. 1786 – F. Czaykowski, mapa woj. sandomierskiego; r. 1788/1791 – Perthées, *Mappa szczegulna woj. sandomierskiego*; J. Kolberg, *Mapa Król. Polskiego*, 1830; *Mapa Kwatermistrzostwa WP*. Wsie, zwane Krzykosy, występują także na innych terenach Polski. Zamiana lub błędne odczytanie K – T były całkiem możliwe. Np. w aktach grodzkich pyzdrych z r. 1393 napisano Trzicosy, a szło tam właśnie o wieś Krzykosy położoną w sąsiedztwie Sulca i Sulęcina (L. Callier, *Powiat pyzdry w XVI stuleciu*, Poznań 1888–1891, s. 286).

⁷ XV w. – Długosz LB, II, s. 312: *Dwekozy*; tenże, *Historia*, V, s. 284: *Dweykosy*; LR 1529, s. 388: *Dwyecosy*; LS 1564/5, s. 321: *Dwyekozy*; r. 1662, ASK, I, 67, f. 112: *Dwie Kozy*.

⁸ LS 1564/5, s. 326.

⁹ Śniekozy, w par. Zaleszany: Długosz LB, II, s. 462; LR 1529, s. 356, „*tota villa post Istulam*”; w par. Wrzawy: r. 1531, Małopolska XVI, s. 356; r. 1565, *Lustracja woj. lubelskiego, 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław – Warszawa 1959, s. 45; Parafie Zaleszany i Wrzawy graniczyły ze sobą, przy ujściu Sanu do Wisły, który ustawicznie w dolnym biegu zmieniał swe koryto, zalewając i niszcząc okoliczne wsie. Dlatego Śniekozy „*post Istulam*” mogły się znaleźć w jednych latach w par. Zaleszany, w innych (najdłużej) w par. Wrzawy, by w drugiej połowie XVI w. ostatecznie zaniknąć. Próbę objaśnienia nazwy Śniekozy (jeść kozy) zob. P. Smoczyński, *Nazwa miejscowa Śniekozy*, „*Prace Filologiczne*”, 25, 1975, s. 347–357.

pisowni. Do tego typu źródeł należą przede wszystkim księgi sądowe¹⁰, następnie uniwersały królewskie oraz niektóre akty i postanowienia prawne, inwentarze itp. Na dalszym w tym względzie miejscu należy postawić Metrykę Koronną. Otóż przy zapisywaniu nazw osiedli większe rygory stosowano w postępowaniu sądowym (pozwany, przypożwy z okazji sporów majątkowych, kupna, sprzedaży, zastawów i podziałów dóbr), zwłaszcza w sprawach karnych. Na dowód możemy tu przytoczyć dwie takie sprawy z sąsiadującego z sandomierskim woj. krakowskiego. W pierwszej – pozwany w r. 1457 przez Jana z Czulic Mikołaj z Kurozwęk (w Sandomierskiem), kasztelan sieradzki, o uprowadzenie chłopca z Czulic i wywiezienie go do swej wsi Łuczanowice w pow. proszowickim, oświadczył: iż ta „concittacio defectuosa est in eo, quia ea concittatione non stant Czulicze sed Culicze”¹¹. W drugiej – pozwany w r. 1498 Stanisław z Zagajowa, w sporze o wieś Ostrężnice, też odmówił przez swego pełnomocnika stawiennictwa, „quia in citatione stat Osthrzyncza et in concittatione stat Osthrzyncza nomen ville, pro qua causa ad presens vertitur”¹².

Interesującym przykładem konieczności poszerzenia podstawy źródłowej była sprawa właściwej dla XVI w. nazwy średniowiecznej wsi, później miasteczka, własności cystersów, w którym odbywały się „okazowania” czyli popisy rycerstwa woj. sandomierskiego, mianowicie w Pokrzywnicy (Koprzywnicy). Do połowy XV w. w źródłach występowała przeważnie nazwa Koprzywnica. Po przeprowadzeniu szczegółowej kwerendy źródłowej okazało się, że w XVI – XVII w. pisano niemal wyłącznie: Pokrzywnica, zarówno w konstytucjach sejmowych¹³, laudach sejmikowych¹⁴, uniwersałach podwodowych i stacyjnych¹⁵, lustracjach i inwentarzach dóbr królewskich¹⁶, korespondencji¹⁷, źródłach opisowych¹⁸, a nawet kartografii polskiej i obcej tych czasów¹⁹. W tym więc okresie zaszła zmiana (zjawisko w języku polskim spotykane) w kolejności głosek pierwszej sylaby: Kop-Pok, skutkiem czego miejscowość ta przyjęła nazwę Pokrzywnica, co zresztą, jeśli idzie o koprzywę-pokrzywę, na innych obszarach Polski też wymawianej obocznie, nie miało większego znaczenia. W przypadku Pokrzywnicy sandomierskiej dopiero pod koniec XVIII w. zaczęto powracać do pierwotnej, używanej do dziś formy – Koprzywnica, choć jeszcze w pierwszej ćwierci XIX w. występuje Pokrzywnica²⁰.

Obok niepełnego jeszcze w XVI w. przystosowania alfabetu łacińskiego do oddawania polskich głosek także wspomniany już, występujący w ówczesnych rejestrach poborowych brak dbałości o poprawny zapis nazw miejscowych spowodował, że nawet przy najczęściej stosowanym odтворzeniu brzmienia miękkich spółgłosek ś, ć, dź, do których zapisywanie używano wówczas podwójnych liter sz, cz, dz, występować mogły niejasności (np. *Olyeszynca* – Oleśnica). Ta sytuacja, podobnie jak latynizacja nazw miejscowych w źródłach pisanych po łacinie, skłoniły nas do

¹⁰ Niestety dla woj. sandomierskiego, z wyjątkiem pow. pilzneńskiego, wszystkie księgi (grodzkie, ziemskie i podkomorskie) zostały zniszczone; zob. A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie źródeł historycznych*, Warszawa 1957, s. 195, 200 n., 203–205, 208.

¹¹ Wówczas Jan Czuliński oświadczył: „quia contra formam iuris sibi scribit iudicenter reponsuras et non iudicialiter satis facturas”, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. II, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1870, nr 4318.

¹² Ibidem, nr 4483.

¹³ VL, II, f. 641, r. 1564 – Okazowanie województwa sandomierskiego ma się odbywać w Pokrzywnicy; ib., II, f. 1060, r. 1587; ASK, I, 9 – r. 1573.

¹⁴ Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego: r. 1587, s. 45; r. 1632, s. 84; r. 1651, s. 176; r. 1660, s. 298.

¹⁵ ASK, I 9, f. 446, r. 1507; *Corpus iuris polonici*, ed. O. Balzer, v. 3, Cracoviae 1906, s. 85, r. 1508; ASK, I 62, f. 312, r. 1579/1580/1581.

¹⁶ LS 1564/5, s. 86–100, 135; ASK, XLVI, 99a, f. 872, r. 1616; ASK, I 61, f. 300, 315, r. 1578.

¹⁷ „Wprowadziłem X. Hieronima brata z Nieszowej do Pokrzywnicy na koadiutora”, *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego woj. sandomierskiego*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1879, s. 15, dot. r. 1598; własnoręczny podpis „Zbigniew Oleśnicki opat Pokrzywnicki” z r. 1635, Michałowskiego *Księga Pamiętnicza*, Kraków 1858, s. 688.

¹⁸ *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1886, t. II, s. 1262; Marcin Kromer, *Polska*, przekł. S. Kozikowskiego, opr. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 57 – „Koprzywnica czyli Pokrzywnica”; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584, s. 159; S. Starowolski, *Polonia* (z r. 1632), we wszystkich kolejnych wydaniach (1652, 1656, 1662) podawał „Pocriwnicam dittissimam Abatiam”. Ostatnie, opracowane przez A. Piskadłę wydanie *Polonii* Starowolskiego (Szymon Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, Kraków 1976), w przekładzie na język polski, wbrew podanemu we wstępie (s. 7) przez wydawcę zapewnieniu: „w przekładzie starano się zachować jak najdokładniejszą wierność wobec oryginału”, i zasadom edytorskim, poprawił Starowolskiego: „przepiękne koprzywnickie opactwo cystersów”. Małopolańczyk Mikołaj Rey z Nagłowic (woj. krakowskie) bądź z Szumska (woj. sandomierskie) znany chwast nazywał pokrzywą, a nie koprzywą: „Baczny człowiek ma uważać co łopian, a co pokrzywa” (*Zwierzyntec*).

¹⁹ Mapy Polski W. Grodeckiego z r. 1562; A. Pograbki z r. 1570; J. Speede, *A New Mape of Poland*, z r. 1627.

²⁰ W r. 1811 Pokrzywnicę odwiedził i opisał J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Paryż 1858, s. 80 n.

uwzględniania źródeł siedemnastowiecznych, w szczególności do sięgnięcia i tym razem po zachowane rejestry pogłównego z lat 1662–1676, które wykorzystaliśmy też dla innych celów. W rejestrach pogłównego niemal z reguły występuje już zdecydowane wyróżnienie fonetyczne – ą, ę, ł, 1, o, ó, s, ś, sz, cz, ć, cz, z, ź, ż; brzmienie nazw miejscowości oddawano w nich zgodnie z ówczesną rzeczywistością językową: a więc Łętowice, a nie jak w r. 1581 – *Lantowice*, Łukanowice, a nie *Lukanowice* itp.

Zapisom siedemnastowiecznym dawaliśmy pierwszeństwo nawet wówczas, gdy za innym odczytaniem zapisu z XVI w. przemawiałaby jego dzisiejsza forma. Przykładem może tu być obecna nazwa wsi parafialnej Lisia Góra (pow. pilzneński), zapisywana w XVI w. jako *Lissegory* (r. 1508), *Lysagora* (r. 1525), *Lisza Gora* (r. 1576, 1577) *Lyssa Gora* (r. 1581) itp. lecz następnie *Łyssagora* (r. 1589), *Łysagora* (r. 1629, 1662, 1673); zgodnie z tym odtworzyliśmy brzmienie tej nazwy dla XVI w. w formie: Łysagóra.

Jeśli idzie o nazwy osiedli, które w podstawowych dla nas źródłach z XVI w. (rejestry poborowe, wizytacje kościelne) występują w częściowo zlatynizowanej formie, musieliśmy te zapisy zweryfikować na podstawie dobrze poświadczonych polskich przekazów źródłowych. Tyczyło się to przeważnie nie całego zapisu, lecz jego części: prefiksu, częściej sufiksu. W ostatnim wypadku urobioną od wyrazu pospolitego nazwę miejscowości, zamiast w liczbie pojedynczej często podawano w liczbie mnogiej (pluralizacja). Klasycznym przykładem może być nazwa starej, parafialnej wsi Gołąb w ziemi stężyckiej. Dla wsi tej udało mi się wydobyć z różnego typu źródeł z XV–XVIII w. ponad 40 zapisów. W tekstach łacińskich (Metryka Koronna, wizytacje kościelne) lub łacińsko-polskich (księgi poborowe XVI w.) mają one z reguły formę: *Golembye*, *Golombye*²¹ czyli Gołębie. Te zaś, które pochodzą z tekstów pisanych w języku polskim (inwentarze, lustracje dóbr królewskich²², konstytucje, lauda sejmikowe²³, rejestry pogłównego z XVII w., księgi sądu referendarskiego²⁴) podają nazwę tej wsi w liczbie pojedynczej – Gołąb.

Zdecydowana większość miejscowości woj. sandomierskiego, nie licząc drobnych odchyłek gwarowych, zachowała swą nazwę od chwili jej powstania po dzień dzisiejszy. Całkowitej zmianie uległy nazwy zaledwie kilku miejscowości.

Dość wcześnie, bo do połowy XVII w., przez zmianę jednej spółgłoski, uległa całkowicie zmianie nazwa założonego w r. 1570 przez Krzysztofa Głowę miasteczka Głowów w pow. pilzneńskim na Głogów, dziś Głogów Małopolski. Stało się to chyba ze względu na łatwiejsze wysłowienie nowej nazwy niż dawnej, w której zbyt blisko siebie mieściły się jednakowe, w dodatku wargowe spółgłoski w sufiksie²⁵.

Spośród trzech starych miasteczek o charakterystycznych nazwach: Odrzywół, Ryczywół i Łysobyki, świadczących zresztą o ożywionych stosunkach gospodarczych na przebiegających przez te osiedla szlakach handlowych, w r. 1970 nazwę Łysobyków zmieniono na Jeziorzany. Wreszcie nazwę wsi Życ (pow. sandomierski, par. Samborzec), dawniej własność mieszana, królewska i duchowna, aby uniknąć nieprzyjemnych żartów i docinków, w okresie międzywojennym zmieniono na Polanów Samborzecki. Z podobnych chyba względów nazwę Wieprzki, w tymże sandomierskim powiecie, po r. 1952 zmieniono na Wierzbiny.

Przy opracowywaniu nazewnictwa woj. sandomierskiego posługiwaliśmy się dawnymi, nawet, jak w wypadku pow. radomskiego, dość odległymi słownikami²⁶ oraz współczesnymi ogólnymi

²¹ Małopolska XVI, s. 360, r. 1531: parochia Golambia (Golabye); ASK, I, 33, f. 394, r. 1552: Golambye; ib., f. 414, r. 1563: Golambye.

²² LS 1564/5, s. 244–246; LS 1660/4, II, s. 165; LS 1789, I, s. 269 n, 275–278 (starostwo *gołąbskie*, a nie: *gołębiowskie*, w *Gołębiu*, a nie: w *Gołębiach*).

²³ VL, V, f. 88 n., f. 226; Bibl. PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, s. 429, r. 1672: „obóz konfederacji założyc między Gołębiem a Borową”.

²⁴ *Księgi Referendarskie*, t. I, 1582–1602, wyd. T. Baranowski, Warszawa 1910, s. 63: „przyszli do nas poddani nasi ze wsi Gołębia i Woli Gołąbskiej”. Podobnie w dekretach dla innych wsi: ze wsi Rajzka (Rajzko), Jaktorowa (Jaktorów) itp.

²⁵ A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego pow. pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych pow. sandomierskiego i wiślickiego*, Prace Onomastyczne, 22, Wrocław 1975, s. 22, wprawdzie przytoczyła zapis z r. 1581, przejęty z Pawińskiego (Małopolska XVI, s. 265) „Głowów (! pro Głogów)”, ale przeszła nad nim do porządku dodając (tu zbędną i nieprawdziwą) etymologię od rzeczownika *głóg*. Z nieuzasadnionych powodów powojenne opracowania językoznawcze toponomastyki sandomierskiej przyjmują jako granicę swych studiów linię Wisły, która przecież nie zawsze pokrywała się z podziałami administracyjnymi, nie stanowiła rozgraniczeń toponomastycznych ani dialektycznych.

²⁶ F. Siarczyński, *Opis powiatu radomskiego*, wyd. T. Lipiński, Warszawa 1847, opracowany w układzie terytorialnym w końcu XVIII w., kiedy ks. Siarczyński był proboszczem w Kozienicach.

i szczegółowymi skorowidzami. Opracowań toponomastycznych, opartych na szerszej podstawie źródłowej, jak dotąd, dla woj. sandomierskiego jest niewiele. Dopiero w ostatnim dwudziestolecu ukazały się trzy takie prace obejmujące poszczególne części tego województwa²⁷.

Nieporównanie większe korzyści dały nam kartoteki materiałów do słownika historyczno-geograficznego Polski średniowiecznej oraz opracowana przed wojną (na podstawie dziś już nie istniejących źródeł) kartoteka do słownika woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVIII w.²⁸

Niektóre miejscowości z różnych przyczyn (np. wylewy Wisły, zniszczenia wojenne) zniknęły lub uległy przesunięciu czy też, jak już wspomniano całkowicie lub częściowo zmieniły swą nazwę. Do zidentyfikowania takich właśnie miejscowości i ich nazw posługiwaliśmy się m.in. wykazem miast i wsi diecezji krakowskiej z r. 1787 opublikowanym przez J. Kleczyńskiego²⁹ i podobnym, lecz rękopiśmiennym rejestrem z lat 1783–1784 F. Czaykowskiego³⁰. Wykorzystaliśmy też w tym celu starsze opracowania kartograficzne K. Perthéesa, F. Czaykowskiego, Kwatermistrzostwa Wojska Polskiego, M.v.Heldensfelda, a dla zawiślańskiej części województwa – Miega i Liesganiga. Rzecz jasna nie pominęliśmy wielotomowego, pomnikowego *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* z lat 1880–1902, choć czerpaliliśmy z niego informacje z koniecznym krytycyzmem.

Współczesną pisownię nazw w indeksie opieramy na wydanym w r. 1967 pełnym *Spisie miejscowości PRL* (zachowując ostrożność ze względu na liczne błędy drukarskie)³¹. Dla tych powiatów, które przed reformą podziału administracyjnego z r. 1975 zostały opracowane przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjograficznych, wykorzystaliśmy wydane zeszyty *Urzędowych nazw*³².

Nazwy wniesionych na mapę woj. sandomierskiego obiektów fizjograficznych (góry, wody, lasy) zostały ustalone także według zasad przyjętych w pracy nad mapą Mazowsza w XVI w. Zresztą pod tym względem nie mogło być inaczej. Te same bowiem lub podobne czynniki słowotwórcze, jakie występują w nazwach pospolitych wpłynęły na tworzenie, a więc brzmienie i pisownię nazw fizjograficznych, w szczególności wodnych. Odstępstwo zaś od prawidłowych form tych nazw, bądź przeniesienie nazwy, wraz ze zmianą koryta określonej rzeki, w woj. sandomierskim należą do wyjątków. Na te, odbiegające od reguł wyjątki zwróciliśmy większą uwagę, ponieważ wnikliwa analiza przekazów źródłowych pozwoliła nam ustalić nie tylko poprawną nazwę rzeki, lecz także kilka razy rozwikłać wątpliwości dotyczące się granic podziałów administracyjno-politycznych, lokalizacji osiedli i stosunków własnościowych.

Nazwy większych rzek woj. sandomierskiego nie budziły wątpliwości, zaś ich pisownię oparliśmy na stosunkowo licznych przekazach źródeł kartograficznych i pisanych z Chorografią J. Długosza na czele. Dla pozostałych rzek i większych strumieni wykorzystywaliśmy źródła różnego typu, dając pierwszeństwo tym, które pochodziły z przekroju chronologicznego tej serii AHP. Zebrany materiał dotyczący się rzek skonfrontowaliśmy z ustaleniami pracy o *Hydronimii Wisły*³³.

Wykorzystując cenne, dość szczegółowe źródła kartograficzne z drugiej połowy XVIII w. przy ustalaniu nazewnictwa rzek średniej wielkości, dostrzegliśmy pewne nieścisłości bądź oczywiste pomyłki w opracowaniach Rizzi-Zannoniego, K. Perthéesa i F. Czaykowskiego. Np. na mapie Polonia K. Perthéesa prawy dopływ Czarnej, która uchodzi do Wisły pod Połańcem, nosi nazwę

²⁷ M. Kamińska, *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego*, Prace Onomastyczne 6, cz. I, Wrocław 1964, cz. II, 1965: rec. Z. Rymut, „Onomastica”, 13, 1968, s. 296–302; A. Orzechowska, o.c., rec. A. Bieńkowski, „Zeszyty Naukowe Wydz. Hum.”, Filologia Polska, Prace Językoznawcze 3, Gdańsk 1975, s. 97–103; por. też J. Nalepa, *O nazwach miejscowych województwa sandomierskiego*, „Slavica”, 2, Lund 1973.

²⁸ Przechowywana w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej IH PAN w Krakowie.

²⁹ J. Kleczyński, *Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*, Archiwum Kom. Hist. VII, 1894, s. 219–478.

³⁰ F. Czaykowski, *Regestr dyecezyjów* (zapewne z 1783–1784), rkps w Archiwum Kapit. w Łowiczu, mkf. Biblioteki Narodowej w Warszawie nr 7679.

³¹ Zob. AHP Mazowsze, s. 107. Nie mieliśmy już możliwości skorzystania z wydanego przez Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz przez Główny Urząd Statystyczny *Wykazu urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1–3, Warszawa 1980–1982.

³² Dla terenu dawnego woj. sandomierskiego opublikowano w l. 1964–1972 trzydzieści osiem zeszytów *Urzędowych Nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*.

³³ *Hydronimia Wisły*, cz. I, pod red. P. Zwolińskiego, Wrocław 1965, Rec. B. Dunaj, „Onomastica” 13, 1968, s. 294–296, zwrócił uwagę na niedostatki źródłowe tego opracowania, opartego głównie na SGKP i wojskowych mapach taktycznych 1:100 000.

Zachodnia, na mapie Zannoniego — Schodnia, zaś na mapie „szczegulnej” Perthéesa z r. 1788 — 1791 — Wschodnia. Prawy dopływ Wisły, zawsze zwany Wisłoką, na Polonii pomyłono z lewym dopływem Sanu — Wisłokiem. Dolny bieg Nidy na Polonii Perthéesa nosi nazwę Wiślica. Są to nieścisłości rzadkie, ale nie odosobnione. Np. na szczegółowej „Mappie części województwa Sandomierskiego... aż do rzeki Ławy” F. Podoskiego z r. 1790, zamiast rz. Nidzica, wpisano (na mapie i w legendzie) rz. Ławy, przejętą zapewne od położonej przy ujściu Nidzicy do Wisły osady Ławy, gdzie pobierano opłaty mostowe³⁴. Co się tyczy dolnego biegu Nidy, która przy ujściu do Wisły pod Nowym Miastem Korczynem, jak stwierdzili rewizorzy myt i komór celnych w r. 1564³⁵, „rozdarła się” na dwie odnogi, wpisanie na mapie Perthéesa z r. 1770 nazwy tego odcinka Nidy — Wiślica, jeśli nie jest zwykłą pomyłką, można uznać za całkiem zrozumiałe, podobnie jak w wypadku starego, drugiego ramienia Odry, od ujścia do niej Warty pod Kostrzynie do Cedyni nazwanego na starych mapach Odrzycą. Zatem i nazwa prastarego grodu Wiślicy, przedmiot wieloletnich badań historyków, etnografów i językoznawców, uzyskałaby naturalne wyjaśnienie.

Rzeki woj. sandomierskiego, podobnie jak na pozostałych obszarach Polski i innych krajów słowiańskich brały swe nazwy od nazw miejscowości, przez które lub obok których przepływały, bądź też — i to częściej — odwrotnie: nazwa rzeki zwłaszcza większej była starsza od założonego nad nią czy w jej sąsiedztwie osiedla. Ten typ, zwany nazwami odrzeczynymi, w woj. sandomierskim przeważa, np. Bobrza nad Bobrzą, Bystrzyca nad Bystrzycą lub Czarna nad Czarną. Dodajmy tu, że nazwę Czarna i podobne, m.in. Czarna Nida, nadano w naszym województwie dziewięciu różnym rzekom. Dodajmy wreszcie, że niektóre rzeki miały dwie lub trzy nazwy, różne dla poszczególnych ich odcinków: górnego, średniego czy dolnego, np. Czarna, Kocielna, Kocielkowa dziś Zagożdżonka. Nazwy zaś trzech rzek występują z dysymilacją: Koprzywnica-Pokrzywnica.

Utrwalone od chwili swego powstania w wymowie lokalnej, a następnie w przekazach źródłowych, nazwy rzek tylko rzadko ulegały zmianie. Działo się to częściej w czasach późniejszych, w związku z szybkim uprzemysłowieniem kraju i rozwojem osadnictwa. Prawdopodobnie w takich okolicznościach nazwę lewego dopływu Bobrzy — Łopienicy zmieniono na Sufraganiec. Uchodzący do Wisły pod Gorzycami jej prawy dopływ Łęg na mapie Perthéesa z r. 1791 nosi — od założonej w XVIII w. tam osady zwanej Fantazja — nazwę Fantazja, która (zresztą zgodnie ze swoją treścią) nie utrzymała się w hydronimii.

Ostatnia godna zaznaczenia zmiana nazwy rzeki w dawnym woj. sandomierskim tyczy się lewego dopływu Nidy, mianowicie Łososiny, którą dla uczczenia znakomitego prozaika, urodzonego w tych stronach, autora *Wiernej rzeki*, nazwano Wierną Rzeką.

Na mapie woj. sandomierskiego opisaliśmy tylko te jeziora, których nazwy zostały źródłowo poświadczane jak np. Łuże (r. 1510). Na wyżynnych obszarach woj. sandomierskiego jeziora nie występowały. Nieco więcej ich było na Powiślu, zwłaszcza w południowej, zawiślańskiej części województwa. W ciągu wieków kurczyły się, stopniowo zanikały³⁶ i nie tylko w nazewnictwie, nie wiele po nich pozostało. Nie mogliśmy wnieść na mapę jedynie większego, wzmiankowanego przez Długosza³⁷ jako „jezioro wieczyste” Czartoria, które znajdowało się pod Nowym Miastem Korczynem, ponieważ albo dość wcześnie zanikło³⁸, albo — co bardziej prawdopodobne — nie było jeziorem, lecz drugim, utworzonym tu kolistym ramieniem Nidy³⁹.

Co się tyczy gór, na mapie wnieśliśmy tylko nazwy najwyższych szczytów: Łysica, Łysa Góra, które zostały poświadczane źródłowo. Nazwy obszarów leśnych ograniczyliśmy na mapie woj. sandomierskiego do źródłowo poświadczonych puszczy.

³⁴ Zob. s. 19, 36.

³⁵ Lustracje cel 1564/5, s. 204.

³⁶ W lustracji starostwa wiślickiego z r. 1660 podano: „stawy i jeziora niektóre pozarastały” — LS 1660/4, cz. II, s. 101.

³⁷ Długosz, *Annales*, I, s. 91, podał, że jezioro to, dzieło Kazimierza Wielkiego, utworzono przez złączenie koryt rzek Wisły i Nidy. Należy sądzić, że jezioro to było sztucznie zasilane wodą z Wisły i odnogi Nidy. Zamknięty w ten sposób teren występuje na *Karcie dawnej Polski* W. Chrzanowskiego z r. 1859.

³⁸ Wg lustracji starostwa korczyńskiego z r. 1663 — 1664 podany stan rzeczy zaistniał dużo wcześniej: „błonia na odnodze rzeki Nidy — Czartorya zowią” — LS 1660/4, II, s. 206.

³⁹ „Molendinum prope Nova Civitas Corczin in fluvio Czartoria”, MK, 119, f. 77 — 77^r, r. 1579; w r. 1776 przy demarkacji granic pierwszego zaboru austriackiego stwierdzono: „poniżej N. Miasta, gdzie wpada rzeka Nida trzema odnogami, pierwsza tuż przy kępie pod samym miastem, którą odcina rzeka Nida od miasta, a powyżej miasta wpada odnoga wiślana, która nigdy nie wysycha, z powieści obywateliwów tamecznych, w pomienioną rzekę i ciągnie się takowy obwód na milę i więcej, potem dopiero wpada w Wisłę”; AGAD, Arch. Kor. Warsz., 31/C/1, s. 74.

W podsumowaniu należy zaznaczyć, że nazwy obiektów fizjograficznych były (liczbowo rzecz biorąc) poważnym tworzywem nazw osadniczych. Interesujące przy tym, że podobnie jak na Mazowszu, a będzie to występować także na innych terenach, w woj. sandomierskim niemałą grupę stanowiły nazwy tego typu uformowane przy pomocy przyrostków – pod lub – za: Podborze, Podgaje, Podlesie, Podole, Podwierzbie, Zabłocie, Zagaje, Zagość (gozd), Zagórze, Zakrzów, Zalesie, Zarzeczce, Zanidzie⁴⁰, Zajezierze, Zawisłocze, Zawiśle czy Zawichost.

⁴⁰ Zanidzie, pastwisko w starostwie nowokorczyńskim, wzmiankowane w LS 1660/4, II, s. 202, jest nazwą topograficzną, podobnie jak do dziś stosowane określenie większego terenu nad Nidą, zwanego Ponidzie.

V. DROGI

Henryk Rutkowski

Na mapie woj. sandomierskiego, podobnie jak na mapie Mazowsza, przedstawiliśmy w a ż - n i e j s z e d r o g i istniejące w drugiej połowie XVI w. Zamiarem naszym nie było oznaczenie wszystkich dróg publicznych czyli gościńców, lecz tylko pokazanie wybranych spośród nich. Założenie to wiąże się z niedostatkiem źródeł: na podstawie materiałów z XVI w. można dokładnie oznaczyć tylko niewielkie fragmenty sieci drożnej. Dlatego wobec faktu, że przebieg dróg do początków XIX w. wykazuje znaczną trwałość, główną metodą naszej pracy była retrogresja. Przeprowadziliśmy wybór spośród gościńców występujących na mapach z przełomu XVIII i XIX stulecia. Dokonując tego wyboru, uwzględnialiśmy informacje o drogach publicznych ze źródeł szesnastowiecznych, wyniki opracowań ówczesnych szlaków handlowych oraz itineraria, a także braliśmy pod uwagę rozmieszczenie miast, które w badanym okresie prawie się nie różniło od rozmieszczenia w końcu XVIII w. Niemniej wypada zaznaczyć, że sieć ważniejszych gościńców należy do bardziej hipotetycznych elementów naszej mapy, zarówno pod względem wyboru poszczególnych dróg, czyli oceny ich znaczenia, jak też pod względem ich przebiegu (choć wiele odcinków np. przy miastach ma przebieg pewny). W komentarzu nie możemy dokładnie objaśnić przebiegu wszystkich dróg oraz nie możemy zaznaczyć stopnia ich prawdopodobieństwa; obok ogólnych informacji o źródłach i metodzie opracowania mogą się tutaj znaleźć tylko wybrane przykłady szczegółowe¹.

Źródłem, które miało dla nas szczególne znaczenie, była lustracja zatytułowana: „M y t a i c ł a n a w o d z i e, jako promy, mosty, a n a z i e m i, jako groble, gaci, burki i naprawowanie dróg miastom i pewnem osobom, albo communitatibus vel collegiis nadane”². Lustracja ta została przeprowadzona równocześnie z pierwszą lustracją królewskiej w r. 1564/1565, a zachowany protokół lustratorski obejmuje trzy województwa małopolskie: krakowskie, sandomierskie i lubelskie. Lustratorzy stwierdzali prawne podstawy pobierania myt i ceł, czyli dokonywali rewizji przywilejów, a także kontrolowali, jak są utrzymywane promy, mosty, groble, bruki itp. urządzenia komunikacyjne, które uzasadniały nadanie przez króla dochodów mytniczych. Należy zaznaczyć, że w wielu miejscach ściągano myto bez odpowiedniego przywileju i bez żadnych inwestycji drogowych. Lustratorzy interesowali się wyłącznie drogami publicznymi³. Wynik działań rewizorskich był daleki od kompletności, liczba myt objętych lustracją niewątpliwie nie osiągnęła połowy wszystkich myt znajdujących się w woj. sandomierskim, podobnie jak to było w woj. krakowskim⁴. Z naszego punktu widzenia omawiane źródło stanowi rejestr dość przypadkowo wybranych gościńców, określonych albo przez powiązanie z jedną tylko miejscowością, albo przez wskazanie dalszego kierunku drogi. Mimo swych niedostatków lustracja ceł i myt dostarczyła podstawowego zasobu informacji o sieci drożnej badanego terytorium w XVI w. Wszystkie gościńce zasygnalizowane przez to źródło uwzględniliśmy na naszej mapie. Lustrację ceł uzupełniła danymi o promach i mostach we własności monarszej lustracja dóbr królewskich⁵.

¹ Szerzej o tym AHP Mazowsze, s. 112–116.

² Lustracja ceł 1564/5, s. 199.

³ Fragment opisu dróg koło Skawiny, miasta opactwa tynieckiego w woj. krakowskim: „Item pokazowano też od ks. opata wedla przywileja naprawowanie drogi ab oppido versus villam Radzyeszow, od pirszy brany eundo versus Lanczkoronam, sed quia non est via publica, telko ludzie wiescy tamtędy jeżdżą, tedy nie jest oględowana”; *ibidem*, s. 205; por. LDK, s. 6–7, 79.

⁴ K. Buczek, *Wstęp historyczny* [w:] LDK, s. XI n.; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław 1977, s. 12 n.

⁵ LS 1564/5.

Jak wspomniano w rozdziale o źródłach kartograficznych, mapa Andrzeja Pograbki z r. 1570 przedstawia kilka dróg przechodzących przez woj. sandomierskie. Są to drogi (podajemy w zasięgu nas interesującym): 1. Kraków – Miechów – Secemin – Kurzelów – Przedbórz – Żarnów – Opoczno – Inowódz – Rawa⁶; 2. Kraków – Proszowice – Wiślica – Szydłów – Opatów – Zawichost – Urzędów – Lublin; 3. Kraków – Korczyn – Połaniec – Osiek – Koprzywnica (nazwa na mapie: Pokrzywnica) – Sandomierz – Zawichost itd.; 4. Kraków – Bochnia – Tarnów – Pilzno – Dębica – Sędziszów – Rzeszów – Jarosław⁷.

Szczegółowy obraz dróg, ale o dwa stulecia późniejszy, przynoszą mapy z przełomu XVIII i XIX w.: polskie mapy Perthéesa oraz mapy austriackie Heldensfelda, Liesganiga i Miega. Oznaczone na tych mapach drogi wyższego rzędu (gościńce, trakty, drogi pocztowe) posłużyły jako podstawa retrogresji połączonej z selekcją. Szczegółowy przebieg dróg ustaliliśmy zgodnie z tymi mapami na podkładzie map 1:100 000 z pierwszej połowy XX w. Uwzględniając fakt, że sieć gościńców na mapach z XVIII/XIX w. wykazuje spore różnice, a żadnemu ze źródeł kartograficznych nie można w zakresie nas interesującym przyznać zdecydowanej wyższości, przyjmowaliśmy różne rozwiązania. Rekonstruując dla XVI w. sieć wybranych dróg pomijaliśmy w zasadzie warianty gościńców, tzn. jeżeli między dwiema miejscowościami występują na mapach dwa lub trzy połączenia, wybieraliśmy tylko jedno z nich. Na przykład: z dwóch dróg Drzewica – Końskie wybraliśmy połączenie przez Gielniów (ta droga jest na mapie Perthéesa), a zrezygnowaliśmy z drogi omijającej to miasto (jest na mapach Perthéesa i Heldensfelda). Gościńiec Iłża – Wąchock poprowadziliśmy przez Mirzec (tak u Heldensfelda), a pominieliśmy drogę przez Małyszyn (jest u Perthéesa). Jako połączenie Opatowa z Tarłowem przyjęliśmy drogę przez Ćmielów (Perthées, Heldensfeld), natomiast nie oznaczyliśmy drogi przez Gliniany (Perthées), które dopiero w r. 1595 zostały miasteczkiem. Niekiedy jednak odstępowaliśmy od zasady pomijania wariantów dróg, np. gościńiec Kozienice – Oleksów poprowadziliśmy zarówno przez Sieciechów, jak i obok tego miasta; obie te drogi są na mapach Perthéesa i Heldensfelda, przy czym pierwszą z nich Perthées określił jako „Trakt Dolny”.

Powyższe rozwiązania mają dla XVI w. oczywiście walor prawdopodobieństwa, inaczej niż te, które można było oprzeć na źródłach z badanego okresu. Na przykład gościńiec z Krakowa na Mazowsze przechodzący przez Końskie został w tej okolicy zdublowany drogą przez Modliszowice, które na tym szlaku wymieniła lustracja ceł⁸. Lustracja ta opisuje pod Sandomierzem gościńiec, który dawniej przechodził przez Ocinek, ale został przeniesiony do pobliskich Gór Dolnych⁹. W XVIII w. Perthées oznaczył drogę przez Góry, a Heldensfeld przez Ocinek, na naszej mapie przedstawiliśmy obydwaj warianty.

Traktując wykorzystane źródła kartograficzne z XVIII/XIX w. jako całość możemy stwierdzić, że lustracja ceł z r. 1564/1565 wykazuje wysoki stopień zgodności z nimi, tzn. wzmiankuje tylko kilka takich gościńców, które albo mają przebieg inny, niż oznaczony na którejś z map, albo wcale na tych mapach nie występują. Zaczynając od pierwszej grupy wymieniamy wszystkie m o d y f i k a c j e, które na podstawie danych z XVI w. (nie tylko z lustracji ceł) wprowadziliśmy do przebiegu dróg wziętego z późniejszych map. Drogę Tarnów – Pilzno skierowaliśmy przez Gumniska, Skrzyszów, Łęki Górne, a nie przez Pogórską

⁶ Częściowo ta sama droga występuje już na mapie Erharda Etzlauba z r. 1501: Kraków – Miechów – Kurzelów – Przedbórz – Piotrków. Reprodukacja tej mapy dróg w Europie Środkowej w nieukończonym wydawnictwie z r. 1939: *Monumenta Poloniae Cartographica*, tabl. 1; por. K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, s. 25 n.

⁷ Mapę Pograbki wykorzystał Michael von Eitzing, autor atlasu *Itinerarium Orbis Christiani*, wydanego 1578–1580 w Amsterdamie lub Kolonii. Na mapie przedstawiającej Polskę oznaczył na obszarze woj. sandomierskiego dwie spośród wymienionych dróg, drugą i trzecią. U. Puckalanka, *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”, nr 54: Biblioteka, z. 4, 1964, s. 183–200.

⁸ Lustracja ceł 1564/5, s. 290 n.

⁹ Ibidem, s. 257. Był to gościńiec od przewozu sandomierskiego, prowadzący z Rusi do Wielkopolski i Mazowsza, „którym lecie chodzą woły, chodzą też formani i kramarze. Na tym gościńcu przez tę wieś [Ocinek] idzie rzeka Lukawa od Opathowa między górami.” Przez dolinę Łukawy „na jesień i na wiosnę przejazd bez mostów i gaci być nie może. Teraz tam mosty i gaci zniesiono, bo do wsi rzecznej Góry niżej na dół ten gościńiec obrócono przez tę rzekę.” W Górach są dwa mosty i ma być zbudowany trzeci, „ale p. Stanisław Lypnycki chce zasię ten gościńiec ex villa Gori ad villam Ocinek na stare miejsce obrócić i most i gaci pobudować, kędy pirwey były i na które miejsce przywilej mostowego dan jest”.

Mikołaj Lipnicki otrzymał w r. 1528 przywilej na mostowe „in villa Ocyn sive Kuchary super fluvio Lukawa”; MRPS, IV, nr 15406. Rzeka Łukawa oddzielała Ociny Lipnickich od Ocinka należącego do wójtostwa sandomierskiego.

Wolę, jak Liesganig i Mieg, ponieważ lustracja ceł wymienia na tej drodze Łęki¹⁰. Podobnie wyznaczyliśmy bieg drogi Sędziszów – Trzciana przez Będziemyśl, a nie przez Klęczany¹¹. Zmianie uległa droga Rudnik – Krzeszów koło Kopek, w których przed r. 1564/1565 pobierano cło, a następnie przeniesiono je do Rudnika¹²; w naszym ujęciu nie tylko Rudnik, lecz także Kopki leżą na gościńcu, inaczej niż na mapie Liesganiga. Powyższe modyfikacje wprowadziliśmy na podstawie lustracji ceł, a dwie następne – na podstawie innych źródeł. W niewielkim stopniu został zmodyfikowany przebieg gościńca prowadzącego z Sandomierza do przewozu i dalej do Strachocina na prawym brzegu Wisły w woj. lubelskim, której to wsi właściciele mieli przywilej na ten przewóz¹³. Strachocin jest miejscowością zaginioną, jego przybliżona lokalizacja wpłynęła na rekonstrukcję przebiegu drogi¹⁴. Gościniec Oleszno – Przedbórz na mapie Perthéesa przebiega obok Żeleźnicy (Heldensfeld nie pokazuje tego gościńca), natomiast my poprowadziliśmy drogę przez tę wieś¹⁵. Żeleźnica występuje w itinerarium Zygmunta Starego, a poza tym wiadomo, że w r. 1511 znajdował się tutaj most na Czarnej, z którego pobierali myto pleban miejscowy i właściciel Oleszna¹⁶.

Na mapie podstawowej woj. sandomierskiego zostały wprowadzone uzupełnienia w stosunku do sieci drożnej występującej w źródłach kartograficznych. Najpierw wymienimy wszystkie drogi, które są podane w XVI w. Gościniec z Inowłódza do Odrzywołu, nieobecny na mapach Perthéesa i Heldensfelda (dopiero późniejsza mapa Kwatermistrzostwa pokazuje tutaj trakt), dodaliśmy na tej podstawie, że lustracja ceł opisuje Odrzywół jako leżący na drodze z Lublina do Poznania¹⁷. Drogę Inowłódz – Drzewica – Skrzywno potwierdza itinerarium królewskie¹⁸. Uwzględniliśmy na mapie gościniec Strzałków – Konary – Rzuchów – Kadź, równoległy do drogi Radom – Odrzywół przez Przytyk, chociaż w r. 1564/1565 nie było na nim już takiego ruchu, jak dawniej¹⁹. Wprowadziliśmy krótkie połączenie Woli Zadybskiej z Zadybiem jako odcinek drogi, którą z Kozienic do Łukowa wielokrotnie podróżowali królowie²⁰. W źródłach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. nie został oznaczony gościniec łączący Gołąb przez Wisłę z drogą Sieciechów – Janowiec, podczas gdy funkcjonujący w XVI w. przewóz pod Gołębiem świadczy o istnieniu tej drogi²¹. Nie ma też wątpliwości co do tego, że w badanym okresie odbywał się duży ruch na przewozie przez Wisłę pod Sandomierzem, dokładniej – między Kamieniem Mściowskim a Gorzycami²²; drogę wyższego rzędu w XVIII w. pokazała tutaj tylko mapa Liesganiga, ale droga ta

¹⁰ Lustracja ceł 1564/5, s. 270–273.

¹¹ Ibidem, s. 342.

¹² Ibidem, s. 365–369. Komora celna w Kopakach istniała już w XIV w.; F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen, Textband*, Weimar 1967, s. 696.

¹³ Lustracja ceł 1564/5, s. 287 n.

¹⁴ Lokalizacja Strachocina w AHP WL, mapa, jest błędna. Strachocin w r. 1369 był polem we wsi Pniów, w XV i XVI w. występował jako wieś nad Wisłą w par. Wrzawy, a w r. 1612 jako pole we Wrzawach; S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny woj. lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 223. Powyższe informacje oraz nazwa rzeczki Strachocka pozwalają na przybliżoną lokalizację Strachocina w rejonie obecnego ujścia Sanu, gdzie istnieją osady: Dąbrówka (część Pniowa) i Pasternik (część Wrzaw). Na mapie Perthéesa jest oznaczony przewóz przez Wisłę z lewego brzegu do Dąbrówki.

¹⁵ Żeleźnica nad Czarną, wieś królewska w starostwie przedborskim, początkowo nazywała się Żelazne Nogi, tak jak otaczający ją las. W r. 1511 istniała osada Żelazne Nogi, która składała się tylko z drewnianego kościoła parafialnego i z kuźnicy w budowie, natomiast pierwotna wieś tej nazwy, oddalona o 3 km, nazywała się już Starą Wsią. Później osada kościelna rozwinęła się w niewielką wioskę, dla której przyjęła się nazwa Żeleźnica. Według zanotowanej w XIX w. tradycji, zapewne wiarogodnej, kościół żeleźnicki zbudowano na miejscu wypadku Kazimierza Wielkiego z 1370 r. Łaski LB, I, s. 612–614; SGKP, t. 14, s. 767 n.; J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 321–324; H. Rutkowski, *Pomnik wypadku Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Humanistyczne”, Lublin (w druku).

¹⁶ Łaski LB, l.c.; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Hist.”, 16, 1973, z. 2, s. 263.

¹⁷ Lustracja ceł 1564/5, s. 293. Ponadto przebieg drogi lubelsko-poznańskiej przez Przytyk, Odrzywół, Inowłódz poświadczają dokumenty z drugiej połowy XV w., S. Weyman, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, „Przegl. Zachodni”, 9, 1953, t. II, s. 222–224; K. Myśliński, *Lublin a handel Wrocławia z Rusią w XIV i XV w.*, „Rocznik Lubelski”, 3, 1960, s. 15–20; Bruns, Weczerka, o.c., s. 648. Drogę z Poznania do Lublina przez Inowłódz, Przytyk, a więc niewątpliwie też przez Odrzywół, wymienia na podstawie archiwaliów poznańskich M. Grycz, *Handel Poznania 1550–1655*, Poznań 1964, s. 82.

¹⁸ Wymienione: Szydłowiec, Krajów, Drzewica, Inowłódz; Gąsiorowski, o.c., s. 267.

¹⁹ Świadczy o tym opis Konar, gdzie dawniej pobierano mostowe: „... od 20 lat nie bierzą nic, a też mijają na Przytyk, a te mostki telko dla młynów budują”; Lustracja ceł 1564/5, s. 293.

²⁰ Gąsiorowski, o.c., s. 259–269.

²¹ LS 1564/5, s. 244.

²² Ibidem, s. 124.

występuje w większości poza właściwym zasięgiem tej mapy austriackiej, co rzutuje na wartość przekazu i dlatego wymieniamy połączenie Sandomierza z drogą Trzeźnia – Gorzyce. Część drogi z Sandomierza do Koprzywnicy uzupełniliśmy równoległym gościńcem Złota – Zajezerze – Skotniki – Zarzecze, wzmiankowanym w Zajezerzu przez lustrację ceł²³. Wychodzący z Nowego Miasta Korczyna gościniec tarnowski, dobrze udokumentowany w XVI w.²⁴, na odcinku od Hubenic do Otfinowa nie był już uwzględniany na późniejszych mapach.

Fakt, że nie wszystkie drogi publiczne znane ze źródeł szesnastowiecznych występują na mapach z XVIII/XIX w., pozwala się domyślać istnienia takich gościńców, których brak w obu tych kategoriach źródeł. Toteż w kilku miejscach uzupełniliśmy sieć dróg krótkimi połączeniami i hamipotecznymi. Na drodze Klwów – Przytyk, którą do Grabowej oznaczyliśmy według Perthéesa, a od Wrzeszczowa według Heldensfelda, połączyliśmy ze sobą dwie wymienione miejscowości (na mapie Kwatermistrzostwa jest tutaj trakt). Droga Szydłowiec – Gowarczów ma od Paruch odcinek niepoświadczony; droga ta wchodziła w skład wielkiego szlaku, którym pędzono woły²⁵. Przedstawiliśmy na mapie połączenie Maciejowic z lewym brzegiem Wisły, tj. z drogą koło Mironic, która prowadziła przez Jedlnię do Radomia. W XVI w. niewątpliwie funkcjonował tutaj przewóz, mający dawną tradycję w sąsiednich Świerżach Górnych²⁶, a później występujący na mapie Heldensfelda jako przewóz na zwykłej drodze wiejskiej, nie na trakcie. Miejsce na gościńcu Ciepeliów – Sienno, gdzie w XVIII w. mapy oznaczają Rozdroże, połączyliśmy z Lipskiem (na mapie Kwatermistrzostwa – trakt). Dodaliśmy krótkie odcinki dróg: koło Falisławic na gościńcu Małogoszcz – Mniów oraz koło Sarniej Zwoli na gościńcu Słupia Nowa – Waśniów (tu na mapie Kwatermistrzostwa trakt). Ostatnią pozycją tego zestawienia jest połączenie drogi Osiek – Połaniec z przewozem przez Wisłę, czyli droga przez Tursko Wielkie i Niekurzę do rzeki; przewóz i gościniec na prawym brzegu Wisły występują w naszych źródłach kartograficznych.

Lustracja ceł 1564/5 r. wymienia sporo mostów na małych i średnich rzekach, m.in. na Wieprzu mosty w Stężycy, Bobrownikach, między Drażgowem a Baranowem, w Łysobykach²⁷. Są to jednak informacje dalekie od pełności, lepiej już przedstawia się rejestracja przewozów na rzekach dużych. Należy tutaj zaznaczyć, że jak mosty, tak i przewozy bywały nie tylko na gościńcach, lecz także na drogach wiejskich, lokalnych. Wymowny przykład zanotowano w lustracji woj. sandomierskiego: we wsi Przekop na prawym brzegu Wisły znajdował się przewóz „nie na gościńcu, telko na prosty drodze z okolistych wsi do Osyeka”²⁸. Wymieniamy wszystkie przewozy, które wystąpiły w obu lustracjach z r. 1564/5. Na Wiśle były to przewozy w miejscowościach: Przemękowska Wola²⁹, Hubenice³⁰, Przekop (wyżej wymieniony), Kamień koło Sandomierza³¹, Strachocin³², Zawichost³³, Linów i Łęg³⁴, Kolczyn³⁵, Janowiec³⁶, Kazimierz³⁷, Gromki koło Wólki Gołębskiej i Gołąb³⁸, Stężycy³⁹, Kozienice⁴⁰. Na mapie uwzględniliśmy jeszcze kilka innych przewozów na Wiśle, na pewno lub tylko prawdopodobnie istniejących w XVI w., a mianowicie: koło Opatowca dwa przewozy, koło Pacanowa, koło Osieka (wyżej wymieniony w Niekurzy), przewóz między Sandomierzem a Nadbrzeziem, w Solcu, w Zajezerzu i koło Maciejowic. Przewozy

²³ Lustracja ceł 1564/5, s. 282 n.

²⁴ Ibidem, s. 255 n., 265; LS 1564/5, s. 31.

²⁵ J. Leitgeber, *Z dziejów handlu i kupiectwa poznańskiego za dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1929, s. 146–153; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w., Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 98.

²⁶ T. Wąsowiczówna, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, KHKM, 5, 1957, s. 451 n. Prawdopodobnie przez ten przewóz jechał Zygmunt Stary na Litwę w r. 1540; Gąsiorowski, o.c., s. 267.

²⁷ Lustracja ceł 1564/5, s. 325, 332–337.

²⁸ LS 1564/5, s. 107.

²⁹ Ibidem, s. 48.

³⁰ Był to przewóz na gościńcu tarnowskim wychodzącym z Nowego Miasta Korczyna, ib., s. 31.

³¹ Ibidem, s. 124, 141.

³² Lustracja ceł 1564/5, s. 288.

³³ LS 1564/5, s. 155.

³⁴ Lustracja ceł 1564/5, s. 288. Drogi od tych sąsiadujących ze sobą przewozów schodziły się na prawym brzegu Wisły w Rachowie (późniejszym Annopolu).

³⁵ Ibidem; później w tym miejscu powstało miasto Józefów.

³⁶ Ibidem, s. 303–308.

³⁷ Ibidem, s. 301.

³⁸ LS 1564/5, s. 244 n.

³⁹ Ibidem, s. 249, 255 n.

⁴⁰ Ibidem, s. 218.

poświadczony na Sanie były następujące: Nisko, Pławo, Jastkowice, Rzeczyca Długa (w XVI w. Rzeczyca Większa) i Kamień Łukawski⁴¹.

Zasady opracowania sieci drożnej woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. były takie same, jak przy rekonstrukcji przebiegu dróg publicznych na mapach woj. lubelskiego i Mazowsza. Istotną różnicę obecnej pracy spowodował fakt, że mogliśmy wykorzystać dla woj. sandomierskiego lustrację ceł (dla Mazowsza zachowały się tylko fragmenty analogicznej lustracji). Niezgodności, jakie powstały w obrazie sieci drożnej na pograniczu woj. sandomierskiego z dwoma wymienionymi terytoriami, sprowadzają się do następujących uzupełnień: od strony woj. lubelskiego dodaliśmy gościniec na prawym brzegu Sanu, m.in. przez Radomyśl, dalej drogi Kazimierz – Gołęb, Bobrowniki – Końskowola, połączenia Łysobyk z Michowem, Kockiem i Serokomlą, połączenia Serokomli z Okrzeją i Wojcieszkowem, Żelechowa z Tuchowiczem⁴²; na pograniczu z Mazowszem dodaliśmy drogi Korytnica – Garwolin oraz Łaskarzew – Wilga.

Jak wiadomo, r u c h na ówczesnych drogach był w znacznym stopniu s e z o n o w y, zależny od pory roku i warunków atmosferycznych. Trudności przejazdu przez tereny gliniaste w okresach dużego nawodnienia musiały być dotkliwe na glebach lessowych, pokrywających część omawianego obszaru. Przykład sezonowego korzystania z mostu mamy z Połańca, gdzie przez most pod miastem jeżdżono tylko w czasie powodzi, gdyż kiedy indziej można było zawsze przejechać rzekę w bród⁴³. Oprócz zmian okresowych zależnie od pory roku występowały inne zmiany wykorzystania gościńców. Przede wszystkim były to skutki zniszczenia i nienaprawiania urządzeń komunikacyjnych, co utrudniało lub nawet uniemożliwiało przejazd zmuszając do podróżowania innymi drogami. Niedalekie przesunięcie ruchu, np. na drogę wiodącą przez sąsiednią wieś, zdarzało się zapewne częściej, niż ustalenie się dalszej trasy. Wspomniane przesunięcie drogi z Ocinka, idącej przez rzekę Łukawę, wiązało się ze zniszczeniem mostów i umocnień drogowych („gaci”). Bywało nawet, że właściciel rezygnował z myta, aby nie ponosić kosztów utrzymania drogi. Tak wyglądała sprawa gościńca prowadzącego ze Stężycy i Sieciechowa do Zwolenia przez las opactwa sieciechowskiego Ławy (nazwa oznaczająca kładki). Droga ta, moszczona dylami sosnowymi i umacniana chrustem, podczas lustracji w r. 1564/5 wymagała naprawy. Klasztor miał przywilej z r. 1549 na pobieranie myta „mostowego”, ale oświadczył lustratorom, „iż dla wielkiego nakładu budowania mostu cła tego więcej brać nie chce i list jemu od KJM na to dany oddać na sejmie zasię chce”⁴⁴. Takie stanowisko należało do wyjątków, rozpowszechnione natomiast było ściąganie myta mimo nienaprawiania drogi. W lustracji ceł jest wiele przykładów niezadawalającego stanu gościńców, rzadkie są opisy tak pozytywne, jak ten mówiący o grobli w Wiślicy: „grobla krakowska wszem wiadoma, długa i wielka, która się poczyna a villa Konyeczmosty, a idzie do samej brany, szeroka, wysoka, drzewem obłożona, palami obita, a po wierzchu kamieniem gładzowem brukowana. Na której grobli przez błota i rzekę aż do miasta jest mostów 6”⁴⁵.

Drogi dobrze utrzymane przyciągały ruch, ale zarazem mogły wielu podróżujących zniechęcić, jeżeli za korzystanie z tych dróg pobierano wysokie opłaty. W XVI w. średniowieczny przymus drogowy praktycznie już nie istniał. Z jednej więc strony starano się dostosować lokalizację miejsc pobierania cła, tj. komór i przykomorków, do ruchu drogowego⁴⁶. Z drugiej zaś strony kupcy i furmani unikali w miarę możliwości przejeżdżania przez te miejscowości, w których pobierano cła i myta nadmiernie wysokie⁴⁷. Ruch na drogach, którego zasięg i nasilenie decydowały o znaczeniu

⁴¹ Lustracja ceł 1564/5, s. 288.

⁴² Por. F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 43: Prace Hist., 6, 1972, s. 100–103.

⁴³ Lustracja ceł 1564/5, s. 284.

⁴⁴ LS 1564/5, s. 257; Lustracja ceł 1564/5 s. 337 n. Por. *Zwoleń, Dzieje miasta i ziemi*, pod red. K. Myślińskiego, Lublin 1976, s. 79.

⁴⁵ Lustracja ceł 1564/5 s. 270. Tekst ten przytacza Z. Kozłowska-Budkowa, *Szkice i materiały z dziejów Wiślicy* [w:] *Studia związane z badaniami wiślickimi*, Warszawa 1970, s. 22 n. Stan dróg na podstawie lustracji z lat 1564–1570 omawia Wyrozumska, o.c., s. 36–43. Zob. też Baszanowski, o.c., s. 173–176.

⁴⁶ Np. cło radomskie w r. 1564/5 pobierano w Stężycy, Zwoleniu, Kozienicach i Gzowicach, a do połowy XVII w. miejsca te ulegały kolejnym przesunięciom; LS 1564/5, s. 164; LS 1660/4, I, s. 92 n., 124, 163 n. Por. Wyrozumska, o.c., s. 19–35; Baszanowski, o.c., s. 27–57.

⁴⁷ Komorę radomską omijano przez Kunów, Ilżę, Solec, a podobne skargi na omijanie komór celnych notowano w Chęcinach, Ropczycach i gdzie indziej; LS 1564/5, s. 164, 287; Lustracja ceł 1564/5, s. 275 n. Jako przykład stanowiska strony przeciwnej przytaczamy kilka skarg kupców poznańskich zajmujących się handlem wołami: „We wsi Kopki biorą myta po

poszczególnych gościńców, miał oczywiście różny charakter, można np. wskazać działalność polityczną szlachty jako jedną z przyczyn podróźowania. W tym aspekcie ośrodkami przyciągającymi ruch stawały się takie miejsca zjazdów szlacheckich, jak Opatów lub Koprzywnica. Należy także dodać, że utworzona w drugiej połowie XVI w. poczta łączyła Kraków z Warszawą i Wilnem przez teren woj. sandomierskiego⁴⁸.

Patrząc na badany obszar z szerszej perspektywy trzeba stwierdzić, że środowisko naturalne w niektórych okolicach stwarzało dla dróg przeszkody, ale umiarkowane. Góry Świętokrzyskie, najwyższe poza pasmem Karpat i Sudetów wzniesienie na całym obszarze historycznych ziem polskich, nie stanowiły tamy. Sąsiadujące z rejonami dawnego, zagęszczonego osadnictwa wcześniej zostały przecięte drogami głównie wzdłuż dolin rzecznych, takimi jak Łągów – Słupia Nowa (u wschodniego podnóża Łysogór), Kielce – Bodzentyn (na zachód od Łysogór) oraz Kielce – Zagnańsk, Kielce – Mniów. Bardziej intensywny ruch, a zwłaszcza większy transport towarów odbywał się zapewne po drogach omijających najwyższe partie Gór Świętokrzyskich łukiem od południa i wschodu (Chęciny – Daleszyce – Łągów – Opatów – Kunów)⁴⁹. Na południu woj. sandomierskiego drogi prowadziły wzdłuż rzek ku przełęczy Zborowskiej i przełęczy Dukielskiej. Jedną z głównych dróg przechodzących przez nasze terytorium to droga wzdłuż progów karpackiego, przez Tarnów, Pilzno, Dębicę, Ropczyce; tym razem rzeźba terenu wywarła taki wpływ na przebieg drogi, jak gdzie indziej bieg rzeki. Największy kompleks leśny województwa: Puszcza Sandomierska, miała drogi nie tylko na obrzeżach, lecz także była nimi przecięta, jeżeli nasza rekonstrukcja gościńców jest trafna. Przedstawiona na mapie sieć dróg lądowych wiązała się w miejscach, gdzie znajdowały się porty rzeczne, z drogami wodnymi – przede wszystkim z Wisłą i Sanem, po których odbywał się spław płodów rolnych i towarów leśnych.

W sieci drożnej przedstawionej na mapie woj. sandomierskiego wyróżniamy drog i n a j - w a ż n i e j s z e, główne, stanowiące połączenia między dużymi ośrodkami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi kraju. Do takich ośrodków nawet Sandomierz nie może być zaliczony, są to miasta spoza naszego terytorium. Wybór dróg głównych był w odniesieniu do niektórych gościńców łatwy, a w stosunku do innych sprawiał duże trudności. Na podstawie dotychczasowego stanu badań uznaliśmy następujące drogi za najważniejsze w woj. sandomierskim⁵⁰.

1. Kraków – Poznań albo Toruń: a) Miechów, Secemin, Kurzelów, Przedbórz, Piotrków⁵¹; b) jw. do Przedborza, a dalej Żarnów, Opoczno, Inowódz, Rawa.

4 denary od wołu, a zmuszają nas pędzić po złej i uprawą roli ścieśnionej drodze, i nie pozwalają wedle starego zwyczaju pędzić przez bór, zanim nie zapłacimy po 4 gr od 100 wołów. [...] Myto opatowskie płaci się w Sandomierzu, czego nigdy nie bywało, bo idąc zwykłą drogą nie zbliżamy się wcale na dwie mile do granic tamtego władztwa. [...] Bałtów, wieś. Chociaż wcale jej nie dotykamy, żądają od nas po 2 denary mostowego od wołu”. Tłumaczenie z oryginału łacińskiego podał Leitgeber, o.c., s. 152. Datowanie na ok. r. 1519 według Baszanowskiego, o.c., s. 54.

⁴⁸ Gdy mieszczanie jędrzejowscy złożyli skargę, że wobec uchylania się mieszczan checińskich od przewożenia poczty sami muszą dostarczać ją aż do Radoszyc, król w r. 1581 nakazał Chęcinom wypełnianie tego obowiązku; P. Dąbkowski, *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych w Polsce*, Lwów 1928, s. 17. Por. *400 lat Poczty Polskiej*, Warszawa 1958, s. 20 n., 26; K. Buczek, *Publiczne usługi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, KHKM, 15, 1967, s. 283–289; L. Zimowski, *Geneza i rozwój komunikacji pocztowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1972, s. 79.

⁴⁹ Por. A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu* [w:] *Studia sandomierskie*, s. 16–20; T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, ib., s. 122 n.

⁵⁰ Ważniejsze opracowania: S. Herbst i W. Trzebiński, *Drogi w Polsce około 1500 r.*, Warszawa 1947, Studium Planu Krajowego, Gł. Urząd Plan. Przestrz. (odbitka ozalidowa); S. Herbst, *Drogi na obszarze Rzeczypospolitej około 1650 r.*, jw.; A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956, s. 30–40 i mapa; T. Chudoba, *Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI w.*, „Przegl. Hist.”, 50, 1959, s. 297–321; M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961, s. 50–54, 134 n., 164, 194 n.; J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w.*, Warszawa 1963, s. 203–208 i mapa 13; Grycz, o.c., s. 79–87 i tabl. 6; A. Wyrobisz, *Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII w.*, *Przyczynki do historii rynku wewnętrznego w Polsce przedrozbiorowej*, „Przegl. Hist.”, 57, 1966, s. 26–48; Bruns, Weczerka, o.c., *Atlas*, Köln–Graz 1962; *Textband*, s. 595–704; J. Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Wrocław 1968, s. 29–40, 111–180, mapa po s. 176; H. Samsonowicz, *Handel Lublina na przełomie XV i XVI w.*, „Przegl. Hist.”, 59, 1968, s. 612–626; Gašiorowski, o.c., s. 249–275; H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegl. Hist.”, 64, 1973, s. 697–716; Baszanowski, o.c., s. 90–101, 114–142; Wyrozumska, o.c., 51–57, 65–68, 79 n.

⁵¹ Była to dawna droga węgiersko-pruska, której przebieg przez Secemin i Kurzelów, a nie przez Jędrzejów i Małogoszcz, poświadczają: mapa Etzlauba z r. 1501 (zob. przypis 6), dokument z r. 1510 o nadaniu mostowego (MRPS, IV, nr 9446), lustracja dróg woj. krakowskiego z r. 1570 (LDK, s. 68). Również w itinerariach królewskich częściej występuje ta droga, niż

2. Kraków – Warszawa: a) Miechów, Jędrzejów, Małogoszcz, Radoszyce, Końskie, Opoczno, Odrzywół, Nowe Miasto, Mogielnica; b) Proszowice, Wiślica, Busko, Szydłów, Łągów, Opatów, Kunów, Iłża, Skaryszew, Radom, Jedlińsk, Warka.

3. Kraków – Grodno albo Brześć: a) jak droga 2b do Radomia, a dalej Jedlnia, Kozienice, Korytnica, Żelechów, Tuchowicz, Łuków⁵²; b) jw. do Radomia, a dalej Zwoleń, Sieciechów, Stężyca, Żelechów itd.

4. Kraków – Lublin: a) jak droga 2b do Opatowa, a dalej Zawichost, Urzędów; b) Koszyce, Opatowiec, Nowe Miasto Korczyn, Pacanów, Połaniec, Osiek, Koprzywnica, Sandomierz, Zawichost, Urzędów.

5. Kraków – Lwów: Bochnia, Wojnicz, Tarnów, Pilzno, Dębica, Ropczyce, Sędziszów, Rzeszów, Jarosław.

6. Lublin – Wrocław: a) Wąwolnica, Kazimierz, Janowiec, Zwoleń, Radom, Skrzywno, Gielniów, Opoczno, Żarnów, Przedbórz, Radomsko; b) jw. do Opoczna, a dalej Sulejów, Piotrków.

7. Lublin – Poznań albo Toruń: a) jak droga 6b; b) jw. do Radomia, a dalej Przytyk, Odrzywół, Inowódz, Budziszewice albo Rawa; c) jw. do Odrzywołu, a dalej Nowe Miasto, Rawa; d) jw. do Radomia, a dalej Jedlińsk, Białobrzegi, Mogielnica, Rawa.

8. Lublin – Warszawa: a) Kazimierz, Sieciechów, Kozienice, Ryczywół, Magnuszew, Czersk; b) Końskowola, Gołab, Stężyca, Maciejowice, Wilga; c) Baranów, Drażgów, Okrzeja, Żelechów, Garwolin, Osiek.

9. Lublin – Koszyce: a) Urzędów, Zawichost, Sandomierz, Koprzywnica, Osiek, Mielec, Rzochów, Dębica, Pilzno, Brzostek, Jasło, Żmigród, Krempna albo Dukla⁵³; b) jw. do Brzostka, a dalej Frysztak, Krosno, Dukla.

10. Lwów – Wrocław: a) Jarosław, Rzeszów, Sędziszów, Ropczyce, Dębica, Pilzno, Tarnów, Żabno, Nowe Miasto Korczyn, Wiślica, Działoszyce, Miechów; b) Jarosław, Leżajsk, Rudnik, Pławo, Sandomierz, Koprzywnica, Osiek, Połaniec, Pacanów, Stopnica, Wiślica itd.; c) jw. do Pacanowa, a dalej Nowe Miasto Korczyn, Wiślica, Pińczów, Jędrzejów, Lelów; d) jw. do Osieka, a dalej Staszów, Raków, Pierzchnica, Chęciny, Małogoszcz, Secemin, Lelów⁵⁴.

11. Lwów – Poznań albo Toruń: a) jak droga 10b do Sandomierza, a dalej Opatów, Kunów, Iłża, Szydłowiec, Gowarczów, Opoczno, Sulejów, Piotrków; b) jw. do Opoczna, a dalej Inowódz, Budziszewice albo Rawa; c) jw. do Iłży, a dalej Skaryszew, Radom, Przytyk, Odrzywół, Inowódz, Budziszewice albo Rawa; d) jw. do Radomia, a dalej Przytyk, Odrzywół, Nowe Miasto, Rawa; e) jw. do Radomia, a dalej Jedlińsk, Białobrzegi, Mogielnica, Rawa.

12. Lwów – Warszawa: jak droga 11e do Jedlińska, a dalej Warka, Czersk.

13. Warszawa – Koszyce: a) Czersk, Warka, Jedlińsk, Radom, Skryszew, Iłża, Kunów, Opatów, Koprzywnica, a dalej jak droga 9a; b) jw. do Brzostka, a dalej jak droga 9b.

Wśród wymienionych dróg głównych znajdują się drogi, które oznaczył na swej mapie Pograbka (zob. wyżej). Węzły tych najważniejszych gościńców wypadają zarówno w największych miastach woj. sandomierskiego (Sandomierz, Radom, Opoczno, Opatów), jak i w miasteczkach (Odrzywół, Żelechów, Małogoszcz). Zróżnicowania dróg na główne i drugorzędne nie przedstawiliśmy na mapie podstawowej, lecz tylko na dodatkowej mapie powtarzającej sieć drożną w skali 1:500 000 (mapa 6).

połączenie przez Małogoszcz (Gąsiorowski, o.c., s. 259–271). Przebieg drogi przez Secemin przyjąłem już poprzednio, zob. H. Rutkowski, *Wstęp do historii dróg w województwie kieleckim* [w:] *Konferencja naukowo-techniczna „Kieleckie Dni Drogowe”*, Kielce 1963, s. V–VI. Inni autorzy powtarzają hipotezę S. Weymana (*Clia i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938, s. 104 i mapa), że ta droga prowadziła przez Małogoszcz. Por. Bruns, Weczerka, o.c., s. 650–652; Wyrozumka, o.c., s. 67 (pogląd autorki nie jest w pełni jasny). Sprawy przebiegu wielkiego szlaku handlowego nie zmienia fakt, że na naszej mapie występuje także droga przez Małogoszcz, Oleszno, Przedbórz.

⁵² Była to droga, którą ostatni Jagiellonowie jeździli na Litwę. Prowadziła m.in. przez Wolę Paprotną (obecnie Paprotnia), gdzie był most lub raczej grobla z mostkami przez bagna między tą wsią a Wolą Życką. W przywileju Zygmunta Augusta dla Anzelma Gostomskiego na mostowe w Woli Paprotnej (1553) zawarto słowa: „quem pontem nos ipsi vidimus per eumque in Magnum nostrum Ducatum Lithuaniae proficisci solemus”, *Lustracja ceł 1564/5* s. 288 n.; por. MRPS, V, nr 6145. Wśród miejsc pobytu ostatnich Jagiellonów Wola Paprotna nie wystąpiła, Gąsiorowski, o.c.

⁵³ Koło Rzemienia jest poświadczony gościniec „na Podgórzu do Węgier”, *Lustracja ceł 1564/5* s. 267. Zob. też Bruns, Weczerka, o.c., s. 652–654; K. Pieradzka, *Krosno centrum handlu winem węgierskim w XVI wieku*, [w:] *Krosno, Studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. J. Garbacika, t. 1, Kraków 1972, s. 171–181; O.R. Halaga, *Košice – Balt, Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)*, *Košice* 1975, s. 156, 161 n., 265–268; Wyrozumka, o.c., s. 79 n.

⁵⁴ Drogi 10c i 10d były szlakami przepędu wołów na Śląsk, ich przebieg jest niepewny, por. Baszanowski, o.c., s. 92 n. (mapa), 95–97.

VI. PLAN SANDOMIERZA

Kazimierz Pacuski

Rekonstrukcję planu Sandomierza w końcu XVI w. opracowano na podstawie najstarszych planów miasta, tj. z drugiej połowy XVIII w. (pokazuje miasto w obrębie murów)¹, planu miasta i okolic z 1809 r.², trzech nieznacznie różniących się szczegółami topograficznymi planów sytuacji wojskowej miasta z kampanii 1809 r. (pokazano tu też przedmieścia)³, planów regulacyjnych F. Reinsteina z r. 1820⁴, i W. Jarockiego z r. 1826⁵ oraz planów i widoków późniejszych. Pomocniczo wyzyskano też szczegółowe zdjęcie terenowe Mayera von Heldensfelda z lat 1801–1804, ważne zwłaszcza dla sieci drożnej poza murami miasta⁶. Plany te poddano analizie retrospektywnej.

Bardzo przydatne okazały się widoki ogólne Sandomierza. Pierwszy z nich, opublikowany przez G. Brauna i F. Hogenberga w r. 1618, przedstawia panoramę miasta od południa na przełomie XVI/XVII w., zatem w czasach, dla których przeprowadziliśmy rekonstrukcję jego planu⁷. Drugi z nich, źródłowo cenniejszy, wykonany przez E. Dahlbergha z 1656 r., pokazuje Sandomierz od południowego wschodu⁸. Ze źródeł pisanych wykorzystano zwłaszcza *Liber beneficiorum* Jana Długosza, *Liber retaxationum* z r. 1529, lustracje i inwentarze dóbr królewskich XVI–XVIII w. oraz wizytację B. Maciejowskiego z r. 1604⁹. Z opracowań wyzyskano przede wszystkim dziewiętnastowieczną monografię Sandomierza pióra M. Bulińskiego, opartą na bogatej podstawie materiałowej, nowszy szkic o urbanistyce Sandomierza napisany przez W. Kalinowskiego, T. Lalika, T. Przypkowskiego, H. Rutkowskiego i S. Trawkowskiego, zbiór pt. *Studia Sandomierskie* z r. 1967 (zwłaszcza artykuły A. Miłobędzkiego i H. Rutkowskiego) oraz pracę J. Widawskiego poświęconą miejskim murom obronnym w Polsce średniowiecznej¹⁰. Ponadto wyzyskano nie opublikowaną

¹ Plan z drugiej połowy XVIII w. (datacja wątpliwa: r. 1760), opis polski. Oryg. (w skali ok. 1:3333) w zbiorach Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. X/49903; fot. m.in. w zbiorach Zakładu AHP IH PAN. Publikowany w zmniejszeniu m.in.: W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, Warszawa 1956, s. 61; J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XVI w.*, Warszawa 1973, ilustr. 201.

² Plan z r. 1809, opis rosyjski. Oryg. w zbiorach kartograficznych AGAD w Warszawie, sygn. 86–2. Publikowany w zmniejszeniu – Kalinowski i in., o.c., s. 67.

³ Plany sytuacji wojskowej w Sandomierzu 18/19 maja i 15 czerwca 1809 – Zbiór planów kampanii polskiej 1809 w zbiorach kartograficznych AGAD, teka 523, nr 9, 14, 15. Inny egzemplarz w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Fot. m.in. w zbiorach Zakładu AHP IH PAN.

⁴ Plan regulacyjny miasta z r. 1820, sporządzony przez F. Reinsteina. Oryg. w zbiorach kartograficznych Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu. Publikowany w zmniejszeniu – Kalinowski i in., o.c., s. 69.

⁵ Plan z r. 1826. Oryg. nie istnieje. Przerys w Archiwum Państwowym w Sandomierzu. Publikowany w zmniejszeniu – Kalinowski i in., o.c., s. 68.

⁶ *Karte von Westgalizien*, w skali 1:28 800, arkusz 119. Oryg. w Kriegsarchiv w Wiedniu, sygn. B.XI a, 100. Mkf. i fot. w zbiorach Zakładu AHP IH PAN. Plany nowsze omówił J. Kwiatkowski, *O planach Sandomierza*, „Ziemia Sandomierska”, 1932, nr 40–41.

⁷ G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum...* (vol. 1–3, libri 1–6), Colonia 1597–1618, reprint Amsterdam 1965, ks. VI, ryc. 50. Reprodukowany wielokrotnie; por. J. Widawski, o.c., s. 404.

⁸ Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem...*, Norimberga 1696, ryc. po s. 142 (rysunek Eryka Dahlbergha). Reprodukowany m.in. w pracy B. Heyduka, *Dahlbergh w Polsce*, Wrocław 1971, ryc. 82 oraz 83, 84 (fragmenty powiększane). Por. także fragment dziennika Dahlbergha z okresu jego pobytu w Polsce, 1656–1657.

⁹ Zob. charakterystykę źródeł pisanych przez K. Chłapowskiego, s. 14 nn.; z lustracji niepublikowanych wyzyskano z r. 1569/70, AGAD, Dz. XVIII, 29, k. 4–10, 78 n., oraz lustracje i inwentarze starostwa sandomierskiego z drugiej połowy XVI i początku XVII w., AGAD, Dz. XVIII, 69, k. 69 n., 125, 171 n., 219–223; Dz. XVIII, 31, k. 2 n.

¹⁰ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, ss. XXIV, 448; Kalinowski i in., o.c., ss. 171, na s. 25: Rekonstrukcja planu miasta lokacyjnego na przełomie XIV i XV w., skala 1:5000; *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, pod red. J. Pazdura i T. Wąsowicz, [Warszawa] 1967, ss. 367 (w tym: A. Miłobędzki, *Zamek Sandomierski*, s. 243–282; H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza w okresie Odrodzenia*, s. 287–338; ryc. 3 po s. 224: Sandomierz w średniowieczu, skala ok. 1:9000; J. Widawski, o.c., s. 400–417, ilustr. nr 201–210.

rekonstrukcję podziałów bloków układu lokacyjnego na północ i południe od Rynku, życzliwie udostępnił przez autora, prof. dra W. Kalinowskiego¹¹.

Plan miasta opracowano zgodnie z założeniami wcześniej opublikowanych planów miast wojewódzkich (Lublina, Płocka, Warszawy i Rawy) niniejszej serii AHP w skali 1:10 000. Pokazuje on miasto w obrębie murów oraz poza murami w promieniu do jednego kilometra, czyli przedmieścia bliższe: Krakowskie, Stare Miasto, Opatowskie, Zawichojskie i Rybitwy. Sandomierz miał ponadto przedmieścia dalsze, z licznymi folwarkami mieszczkańskimi i duchownymi: Chwałki, Gierlachów, Gołębice, Kobierniki, Nabrzezie, Rzeczyca Sucha, Strochcice, Suchorzów, a także trzy wsie wójtowskie: Ocinek, Radoszki i Wysiadłów¹². Na gruncie miejskim leżał wreszcie królewski folwark Mąkoszyn, przy którym mieszkali też zagrodnicy. Wszystkie te dalej położone od miasta osady przedstawiono na mapie głównej.

Rozplanowanie Sandomierza, lokowanego w r. 1286, wytyczono ponownie po r. 1349, za rządów Kazimierza Wielkiego, gdy obszar zabudowy miejskiej został powiększony. Miasto otrzymało wówczas obszerny rynek wielkości 120 × 100 m, z którego wychodziły w narożach po dwie ulice; wokół rynku wytyczono około 40 działek o przeciętnej szerokości około 10 m, długości 40–50 m¹³. W drugiej połowie XIV w. miejsce wałów zajęły mury obronne, liczące ok. 1700 m długości i wyposażone przynajmniej w 16 baszt. Przebieg murów wraz z rozmieszczeniem baszt został zrekonstruowany na podstawie najstarszych planów oraz źródeł ikonograficznych. Nie przyjęto tu hipotezy J. Widawskiego, oznaczającego aż cztery baszty w murze na południe od Furty Dominikańskiej¹⁴; mur ten bowiem był flankowany przez wieże zamkowe, co dostatecznie wzmacniało obronę.

W XVI w. w murach miejskich były trzy bramy: Krakowska na południu w pobliżu Zamku, Opatowska i Zawichojska od północy; ta ostatnia powstała przypuszczalnie po Bramie Opatowskiej, nie później jednak niż w XVI w.¹⁵ Co prawda M. Buliński zamieścił w swoim opracowaniu nieudokumentowaną informację o czwartej bramie „lubelskiej albo rybackiej”, która została „zniszczona jeszcze w wieku siedemnastym przez podmulanie i opadanie góry, nie wiadomo jaką miała wielkość”. Brama ta (Porta piscatorum) prowadziła na Rybitwy¹⁶. Bramy tej nie oznaczono już oczywiście na planie z drugiej połowy XVIII w., ani nie ma o niej mowy w szczegółowej lustracji z r. 1789. Nie przedstawiono jej jednak także na najwcześniejszych widokach Sandomierza. Na pierwszym z nich z przełomu XVI/XVII w. – widoczna jest furta w murze i poniżej schody prowadzące nad Wisłę; na drugim – z r. 1656 – w tym rejonie już ich nie zaznaczono¹⁷. Najpewniej bramę, wzmiankowaną przez Bulińskiego, trzeba zidentyfikować z szesnastowieczną Furtą na Rybitwy. Nie miała ona jednak zasadniczego znaczenia komunikacyjnego, obsługując bez wątpienia ruch pieszy. Rejon ruchliwej przystani nad Wisłą związany był głównie z Bramą Krakowską, natomiast podstawowa przeprawa przez Wisłę w okolicy Sandomierza jest poświadczona parę kilometrów poniżej miasta, między Kamieniem opactwa wachockiego (Kamień Łukawski) a Gorzycami. Przeprawa ta leżała na ważnej starej drodze wiodącej lewym brzegiem Sanu przez Leżajsk i Jarosław do Przemyśla, a stamtąd do Lwowa, trudno natomiast przypisywać jej znaczenie w kontaktach z Lublinem¹⁸. Podążając do Lublina wykorzystywano dogodną przeprawę w Zawi-

¹¹ Składam Mu za to, jak również za użyczenie powiększeń fotograficznych planów Sandomierza i za konsultacje, serdeczne wyrazy wdzięczności.

¹² Dane o folwarkach na przedmieściach i zmiany własnościowe na tym terenie omawia Buliński, o.c., s. 120–127, zob. też uwagi Rutkowskiego, o.c., s. 291–294, który wprowadził użyteczny podział osad przedmiejskich na bliższe i dalsze. Osad przedmiejskich nie wymieniono w rejestrach poborowych z XVI w., znamy je z Długosza, LB, oraz z LR 1529 i rejestrów podatkowych XVII w.

¹³ Kalinowski i in., o.c., s. 20–26; por. też S. Lazar, *Rozwój przestrzenny Sandomierza X–XIII w.*, „Roczniki Humanist.,” VI, 1958, z. 5, s. 5–85.

¹⁴ Widawski, o.c., s. 412 n. oraz il. 51.

¹⁵ Ibidem, s. 414 n.

¹⁶ Buliński, o.c., s. 14, 95. O bramie zwanej Lwowską i położonej od „zimowego” wschodu wzmiankuje J.N. Chądzyński, *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w Polsce*, t. I, Warszawa 1856, s. 81. Wzmianka ta najpewniej dotyczy już czasów późniejszych.

¹⁷ Plan z drugiej połowy XVIII w. (zob. przyp. 1). LS 1789, I, s. 8 n. wymienia m.in. furtę zwaną Zamojską, może identyczną z Furtą na Rybitwy. Dla widoku z połowy XVII w. zob. zwłaszcza B. Heyduk, o.c., ryc. 84 (fragment powiększony).

¹⁸ T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Studia Sandomierskie*, s. 113–130, a także cenne mapki po s. 128. Warto dorzucić, że Eryk Dahlbergh w kwietniu 1656 r. znalazł w rejonie Sandomierza bród na Wiśle dogodny dla przeprawy konnej, zob. Heyduk, o.c., s. 65.

choście i następnie drogę przez Urzędów albo przez Kraśnik¹⁹. Przy wyjeździe z miasta w tym kierunku korzystano niewątpliwie z Bramy Zawichojskiej (może do niej trzeba odnieść nazwę Bramy Lubelskiej), nie pobliskiej Bramy Opatowskiej. Tędy najpewniej kierowano się także do przeprawy w Kamieniu, omijając drogi wiodące podmokłą doliną Wisły. Wszystko to skłania do sądu, że interpretacja M. Bulińskiego roli „Bramy Rybackiej” jest nieprecyzyjna, a budowane na jej podstawie tezy autorów opracowania zbiorowego z r. 1956, a później J. Widawskiego²⁰ nie mają dostatecznego uzasadnienia.

Rekonstrukcja podziału bloków na działki w obrębie murów ma charakter przybliżony, gdyż w XVII i XVIII w. liczba domów i działek, zwłaszcza przy ulicach bocznych, znacznie się zmniejszyła²¹. W mieście przeważała wyraźnie zabudowa drewniana, co w warunkach znacznej koncentracji budynków sprzyjało rozprzestrzenianiu się pożarów²². Jedynie w pierzei zachodniej Rynku w drugiej połowie XVI w. poświadczono są wyłącznie kamienice, zabudowa innych pierzei rynkowych była mieszana²³.

Przy rekonstrukcji sieci ulic, dla której podstawę wyjściową stanowiły najstarsze plany Sandomierza, wyzyskano dane rejestru szosu z r. 1563, zestawione przez H. Rutkowskiego (osiem ulic wewnątrz murów)²⁴, jak również informacje Długosza dla XV w. oraz materiał źródłowy zawarty w opracowaniu M. Bulińskiego i nieliczne inne źródła. Przyjęto, że nazwa ulicy Św. Marii Magdaleny obejmowała jedynie górną część ulicy łączącej Rynek z Bramą Krakowską, w rejonie klasztornej kościoła Św. Marii Magdaleny, a pozostała część nosiła nazwę ulicy Zamkowej albo Grodzkiej²⁵. Pominięto nazwę ul. Podole, położonej w sąsiedztwie ul. Św. Piotra, bowiem trudno ją bliżej zidentyfikować²⁶. Zgodnie z danymi lustracji z r. 1789²⁷ przyjęto, że ul. Żydowska dochodziła także w końcu XVI w. do Furty Dominikańskiej.

Na planie oznaczono jedynie budowle monumentalne: zamek, kościoły i klasztory, ratusz oraz tzw. Dom Długosza – wybudowaną jego kosztem siedzibę kolegium mansonarzy kolegiaty sandomierskiej. Średniowieczny zamek został przebudowany w ciągu XVI w. na zamek renesansowy o trzech skrzydłach mieszkalnych wokół dziedzińca zamkniętego murem i bramą od północy albo północnego wschodu. Wjazd do zamku prowadził od strony miasta przez drewniany pomost wybudowany nad parowem, ponadto istniał tu drugi pomost do rejonu kolegiaty²⁸. Kościoły przedstawione na planie były murowane, z wyjątkiem kościołów św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście (odbudowany i konsekrowany w r. 1585; rozebrany w drugiej połowie XVIII w.) i św. Wojciecha na Przedmieściu Opatowskim (spalony w r. 1809)²⁹. Przy trzech kościołach działały szkoły (nie oznaczone na planie): szkoła kolegiacka, utrzymywana przez scholastyka kapituły sandomierskiej, oraz szkoły parafialne w mieście (św. Piotra) i na Starym Mieście (św. Pawła)³⁰. W 1570 r. czynny był też zbór protestancki, przypuszczalnie urządzony doraźnie w jednym z domów podczas zjazdu innowierców³¹.

Znaczna część obszaru w obrębie murów nie należała do mieszczan. Do instytucji kościelnych należały okolice kolegiaty Panny Marii (były tu domy prałatów i kanoników, niższego kleru oraz

¹⁹ Por. LS 1564/5, s. 155, a także informacje z dziennika Dahlbergha, Heyduk, o.c., s. 65.

²⁰ Kalinowski i in., o.c., s. 26; Widawski, o.c., s. 414 n.

²¹ O tym zob. zwłaszcza Buliński, o.c., s. 92–94.

²² O pożarach w Sandomierzu – tamże, s. 73, 89–91.

²³ Rutkowski, o.c., s. 293 n.

²⁴ Ibidem, s. 294.

²⁵ Wskazują na to m.in. dane Długosza (LB, I, s. 398, 400–402) dotyczące domów przy ul. św. Marii Magdaleny. Niewątpliwie dalej od kościoła św. Marii Magdaleny, lecz przy tym samym ciągu ulicznym leżało siedlisko, położone „in platea castrensi penes aream dominorum de Mielecz”, opisane w dokumencie zamiany z r. 1540, Archiwum ks. Sanguszków, t. V, nr 300.

²⁶ O tej ulicy Buliński, o.c., s. 94–96. Może jednak była ona identyczna z ulicą Podwale, oznaczoną na fragmencie planu z 1826 r. w rejonie przedmieścia Rybitwy.

²⁷ LS 1789, s. 9.

²⁸ Miłobędzki, *Zamek Sandomierski*, s. 258–266; B. Guérin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 261.

²⁹ Buliński, o.c., s. 391–394; Kalinowski i in., o.c., s. 56. Długosz nie wymienił pełnego wezwania kościoła św. Jana na Starym Mieście, nie znał go też M. Buliński. Wezwanie św. Jana Chrzciciela odnotował dokument Macieja Wielickiego, biskupa sufragana włocławskiego, z 1585 r., poświadczający konsekrację tego kościoła, cytowany przez Lazara, *Rozwój przetrzynny Sandomierza*, s. 69 n., a ponadto wizytacja z r. 1604 – AV Cap. 65, k. 526.

³⁰ Rutkowski, o.c., s. 299–306.

³¹ Ibidem, s. 307 i przyp. 123.

służby kościelnej), jak również kościołów: parafialnego św. Piotra (przekazany jezuitom na początku XVII w.), św. Marii Magdaleny z klasztorem dominikańskim, św. Ducha ze szpitalem kanoników regularnych de Saxia, tzw. duchaków. Pojedyncze domy należały do duchownych i możnowładców. W mieście przybывало w XVI w. domów szlacheckich kosztem mieszczkańskich, a możnowładcy uzyskiwali dla swych posiadłości w Sandomierzu zwolnienie od jurysdykcji miejskiej³². Ludność żydowska zamieszkiwała tereny na północny zachód od Rynku w pobliżu muru, przy ulicy Żydowskiej; w drugiej połowie XVI w. domów żydowskich było niewiele. Działała tu też synagoga, znana już w średniowieczu³³.

W obrębie murów przeważała zagęszczona zabudowa mieszkalno-gospodarcza, poza murami – większe parcele gospodarczo-ogrodowe, przy czym najgęściej zasiedlone było wzgórze staromiejskie w okolicach kościołów św. Pawła (kościół parafialny dla większości przedmieść), św. Jakuba (przy klasztorze dominikanów) i św. Jana Chrzyciela. Stare Miasto wraz z Przedmieściem Krakowskim liczyło według rejestru szosu z r. 1563 ok. 110 domów, później, zwłaszcza po zniszczeniach Potopu Stare Miasto wyludniło się, tracąc pozycję najważniejszej osady sandomierskiej poza murami; inne przedmieścia były znacznie mniejsze³⁴.

Na przedmieściach działały większe i uciążliwe dla otoczenia urządzenia gospodarcze, jak garbarnia, młyny m.in. na Wiśle pod Zamkiem, na „Przekopie”, wiodącej od Pokrzywnicy (Koprzywnicy), cegielnia miejska (pod Koćmierzowem). Nad Wisłą w rejonie przystani powstały – m.in. w XVI w. – liczne spichrze, Sandomierz bowiem był jednym z głównych małopolskich ośrodków wywozu zboża dogodną drogą wodną Wisły do Gdańska³⁵. Poza murami nad Wisłą działały też instytucje użyteczności publicznej – łaźnie³⁶.

Na wysokiej skarpie sandomierskiej, dzięki silnemu nasłonecznieniu południowych zboczy, a zwłaszcza korzystnemu mikroklimatowi górnych partii zboczy³⁷ założono jeszcze w średniowieczu winnice, dostarczające niemałych ilości wina. Część z nich, należąca do instytucji kościelnych, znana jest lepiej³⁸. Na planie nie wyodrębniono ich osobnym znakiem, pokazując je jako ogrody. Podobnie też nie wyodrębniono chmielnika królewskiego pod Zamkiem na Przedmieściu Krakowskim³⁹.

Rekonstrukcja ukształtowania terenu została oparta na planach z XIX i XX w., jednakże zmierzano do przedstawienia stanu wcześniejszego. Trzeba bowiem pamiętać, że pomiędzy XVI w. a okresem nam współczesnym ukształtowanie, nie tylko lessowej skarpy sandomierskiej, ale także innych terenów, np. doliny Wisły, ulegało różnorodnym i często poważnym zmianom. Procesy naturalnej erozji powierzchni łączyły się mianowicie z intensywną działalnością ludzką; informacje źródłowe wskazują, że w wyniku intensywnego użytkowania sieci drożnej o nieumocnionej nawierzchni powstały lub znacznie uległy pogłębieniu parowy poza murami miasta, m.in. na wzgórzu staromiejskim. Także w obrębie murów ulice schodzące w dół przemieniły się w trudno przejezdne parowy (ulice Tkacka, Zamkowa, czyli Św. Marii Magdaleny i in.). Rozległe zmiany nastąpiły również w dolinie Wisły, m.in. w wyniku przemieszczania się nurtu rzeki⁴⁰. Rekonstrukcję linii brzegowej Wisły przeprowadzono przede wszystkim według planów z początku XIX w., modyfikując ten obraz dzięki wyzyskaniu najstarszych widoków miasta z przełomu XVI/XVII w. i z r. 1656.

Nazewnictwo na planie jest rekonstrukcją – może nie zawsze precyzyjną – stanu w XVI w.; nazwy te bowiem po większej części znamy w ich formach łacińskich.

³² Zob. zwłaszcza Buliński, o.c., s. 107 – 111. Wiemy np. o kamienicy Wiktoryna z Sienna, kasztelana małegojskiego przy ulicy Opatowskiej (r. 1519, MRPS, IV, nr 2904) czy też o siedlisku Mieleckich (zob. przyp. 25).

³³ Buliński, o.c., s. 139 n. W r. 1570 było osiem domów żydowskich. Wg LS 1564/5, s. 86, płaciło tu dwunastu Żydów. Rutkowski, o.c., s. 292, szacuje ludność żydowską na 150 osób. Dla XV w. wiemy o cmentarzu żydowskim, który znajdował się koło winnicy podkustosza; Długosz LB, I, s. 387. Zob. też W. Wójcik, *Miasto i kościół w Sandomierzu w XVI–XVIII w.*, „Czas. Praw.-Hist.”, 14, 1962, z. 2, s. 101 n.

³⁴ Dane zestawil Rutkowski, o.c., s. 294.

³⁵ Kalinowski i in., o.c., s. 38–41; Rutkowski, o.c., s. 297. Spichrze sandomierskie zostały niezle poświadczzone ikonograficznie na najstarszych widokach miasta, na ogół nie przetrwały jednakże do naszych czasów.

³⁶ Wójcik, o.c., s. 120 n; Rutkowski, o.c., s. 301. W r. 1612 łaźnia miejska została zniesiona przez powódź.

³⁷ J. Paszyński, *Klimat Sandomierza*, [w:] *Studia Sandomierskie*, s. 165–178. Zimne powietrze z wyżyny splaywało grawitacyjnie w dół, w dolinę Wisły, stąd górne zbocza były o wiele mniej narażone na silne spadki temperatury i przymrozki.

³⁸ Zob. Buliński, o.c., s. 127–129. Por. też uwagi syntetyczne o winnicach i licznych sadach sandomierskich w opisie Polski pióra Stanisława Sarnickiego z XVI w.; Kalinowski i in., o.c., s. 47 (przekład polski).

³⁹ O chmielniku tym wzmiankują LS 1564/5, s. 86; LS 1789, I, s. 24 n.

⁴⁰ O ukształtowaniu terenów miasta i przemianach w dolinie Wisły zob. U. Karaszewska, *Warunki naturalne rozwoju Sandomierza* [w:] *Studia Sandomierskie*, s. 133 nn., ib. szkic hipsometryczny (s. 139) i bibliografia (s. 156–158). Konsekwencje użytkowania dróg w rejonie skarpy opisuje wyraziście LS 1789, I, s. 9 n.

VII. HERBY WOJEWÓDZTWA SANDOMIERSKIEGO I MIASTA SANDOMIERZA

Henryk Rutkowski

Herb woj. sandomierskiego składał się z dwóch części, utworzonych przez podzielenie tarczy wzdłuż: w polu heraldycznie prawym znajdowało się sześć pasów poprzecznych, a w polu lewym gwiazdy. Liczba gwiazd i barwy herbu ustaliły się ok. połowy XVI w. W kopii herbarza Jana Długosza pochodzącej z r. 1575 (tzw. rękopis Kamyna) oraz w herbarzu Bartosza Paprockiego z r. 1584 herb woj. sandomierskiego wygląda następująco: w prawym polu są trzy pasy czerwone i trzy białe, a w lewym polu błękitnym jest dziewięć gwiazd żółtych (złoty), po trzy gwiazdy w trzech rzędach¹. W przedstawionej postaci herb woj. sandomierskiego był używany również w następnych stuleciach². W kopii herbarza Długosza z połowy XVI w. (tzw. rękopis arsenalski) widać natomiast jeszcze starszą formę: gwiazd jest dwanaście, a obok pasów czerwonych występują żółte (złote)³. Chorągiew woj. sandomierskiego, którą niesiono na pogrzebie Zygmunta Starego w r. 1548, miała wg współczesnej relacji takie właśnie barwy pasów, ale gwiazd było już tylko dziewięć, tyle co później⁴. Inaczej, zapewne nieściśle, opisał tę samą chorągiew Marcin Bielski, wymieniając pasy czerwone oraz białe, a nie żółte⁵. Można wreszcie dodać, że wg Długoszowego opisu chorągwi w bitwie grunwaldzkiej herb ziemi sandomierskiej liczył zaledwie siedem gwiazd⁶.

Aby pokazać na naszej mapie herb w takiej postaci, w jakiej używano go w drugiej połowie XVI w., nie mogliśmy się oprzeć wyłącznie na rycinie z rękopisu arsenalskiego, który stanowił podstawę rysunku herbów wojewódzkich w poprzednich opracowaniach⁷. Liczbę i układ gwiazd oraz barwy herbu przedstawiliśmy zgodnie z wymienionymi późniejszymi źródłami, zaś rycina z rękopisu arsenalskiego posłużyła jako wzór rozmieszczenia pasów i do ustalenia kształtu gwiazd. Kształt tarczy herbowej województwa przyjęliśmy taki sam, jak na mapie Mazowsza.

Herbem miasta Sandomierza w drugiej połowie XVI w. był ukoronowany orzeł, a wcześniej występowały na pieczęciach miejskich także inne wyobrażenia — połowa orła, król na tronie, mur obronny, scena Zwiastowania⁸. Rysunek herbu i tarczy herbowej opracowano na podstawie pieczęci, której odcisk zachował się na dokumencie rady miejskiej z r. 1563⁹. Pomocniczo wykorzystano opublikowane reprodukcje pieczęci oraz rysunki herbu Sandomierza¹⁰. Przyjęto następujące barwy: orzeł biały (srebrny), dziób, szpony i korona żółte (złote), pole czerwone.

¹ *Klejnoty Długoszowe*, opr. M. Friedberg, „Rocznik Pol. Tow. Heraldycznego”, 10, 1930 (druk 1931), s. 96; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 902.

² K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. I, Lipsk 1846, s. 137.

³ *Stemmata Polonica, rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, wyd. H. Polaczkówna (odb. z Prac Sekcji Historii Sztuki i Kultury Tow. Naukowego we Lwowie), Lwów 1926, s. 30. Por. *Klejnoty Długoszowe*, s. 29, 40, 53.

⁴ *Obrządek pogrzebu króla Zygmunta I [w:] Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, wyd. A. Grabowski, Kraków 1845, t. I, s. 7. W tym tłumaczeniu z języka niemieckiego określono błędnie ziemię sandomierską jako „sandecką”.

⁵ M. Bielski, *Kronika tho iesth historia swiata...* [Kraków] 1564, (przedruk fotooffsetowy 1976), k. 425.

⁶ Długosz, *Hist. Pol.*, t. IV, s. 38.

⁷ AHP Mazowsze, s. 143.

⁸ Paprocki, *Herby*, s. 902 n.; M. Haisig, *Nieznaną średniowieczną pieczęć miasta Sandomierza*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 17, 1938, s. 134 n.; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.*, „Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu”, 62, z. 2, 1960, s. 192–194 i tabl. XXX; tenże, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 44, 292.

⁹ Dokument papierowy w Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, rkps MNK 563/55 (wykorzystano fot.).

¹⁰ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie...*, Kraków 1899, ryc. 655, 730, 736; Gumowski, *Herby*, s. 292; *Miasta polskie*, I, tabl. XXXIII.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w., jak również osiedla spoza tego terytorium oznaczone na mapie.

Spośród elementów składających się na oznaczenia miejscowości w indeksie niektóre występują we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części haseł. Kolejność tych elementów jest następująca:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., to jest w formie oznaczonej na mapie,
- ówczesne ważniejsze odmianki tej nazwy – w nawiasie,
- nazwa dzisiejsza, jeżeli różni się od szesnastowiecznej – kursywą,
- rodzaj osady nie będącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, młyn),
- przynależność powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa powiatu w skrócie,
- ówczesna przynależność parafialna – nazwa ośrodka parafii,
- przynależność własnościowa – typ własności inny niż własność szlachecka,
- współrzędne literowo-cyfrowe położenia miejscowości na mapie.

Ponadto, jeżeli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie, na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Analogicznie wygląda hasło zbiorcze dla dwóch miejscowości, które utożsamiono z dwiema miejscowościami dzisiejszymi, przy czym identyfikacja jest niepewna – tego typu hasło główne opatrzone cyframi rzymskimi: I, II.

Cyfry rzymskie występują również przy niektórych nazwach pojedynczych miejscowości, będąc wyróżnieniem sąsiednich osiedli, które znamy tylko pod jednakowymi nazwami z XVI w. Takie same osiedla, ale zlokalizowane na mapie w zgrupowaniu, są oznaczone w indeksie cyfrą arabską za nazwą i znakiem mnożenia – ×.

Nazwy miejscowości zaginionych, to jest już nie istniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem – †. Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę – *, natomiast dwie gwiazdki – ** – oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Przyjęte jako odmianki hasła głównego nazwy, których związek z daną osadą nie jest pewny, są oznaczone znakiem zapytania – ?. Błędne formy nazw wzięte ze źródeł drukowanych oznaczono wykrzyknikiem – !

Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wyraża następujące sytuacje: a) jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką nazwę, jak obecnie; b) jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło; c) jeżeli hasło główne jest opatrzone gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu. Natomiast hasło główne opatrzone gwiazdką oraz związana z nim nazwa dzisiejsza oznaczają identyfikację niepewną.

Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii. W związku z trybem pracy nad mapą, współrzędne literowo-cyfrowe oznaczają figury zbliżone do prostokątów (odpowiadają arkuszom mapy wojskowej 1:100 000).

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności: ustalanie nazw miejscowości z XVI w., wybór odmianek nazw (zob. s. 114), identyfikacja osiedli szesnastowiecznych z obecnymi, lokalizacja przybliżona (s. 71).

SKRÓTY

chęc. – chęciński
d. – duchowna (kościelna)
d./m. – duchowno-miejska
d./s. – duchowno-szlachecka
k. – królewska
k./d. – królewsko-duchowna

k./m. – królewsko-miejska
k./s. – królewsko-szlachecka
m. – miejska
opocz. – opoczyński
pilz. – pilzneński
pow. – powiat

rad. – radomski
sand. – sandomierski
stęż. – stężycki
wiśl. – wiślicki
woj. – województwo
zob. – zobacz

Adam zob. Ruda Adam
Adamczowice (Adamowice, Adamkowice), sand., Goźlice, F 5
Adamierz zob. Jadamierz
Adamów zob. Jadamów
Andryszkowice (Jędrzyszkowice), *Andruszkowice*, sand., Sandomierz – św. Pawła, d., F 5

Andrzejowice (Jędrzejowice), *Jędrzejowice*, sand., Szewna, E 4
Andrzejów (Jędrzejów), *Jędrzejów*, sand., Szewna, E 4
Andrzejów, *Jędrzejów*, miasto, woj. krakowskie, Andrzejów, F 2
Andrzejów zob. Gałki, Ruda Kuczów
Annopol zob. Rachów

Babica, pilz., Czudec, I 6
Babica zob. Babicha
Babice, stęż., Korytnica, k., B 6
Babicha (Babica), sand., Gałuszowice, G 5
Babin, rad., Janowiec, C 5
Babin zob. Ruda Babin
Babiradek zob. Ruda Babiradek

- Bachowice*, *Dębina Łętowska*, pilz., Wojnicz, d., I 4
- Baczkowice (Bączkowice), *Bačkowice*, sand., Baczkowice, d., E 4
- Badrzychowice zob. Biedrzychowice
- Bagnowa Wola zob. Czerwona Wola
- Balice, wiśl., Janina, F 4
- Balice zob. Wiśniowska Wola
- Bałków, częc., Dzierzków, F 2
- Bałutów, *Baltów*, rad., Bałutów, D 5
- Bałutów, *Baltów*, stęż., Gołab, k., C 6
- Baranek, *Lipowica-Baranek*, młyn, częc., Chęciny, k., E 3
- Baranów, *Baranówek*, sand., Baczkowice, d., E 4
- Baranów, *Baranów Sandomierski*, sand., Baranów, F 5
- Baranów, wiśl., Dobrowoda, d., G 3
- Baranów, miasto, woj. lubelskie, Baranów, B 6
- Baranów zob. Ruda Baranów
- Bardo, *Bardo Górne*, wiśl., Bardo, F 4
- Bardzice zob. Barzyce
- Bartodzieje, rad., Goryń, B 4
- Bartodzieje, rad., Tczów, k., C 5
- Barycz, częc., Łopuszno, E 2
- Barycz, *Baryczka*, pilz., Połomia, I 6
- Barycza (Barycz), *Barycz*, rad., Zwoleń, C 5
- Baryczka, młyn?, rad., Janowiec lub Zwoleń, C 5
- Baryczka zob. Barycz
- Barzyce, *Bardzice*, rad., Skarżyszów, C 4
- Baszowice, sand., Słup Nowa, d., E 4
- Bazanów, *Bazanów Stary*, stęż., Ryki, k., B 6
- Bazów (Bażów), sand., Sulistawice, F 5
- Bączalka, pilz., Siedliska, I 5
- Bączkowice zob. Baczkowice
- Bąkowa zob. Wola Bąkowa
- Bąków, rad., Nieznamierowice, C 3
- Bąków, rad., Wysoka, C 4
- Bedlenko (Bedlno Małe), opocz., Bedlno, D 2
- Bedlno, opocz., Bedlno, D 2
- Bejsce (Beśce), wiśl., Bejsce, H 3
- Belno zob. Ruda Belno
- Belsz, *Belcz*, sand., Opatów, E 4
- Bełżyce, miasto, woj. lubelskie, D 6
- Beradz (Byradz), sand., Mydlów, F 5
- Berezów zob. Ruda Berezów
- Bernów, opocz., Goworców, C 3
- Beszowa (Bęszowa), wiśl., Beszowa, d., G 4
- Beszówka⁺ (Bęszówka), wiśl., Beszowa, d., G 4
- Beśce zob. Bejsce
- Beźnik, rad., Skrzyń Stara, C 3
- Bębelno Mniejsze (Bębelno Zalesne) *Bebelno* – część, częc., Bębelno Mniejsze, E 2
- Bębelno Większe, *Bebelno* – część, częc., Bębelno Mniejsze, E 2
- Bębnów = Bębnów Mały*, Bębnów Wielki*, opocz., Końskie, D 3
- Bęczków, częc., Kielce, d., E 3
- Będziaki, wiśl., Sokolina, k., G 3
- Będziemyśle (Będzimyśl, Będzimyśle), *Będziemyśl*, pilz., Sędziszów, H 5
- Bęszowa, Bęszówka zob. Beszowa, Bęszówka
- Bęszyce, sand., Pokrzywnica i Łuniów, d., F 5
- Biadaszek zob. Ruda Biadaszek
- Biadoliny (Biadolin), *Biadoliny Radłowskie*, pilz., Wojnicz d./s., I 3
- Biała, pilz., Jurków, d./s., H 4
- Białaczów, miasto, opocz., Białaczów, C 2
- Białe Brzegi zob. Białobrzegi
- Białki I, II (Białka), *Białki Dolne* i *Białki Górne*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drżągów), B 6
- Białkówka, pilz., Szebnie, J 5
- Białoborze, wiśl., Stobnica, k., G 4
- Białobrzegi (Białe Brzegi), opocz., Białobrzegi, B 2
- Białobrzegi (Białe Brzegi), rad., Chodcza, D 5
- Białobrzegi (Białe Brzegi), stęż., Kocko, B 7
- Białobrzegi, miasto, woj. mazowieckie, Białobrzegi, B 4
- Białogon (Biały Ogon), *Kielce-Białogon*, młyn, częc., Kielce, d., E 3
- Biały Bór = Biały Bór, Myślików*, pilz., Żochów, H 5
- Biały Ogon zob. Białogon
- Bichnów, *Bichniów*, częc., Secemin, E 2
- Bidziny, sand., Bidziny, E 5
- Bidzińszczyzna zob. Wola Skarbkowa
- Biechów, sand., Michów, E 4
- Biechów, wiśl., Biechów, G 4
- Biecz, miasto, woj. krakowskie, Biecz, J 4
- Biedrzychowice, *Badrzychowice*, wiśl., Strożyska, G 3
- Biedrzychów, sand., Słup Nadbrzeżna albo Lasocin, E 5
- Biedziątka zob. Bieżdziadka
- Bieżdzięza zob. Bieżdzięza
- Biegłów, wiśl., Stradów, G 3
- Bielany (Bieleny), *Holandry Kuźmińskie*, rad., Maciejowice, k./s., B 5
- Bielawa zob. Bielawy
- Bielawy (Bielawa, Bielowy), *Bielowy*, pilz., Pilzno, k., I 4
- Bielcza, *Bilcza*, częc., Brzeziny, d., E 3
- Bielcza, pilz., Bodzęcin, d., H 3
- Bielcza, *Bilcza*, sand., Obrazów, F 5
- Bielczów, *Bilczów*, wiśl., Chotel Czerwony, G 3
- Bielejowice, *Bielowice*, opocz., Opoczno, C 3
- Bieleny zob. Bielany
- Bieliniec, sand., Bieliny, G 6
- Bieliny, częc., Daleszyce, d., E 4
- Bieliny, rad., Bieliny, C 3
- Bieliny, sand., Bieliny, G 6
- Bielowice zob. Bielejowice
- Bielowy zob. Bielawy
- Bielów⁺, sand., Słup Nowa, d., E 4
- Bieniaszowice (Bieniszowice, Bienszowice), wiśl., Opatowiec, H 3
- Bieniutki (Bieniutki), *Biniutki*, wiśl., Busko, G 3
- Bieniędzice (Bieniędzice), rad., Jarosławice Nadolne, C 4
- Bieniszowice zob. Bieniaszowice
- Bieńkowice, *Bińkowice*, sand., Przybyśławice, E 5
- Bieńkowice zob. Opatów Las
- Bieńszowice zob. Bieniaszowice
- Bierdzieża (Bierdziedza, Bierdziadza), *Bierdzież*, rad., Oleksów, C 5
- Bierdzierska Wólka*, *Wólka Bachoriska*, rad., Oleksów, C 5
- Bierdzież zob. Bierdzieża
- Bierówka zob. Birówka
- Bierwce Szlacheckie zob. Bierzwce
- Bierwice zob. Bierzwce
- Bierwiecka Wola zob. Wola Bierwiecka
- Bierzwce (Bierwice, Bierwce), *Bierwce Szlacheckie*, rad., Goryń, B 4
- Biestrzajowice zob. Bystryjowice
- Bieszków, rad., Jastrząb, d., D 4
- Biezoręda, *Bizoręda*, woj. krakowskie, Brzegi, E 3
- Biezorędka, *Bizorędki*, częc., Mokrzko Dolne, E 3
- Bieżdziadka (Biedziątka), pilz., Bieżdzięza, I 5
- Bieżdzięza (Biedzięza), pilz., Bieżdzięza, I 5
- Bilcza zob. Bielcza
- Bilczów zob. Bielczów
- Biniutki zob. Bieniutki
- Bińkowice zob. Bieńkowice
- Birówka (Bierówka), *Bierówka*, pilz., Warzyce, d., I 5
- Biskupice, *Biskupice Radłowskie*, pilz., Radłów, d., H 4
- Biskupice, sand., Opatów, E 4
- Biskupice, wiśl., Opatowiec, d., G 3
- Biskupice (Biskupowice), wiśl., Pełczyńska, G 3
- Biskupice, wiśl., Zborówek, d., G 4
- Biskupice Radłowskie zob. Biskupice
- Biskupowice zob. Biskupice
- Bizoręda zob. Biezoręda
- Bizorędki zob. Biezorędka
- Blizianka zob. Blizna
- Blizin (Blizyn), *Blizyn*, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Blizna, *Blizianka*, pilz., Konieczkowa, I 6
- Blizocin, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drżągów), B 6
- Błaszaków, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Błasznno zob. Błasznno
- Błaziny, rad., Iłża, d., D 4
- Błądowa zob. Błędowa
- Błasznno (Błasznno), rad., Wyszemierzyce, B 4
- Błędowa (Błądowa), *Błędowa Zgłobieńska*, pilz., Zgłobień, H 6

- Błogie, *Błogie Rządowe*, *Błogie Szlacheckie*, opocz., Błogie d./s., C 2
 Błogoszów, chęc., Konieczno, E 2
 Błonie, pilz., Jodłówka, I 4
 Błonie, sand., Pokrzywnica, F 5
 Błonie zob. *Zarzeczce*
 Błotna Wola, *Błotnowola*, wiśl., Ostrowce, k., G 4
 Błotnica, kuźnica, opocz., Końskie, D 3
 Błotnica, rad., Błotnica, B 4
 Błotnowola zob. Włotna Wola
 Bobrek zob. Wola Zawadzka
 Bobrowa = Bobrowa, Klęczany* (Klęczana), pilz., Przeclaw, H 5
 Bobrowniki, chęc., Stanowiska, E 2
 Bobrowniki, miasto, stęż., Bobrowniki, B 6
 Bobrowniki Małe, pilz., Jurków, H 4
 Bobrowniki Wielkie, pilz., Jurków, H 4
 Bobrowska Wola zob. Wola Bobrowska
 Bobrza, chęc., Tumlin, d., E 3
 Bocheniec, młyn, chęc., Małogoszcz, k., E 2
 Boczkwice Małe, *Boczkwice* – część, chęc., Konieczno, E 2
 Boczkwice Większe, *Boczkwice* – część, chęc., Konieczno, E 2
 Boduszów, sand., Mydłów, F 5
 Bodzencin Mały zob. Bodzęcín
 Bodzechów, sand., Wsześwięte następnie Denków, E 5
 Bodzenowice zob. Boźniowice
 Bodzentyn zob. Bodzęcín
 Bodzęcín (Bodzancin Mały, Borzęcín), *Borzęcín*, pilz., Bodzęcín, d., H 3
 Bodzęcín, *Bodzentyń*, miasto, sand., Bodzęcín, d., E 4
 Bogdan zob. Lipa Krępska
 Bogoria, sand., Skotniki, F 5
 Bogucice, wiśl., Bogucice, k., G 3
 Bogumiłowice, pilz., Wierchostawice, H 4
 Bogusławice, rad., Skarżyszów, C 4
 Bogusławice, sand., Wsześwięte, E 5
 Boguszowa Wola (Boguszówka, Wola Kowalska), Boguszówka, rad., Regów, C 5
 Boiska, rad., Solec, d., D 5
 Bokszyce (Boksice), *Boksyce*, sand., Manina, E 4
 Bolechowice, chęc., Chęciny, k., E 3
 Bolesław, wiśl., Bolesław, G 4
 Boleszyn, sand., Waśniów, d., E 4
 Bołęcín (Bołędzin), rad., Borkowice, C 3
 Bolmin, chęc., Bolmin, E 3
 Bonarówka, pilz., Ludcza, I 5
 Boraków, *Kowala*, rad., Kowala Stępcina, C 4
 Borawa Wola zob. Borowa Wola
 Borczyn, chęc., Kije, F 3
 Borczyn-Sterkowicz zob. Wierzbica
 Boreczek (Wola Boreczek, Wola na Czarnej), pilz., Sędziszów k., H 5
 Borek, wiśl., Olesno, H 4
 Borek, *Borek Mały*, *Borek Wielki*, pilz., Sędziszów, k., H 5
 Borek, pilz., Jedlicze, J 5
 Borek Mały zob. Borek
 Borek Wielki zob. Borek
 Borja zob. Boruja
 Borki, *Borki Nizińskie*, sand., Gałuszowice, G 5
 Borkowa Wola (Łączyna Wola), *Łączyna Wola*, chęc., Stanowiska, E 2
 Borkowice, rad., Borkowice, C 3
 Borków, sand., Mydłów, F 5
 Borków, kuźnica, wiśl., Daleszyce, E 3
 Borków, wiśl., Sędziejowice, F 3
 Borowa, pilz., Zassów, H 4
 Borowa, sand., Borowa, G 5
 Borowa, woj. lubelskie, Gołab, B 6
 Borowa zob. Motyczno
 Borowa Wola (Borawa Wola, Wola Zyguntowa ?), rad., Klwów, B 3
 Borowiec*, rad., Skarżyszów, C 5
 Borownia, *Borownia*, sand., Ścimiół, E 5
 Borów, folwark, sand., Michocin, F 5
 Borów zob. Ruda Odechowska
 Boruja, *Borja*, sand., Bałutów, E 5
 Boruszowa (Borusowa), *Borusowa*, wiśl., Korczyn Stary, k., G 3
 Bory, *Bór Grądzi*, wiśl., Bolesław, G 4
 Borzec zob. Burzec
 Borzek zob. Burzec
 Borzęcín zob. Bodzęcín
 Borzykowa, woj. sieradzkie, Borzykowa, E 1
 Borzykowa, wiśl., Gnojno, F 3
 Borzynów (Borzymów), *Borzymów*, wiśl., Oleśnica, G 4
 Bossowice (Boszowice), wiśl., Kargów, F 4
 Bostów, sand., Świętomarza, E 4
 Boszowice zob. Bossowice
 Bośniowice zob. Boźniowice
 Bozęcín zob. Bodzęcín
 Boźniowice (Bodzenowice, Bośniowice), *Boźniewice*, stęż., Kocko, B 7
 Bożydar, sand., Sandomierz – św. Piotra albo Góry Wysokie, d., F 5
 Bór Grądzi zob. Bory
 Braciejowa, pilz., Gumniska, I 5
 Braciejowice, rad., Solec, d., D 5
 Bralczyn (Braliczyn), *Michalów-Brejczyn*, wiśl., Młodzawy Małe, F 3
 Bramka zob. Branka
 Branina, *Bronina*, wiśl., Busko, d., G 3
 Branica, rad., Jasiona, B 4
 Branka, *Bramka*, stęż., Okrzeja, B 6
 Bratkowice, pilz., Mrowla, k., H 6
 Bratków, sand., Strzeżowice, E 5
 Bratkówka, pilz., Odrzykoń, I 5
 Breń, *Breń Osuchowski*, pilz., Czermin, G 4
 Breń, wiśl., Olesno, H 4
 Breń zob. Wola Breńska
 Breń Osuchowski zob. Breń
 Brnik, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
 Brnik zob. Wola Breńska
 Brnikowa Wola zob. Wola Szarwark
 Brod, *Brody*, opocz., Końskie, F 3
 Brodek (Bród, Karczmiska?), rad., Gołyń, B 4
 Brodek zob. Bród
 Brody, wiśl., Oleśnica, G 4
 Brody zob. Bród
 Brody-Stoczki zob. Ruda Bród
 Brogowa, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Broniewice zob. Broniowice
 Bronikowice, *Bronkowice*, sand., Tarżek, d., E 4
 Bronina zob. Branina
 Broniowice, *Broniewice*, sand., Pawłów, E 4
 Broniowice zob. Bronowice
 Broniszowice, sand., Manina, E 4
 Broniów, rad., Wysoka i Chlewiska, C 3
 Broniszów, pilz., Łączki, I 5
 Broniszów, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Bronkowice zob. Bronikowice
 Bronowice (Broniowice), rad., Jaroszyn, C 6
 Bronów (Broniów), opocz., Żarnów, d., D 2
 Bród, *Brody*, chęc., Lisów, F 3
 Bród (Brodek), rad., Jankowice, B 4
 Bród zob. Brodek. Ruski Bród
 Brudniów (Brudnów), *Brudnów*, rad., Wrzos, C 3
 Brudnowska Wola zob. Wola Brudniowska
 Brudzowice (Brudzewice), *Brudzewice*, opocz., Brudzowice, k., B 3
 Brudzów, chęc., Lisów, F 3
 Brusów, folwark, stęż., Ryki, k., B 6
 Brynica (Brzynica), chęc., Chełmce, E 3
 Bryzgów zob. Brzyżgów
 Brzechów, chęc., Daleszyce, d., E 3
 Brzegi, chęc., Brzegi, k., F 3
 Brzeski (Brzeżek), rad., Klwów, B 3
 Brzesko, miasto, woj. krakowskie, Brzesko, I 3
 Brzesków, *Brzostków*, wiśl., Ostrowce, k./d., G 4
 Brzeście, rad., Janowiec, C 6
 Brzeście, chęc., Kurzelów, E 2
 Brzeście, *Brzyście*, sand., Gałuszowice, G 5
 Brzeście (Brzeście), *Brzeźce*, stęż., Stężyca, B 5
 Brzeście, wiśl., Pińczów, F 3
 Brzezie, *Brzeziny*, pilz., Przeclaw, H 5
 Brzezie*, *Jawor Solecki-Wyględów*, rad., Krępa, D 5
 Brzezie, sand., Pkanów, E 5
 Brzezie, sand., Świętomarza, d., E 4
 Brzezinki, opocz., Gielnów, C 3
 Brzezinki, *Brzezinki Stare*, rad., Tczów, k., C 5
 Brzeziny, chęc., Brzeziny, d., E 3
 Brzeziny, pilz., Brzeziny, I 5
 Brzeziny, stęż., Ryki, k., B 5
 Brzeziny, wiśl., Szydłów, k., F 4
 Brzeziny zob. Brzezie
 Brzezna, *Brzyzna Górna*, folwark, pilz., Witkowice a. Ropczyce, k., H 5

- Brzezówka zob. Brzozówka
 Brzeźce zob. Brzeście
 Brzeźnica, opocz., Goworczów, C 3
 Brzeźnica, pilz., Brzeźnica, H 5
 Brzeźnica, rad., Brzeźnica, d., B 5
 Brzeźnica, wiśl., Bolesław, G 4
 Brzeźnicka Wola zob. Wola Brzeźnicka
 Brzeźno, częc., Brzegi, k., F 3
 Brzeżanka, pilz., Strzeżów, I 5
 Brzeżek zob. Brzeski
 Brzostek, miasto, pilz., Brzostek, d., I 5
 Brzostkowa Wola zob. Wola Brzostowska
 Brzostków zob. Brzesków
 Brzostowa, *Brzostowa*, sand., Ścimiłów, E 5
 Brzostowiec, *Brzustowiec*, opocz., Drzewica, C 3
 Brzostów, *Brzustów*, opocz., Inowłódz, d., C 2
 Brzostówek, *Brzustówek*, opocz., Kunic Wielkie, C 2
 Brzoza, *Brzuza*, opocz., Libiszów, C 3
 Brzoza, *Brzóza*, rad., Brzoza, k., B 5
 Brzozowa, sand., Połaniec, k., G 4
 Brzozowa (Wólka Brzozowa), sand., Tarłów, E 5
 Brzozowica zob. Brzozówka
 Brzozów, miasto, woj. ruskie, Brzozów, J 6
 Brzozówka, *Brzezówka*, pilz., Lubzina, H 5
 Brzozówka, *Brzozowica*, folwark, rad., Wieniawa, C 4
 Brzozówka (w XVII w. Wola Lubaska), *Brzezówka*, wiśl., Szczucin, G 4
 Brzozówka (Kargówka), wiśl., Kargów, k., F 4
 Brzóstowa zob. Brzostowa
 Brzóza zob. Brzoza
 Brzustowiec zob. Brzostowiec
 Brzustów, Brzustówek zob. Brzostów, Brzostówek
 Brzuza zob. Brzoza
 Brzynica zob. Brynica
 Brzyściany** (Wrzeszczany?), rad., Kowala Stępcocina,
 Brzyście zob. Brzeście
 Bryzgow, *Bryzów*, rad., Borkowice, C 3
 Brzyzna Górna zob. Brzezna
 Buchcice (Buksice), pilz., Tuchów, I 4
 Bucze, wiśl., Oporyszów, H 4
 Buczek, opocz., Libiszów, C 2
 Budków (Butków), opocz., Żarnów, C 2
 Budziska, stęż., Łysobyki, B 6
 Budziska, wiśl., Beszowa i Połaniec, G 4
 Budziszowice, wiśl., Czarnocin, G 3
 Budzyn zob. Zaborowie
 Bujak, *Bujak Stary*, rad., Krzyżanowice, D 4
 Bukowa, pilz., Klecice, I 5
 Bukowa, sand., Wiązownica, k., F 5
 Bukowiany, sand., Opatów, E 4
 Bukowie, sand., Kunów, d., E 4
 Bukowiec, opocz., Opoczno, k., C 2
 Bukowiec, rad., Skarżyszów, C 4
 Bukowno, *Bukówno*, rad., Bukowno, B 4
 Bukówka, sand., Pawłów, E 4
 Buksice zob. Buchcice
 Burzec (Borzec, Borzek), stęż., Wojcieszków, A 6
 Busko, *Busko-Zdrój*, miasto, wiśl., Busko, d., G 3
 Buszkowice, sand., Pkanów, E 5
 Butków zob. Budków
 Bydlowa, wiśl., Beszowa, d., G 4
 Byradz zob. Beradz
 Bystramowice⁺ (Bystrzamowice, Bystronowice), sand., Czermin, d., G 4
 Bystryjowice (Biestrzejowice), *Bystrojowice*, sand., Chobrzany, F 5
 Bystrzamowice zob. Bystramowice
 Bystronowice zob. Bystramowice
 Bystrzyca, pilz., Nockowa, k., I 5
 Byszów, sand., Chobrzany, F 5
 Bzin, *Bzin* – część, rad., Wąchocko, d., D 4
 Bzin zob. Ruda Bzin
 Bzinek zob. Ruda Mroskowska
 Ceber, Cebr zob. Dzber
 Cedzyna, młyn, częc., Kielce, d., E 3
 Cegielnia zob. Pokrzywnica
 Cerańówka zob. Górzno Niższe
 Cerkiew zob. Nowa Cerkiew
 Ceteń⁺, opocz., Inowłódz, B 2
 Chańcza, wiśl., Kotuszów, d., F 4
 Charbinowice, wiśl., Sokolina, G 3
 Chareża, *Podpolichno-Chareżów*, młyn, częc., Piękoszów, k., E 3
 Charlejów (Charlów), stęż., Łysobyki, B 6
 Charzowice, *Charzewice*, sand., Charzowice, F 6
 Charzowice, wiśl., Sokolina, G 3
 Chechły, przedmieście, pilz., Ropczyce, k., H 5
 Chechły, rad., Oleksów, C 5
 Chełmce, częc., Chełmce, E 3
 Chełsty, opocz., Żarnów, D 2
 Chęciny, miasto, częc., Chęciny, k., E 3
 Chęciny, stęż., Górzno Wyższe, A 5
 Chinków zob. Hynków
 Chlewiska, rad., Chlewiska, D 3
 Chmielnik, miasto, wiśl., Chmielnik, F 3
 Chmielowice, częc., Lisów, F 3
 Chmielów, sand., Michocin, k., F 5
 Chmielów, sand., Szewna, E 4
 Chobrzany, sand., Chobrzany, F 5
 Chocimów zob. Kocimów
 Chodcza, *Choczka Dolna*, rad., Chodcza, D 5
 Chodków (Chotków), sand., Łuniów, d., F 5
 Chodel, miasto, woj. lubelskie, Chodel, D 6
 Chojdaczka zob. Hojdaczka
 Chojdak zob. Hojdaczka
 Chomętów (Chomątów), *Chomentów*, częc., Chomętów, F 3
 Chomętów (Chomętówek), *Chomentówek*, wiśl., Sędziejowice, d./s., F 3
 Chomętów-Puszcz (Chomętów-Puszczów), rad., Skarżyszów, C 4
 Chomętów-Socha, rad., Skarżyszów, C 4
 Chomętów Szczygielski = Chomętów Szczygielski (Chomętów-Zawisza), Ziębaczów*, *Chomentów-Szczygiel*, rad., Skarżyszów, C 4
 Chomętówek zob. Chomętów
 Chorążec, pilz., Oporyszów, H 4
 Chorzelów, sand., Chorzelów, G 5
 Chotcza zob. Chotyze
 Chotcza Dolna zob. Chodcza
 Chotel Czerwony, wiśl., Chotel Czerwony, d., G 3
 Chotel Zielony, *Chotelek Zielony*, wiśl., Busko, d./s., G 3
 Chotków zob. Chodków
 Chotowa (Kotowa), pilz., Straszęcina, H 4
 Chotów (Kotów), częc., Chotów, E 2
 Chotynia, stęż., Górzno Wyższe, A 5
 Chotyze (Chotcza), rad., Wielgie, D 5
 Chrapanów, sand., Czyżów, E 5
 Chrapków, wiśl., Sędziejowice, F 3
 Chroberz, wiśl., Chroberz, G 3
 Chronów Mniszy, *Chronów*, rad., Mniszek, d., C 4
 Chronówek, rad., Mniszek, C 4
 Chrostne (Chrosno), *Chrustne*, stęż., Ryki, k., B 6
 Chrostowice, *Chrustowice*, wiśl., Opatowiec, G 3
 Chroślice, *Chruślice*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Chrościce, *Chruścice*, wiśl., Kije, F 3
 Chroślina zob. Rzecznioń Większy
 Chrustne zob. Chrostne
 Chrustowice zob. Chrostowice
 Chruścice zob. Chrościce
 Chruślice zob. Chroślice
 Chrwatka zob. Krwatka
 Chrwaty-Powała zob. Krwaty-Powała
 Chrzanów, wiśl., Biechów, G 4
 Chrzastów, częc., Nowopole, E 1
 Chrzastów, sand., Chorzelów, G 5
 Chrzastów zob. Żelazówka
 Chrzastówek (Wola Chrzastowska?), sand., Chorzelów, G 5
 Chrzastówka, pilz., Szebnie, d., I 5
 Chrzestawice zob. Krzesławice
 Chustki, rad., Wysoka, C 4
 Chwalibogowice (Falibogowice), wiśl., Opatowiec, k., G 3
 Chwałki (Fałki), przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, m., F 5
 Chwałowice (Fałowice), rad., Iłża, d., D 4
 Chwałowice (Falowice), wiśl., Kije, F 3
 Chybice, sand., Chybice, E 4
 Chyszów, *Tarnów-Chyszów*, pilz., Góra Zbylitowska, H 4
 Ciarnów Mniejszy zob. Czarnów Mniejszy

- Ciarnów Więszy zob. Czarnów Więszy
- Cichosławice zob. Ciechostowice
- Cieblówce Duże zob. Ścieblówce
- Ciechomin (Ciechonin), opocz., Skorkowice, C 2
- Ciechomin, stęż., Wilczyńska, A 6
- Ciechostowice (Cichosławice, Czechostowice), rad., Chlewiska i Szydłowice, D 3
- Ciemietniki, chęc., Kurzelów, d., E 2
- Ciepielów, *Ciepielów Stary*, rad., Ciepielów, C 5
- Ciepielów (Grzymałów), miasto, rad., Ciepielów – wieś, D 5
- Ciepła, rad., Wysoka, C 4
- Ciarno, woj. krakowskie, Ciarno, F 2
- Cieszemia (Cieszenia), *Cieszyna*, pilz., Frysztak, I 5
- Cieszkowy = Cieszkowy Mały, Cieszkowy Wielki, wiśl., Probołowice, G 3
- Cieszyna zob. Cieszemia
- Cieśle, chęc., Małogoszcz, k., E 2
- Ciężkowice, miasto, woj. krakowskie, Ciężkowice, I 4
- Cisownik = Cisownik, Jabłona* (Jabłonica), stęż., Okrzeja, A 6
- Cisów, *Cisów Rządowy*, wiśl., Daleszyce, d., E 4
- Ciszycza, sand., Pokrzywnica, d., F 5
- Ciszycza I, II = Ciszycza Mała*, Ciszycza Wielka*, *Ciszycza Dolna*, *Ciszycza Górna*, sand., Słup Nadbrzeżna, D 5
- Ciszycza zob. Piwonia
- Ciuślice, wiśl., Stradów, G 3
- Cło zob. Młogolice
- Cło*, *Woźniczna* – część, pilz., Plesna, I 4
- Cmoląs, sand., Cmoląs, G 5
- Cukrówka zob. Wola Cychrowa
- Cyranka (Cyranowa Wola, Czeranowa Wola), sand., Mielec, G 5
- Czajęcice (Czajęczyce), sand., Waśniów, E 4
- Czajków, sand., Wiązownica, k., F 4
- Czajkowa zob. Czaków
- Czaków, *Czajkowa*, sand., Jaślany, k., G 5
- Czarkowy zob. Czarnków Mały, Czarnków Wielki
- Czarna, kuźnica, opocz., Końskie, D 3
- Czarna (Zaczarnie), *Czarna Sędziszowska*, pilz., Sędziszów, k., H 5
- Czarna, pilz., Zassów, H 4
- Czarna, rad., Sucha, C 5
- Czarna, woj. lubelskie, Serokomla, B 6
- Czarna, *Sobiska*, stęż., Łysobyki, B 6
- Czarna Belczączka zob. Ruda Nieznach
- Czarna Sędziszowska zob. Czarna
- Czarcza, chęc., Czarcza, E 2
- Czarnków Mały, *Czarkowy* – część, wiśl., Korczyn Stary, G 3
- Czarnków Wielki, *Czarkowy* – część, wiśl., Korczyn Stary, G 3
- Czarnocin, rad., Bukowno, B 3
- Czarnocin, wiśl., Czarnocin, G 3
- Czarnolas (Czarnolasy), rad., Policzna, C 5
- Czarnów Mniejszy (Ciarnów Mniejszy), *Kielce-Czarnów* – część, chęc., Kielce, d., E 3
- Czarnów Więszy (Ciarnów Więszy), *Kielce-Czarnów* – część, chęc., Kielce, d., E 3
- Czartoszowy (Czatoszowy), chęc., Łopuszno, E 2
- Czarzyzna (Czarzyn), wiśl., Beszowa, G 4
- Czatoszowy zob. Czartoszowy
- Czazów (Czazów), sand., Chybyce, d., E 4
- Cząstków, sand., Słup Stara, E 4
- Czchów, miasto, woj. krakowskie, Czchów, I 3
- Czechostowice zob. Cichosławice
- Czechów, wiśl., Kije, k./s., F 3
- Czekarzewice zob. Szczekarzewice
- Czeranowa Wola zob. Cyranka
- Czermin (Czernin), sand., Czermin, G 4
- Czermno (Czyrmno), opocz., Czermno, D 2
- Czernica, wiśl., Kurozwęki, F 4
- Czernice, *Czernic*, stęż., Kłoczów, B 6
- Czerników, *Czerników Karski*, *Czerników Opatowski*, sand., Strzeżowice i Opatów, E 5
- Czernin (Czermin, Czyrnin), *Czermin*, *Czermin Paniński*, sand., Góry Wiosokie, d./s., E 5
- Czerwona (Czyrwona), rad., Wielgie, D 5
- Czerwona Góra, sand., Ruszków, E 4
- Czerwona Wola (Bagnowa Wola), chęc., Mnin, D 2
- Czestków (Czostków), *Czostków*, chęc., Kozłów, E 2
- Częstocice, sand., Szewna, E 5
- Czobaków zob. Szczobaków
- Czostków zob. Czestków
- Czudec (Czudec), *Czudec*, pilz., Czudec, I 6
- Czyrmno zob. Czermno
- Czyrnin zob. Czernin
- Czyrwona zob. Czerwona
- Czyżowice, wiśl., Bejsce, G 3
- Czyżów, *Czyżów Plebański*, *Czyżów Szlachecki*, sand., Czyżów, E 5
- Czyżów, wiśl., Bardo, k., E 4
- Czyżów, wiśl., Otwinów, H 4
- Czyżów, wiśl., Stobnica, G 4
- Czyżówka, rad., Błotnica, B 4
- Ćmielów zob. Śćmielów
- Ćmińsko, *Ćmińsk*, chęc., Tumlin, d., E 3
- Dacharzew, sand., Jankowice, F 5
- Dalestowice (Dalastowice), wiśl., Szczucin, G 4
- Daleszowice (Daleszewice), *Daleszewice*, opocz., Żarnów, C 2
- Daleszyce, miasto, chęc., Daleszyce, d., E 3
- Daleszyce zob. Klatki
- Damianów, stęż., Korytnica, B 5
- Damujowice (Dammiewice, Dammnowice, Domajewice), *Solek*, *Zameczek*, opocz., Damujowice, C 3
- Danisów, rad., Krępa następnie Lipsko, D 5
- Danków zob. Denków
- Daronin, *Daromin*, sand., Jankowice, d., E 5
- Dąbia Stara zob. Dęba
- Dąbie, chęc., Konieczno, F 2
- Dąbie, pilz., Zassów, H 4
- Dąbie, sand., Czyżów, d./s., E 5
- Dąbie zob. Dęba
- Dąbie zob. Oziębłów
- Dąbrowa, chęc., Kielce, d., E 3
- Dąbrowa, *Dąbrowa n. Czarną*, opocz., Dąbrowa, d., C 2
- Dąbrowa pilz., Trzciana, H 5
- Dąbrowa, sand., Dąbrowa następnie Bodzęcin, d., E 4
- Dąbrowa, sand., Pawłów, d./s., E 4
- Dąbrowa Wielka (Dąbrowa), *Dąbrowa Tarnowska*, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
- Dąbrowica, sand., Bieliny, G 7
- Dąbrowica, sand., Michocin, G 5
- Dąbrowica, wiśl., Szczucin, G 4
- Dąbrówka, opocz., Drzewica, C 3
- Dąbrówka, opocz., Skorkowice, D 2
- Dąbrówka, *Tarnów-Dąbrówka Infulacka*, pilz., Góra Zbylitowska, d., H 4
- Dąbrówka, *Dąbrówka Wisłocka*, pilz., Zassów, H 5
- Dąbrówka (Dąbrówka Wola), *Dąbrówki*, stęż., Wargocin, B 5
- Dąbrówka, *Dąbrówki Breńskie*, wiśl., Olesno, H 4
- Dąbrówka zob. Dąbrówka Mała, Zabłotna Dąbrówka
- Dąbrówka Mała (Dąbrówka), *Dąbrówka Szczepanowska*, pilz., Jodłówka a. Wojnicz, I 4
- Dąbrówka Nagórna (Dąbrówka Wielka), rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Dąbrówka Podłęzna, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Dąbrówka Szczepanowska zob. Dąbrówka Mała
- Dąbrówka-Warsz (Dąbrówka Warsz, Dąbrówka-Warszawa, Dąbrówka-Warszówka), *Dąbrówka Warszawska*, rad., Wierzbica, C 4
- Dąbrówka Wielka zob. Dąbrówka Nagórna
- Dąbrówka Wisłocka zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Zabłotna, zob. Zabłotna Dąbrówka
- Dąbrówki zob. Dąbrówka

- Dąbrówki Breńskie zob. Dąbrówka
 Debrz (Zbrza), *Zbrza*, chęc., Brzeziny, F 3
 Dembiany (Dębiany), wiśl., Sokolina, G 3
 Dembiany (Dębiany), wiśl., Dzierżąna, G 3
 Demblin zob. Dymlin
 Denków (Danków), *Danków*, chęc., Kurzelów, d., E 2
 Denków (Danków), miasto, sand., Denków, E 5
 Dęba, opocz., Bedlno, D 2
 Dęba, opocz., Kraśnica, k., C 2
 Dęba, rad., Wrzeszczów, C 4
 Dęba (Dębia, Dąbie), *Dąbia Stara*, stęż., Ryki, k., B 6
 Dęba Góra zob. Dębowa Góra
 Dęba Rzeczką (Dęborzeczek, Dębowa Rzeczką), *Dęborzyczka (Dęborzeczka)*, opocz., Kraśnica, k., C 2
 Dębia zob. Dęba
 Dębiany, *Dębiany Panińskie, Dębiany Szlacheckie*, sand., Obrazów, d./s., F 5
 Dębiany zob. Dembiany
 Dębica, miasto, pilz., Dębica, H 5
 Dębica-Gawrzyłowa zob. Gawrzyłowa
 Dębica-Kawęczyn zob. Kawęczyn
 Dębica-Wolica zob. Wolica
 Dębin zob. Dębiny
 Dębina Łętowska zob. Bachowice
 Dębiny (Dębin), rad., Skrzyń Stara, C 3
 Dęblin, stęż., Bobrowniki, B 6
 Dębnica zob. Wola Dębica
 Dębnica Stara zob. Wola Dębica
 Dębno, miasto wiśl., Szumsko?, F 4
 Dębno, sand., Dębno, d., E 4
 Dębno, sand., Dębno, następnie Lasocin, E 5
 Dęborzeczek, Dęborzyczka zob. Dęba Rzeczką
 Dęborzyn, *Dęborzyn* – część, pilz., Przeczycza, d., I 4
 Dęborzyn zob. Kawęczyn
 Dębowa Góra (Dęba Góra), opocz., Dąbrowa, C 2
 Dębowa Rzeczką zob. Dęba Rzeczką
 Dębowica, rad., Błotnica, B 4
 Dębowica = Dębowa, Wola*, stęż., Jadamów, A 6
 Dębska Wola zob. Wola Debrska
 Długa Brzezina, rad., Borkowice, C 3
 Długa Łąka (Długoleka), *Długoleka*, sand., Osiek, k., F 5
 Długa Wola, *Wola Mielecka*, sand., Książnice, G 5
 Długie, rad., Potworów, B 3
 Długojów, *Radom-Długojów*, rad., Stary Radom, C 4
 Długoleka zob. Długa Łąka
 Długowola zob. Wola Daniszowska
 Długowola zob. Wola Długa
 Dłuska Wola zob. Wola Dłuska
 Dłużniowice (Dłużnowice), *Dłużniowice*, opocz., Żarnów, C 2
 Dymitrów zob. Dymitrów
 Dmosice (Dmoszyce), sand., Sulisławice, F 5
 Dobczyce, pilz., Radłów, H 4
 Dobieszyn, pilz., Jedlicze, J 5
 Dobra, sand., Staszów, F 4
 Dobrawoda zob. Dobrowoda
 Dobrków, pilz., Dobrków, I 5
 Dobrocice zob. Dobrucice
 Dobromirowa Wola (Wola Dobromirowa), *Wólka Dobromirowa*, opocz., Potrykozy, C 3
 Dobromierz Mniejszy (Dobromierz Mniejszy), *Dobromierz* – część, chęc., Stanowiska, D 2
 Dobromierz Większy (Dobromierz Większy), *Dobromierz* – część, chęc., Stanowiska, D 2
 Dobrowoda (Dobrawoda), wiśl., Dobrowoda, d., G 3
 Dobrów, wiśl., Tuczępy, F 4
 Dobrucice, *Dobrocice*, sand., Malice, d., E 5
 Dobruto (Dobruta, Dobrutów, Wola Dobrutowa), *Dobrut*, rad., Kowala Stępocina, C 4
 Dobrzechów, pilz., Dobrzechów, d., I 5
 Dobrzechówka zob. Rożanka
 Dobrzeszów, chęc., Łopuszno, k., E 2
 Dolcza Mała, *Dulcza Mała*, pilz., Żdźarzec, H 4
 Dolcza Wielka, *Dulcza Wielka*, pilz., Żdźarzec, H 4
 Dołęga, sand., Górna, G 6
 Dołowatka, chęc., Konieczno, E 2
 Doły (Tworków), *Doły Biskupie, Doły Opacie*, sand., Kunów, d., E 4
 Doły zob. Ramułtowie
 Domajewice zob. Damujowice
 Domaniów (Domaniew), *Domaniew*, rad., Wrzos, C 4
 Domaradz (Zakobyle), *Kobyle*, pilz., Ludcza, I 6
 Domaradz, miasto, woj. ruskie, Domaradz, I 6
 Domaradzice, sand., Szczeglice, F 5
 Domaszno, opocz., Brudzewice, k., C 3
 Domaszowice, *Domaszewice*, chęc., Kielce, d., E 3
 Domaszów = Domaszów, Wola Stawkowa* (Wola Sławkowa), *Domaszew*, stęż., Samogoszcza, B 5
 Dorotka zob. Wola Sulejowska
 Drążgów zob. Drżągów
 Drążno zob. Drżągno
 Drochecz, *Zdrochec*, wiśl., Radłów, H 3
 Drochów, chęc., Chomętów, F 3
 Drogowle, wiśl., Szumsko, d., F 4
 Drożejowice, wiśl., Skarbmierz, G 3
 Drugnia, wiśl., Drugnia, k., F 4
 Drynia, młyn, opocz., Potrykozy, C 3
 Drżągów (Drążgów), *Drążgów*, miasto, stęż., Drżągów, B 6
 Drżągno, *Drżgno*, rad., Klwów, C 3
 Drzemlikowice (Drzenikowice), *Drzenikowice*, sand., Wsześwięte, E 5
 Drzewica, miasto, opocz., Drzewica, C 3
 Drzewica⁺, opocz., Drzewica – miasto, C 3
 Dudki (Dutki), stęż., Korytnica, B 6
 Dulcza Mała zob. Dolcza Mała
 Dulcza Wielka zob. Dolcza Wielka
 Duraczów zob. Jakubek, Ruda Krzysztoperek
 Duranów zob. Wola Potocka
 Dutki zob. Dudki
 Dutów, *Rzędzianowice* – część, sand., Mielec, G 5
 Duży Potok zob. Potok
 Dwiekozy, *Dwikozy*, sand., Sandomierz – św. Piotra albo Góry Wysockie, d., F 5
 Dwornia zob. Mysłomin
 Dyminy, chęc., Kielce, d., E 3
 Dymitrów = Dymitrów (Dmitrów, Mitrów), Wolica Dymitrowska* (Dymitrowska Wola), *Dymitrów Duży, Dymitrów Mały*, sand., Dymitrów, G 5
 Dymlin, *Demblin*, wiśl., Wietrzychowice, H 3
 Dynów, miasto, woj. ruskie, Dynów, I 6
 Dzber (Cebr), *Ceber*, sand., Kielczyna, F 4
 Działoszyce, miasto, woj. krakowskie, Działoszyce, G 3
 Dzibałtów, *Dziebałtów Stary*, opocz., Końskie, D 3
 Dzielnia, opocz., Opoczno, d., C 3
 Dzierżąna (Dzierżana), *Dzierżania*, sand., Malice, E 5
 Dzierżana (Dzierżana), *Dzierżania*, wiśl., Dzierżana, d., G 3
 Dzierzków, *Dzierzgow*, woj. krak., Dzierzków, F 2
 Dzierzków zob. Dzierzków
 Dzierzkówek zob. Dzierzkówek
 Dzierzków (Dzierzków), *Radom-Dzierzków*, rad., Radom, m., C 4
 Dzierzkówek (Dzierzkówek), *Dzierzkówek*, rad., Skarżyszów, d., C 4
 Zdiesławice zob. Zdziesławice
 Dzierzychowice zob. Wietrzychowice
 Dziewiątle, sand., Gryzikamień a. Ujazd, F 4
 Dziewiątle zob. Ostrów
 Dziewków zob. Dziwków
 Dzikowiec (Wola Dzikowiec), sand., Dzikowiec, k., G 6
 Dzików (Dziwków), sand., Michocin, F 5
 Dziurków (Dziurów), rad., Sołec, k., D 5
 Dziurów, sand., Pawłów, d., D 4
 Dziurów, przedmieście, sand., Święta Trójca, d., E 5
 Dziurów zob. Dziurków
 Dziwków, *Dziwków*, sand., Goźlice, F 5
 Dziwków zob. Dzików
 Dzwonowa zob. Zwanowa

- Falibogowice zob. Chwalibogowice
 Fałęcin, *Stary Fałęcin*, wiśl., Stobnica, k., G 4
 Falisławice, *Fanisławice*, chęc., Łopuszno, k., E 2
 Falisławów, Falisławowa Wola zob. Wola Ocieściowa
 Faliszowice, sand., Chobrzany, F 5
 Falki, wiśl., Gnojno, F 3
 Falowice zob. Chwałowice
 Fałki zob. Chwałki
 Fałków, miasto, opocz., Fałków, D 2
 Fałowice zob. Chwałowice
 Fanisławice zob. Falisławice
 Firlejów, *Firlej*, miasto, woj. lubelskie, Firlejów, B 7
 Folwarki, wiśl., Stobnica, d., G 4
 Fryszak, miasto, pilz., Fryszak, I 5
- Gabułów, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Gacki, wiśl., Szydłów, k., F 4
 Gaczkowice, rad., Jarosławice Nadolne, C 4
 Gadawa, wiśl., Dobrowoda, G 3
 Gadka, rad., Mierc, d., D 4
 Gaj⁺, sand., Waśniów, E 4
 Gajówka-Drutarnia zob. Stary Młyn
 Gałów, wiśl., Szaniec, F 3
 Gałęzice (Gałęzice), chęc., Piękoszów, k., E 3
 Gałki (Andrzejów?), rad., Nieznamierowice, d./s., C 3
 Gałki zob. Gołki
 Gałkowice zob. Gołkowice
 Gałkowice-Ocin zob. Ocín
 Gałuszowice (Gałuszewice, Gawłuszowice), *Gawłuszowice*, sand., Gałuszowice, G 5
 Gańczyce, *Gończyce*, stęż., Korytnica, A 5
 Gapienin, *Gapinin*, opocz., Brudzowice, B 3
 Garbacz, sand., Manina, E 4
 Garbatka = Garbatka, rad., Oleksów, d., Rębiertów*, rad., Sieciechów, d., C 5
 Garbek, *Tuchów-Garbak*, folwark, pilz., Tuchów, d., I 4
 Garbowice, sand., Mydłów, F 5
 Garbów, *Garbów Stary*, sand., Góry Wysokie, E 5
 Gardzinice (Gardzinki, Gardzienice), *Gardzienice Stare*, rad., Ciepiałów, C 5
 Garno, rad., Wola Kowalska, d., C 4
 Garwolin, miasto, woj. mazowieckie, Garwolin, A 5
 Gartatowice zob. Gotartowice
 Gawłuszowice zob. Gałuszowice
 Gaworzyna zob. Goworzyna
 Gawrony, opocz., Kunice Wielkie, C 2
 Gawrzyjałowa (Gawrzyjałówka), *Dębica-Gawrzyłowa*, pilz., Dębica, H 5
 Gąbiczyzna zob. Gębiczyzna
 Gąsawy, *Gąsawy Towarzystwie*, rad., Jastrząb, d., D 4
- Gbiska, pilz., Strzeżów, I 5
 Germanicha zob. Jarzmanicha
 Gerzmianka zob. Jarzmanicha
 Gębarzew zob. Gęborzów
 Gębiczyzna (Gąbiczyzna), pilz., Dobrków, I 5
 Gęborzów, *Gębarzew*, rad., Skarżyszów, C 4
 Gęsia Wólka zob. Gęsk
 Gęsice, sand., Łagów, d., F 4
 Gęsk (Gęśle), *Gęsia Wólka*, stęż., Okrzeja, A 6
 Gielniów, miasto, opocz., Gielniów, C 3
 Gielzów, opocz., Goworców, C 3
 Gierasowice, sand., Sulisławice, F 5
 Gierczyce, sand., Gierczyce, E 5
 Gierlachów, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Piotra, m., F 5
 Giżowa, *Gizowa*, sand., Borowa, G 5
 Glinianka, sand., Bieliny, G 6
 Gliniany, miasto, sand., Bidziny?, E 5
 Glinice, *Radom-Glinice*, rad., Stary Radom, k., C 4
 Glinice (Gliniec), rad., Wrzeszczów, C 4
 Gliniec, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Glinik Charzewski zob. Glinnik
 Glinik Dolny zob. Glinnik Dolny
 Glinik Górny zob. Glinnik
 Glinik Zaborowski zob. Glinnik
 Glinka, sand., Ścimiłów, E 5
 Glinka, wiśl., Bolesław, k., G 4
 Glinka, wiśl., Gnojno, F 4
 Glinki, *Gliny Małe*, sand., Połaniec, G 4
 Glinnik, *Glinik*, pilz., Łączki, k., I 5
 Glinnik, *Glinik Charzewski*, *Glinik Zaborowski*, pilz., Połomia, I 6
 Glinnik, *Glinik Górny*, pilz., Gogołów, I 5
 Glinnik Dolny, *Glinik Dolny*, pilz., Fryszak, I 5
 Gliny, *Gliny Wielkie*, pilz., Połaniec, G 4
 Gliny Małe zob. Glinki
 Glozy zob. Gluzy
 Głów (Głów), *Głów* – część, pilz., Jurków, H 4
 Gluzy (Glozy), wiśl., Chotel Czerwony, G 3
 Głazów, sand., Obrazów, d., F 5
 Głębocka, pilz., Tuchów, I 4
 Głobikowa zob. Gobikówka Dolna
 Głobikowa Górna zob. Gobikówka Górna
 Głobikówka zob. Gobikówka Górna
 Głodny Wilk zob. Goniwilk
 Głogów, rad., Mniszek, C 4
 Głogów Małopolski zob. Głowów
 Głowaczowa, pilz., Straszecin, H 4
 Głowaczewo, *Głowaczów*, miasto, woj. mazowieckie, Głowaczewo, B 4
 Głowów = Głowów, Ogniwna*, *Głowów Małopolski*, miasto, pilz., Głowów, H 6
 Głów zob. Głów, Kargów
- Głuchów, wiśl., Drugnia, F 4
 Głupiów, opocz., Bedlno, D 2
 Głusiec zob. Piwonia
 Głuszec, *Głusiec*, stęż., Stężycza, B 5
 Głuszyna (Głuszyno), rad., Klwów, B 3
 Gniazdków (Gniazdówek), rad., Chodcza, C 5
 Gnieszowice, sand., Pokrzywnica, d./s., F 5
 Gniewosz, Gniewoszowa, Gniewoszków zob. Kłoniów-Gniewosz
 Gnieździska, chęc., Małogoszcz, k., E 2
 Gnojnica, pilz., Góra, k., H 5
 Gnojno, wiśl., Gnojno, F 4
 Gobikówka Dolna (Głobikowa Dolna), *Głobikowa*, pilz., Siedliska, I 5
 Gobikówka Górna (Głobikowa Górna), *Głobikówka*, pilz., Gumniska, I 5
 Godowa, pilz., Strzeżów, I 5
 Godów, *Radom-Godów*, rad., Stary Radom, C 4
 Godów, sand., Krzynki, d., E 4
 Godzisz, Godziszew zob. Wola Godzisz
 Gogołów, pilz., Gogołów, I 5
 Gojców, sand., Włostów, d., E 5
 Gojszowice zob. Gościszowice
 Golcowa, *Golcówka*, pilz., Dobrzechów, d., I 5
 Golenkowa, *Golemki*, pilz., Straszecin, H 4
 Golesz, *Golesz* (ruiny zamku), *Krajowice-Podzamcze*, folwark i zamek, pilz., Kołaczyce, d., I 5
 Goleszów, pilz., Książnice, H 5
 Gołęcina zob. Gołęczyna
 Gołędzin, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Golin zob. Gulin Stary
 Golinek zob. Gulin Kaszowski
 Goliszycze Małe zob. Gołyszycze Niższe
 Gołąb (Gołąbie), stęż., Gołąb, k., C 6
 Gołąbska Wólka zob. Wola Gołębska
 Gole Łazy (Gołolazy), stęż., Wilczyńska, A 6
 Gołego Wola, *Wola Baranowska*, sand., Baranów, G 5
 Gołębice, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, d., F 5
 Gołębiów, *Radom-Gołębiów*, rad., Radom, m., C 4
 Gołębiów, sand., Goźlice, d./s., F 5
 Gołęczyna (Gołęcina), pilz., Dobrków, I 5
 Gołki, *Galki*, opocz., Gielniów, C 3
 Gołkowice, *Galkowice*, sand., Góry Wysokie, F 5
 Gołolazy zob. Gole Łazy
 Gołyszycze Niższe, Gołyszycze Wyższe zob. Gołyszycze Niższe, Gołyszycze Wyższe
 Gołuchów, wiśl., Kije, F 3
 Gołyszycze Niższe (Gołyszycze Małe, Gołyszycze Małe?), *Gołyszycze Niższe*, sand., Modlibożyce, E 4
 Gołyszycze Wyższe (Gołyszycze Wielkie?), *Gołyszycze Wyższe*, sand., Modlibożyce, E 4

- Goniwilk (Głodny Wilk?), stęż., Żelechów, A 6
- Gończyce zob. Gańczyce
- Gorczyca [†], młyn, sand., Wzdół, d., D 3
- Goryń, rad., Goryń, B 4
- Goryslawice, wiśl., Goryslawice, m., G 3
- Gorzalków (Gorzaków), *Opoczno-Gorzalków*, opocz., Opoczno, m., C 2
- Gorzachew (Gorzakiew, Gorzéchów), *Gorzakiew*, wiśl., Gnojno, F 4
- Gozejowa, pilz., Siedliska, I 5
- Gorzaków, sand., Kiełczyna, F 4
- Gorzyce, sand., Gorzyce, k., F 6
- Gorzyce, wiśl., Otwinów, H 4
- Gorzyczany, sand., Chobrzany, F 5
- Gosań zob. Gossań
- Goscka Wola zob. Gozdka Wola
- Gosławice, pilz., Wierzchosławice, H 4
- Gosławice zob. Rosławice
- Gossań (Goszań), *Gosań*, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Gostków zob. Gozek
- Goszań zob. Gossań
- Goszcza, *Kępa Gostecka*, rad., Solec, d., D 5
- Goszczowice zob. Gościszowice
- Gościęcín, chęc., Maluszyn, d., E 1
- Gościszowice (Gościszewice, Gojszowice), *Goszczewice*, rad., Wrzos, C 3
- Goślice zob. Goźlice
- Goszań zob. Gosań
- Gotartowice, *Gartatowice*, wiśl., Kije, d., F 3
- Goworców (Goworzyców), *Gowarczów*, miasto, opocz., Goworców, C 3
- Goworek zob. Ruda Ryj
- Goworzyców zob. Goworców
- Goworzyna (Gaworzyna, Goworzyn), *Gaworzyna*, rad., Krzyżanowice, D 4
- Gozd, *Gozd Stary*, rad., Błotnica, B 4
- Gozd, stęż., Okrzeja, A 6
- Gozdka Wola (Goscka Wola), *Gozdowska Wola*, rad., Błotnica, B 4
- Gozek, *Gostków*, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Goździelin, sand., Wsześwięte, E 5
- Goździków, rad., Smogorzów, C 3
- Goźlice (Goślice), sand., Goźlice, F 5
- Góra, *Góra Ropczycka*, pilz., Góra, k., H 5
- Góra, *Nawsie*, przedmieście dolne, pilz., Wielopole, I 5
- Góra, *Góra Puławska*, rad., Jaroszyn, C 6
- Góra, wiśl., Beszowa, G 4
- Góra, wiśl., Tuczępy, F 4
- Góra zob. Czerwona Góra, Dębowa Góra, Góry, Grzybowa Góra, Krowia Góra, Sadkowa Góra
- Góra Motyczyna (Góra Zabawska), *Góra Motyczna*, pilz., Straszęcín, H 5
- Góra Ropczycka zob. Góra
- Góra Zabawska zob. Góra Motyczyna
- Góra Zbylitowska, *Zbylitowska Góra*, pilz., Góra Zbylitowska, I 4
- Górka, woj. krakowskie, Witów, H 3
- Górki, chęc., Lisów, F 3
- Górki, pilz., Czermin, G 4
- Górki sand., Gałuszowice, G 5
- Górki, wiśl., Strożyska, G 3
- Górki, zob. Klimuntów
- Górna (Górno), *Górno*, sand., Górna, G 6
- Górna Wola (Wola Nagórna), rad., Jankowice, B 4
- Górna Wola (Wola Górna), *Górnowola*, wiśl., Ostrowce, k., G 4
- Górne, *Górno*, chęc., Daleszyce, d., E 3
- Górny, *Radom-Koniówka*, młyn, rad., Stary Radom, k., C 4
- Górska Wola zob. Wola Górska
- Góry, *Zgorsko*, chęc., Chęciny, E 3
- Góry (Góra), wiśl., Góry, G 3
- Góry zob. Miedziane Góry, Mokre Góry, Suche Góry, Szczukowskie Góry
- Góry Dolne (Góry Niższe), *Góry Wysockie* – część, sand., Góry Wysockie, F 5
- Góry Mokre zob. Mokre Góry
- Góry Suche zob. Suche Góry
- Góry Wysockie, *Góry Wysockie* – część, sand., Góry Wysockie, F 5
- Górzno Niższe = Górzno Niższe, Wola Cerania* (Ceranówka), *Górzno* – część, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Górzno Wyższe, *Górzno* – część, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Grabina-Laskowa Wola zob. Olszowe Laski
- Grabiny, pilz., Straszęcín, H 5
- Grabki Małe, wiśl., Gnojno, F 4
- Grabki Wielkie, *Grabki Duże*, wiśl., Gnojno, F 4
- Grabków, sand., Świętomarza, d., E 4
- Grabowa, opocz., Sławno, C 2
- Grabowa, rad., Bieliny, C 3
- Grabowa, rad., Wrzeszczów, B 3
- Grabowa, wiśl., Beszowa, G 4
- Grabowa zob. Grabów Okrzejski
- Grabowce I, II (Grabowice), *Grabowce Dolne*, *Grabowce Górne*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Grabowica, wiśl., Zborówek, G 4
- Grabowiec, chęc., Piotrkowice, F 3
- Grabowska Wola, rad., Wrzeszczów, B 3
- Grabów, *Grabów Stary*, rad., Zwolen, C 5
- Grabów, *Grabów Rycki*, stęż., Ryki, k., B 6
- Grabów, stęż., Wilczyńska, A 6
- Grabów Okrzejski = Grabów Okrzejski (Grabowa), Grabów Szlachecki, stęż., Okrzeja, B 6
- Grabów Rycki, Grabów Stary zob. Grabów
- Grabów Szlachecki zob. Grabów Okrzejski
- Grabówka, pilz., Dębica, I 5
- Grabówka, *Tarnów-Grabówka*, pilz., Tarnów, H 4
- Grąbienie zob. Grębienie
- Grądy, wiśl., Bolesław, G 4
- Grązowice zob. Grożowice
- Grechów zob. Gryfów
- Grębienie (Grąbienie), *Grębenice*, opocz., Bedno, D 2
- Gręboszów, wiśl., Gręboszów, H 3
- Grębów, sand., Grębów, k./s., F 6
- Grochocice, sand., Bidziny, E 5
- Grocholice, sand., Strzeżowice, F 5
- Grocholice, sand., Wsześwięte, E 5
- Grochowe zob. Grochów
- Grochowiska, folwark, wiśl., Bogucice, k., G 3
- Grochów (Wola Grochów), *Grochowe*, sand., Chorzelów, a. Jaślany, k., G 5
- Grodek, *Stary Grudek*, rad., Stępiechów, C 5
- Grodkowa Wola zob. Wola Grotowa
- Grodna, *Grudna Dolna*, *Grudna Górna*, pilz., Siedliska, I 5
- Grodowice, wiśl., Bejsce, G 3
- Grodziec, *Grójec*, sand., Ścimiółw, E 5
- Grodziec, *Grójec*, miasto, woj. mazowieckie, Grodziec, A 4
- Grodzin (Grodzina), *Grudzeń-Kolonia*, opocz., Sławno, C 2
- Grodzisko, chęc., Radoszyce, k., D 2
- Grodzisko, pilz., Dobrzechów, d., I 5
- Grodzisko zob. Ruda Grodzisko
- Grodzonowice, wiśl., Dzierżązna, d., G 3
- Gromadzice, sand., Szewna, E 5
- Gromki*, *Wólka Golebska* – część, stęż., Gołąb, k., C 6
- Grot, Grotki zob. Wola Grotowa
- Grotniki, *Grotniki Duże*, wiśl., Nowe Miasto Korczyn, k., G 3
- Grożowice (Grozowice), *Grązowice*, opocz., Sławno, C 2
- Gródek, rad., Borkowice, C 3
- Gródek, rad., Skrzyń Stara, C 3
- Grójec zob. Grodziec
- Grudna Dolna, Grudna Górna zob. Grodna
- Grudzeń-Kolonia zob. Grodzin
- Gruszczyn, chęc., Kozłów i Krasocin, E 2
- Gruszów, *Gruszów Wielki*, wiśl., Dąbrowa Wielka, H 4
- Gryfów (Wola Gryfów), *Ropczyce-Gryfów*, przedmieście, pilz., Ropczyce, k., H 5
- Gryfów*, *Grechów*, rad., Siemno, D 5
- Gryzikamień, sand., Gryzikamień, F 4
- Grzegorzowice, *Grzegorzewice*, sand., Grzegorzowice, E 4
- Grzmucín, rad., Skarżyszów, C 4
- Grzybowa Góra, rad., Mierc, d., D 4
- Grzybów, kuźnica, opocz., Końskie, D 3
- Grzybów, sand., Książnice albo Zgórsko, H 5
- Grzybów, sand., Szczeglice, F 4
- Grzybów, wiśl., Koniełoty, F 4
- Grzymała, wiśl., Tuczępy, F 4

- Grzymałów zob. Ciepeliów
 Gulin Kaszowski (Golinek), *Gulinec*, rad., Zakrzów, C 4
 Gulin Stary (Golin), *Gulin*, rad., Zakrzów, C 4
 Gułów, stęż., Jadamów, B 6
 Gumienice, wiśl., Pierzchnica, F 3
 Gumniska, pilz., Gumniska, H 5
 Gumniska, *Tarnów-Gumniska*, pilz., Tarnów, H 4
 Gutów, rad., Jankowice, B 4
 Guzów, rad., Kowala Stępcina, C 4
 Guzówka, stęż., Wilczyńska, A 6
 Gwoździanka (Sporna?), pilz., Konieczkowska, I 6
 Gwoźnica = Gwoźnica, Wolica*, *Gwoźnica Górna*, pilz., Konieczkowska, I 6
 Gzowice, rad., Jedlna, k., C 4
- Hojdaczka (Chojdaczka, Chojdak, Wola Chojdakowa), *Wrzosówka-Hojdaczka*, stęż., Żabia Wola, B 6
 Holendry Kuźmińskie zob. Bielany
 Hołdowiec zob. Jakuszowice Wielkie, Ołdowiec
 Hołudza zob. Ołuca
 Hordzieżka zob. Wola Ruszcza
 Hubenice (Hubienice, Ubenice), wiśl., Korczyn Stary, k., G 3
 Humianowice zob. Umianowice
 Huta, *Kucębów*, huta, opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
 Huta, *Małacentów*, huta, sand., Łągów, d., E 4
 Huta Chlewicka, *Huta*, huta, rad., Chlewiska lub Borkowice, D 3
 Huta Jakubek (Huta ku Szydłowcowi), *Hucisko*, huta, rad., Szydłowiec, D 3
 Huta Niemiec (Huta Węgrzynowska), *Węgrzyn*, huta, chęc., Radoszyce, k., D 2
 Hynków, *Chinków*, wiśl., Ostrowce, G 4
- Idzikowice, opocz., Libiszów, C 3
 Ilikowice (Ilkowice), *Wilkowice*, sand., Goźlice, F 5
 Ilkowice, pilz., Jurków, H 4
 Ilkusz (Olkusz), *Olkusz*, miasto, woj. krakowskie, Ilkusz, G 1
 Iłża (Iżła), miasto, rad., Iłża, d., D 4
 Inowłódz, *Inowłódz*, miasto, woj. łęczyckie, Inowłódz, B 2
 Irzmanowice (Jerzmanice), *Wierzbontowice*, folwark, sand., Manina, d., E 4
 Isep, pilz., Jodłówka, I 4
 Iwaniska, miasto, sand., Iwaniska, F 4
 Iwanowice zob. Janowice
 Iwierzyce (Zwierzyce!), pilz., Sędziszów, k., H 5
 Izbijów zob. Zbijów
 Izłża zob. Iłża
- Jabłona (Jabłonia, Jabłonna), *Jabłonna*, rad., Wrzos, C 4
 Jabłona zob. Cisownik
 Jabłonia zob. Jabłona
 Jabłonica, rad., Wieniawa, C 3
 Jabłonica, wiśl., Kotuszów, F 4
 Jabłonica zob. Cisownik
 Jabłonica Mnisza, *Jabłonica Niska*, rad., Borkowice, d., C 3
 Jabłonna (Jabłona), sand., Pawłów, E 4
 Jabłonna zob. Jabłona
 Jacentów zob. Łączęń
 Jachimowice zob. Jakimowice
 Jadamierz (Mikołajów), *Adamierz*, wiśl., Olesno, H 4
 Jadamów, *Adamów*, opocz., Żarnów, D 2
 Jadamów, *Adamów*, miasto, stęż., Jadamów, B 6
 Jadowniki, sand., Świętomarza, d., E 4
 Jadowniki Mokre, wiśl., Wietrzychowice, H 3
 Jagnin, sand., Strzeżowice, E 5
 Jagodne (Jagodno), stęż., Okrzeja, B 6
 Jagodno (Jagodne), *Jagodne*, rad., Mierc, d., D 4
 Jakimowice, opocz., Lipa, D 2
 Jakimowice, *Jachimowice*, sand., Choborzany, F 5
 Jaksonek, opocz., Dąbrowa, d., C 2
 Jakubek, *Duraczów*, kuźnica, opocz., Końskie, D 3
 Jakubek zob. Huta Jakubek
 Jakubowice, sand., Przybysławice, E 5
 Jakubowice, wiśl., Działoszyce, G 3
 Jakubów, rad., Błotnica i Jasiona, B 4
 Jakuszowice Małe, *Jakuszowice*, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Jakuszowice Wielkie⁺, *Hołdowiec* – część, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Jałowasy, *Jałowesy*, sand., Opatów, E 5
 Jamnik (Jannik), *Janik*, sand., Kunów, d., E 4
 Jamy, sand., Pawłów, E 4
 Jamy (Rędzinów), sand., Zgórsko, H 4
 Janaszów-Jasiów zob. Ruda Niedźwiedź
 Janczyce, sand., Baczkowice, d., E 4
 Janik zob. Jamnik
 Janikowice, opocz., Dąbrowa, C 2
 Janikowice, wiśl., Otwinów i Wietrzychowice, H 3
 Janikowice zob. Jankowice
 Janików, rad., Brzeźnica, d., B 5
 Janików, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Janików (Janina), miasto, sand., Janików, E 5
 Janina, wiśl., Janina, F 4
 Janiszów, rad., Stary Radom, C 4
 Janiszów, sand., Święta Trójca, k., E 6
 Jankowice, rad., Jankowice, C 4
 Jankowice, rad., Wysoka, C 4
 Jankowice (Janikowice), sand., Jankowice, F 5
 Jankowice, sand., Przybysławice, E 5
 Janków, opocz., Sławno, C 2
 Jannik zob. Jamnik
 Janopol zob. Przesmyk
 Janowice, sand., Bidziny, E 5
- Janowice, sand., Choborzany, F 5
 Janowice, sand., Manina, d., E 4
 Janowice I, wiśl., Gnojno, F 3
 Janowice II, *Janowice Raczyckie*, wiśl., Gnojno, F 4
 Janowice (Iwanowice), rad., Janowiec, C 6
 Janowiec (Serokomla, Syrokomla), miasto, rad., Janowiec, C 6
 Janów (Wola Janowa), *Janówek*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Janów, Solec – część, wiśl., Solec, G 4
 Janówek zob. Janów
 Januszewice zob. Januszowice
 Januszkowice, *Januszkowice*, *Opacionka*, pilz., Klecice, d./s., I 5
 Januszkowice, wiśl., Tuczępy, F 4
 Januszowice (Januszewice), *Januszewice*, chęc., Januszowice, E 2
 Januszowice (Januszewice), *Januszewice*, opocz., Opoczno, k., C 2
 Januszowice = Januszowice, Wola Januszowska* (Wola Parszywa), wiśl., Gnojno, F 4
 Jarczów, *Jarczew*, stęż., Wilczyńska, A 6
 Jarnutowice (Jarnołowice, Jarnułowice, Jaruntowice), *Jaretowice*, rad., Chodcza, k., D 5
 Jarocin (Tanew), sand., Bieliny, k., F 6
 Jaroniowa Wola zob. Wola Kopcowa
 Jarosławice, wiśl., Tuczępy, G 4
 Jarosławice Nadolne = Jarosławice Nadolne (Jarosławice Małe), Jarosławice Górne* (Jarosławice Większe), *Jarosławice*, rad., Jarosławice Nadolne, C 4
 Jaroszk, młyn, rad., Jedlna, k., C 5
 Jarosów zob. Nieśwień
 Jaroszyn, rad., Jaroszyn, d./s., C 6
 Jaruntowice zob. Jarnutowice
 Jarząbki, wiśl., Gnojno, F 4
 Jarzmanicha (Gerzmanicka), *Germanicha*, stęż., Wilczyńska, A 6
 Jasice (Jassicze, Jaszyce), sand., Bidziny, E 5
 Jasienice, *Jasienica*, sand., Łuniów, F 5
 Jasieniec, *Jasieniec Dolny*, rad., Iłża, d., D 4
 Jasieniec, *Jasieniec Solecki*, rad., Ciepeliów, C 5
 Jasiień, chęc., Łopuszno, E 2
 Jasiień zob. Jesień
 Jasiona, woj. mazowieckie, Jasiona, B 4
 Jasionice zob. Jaszowice
 Jaskowa Wola zob. Wola Jaskowska
 Jaskowice (Jaszowice), *Jastkowice*, sand., Charzowice, k., F 6
 Jasków (Jaszków), *Jastków*, sand., Ścimiłów, E 5
 Jasło, miasto, woj. krakowskie, Jasło, J 5
 Jasło-Ulaszowice zob. Ulaszowice
 Jassicze zob. Jassicze
 Jastkowice zob. Jaskowice
 Jastków zob. Jasków
 Jastronie zob. Jaszowice

- Jastrząg, rad., Bieliny, C 3
 Jastrząg (Jastrzębie), miasto, rad., Jastrząg, d., D 4
 Jastrząbka, *Jastrząbka Stara*, pilz., Jastrząbka, H 4
 Jastrzębia, rad., Jedlna, k., C 4
 Jastrzębie zob. Jastrząg
 Jastrzębiec, wiśl., Kargów, G 4
 Jastrzębniki, wiśl., Wolica Szyszczycza, G 3
 Jastrzębska Wola zob. Wola Jastrzębska
 Jaszczurowa zob. Wola Jaszczurowa
 Jaszczwia (Jaźwia), *Jaszczew*, pilz., Szembnie, J 5
 Jaszewice zob. Jaszowice
 Jaskowice zob. Jaskowice
 Jasków zob. Jasków
 Jaszowice (Jasionice, Jaszewice), rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Jaszycze zob. Jasice
 Jaślany, sand., Jaślany, k./s., G 5
 Jaty zob. Korzenne Jaty
 Jawor, chęc., Chomętów, F 3
 Jawor, *Jawor Solecki*, rad., Krępa, D 5
 Jawor, opocz., Sławno, C 2
 Jawor, sand., Świętomarza, E 4
 Jawor-Solecki-Wygłędów zob. Brzezie
 Jawornik (Jaworznik), *Jawornik Niebylecki*, pilz., Konieczkowa, I 6
 Jaworze Dolne zob. Jaworze-Przedzbor
 Jaworze Górne zob. Jaworze Tarłowe
 Jaworze Przedzbor (Jaworze Dolne), *Jaworze Dolne*, pilz., Dobrków, I 5
 Jaworze Tarłowe, *Jaworze Górne*, pilz., Przeczycza, I 5
 Jawornik zob. Jawornik
 Jazowa, pilz., Niewodna, I 5
 Jaźwia zob. Jaszczwia
 Jaźwiny, pilz., Zassów, H 4
 Jedlanka, *Jedlanka Stara*, rad., Iłża i Krzyżanowice, D 4
 Jedlanka (Jedleńska), rad., Jedlińsko a. Jankowice, B 4
 Jedlcze zob. Jedlicze
 Jedle (Jedne, Wola Jedleńska, Wola Jedleńska), chęc., Łopuszno, E 2
 Jedleńska zob. Jedlanka
 Jedleńsko zob. Jedlińsko
 Jedlicze (Jedlcze, Jedlicza) pilz., Jedlicze, J 5
 Jedlińsko (Jedleńsko), *Jedlińsk*, miasto, rad., Jedlińsko, B 4
 Jedlna, *Jelnia*, opocz., Drzewica, C 3
 Jedlna, *Jedlnia*, rad., Jedlna, k., C 5
 Jedlne zob. Jedle
 Jeleniów, sand., Słup Stara, E 4
 Jelnia zob. Jedlna
 Jelonek, rad., Odrzywół, C 3
 Jerzmanice zob. Irzmanowice
 Jesień, *Jasień*, wiśl., Chmielnik, F 3
 Jesień, *Jasień*, wiśl., Katuszów, F 4
 Jeziorno, Jezierzno zob. Jeziorno
 Jeziorko, sand., Dębno, d., E 4
 Jeziorno (Jeziorno, Jezierzno), rad., Goryń, d., B 4
 Jeziorzany zob. Łysobyki
 Jeżowa Wola (Jeżowe), *Jeżowe*, sand., Jeżowa Wola, k., G 6
 Jeżowice, chęc., Kurzelów, d., E 2
 Jeżów, opocz., Białaczów, D 3
 Jeżów, sand., Waśniów, d., E 4
 Jędrów zob. Ruda Andryszowa
 Jędrzejowice zob. Andrzejowice
 Jędrzejów zob. Andrzejów
 Jędrzów zob. Ruda Andryszowa
 Jędrzyszkowice zob. Andryszkowice
 Jodłowa Niemiecka, *Jodłowa Dolna*, woj. krakowskie, Jodłowa Niemiecka, I 4
 Jodłówka, pilz., Jodłówka, I 4
 Jugoszków, sand., Goźlice, F 5
 Jurkowice, sand., Olbierzowice, F 5
 Jurkowice, sand., Opatów, d./s., E 5
 Jurków, pilz., Jurków, H 4
 Jurków, wiśl., Jurków, G 3
 Kaczyce, sand., Mydlów, F 5
 Kadłub, rad., Błotnica, B 4
 Kadzielnia, *Kądzelnia*, pilz., Wadowice, G 4
 Kadź, rad., Klwów, B 3
 Kajmów (Kaimów), sand., Michocin, F 5
 Kałębina (Kalembina), *Kalembina*, pilz., Dobrzechów, I 5
 Kaleń (Kalona?), rad., Mniszek, C 4
 Kaleń = Kaleń (Kaliń), Wola Kalińska*, stęż., Korytnica, B 5
 Kaleń zob. Kozia Kaleń
 Kaliń zob. Kaleń
 Kaliszany, sand., Pkanów, E 5
 Kalona zob. Kaleń
 Kałków, rad., Ciepeliów, D 5
 Kałków, sand., Krzynki, d., E 4
 Kamienica, *Kamienica Dolna*, pilz., Przeczycza i Brzostek, d., I 5
 Kamienica (Kamienica Górna), *Kamienica Górna*, pilz., Siedlińska, I 5
 Kamieniec, sand., Mydlów, F 5
 Kamieniec, *Kamieniec Wislocki*, sand., Skotniki, F 5
 Kamienna zob. Kamiona
 Kamienna Wola zob. Kamień, Wola Kamińska, Wola Zaborowska
 Kamień, opocz., Kunice, C 2
 Kamień, *Kamienna Wola*, opocz., Potrykozy, C 3
 Kamień, *Kamień Duży*, rad., Skrzyń, C 3
 Kamień, rad., Piotrawin, k., D 5
 Kamień I, *Kamień Łukawski*, sand., Sandomierz — św. Piotra, d., F 5
 Kamień II, *Kamień Mściowski*, sand., Sandomierz — św. Piotra, F 5
 Kamień zob. Karwów, Wola Kamień
 Kamień Biskupi, *Kamień Mały*, rad., Skrzyń, C 3
 Kamień Duży zob. Kamień
 Kamień Łukawski zob. Kamień I
 Kamień Mały zob. Kamień Biskupi
 Kamień Mściowski zob. Kamień II
 Kamień Plebański, sand., Sandomierz — św. Piotra, d., F 5
 Kamięnsko, *Kamińsk*, rad., Wsola, C 4
 Kamiona, *Kamienna*, wiśl., Sokolina, G 3
 Kamionka (Zubla?), pilz., Sędziszów, k., H 5
 Kamionka, stęż., Wilczyska, A 6
 Kamionka, miasto, woj. lubelskie, Kamionka, C 7
 Kamodzience, wiśl., Stobnica, G 4
 Kamyszów, wiśl., Skarbmierz, G 3
 Kana, *Kanna*, wiśl., Bolesław, G 4
 Kandzerz zob. Kędzierz
 Kanica (Kanice, Wola), *Stare Kanice*, chęc., Węgleszyn, d., F 2
 Kaniów-Adam zob. Ruda Adam
 Kanna zob. Kana
 Karczmisza zob. Brodek
 Kargów*, *Głów* — część, pilz., Radłów, d., H 4
 Kargów, wiśl., Kargów, k., F 4
 Kargówka, zob. Brzozówka
 Karsy, chęc., Kije, F 3
 Karsy, wiśl., Gręboszów, G 3
 Karsy Małe, wiśl., Pacanów, G 4
 Karsy Wielkie, *Karsy Duże*, wiśl., Pacanów, G 4
 Karsznice (Karsznica), chęc., Rembieszycze, E 2
 Karwice, opocz., Goworców, C 3
 Karwodrza, pilz., Piotrkowice, I 4
 Karwów = Kamień*, Karwów, d./s., sand., Włostów, E 5
 Kaszewska Wola zob. Wola Kaszowska
 Kaszów, rad., Kaszów, B 4
 Kawczyce, wiśl., Busko, G 3
 Kawęczyn, pilz., Czermin, G 4
 Kawęczyn (Kawieczyn), *Dęborzyn* — część, pilz., Przeczycza, d., I 4
 Kawęczyn, *Kawęczyn Stary*, rad., Ciepeliów, k., C 5
 Kawęczyn (Wola Kawęczyn), stęż., Kłoczów, B 6
 Kawęczyn zob. Kawieczyn, Strych Bliższy, Wola Kawęczyn
 Kawęczyn Stary zob. Kawieczyn
 Kawęczynek (Kawieczyn), *Dębica-Kawęczyn*, pilz., Dębica, H 5
 Kawęczyńska Wola zob. Wola Kawęczyn
 Kawieczyn (Kawęczyn), *Kawęczyn*, opocz., Dąbrowa, C 2
 Kawieczyn zob. Kawęczyn, Kawęczynek
 Kawieczyn zob. Wola Kawęczyn
 Kawy, rad., Borkowice, C 3
 Kazanów, *Kazanów Stary*, opocz., Końskie, D 3
 Kazanów, miasto, rad., Kazanów, C 5
 Kazimierz, *Kazimierz Dolny*, miasto, woj. lubelskie, Kazimierz, C 6
 Kazimierza Mała, wiśl., Kazimierza Mała, G 3

- Kazimierza Wielka, woj. krakowskie, Kazimierza Wielka, G 3
 Kądzielnia zob. Kadzielnia
 Kądziołki, pilz., Przeclaw, H 5
 Kąparzów (Kęparzów), częc., Kurzelów, d., E 2
 Kąpie zob. Kępie Zaleskie
 Kąty, częc., Czarncza, E 2
 Kąty (Kąty Babickie), stęż., Korytnica, k., B 6
 Kąty, *Kąty Stare*, wiśl., Stobnica, k., G 4
 Kąty Babickie zob. Kąty
 Kęblów = Kąblów, Szczukomłoty*, sand., Gałuszowice, G 5
 Kęblów (Kielbów), *Kęblów Stary*, stęż., Żelechów, A 6
 Kędzierz (Kandzerz, Kędzirz), pilz., Dębica, H 5
 Kępa⁺ (Kęпка), *Staszówek*, sand., Niekraszów, G 5
 Kępa, *Skarbmierz* – część, wiśl., Skarbmierz, d., G 3
 Kępa zob. Świerczków
 Kępa Gostecka zob. Goszcza
 Kępa Podwierzbińska zob. Wierzbiny
 Kęparzów zob. Kąparzów
 Kępica (Kępice, Piwonia?), *Kępice*, stęż., Sieciechów, d., B 5
 Kępie, wiśl., Oleśnica, G 4
 Kępie Zaleskie (Kąpie), *Kępie Zaleszańskie*, sand., Zaleszany, F 6
 Kęпка zob. Kępa
 Kęsów, wiśl., Rogów, H 3
 Kichary (Kuchary), sand., Góry Wysockie, F 5
 Kieblów zob. Kęblów
 Kielce, *Kielce* – część, miasto, częc., Kielce, d., E 3
 Kielce-Białogon zob. Białogon
 Kielce-Czarnów zob. Czarnów Mniejszy, Czarnów Więszy
 Kielce-Szydłówek zob. Szydłówek
 Kielbów (Kielbiów), rad., Błotnica, B 4
 Kielczyna (Kielczyn), sand., Kielczyna, F 4
 Kielków, pilz., Żochów, H 5
 Kierz, Kierz Niedźwiedzi zob. Niedźwiedź Kierz
 Kieszków = Kieszków Mały, Kieszków Wielki, *Kierzków*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Kietlice = Kietlice, Wola Kietlicka*, rad., Wielgie, D 5
 Kijanka, rad., Chodcza, C 5
 Kije, wiśl., Kije, F 3
 Kików, wiśl., Dobrowoda, G 4
 Klatki*, *Daleszyce* – część, częc., Daleszyce, d., E 3
 Klecice (Kleczyce, Klećce), *Klecie*, pilz., Klecice, d./s., I 5
 Kleczanów zob. Kliczanów
 Kleczyce zob. Klecice
 Kleszczówka zob. Wola Kleszczowa
 Kletnia, stęż., Stężycza, k., B 5
 Klew, opocz., Skorkowice, D 2
 Klęczany, pilz., Sędziszów, H 5
 Klęczany zob. Bobrowa
 Klepice Dolne, *Klepice Dolne*, wiśl., Stobnica, k., G 4
 Klepice Górne, *Klepice Górne*, wiśl., Stobnica, G 4
 Kliczanów, *Kleczanów*, sand., Kliczanów, d., F 5
 Kliczkowice, *Wrzelowiec*, miasto, woj. lubelskie, Kliczkowice, D 6
 Klikawa, rad., Jaroszyn, C 6
 Klikowa, *Tarnów-Klikowa*, pilz., Tarnów, H 4
 Klimontów zob. Ramułtowice
 Klimuntów (Klimontów), *Górki*, sand., Olbierzowice, F 5
 Klisz zob. Kłysz
 Kliszów, częc., Kije, F 3
 Kliszów = Kliszów, Wola Kliszowska*, sand., Gałuszowice, G 5
 Klonowa, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Kluczewsko (Kluczowsko), częc., Kurzelów, E 2
 Klwatka Królewska zob. Krwatka
 Klwatka Szlachecka zob. Krwaty-Powała
 Klwaty zob. Krwaty Firlejowe
 Klwowska Wola zob. Wola Klwowska
 Klwów, miasto, rad., Klwów, B 3
 Kłoby zob. Skłoby
 Kłocko zob. Kłodzko
 Kłoczów, *Kłoczew*, stęż., Kłoczów, B 6
 Kłoda, sand., Połaniec, G 4
 Kłodno, *Kłodno*, rad., Klwów, B 3
 Kłodno (Kłodna), *Kłodno*, rad., Wieniawa, C 3
 Kłodzko (Kłocko), *Kłucko*, częc., Radoszyce, D 3
 Kłokowa, pilz., Pleśna, I 4
 Kłona (Kłonna), *Kłonna*, opocz., Odrywól, k., B 3
 Kłonów-Gniewosz = Kłonów Gniewosz (Kłonów-Gniewosów), Gniewoszowa*, *Kłonówek*, rad., Skarżyszów, C 5
 Kłonowiec-Koracz (Kunowiec Wyższy lub Niższy, Klonowiec Mniejszy?), rad., Odachów, C 5
 Kłonowiec-Kurek (Kunowiec Wyższy lub Niższy, Klonowiec Więszy?), rad., Odachów, C 4
 Kłonów Wielki, *Kłonów*, rad., Skarżyszów, C 5
 Kłucko zob. Kłodzko
 Kłudno zob. Kłodno
 Kłysz (Klisz), *Kłyż*, wiśl., Otwinów, H 4
 Kłyżów (Kłyszów), sand., Raclawice, k., F 6
 Kmita zob. Strykowice Mniejsze
 Kobele zob. Kobyle
 Kobelany zob. Kobylany
 Kobelnica zob. Kobylnica
 Kobiela, wiśl., Rogów, H 3
 Kobierniki, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, m., F 5
 Kobierzyn, pilz., Łysagóra, H 4
 Kobyla Wieś zob. Kobyle Pole
 Kobyla Wola zob. Wola Kobyla
 Kobylanki zob. Kobylany Małe
 Kobylany (Kobelany), rad., Skarżyszów, d., C 4
 Kobylany Małe, *Kobylanki*, sand., Strzeżowice, E 5
 Kobylany Wielkie, *Kobylany*, sand., Strzeżowice, E 5
 Kobyle (Kobele), pilz., Fryszak, I 5
 Kobyle zob. Domaradz
 Kobyle Pole, *Kobyla Wieś*, częc., Bębeleno Mniejsze, E 2
 Kobylnica (Kobelnica), stęż., Maciejowice, B 5
 Kobylnik (Kobylniki), rad., Błotnica, B 4
 Kobylniki, wiśl., Skarbmierz, G 3
 Kobylniki, *Kobylniki Rządowe*, wiśl., Goryslawice, k./m., G 3
 Kochanów, rad., Wieniawa, C 3
 Kochanów zob. Ruda
 Kochów, sand., Strzeżowice, E 5
 Kochów, stęż., Maciejowice, B 5
 Kocimów (Chocimów), *Chocimów*, sand., Kunów, E 4
 Kocina, wiśl., Kocina, k., G 3
 Kociołki zob. Tracz
 Kocko, *Kock*, miasto, woj. lubelskie, Kocko, B 7
 Koćmierzów, sand., Sandomierz – św. Pawła, F 5
 Kokot, częc., Kije, F 3
 Kolbuszowa, pilz., Kolbuszowa, H 5
 Kolczyn, woj. lubelskie, Rybitwy, D 6
 Koliszowy, opocz., Bedlno, D 2
 Kolosy, wiśl., Sokolina, G 3
 Kołaczkowice, wiśl., Janina, G 4
 Kołaczyce, miasto, pilz., Kołaczyce, d., I 5
 Koło, sand., Dymitrów, F 5
 Kołków, folwark, wiśl., Góry, G 3
 Kołomania (Kołomań), *Kołomań*, częc., Tumlin, d., E 3
 Kołoniec zob. Niewola
 Komaszycy (Komasice), opocz., Goworczów, C 3
 Komorna (Komarna), sand., Obrazów, F 5
 Komorniki, częc., Januszowice, E 2
 Komorniki zob. Lisów-Komorniki
 Komorów, *Komorów Górny*, pilz., Wierzchosławice, H 4
 Komorów, rad., Skrzyń, C 3
 Komorów (Wola Komorów), sand., Sławogóra, k., G 5
 Komorów, wiśl., Zborówek i Pacanów, G 4
 Komorów zob. Ruda Kosior
 Komorów Górny zob. Komorów
 Konarska Wola zob. Wola Konarska
 Konary, rad., Mniszek, C 4
 Konary, sand., Olbierzowice, F 5
 Konary, wiśl., Otwinów, d./s., H 4
 Konary, wiśl., Szczaworzysz, G 4
 Konarzatka, *Konorzatka*, stęż., Jadamów, B 6

Konice zob. Kunice
 Konieczmosty, wiśl., Wiślica, k., G 3
 Konieczpol zob. Nowopole
 Konieczkowa, pilz., Konieczkowa, I 6
 Konieczno, chęc., Konieczno, d., E 2
 Koniemłoty, wiśl., Koniemłoty, F 4
 Konin, *Kunin*, sand., Słup Stara, E 4
 Konorzatka zob. Konarzatka
 Kończyce (Kuńczyce), rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Końskie, opocz., Końskie, D 3
 Końska Wola, *Końskowola*, miasto, woj. lubelskie, Końska Wola, C 6
 Końskie Małe, *Małe Końskie*, opocz., Błogie. d./s., C 2
 Kopaniny, pilz., Wadowice, G 4
 Kopernia zob. Koporynia
 Kopki, sand., Kopki następnie Rudnik, G 6
 Koporynia (Kopernia), *Kopernia*, wiśl., Pińczów, F 3
 Koprzywianka (Koprzywnica, Pokrzywianka), *Pokrzywianka*, sand., Słup Stara, d., E 4
 Koprzywianka zob. Pokrzywianka
 Koprzywnica zob. Pokrzywnica
 Koracz zob. Kłonowiec-Koracz
 Korczek zob. Korczek
 Korczyn, chęc., Łopuszno, k., E 3
 Korczyn zob. Nowe Miasto Korczyn
 Korczyn Stary, wiśl., Korczyn Stary, k./d., G 3
 Kornacie zob. Kurnacice
 Kornica, opocz., Końskie, d., D 3
 Koryciska, rad., Mniszek, C 3
 Korytków, opocz., Goworców, C 3
 Korytnica, chęc., Korytnica, F 3
 Korytnica, stęż., Korytnica, B 5
 Korytnica, wiśl., Katuszów, F 4
 Koryto, wiśl., Czarnocin, G 3
 Korzane Luta zob. Korzenne Jaty
 Korzeczek (Korczek), *Korzecko*, chęc., Chęciny, k., E 3
 Korzeniojaty zob. Korzenne Jaty
 Korzeniów, pilz., Przecław, H 5
 Korzeniów, stęż., Żabia Wola, B 6
 Korzenne Jaty (Korzane Luta, Korzeniojaty), *Kurzelaty*, stęż., Korytnica, k., B 6
 Korzenno zob. Korzyń
 Korzeń (Szydłowiecka Wola), *Wola Korzeniowa*, rad., Szydłowiec, D 4
 Korzyce zob. Kozice
 Korzyń, *Korzanno*, wiśl., Drugnia, d., F 4
 Kosin, woj. lubelskie, Borów, E 6
 Kosior zob. Ruda Kosior
 Kosowice (Kossowice, Koszowice), sand., Manina, E 4
 Kosów, *Kosowy*, sand., Cmolas?, G 5
 Kosów Mniejszy zob. Kossów Mniejszy
 Kosów Większy zob. Kossów Większy
 Kossowice zob. Kosowice
 Kossów Mniejszy, *Kosów Mniejszy*, rad., Kowala Stępcina, C 4
 Kossów Większy, *Kosów Większy*, rad., Kowala Stępcina, C 4
 Kossów, miasto, woj. krakowskie, Kossów, F 2
 Kostera, wiśl., Gnojno, d., F 3
 Kostki Małe, wiśl., Busko, G 3
 Kostki Wielkie, *Kostki Duże*, wiśl., Busko, G 3
 Kostomłoty, chęc., Kielce, d., E 3
 Kostrzeszyn, wiśl., Pełczyska, G 3
 Kostrzyn, *Kostrzyń*, rad., Klwów, B 3
 Koszowice zob. Kosowice
 Koszyce (Koszyczki), sand., Wojciechowice, E 5
 Koszyce Małe, pilz., Góra Zbylitowska, I 4
 Koszyce Wielkie, pilz., Góra Zbylitowska, I 4
 Koszyczki, *Koszyce*, miasto, woj. krakowskie, Koszyczki, H 3
 Kościelów zob. Tuszymia
 Kotarbiце, *Kotarwice*, rad., Stary Radom, C 4
 Kotarszyn (Kotarczyn, Kotarzyn), sand., Waśniów, d., E 4
 Kotek zob. Krogulca Kociekłowa
 Kotfin zob. Kotwin
 Kotki, wiśl., Janina, F 3
 Kotlice, wiśl., Gnojno, F 3
 Kotowa zob. Chotowa
 Kotowa Wola zob. Wola Kotowa
 Kotów zob. Chotów
 Kotuszów, opocz., Dąbrowa, C 2
 Kotuszów, wiśl., Kotuszów, F 4
 Kotwin, *Kotfin*, opocz., Potrykozy, C 3
 Kowala, chęc., Brzeziny, d., E 3
 Kowala, rad., Jaroszyn, C 6
 Kowala zob. Boraków
 Kowala Duszocina (Kowala Mała), rad., Wola Kowalska, C 4
 Kowala Stępcina, rad., Kowala Stępcina, C 4
 Kowale (Kowala), *Kowala*, wiśl., Pińczów, d., G 3
 Kowalików, *Kowalków*, rad., Odachów, d., D 5
 Kowalkowice (Kowalikowice), sand., Waśniów, E 4
 Kowalków zob. Kowalików
 Kowalowa (Kowalowe, Kowalowy), *Kowalowy*, pilz., Jasło, I 5
 Kownacica (Kowacice), stęż., Korytnica, A 5
 Kozenin zob. Kozynin
 Kozia Kalenń*, *Kozieniec*, rad., Potworów, B 3
 Kozia Wola zob. Szydłówek, Wola Gulińska, Wola Iwowa, Wola Lipieńska
 Kozice, *Korzyce*, rad., Wysoka, C 3
 Kozice, stęż., Korytnica, k., B 5
 Kozie, *Kuzie*, wiśl., Bolesław, k., H 4
 Kozienice (Kozinice), *Stara Wieś*, rad., Kozienice – miasto, k., B 5
 Kozienice (Kozinice), miasto, rad., Kozienice, k., B 5
 Kozieniec zob. Kozia Kalenń
 Kozina, wiśl., Szaniec, F 3
 Kozinice zob. Kozienice
 Kozinin zob. Kozynin
 Kozinki, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Kozłowiec zob. Kozłów Las, Wola Kozielekowa
 Kozłów, chęc., Kozłów, E 2
 Kozłów, pilz., Dębica, H 5
 Kozłów, *Kozłówek*, pilz., Kozłów, d., I 5
 Kozłów, rad., Jedlna, k., C 4
 Kozłów, wiśl., Gręboszów, k., G 3
 Kozłów Las (Kozłowiec), *Kozłowiec*, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Kozłówek zob. Kozłów
 Kozodrza (Witkowska Wola, Wolica), pilz., Witkowice, k., H 5
 Kozubów = Kozubów, wiśl., par. Młodzawy, Łysobark* (Lisobark, Łysobarg), wiśl., Chroberz, G 3
 Kozynin (Kozinin), *Kozenin*, opocz., Sławno, C 2
 Kożuchów (Kożuchowa), pilz., Dobrzechów, I 5
 Krajków, sand., Świętomarza, d., E 4
 Krajno, chęc., Daleszyce, d., E 4
 Krajowice (Krajewice, Krajówka), pilz., Kołaczyce, d., I 5
 Krajowice-Podzamcze zob. Golez
 Krajów, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Krajówka zob. Krajowice
 Kraska, *Kraski Górne*, stęż., Ryczywół albo Samogoszcza, B 5
 Krasków zob. Kraszków
 Krasna zob. Krosna
 Krasocin, chęc., Krasocin, E 2
 Krasów Mały, *Krasówek*, chęc., Bębeleno Mniejsze, F 2
 Krasów Większy, *Krasów*, chęc., Bębeleno Mniejsze, F 2
 Kraszków (Krasków), opocz., Goworców, C 3
 Kraszków (Krasków), sand., Manina, d., E 4
 Kraśnica, opocz., Kraśnica, C 2
 Kraśnik, miasto, woj. lubelskie, Kraśnik, E 6
 Kraśniów, wiśl., Opatowiec, d./k., G 3
 Krawara, rad., Chlewiska, C 3
 Krain zob. Krzcin
 Krzczonowice zob. Krzczonowice
 Krzczonów zob. Krzczonów
 Krępa, *Krępa Kościelna*, rad., Krępa, D 5
 Krępa, *Krępa Dolna*, sand., Mydłów, F 5
 Krępa, stęż., Łsobyki, B 6
 Krępa, stęż., Maciejowice, k., B 5
 Krępice (Krępczyce), wiśl., Skarbmierz, G 3
 Krobice, *Kroblice Pęchowskie*, sand., Goźlice, F 5
 Krobielice, sand., Goźlice, d., F 5
 Kroców Mniejszy, rad., Tczów, C 5
 Kroców Większy, rad., Tczów, C 5
 Krogulca Kociekłowa (Krogulca-Kotek, Krogulca Mokra), *Krogulcza-Mokra*, rad., Kowala Stępcina, C 4

- Krogulcza-Orańsko (Krogulca Orańska, Krogulca Sucha), *Krogulcza Sucha*, rad., Kowala Stępcocina, C 4
- Krosiewicz (Kroszowiec), *Kruszewiec*, opocz., Libiszów, C 2
- Krosna (Krosnia), *Krasna*, pilz., Ludzka, I 6
- Krosno, miasto, woj. ruskie, Krosno, J 5
- Krowia Góra, sand., Łuniów, F 5
- Krownice, pilz., Przeclaw, H 5
- Królewice, sand., Sulisławice, d./s., F 5
- Królewice (Królowice), *Królowice*, wiśl., Bejsce, G 3
- Królewiec zob. Ruda Zaborowska
- Królowice zob. Królewice
- Krukowa Wola**, rad., Radzanów
- Kruków zob. Slim, Wola Kruków
- Krupa (Kupa), *Krupów*, młyn, rad., Mierc, d., D 4
- Krupa, młyn, stęż., Łaskarów, d., A 5
- Kruszewiec zob. Krosiewicz
- Krwatka (Chrwatka), *Klwatka Królewska*, rad., Stary Radom, k., C 4
- Krwaty-Powała (Chrwaty-Powała), *Klwatka Szlachecka*, rad., Stary Radom, C 4
- Krwaty Firlejowe, *Klwaty*, rad., Wsola, C 4
- Kryniczna Wola zob. Skrzynka
- Krynki zob. Krzynki
- Krzcięcin (Krzczącin), rad., Wysoka, C 4
- Krzcin (Krcin), sand., Pokrzywnica, d., F 5
- Krzczonowice (Krczonowice), sand., Ściemielów, E 5
- Krzczonowice (Krczonowice), wiśl., Koniemłoty, G 4
- Krzczonów (Krczonów), opocz., Drzewica, C 3
- Krzczonów (Krczonów), wiśl., Sokolina, G 3
- Krzczkowice, sand., Goźlice, F 5
- Krzczelcyce, *Skrzelczyce*, chęc., Lisów, F 3
- Krzemienica, sand., Gałuszowice, G 5
- Krzepin, chęc., Bębello Mniejsze, E 2
- Krzesałwice (Chresałwice), rad., Smogorzów, C 3
- Krzyszów, woj. ruskie, Krzyszów, G 7
- Krzowa Wola, *Krzówka*, stęż., Łysobyki, B 6
- Krzyński (Skrzynki), *Krynki*, sand., Krzynki, d., D 4
- Krzykosy (Krzykoszy), *Trzykosy*, sand., Pokrzywnica, F 5
- Krzyszkwowice, rad., Jarosławice Nadolne, C 4
- Krzysztoporek zob. Ruda Krzysztoporek
- Krzyż × 2 (Krzyż), *Tarnów-Krzyż*, pilz., Łysogóra a. Tarnów, H 4
- Krzywa zob. Zakrzewie
- Krzywołęcz, wiśl., Koniemłoty, F 4
- Krzyż zob. Krzysz
- Krzyżanowice, rad., Krzyżanowice, D 4
- Krzyżanowice, wiśl., Krzyżanowice, d., G 3
- Krzyżowa Wola, *Starachowice-Krzyżowa Wola*, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ksany, wiśl., Korczyn Stary, d., G 3
- Książnice, pilz., Książnice, G 5
- Książnice, wiśl., Książnice, G 4
- Księżek, *Zbijów Mały-Księżek*, młyn, rad., Mierc, D 4
- Księżomost, pilz., Sędziszów, H 5
- Kucebów, zob. Huta
- Kuchary, wiśl., Stobnica, G 4
- Kuchary, przedmieście, wiśl., Wiślica, k./d., G 3
- Kuchary zob. Kichary
- Kuczki, rad., Skarżyszów, C 5
- Kuczów zob. Ruda Kuczów
- Kujawki, *Kujawy*, sand., Ujazd, F 5
- Kujawki, wiśl., Dzierżązna, d., G 3
- Kunice (Konice), *Konice*, przedmieście górne, pilz., Wielopole, I 5
- Kunice, sand., Wojciechowice, d., E 5
- Kunice Małe (Kuniczki), *Kuniczki*, opocz., Kunice Wielkie, C 2
- Kunice Wielkie (Kunice), opocz., Kunice Wielkie, C 2
- Kunin zob. Konin
- Kunowiec Niższy zob. Kłonowiec-Koracz, Kłonowiec-Kurek
- Kunowiec Wyższy zob. Kłonowiec-Koracz, Kłonowiec-Kurek
- Kunów, miasto, sand., Kunów, d., E 4
- Kuńcyce zob. Kończyce
- Kupa zob. Krupa
- Kupienin, wiśl., Bolesław, k., G 4
- Kupimierz (Kupimirz), opocz., Goworców, C 3
- Kuraszków, opocz., Potrykozy, C 3
- Kurek zob. Kłonowiec-Kurek
- Kurnacice, *Kornacice*, sand., Pkanów, E 5
- Kurosz zob. Ruda Kurosz
- Kurozwęki, miasto, wiśl., Kurozwęki, F 4
- Kurów, sand., Włostów, F 5
- Kurów, miasto, woj. lubelskie, Kurów, C 6
- Kurzelaty zob. Korzenne Jaty
- Kurzelów, miasto, chęc., Kurzelów, d., E 2
- Kurzelów zob. Modrzewie
- Kurzyna (Wola Kurzyńska), sand., Bieliny, k., F 7
- Kuzie zob. Kozie
- Kuźnia zob. Ruda Lepieńska
- Kuźnica Grodziska zob. Ruda Grodzisko
- Kwasów, wiśl., Pacanów, G 4
- Kwaszyn, wiśl., Dzierżązna, d., G 3
- Kwików, pilz., Szczurowa, d., H 3
- Las zob. Kozłów Las
- Laski zob. Olszowe Laski
- Laskowa Wola (Wolica), rad., Mniszek, d., C 4
- Laskowa Wola, *Laskówka Delastowska*, wiśl., Szczucin, G 4
- Laskówka (Laskowa), *Laskówka Chorąska*, pilz., Oporyszów, H 4
- Lasochów, chęc., Kozłów i Małogoszcz, E 2
- Lasocin, chęc., Mnin, E 2
- Lasocin, miasto, sand., Dębno następnie Lasocin, E 5
- Latoszyn, pilz., Dębica, H 5
- Latoszynek⁺, pilz., Dębica, H 5
- Lechów (Lechów Wielki), sand., Łągów, d., E 4
- Lechów Mały, *Lechówek*, sand., Łągów, d., E 4
- Lelów, miasto, woj. krakowskie, Lelów, F 1
- Lenarcice (Lenarczyce, Rynarczyce), *Lenarczyce*, sand., Obrazów, F 5
- Lenartowice, wiśl., Koniemłoty, F 4
- Lepienia Wola zob. Wola Lepieńska
- Lepienice = Lepienice (Lipienice), Niegosław*, *Lipienie*, rad., Jastrząb, d., D 4
- Lesiów, rad., Wsola, C 4
- Leszcze zob. Leśnica
- Leszczków, sand., Malice, F 5
- Leszczna, Leszczno zob. Leśna
- Leszczyny, chęc., Kielce, d., E 3
- Lesznica zob. Leśnica
- Leśna (Leszczna, Leszczno, Leszna), sand., Bodzęcin, d., E 4
- Leśnica, chęc., Małogoszcz, k., E 2
- Leśnica* (Lesznica), *Leszcze*, wiśl., Krzyżanowice, d., G 3
- Lewików, stęż., Samogoszcza, A 5
- Leżejsko, *Leżajsk*, miasto, woj. ruskie, Leżejsko, G 7
- Łędo Mniejsze (Lendo Mniejsze), *Lendo Ruskie*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Łędo Więsze (Lendo Więsze), *Lendo Wielkie*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Łganów zob. Olganów
- Libicko zob. Lubiczko
- Libiszów (Lubiszów), opocz., Libiszów, C 2
- Ligęzów zob. Wola Ligęzów
- Linów, *Linów* – część, sand., Święta Trójca, E 5
- Linów zob. Wola Linowska
- Lipa, chęc., Chomętów, F 3
- Lipa, opocz., Lipa, D 2
- Lipa Krępska (Lipa Bogdan), *Lipa Krępa*, rad., Krępa, D 5
- Lipa-Miklasz, *Lipa-Miklas*, rad., Krępa, D 5
- Lipie Nowe, *Lipie*, rad., Hża, d., D 4
- Lipienice zob. Lepienice
- Lipiny, pilz., Pilzno, H 4
- Lipiny, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Lipiny, wiśl., Szumsko, F 4

- Lipiny zob. Łysagóra
 Lipna** (Lipna Nowa), chęc., Kurze-
 lów, d.
 Lipna, *Lipno*, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Lipnica, chęc., Złotniki, F 2
 Lipnica zob. Wola Lipnica
 Lipniczek (Lipnik Mały), sand., Malice,
 F 5
 Lipnik (Lipnik Większy), sand., Goź-
 lice, F 5
 Lipnik, wiśl., Kije, F 3
 Lipnik Mały zob. Lipniczek
 Lipnik Większy zob. Lipnik
 Lipniki (Lipnik), *Lipnik*, stęż., Samogo-
 szcza, A 5
 Lipno, chęc., Konieczno, E 2
 Lipno zob. Lipna
 Lipowa, sand., Pkanów, d./s., E 5
 Lipowe Pole, rad., Wąchocko, d., D 4
 Lipowica-Baranek zob. Baranek
 Lipsko, miasto, rad., Krępa następnie
 Lipsko, D 5
 Lisia Góra zob. Łysagóra
 Lisobark zob. Kozubów
 Lisów, chęc., Lisów, F 3
 Lisów, sand., Malice, d., E 5
 Lisów-Komorniki, rad., Lisów-Komo-
 rniki, B 4
 Lisówek⁺, rad., Jedlińsko a. Goryń, B 4
 Lubania, wiśl., Chmielnik, F 3
 Lubasz, wiśl., Szczucin, G 4
 Lubcza, pilz., Jodłówka, I 4
 Lubcza Dolna, *Lubcza* – część, pilz.,
 Lubcza Górna, k., I 4
 Lubcza Górna, *Lubcza* – część, pilz.,
 Lubcza Górna, k., I 4
 Lubecka Wola zob. Wola Lubecka
 Lubelczyk zob. Ruda
 Lubiczko (Libicko), wiśl., Gręboszów,
 H 3
 Lubienia (Lubina), *Lubinka*, pilz., Jod-
 łówka, I 4
 Lubienia, rad., Krzynki, d., D 4
 Lubina, Lubinka zob. Lubienia
 Lubiszów zob. Libiszów
 Lubla (Lublia), pilz., Lubla, d., I 5
 Lublica, pilz., Bieżdzedza, I 5
 Lublin, miasto, woj. lubelskie, Lublin,
 C–D 7
 Lubocheń, *Lubochnia*, woj. łeczyckie,
 Lubocheń, B 2
 Lubzina (Lubzyna), pilz., Lubzina, H 5
 Lucimia, rad., Chodcza, C 5
 Ludcza (Lutcza), *Lutcza*, pilz., Ludcza,
 I 6
 Ludynia, chęc., Kozłów, E 2
 Luszowice, pilz., Dąbrowa Wielka,
 H 4
 Luszycza, sand., Połaniec, G 4
 Lutcza zob. Ludcza
- Łabędziów zob. Wola Łabęcka
 Łabuzie, pilz., Dobrków, I 4
 Łachów, chęc., Czarncza, E 2
 Łagiewniki, wiśl., Busko, G 3
 Łagiewniki, wiśl., Chmielnik, F 3
- Łagów, *Łagów* – część, rad., Janowiec,
 C 5
 Łagów, miasto, sand., Łagów, d., E 4
 Łagów zob. Wólka Łaguszowska
 Łaguszów, rad., Janowiec, C 5
 Łañcut, miasto, woj. ruskie, Łañcut, H 6
 Łapczyna Wola zob. Borkowa Wola
 Łaskarów, *Łaskarzew*, miasto, stęż.,
 Łaskarów, d., A 5
 Łatanice, wiśl., Chotel Czerwony, G 3
 Ławecko (Ławęcko), *Ławecko Stare*,
 rad., Janowiec, C 5
 Ławy, wiśl., Bejsce, H 3
 Ławy, woj. krakowskie, Przemków, k.,
 H 3
 Łaziska, rad., Mniszek, C 4
 Łaziska, *Łaziska-Stara Wieś*, rad., Wiel-
 gie, D 5
 Łaziska, sand., Szczeglice, F 4
 Łazy zob. Gołe Łazy, Tur
 Łąckie* (Wola Nowa?), sand., Góry
 Wysokie, E 6
 Łączany, rad., Wierzbica, d., D 4
 Łączeń (Ruda Łączeń), *Jacentów*, młyn,
 chęc., Radoszyce, k., D 2
 Łączki, *Łączki Kucharskie*, pilz., Łą-
 czki, k./s., I 5
 Łączki zob. Łączki Małe, Łęki
 Łączki Brzeskie zob. Łąki
 Łączki Jagiellońskie zob. Łączki Małe
 Łączki Kucharskie zob. Łączki
 Łączki Małe (Łączki), *Łączki Jagielloń-
 skie*, pilz., Łączki Małe, I 5
 Łączna, sand., Wzdół, d., E 3
 Łączki zob. Łąki
 Łączna zob. Wola Łączna
 Łąg zob. Łęg, Sosnowy Łąg, Wola
 Tarnowska
 Łąka (Łęka), *Łęka*, rad., Jaroszyn, C 6
 Łąka zob. Długa Łąka, Łęka, Łęki,
 Ostra Łąka
 Łąkawica zob. Łękawica
 Łąkawka zob. Łękawska
 Łąki Dolne zob. Łęki Dolne
 Łąki Górne zob. Łęki Górne
 Łąki zob. Wola Łączna
 Łąki Wielkie zob. Łęki Wielkie
 Łążyce zob. Łężyce
 Łęg (Łąg), *Łęg Rachowski*, sand., Świe-
 ciechów, E 5
 Łęg, stęż., Stężycza, k., B 5
 Łęg zob. Wola Łączna, Wola Załęże
 Łęg Rachowski zob. Łęg
 Łęg Tarnowski zob. Wola Tarnowska
 Łęgonice, woj. rawskie, Łęgonice, B 3
 Łęgonice, *Łęgonice (Łęgonice Małe)*,
 miasto, opocz., Łęgonice, d., B 3
 Łęka (Łąka), *Łąka Siedlecka*, pilz., Jur-
 ków, H 4
 Łęka, wiśl., Korczyn Stary, k., G 3
 Łęka zob. Łąka
 Łękawica (Łąkawica), pilz., Łękawica,
 I 4
 Łękawka (Łąkawka), pilz., Poręba, I 4
 Łęki (Łąki, Łączki), *Łączki Brzeskie*,
 pilz., Przeclaw, H 5
- Łęki Dolne (Łąki Dolne), pilz., Łęki
 Górne, I 4
 Łęki Górne (Łąki Górne), pilz., Łęki
 Górne, I 4
 Łęki Wielkie (Łąki Wielkie), *Łęki Strzy-
 zowskie*, pilz., Łęki Wielkie, I 5
 Łętowice, pilz., Wojnicz, d., I 4
 Łętownia, sand., Kopki następnie Rud-
 nik, G 6
 Łężyce (Łążyce), sand., Opatów, E 4
 Łoje (Ostrów?), rad., Sieciechów, B 5
 Łojowice, sand., Obrazów, d., F 5
 Łomnica (Łumnica), stęż., Żelechów,
 A 6
 Łomno, sand., Świętomarza, E 4
 Łoniów zob. Łuniów
 Łopacienko, *Łopacionka* a. *Łopacian-
 ka*, sand., Gryzikamień a. Ujazd, F 4
 Łopatno, sand., Gryzikamień a. Ujazd,
 F 4
 Łopuchowa, pilz., Łączki, k., H 5
 Łopuszno, chęc., Łopuszno, E 2
 Łosień, chęc., Piękoszów, E 3
 Łowczów (Łowczów Wielki), pilz., Pio-
 trkowice, I 4
 Łowczów Mały (Łowczówek), *Łowczó-
 wek*, pilz., Pleśna, I 4
 Łowiennica zob. Łownica
 Łowisko, sand., Górna i Kopki, nastę-
 pnie Rudnik, G 6
 Łownica (Łowiennica), sand., Goźlice,
 F 5
 Łubnica, *Ługnica*, sand., Cmolas, G 5
 Łubnice, wiśl., Beszowa, G 4
 Łubno, woj. krakowskie, Łężyń, J 5
 Ługnica zob. Łubnica
 Łukanowice, pilz., Wojnicz, I 4
 Łukawa, sand., Łukawa, d., E 5
 Łukawka (Łukawa, Łukawica), sand.,
 Pkanów, E 5
 Łukawka zob. Wola Goryńska
 Łukowa, chęc., Łukowa, F 3
 Łukowa, pilz., Łysagóra, d., H 4
 Łukowiec, sand., Pokrzywnica, F 5
 Łuków, miasto, woj. lubelskie, Łuków,
 A 7
 Łumnica zob. Łomnica
 Łuniów (Łoniów), *Łoniów*, sand., Łu-
 niów, F 5
 Łyczba, wiśl., Beszowa, G 4
 Łysagóra = Łysagóra (Łysa Góra),
 wieś parafialna, Wola Łysogórska*,
Lisia Góra, pilz., Łysagóra, H 4
 Łysagóra (Łysa Góra), *Lipiny*, pilz.,
 Łysagóra, H 4
 Łysa Wola zob. Świetlikowa Wola
 Łysaków, pilz., Czermin, G 4
 Łysakówek zob. Wola Łysakowska
 Łysobarg, Łysobark zob. Kozubów
 Łysobyki (Nowe Przetoczno?), *Jezio-
 rzany (Łysobyki)*, miasto, stęż., Ły-
 sobyki, B 6
- Machnin zob. Mechnin
 Machor, *Machory*, kuźnica, opocz., Ża-
 rnów, D 2

- Machowa, pilz., Łęki Górne, H 4
 Machowiec, *Mechowiec*, sand., Cmolas, G 5
 Machów, sand., Michocin, F 5
 Maciejowice (Ostrów, przed lokacją miasta 1507 r. wsie Maciejowice i Ostrów), miasto, stęż., Maciejowice, B 5
 Maciejowice, wiśl., Gnojno, F 4
 Magnuszewo, *Magnuszew*, miasto, woj. mazowieckie, Magnuszewo, A 5
 Majków zob. Ruda Majek
 Makowiec, rad., Skarżyszów, k., C 4
 Maków, rad., Skarżyszów, k., C 4
 Malczów zob. Maliczów
 Maleszowa, chęc., Lisów, F 3
 Maleszów, *Maliszów*, rad., Kowala Stępcocina, C 4
 Malice, *Malice Kościelne*, sand., Malice, E 5
 Malice, sand., Obrazów, d., F 5
 Maliczów (Maliczów, Maliców), *Malczów*, rad., Stary Radom, C 4
 Malikowice (Malkowice), *Malkowice*, sand., Kielczyna, k., F 4
 Malików (Malków), *Malków*, opocz., Bedlno, d., D 2
 Malinie, sand., Chorzelów, G 5
 Maliszów zob. Maleszów
 Malkowice zob. Malikowice
 Malków zob. Malików
 Maluszyn, woj. sieradzkie, Maluszyn, E 1
 Małyce, wiśl., Stradów, G 3
 Małyń, sand., Goźlice, F 5
 Mała, pilz., Mała, I 5
 Mała Wieś (Wysokie), sand., Kielczyna, F 4
 Mała Wola zob. Wola Jankowska, Wola Pliska
 Małacentów zob. Huta
 Małe Końskie zob. Końskie Małe
 Małęczyn, *Małęczyn Stary*, rad., Stary Radom, k./s., C 4
 Małęczyn zob. Małyżyn
 Małogoszcz, miasto, chęc., Małogoszcz, k., E 2
 Małomierzycy (Małomierzycy, Małomierzycy, Małoniżycy, Małomieżycy), *Małomierzycy Stare*, rad., Iłża, d., D 5
 Małoszyce, sand., Wszeźwięte, E 5
 Małoszyce zob. Małyżycy
 Mały Piasek zob. Piasek Mały
 Małyżycy, *Maloszyce*, opocz., Brudzowice, k., B 3
 Małyżyn (Małyżyn), rad., Mierc, d., D 4
 Manina (Mamina), *Momina*, sand., Manina, d./s., E 4
 Maniów = Maniów, Zamysławie*, wiśl., Szczucin, G 4
 Marcinkowice, sand., Opatów, d., E 5
 Marcinkowice, wiśl., Radłów, H 3
 Marcinków zob. Ruda Marcinkowska
 Markowa Wola, *Markowola*, rad., Regów, C 5
 Markowa Wola zob. Złotniki
 Markowola zob. Markowa Wola
 Markuszowa = Markuszowa, Markuszowska Wola*, pilz., Dobrzechów, I 5
 Markuszów, miasto, woj. lubelskie, Markuszów, C 6
 Marszów, *Maruszów*, sand., Święta Trójca, d., E 5
 Maruszów, rad., Krępa następnie Lipsko, D 5
 Marzęcin, wiśl., Bogucice, G 3
 Marzysz, chęc., Lisów, d., E 3
 Masłów, chęc., Kielce, d., E 3
 Matiaszów zob. Opatów Las
 Mazowszany, rad., Stary Radom, C 4
 Mąchocice, *Mąchocice Kapitulne*, chęc., Kielce, d., E 3
 Mącisów zob. Męciszów
 Mąkosza, *Mąkosy Stare*, rad., Goryń, k., B 4
 Mąkoszyn, *Mokoszyn*, sand., Sandomierz — św. Piotra, k., F 5
 Mechnin (Machnin), *Mechnin*, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Mechowiec zob. Machowiec
 Melonek zob. Porzeczn
 Meszna**, chęc., Włoszczowa
 Meszna, *Meszna Opacka*, Meszna Szlachecka, pilz., Tuchów, d./s., I 4
 Męcinka, pilz., Jedlicze, J 5
 Męciszów (Męciszów), pilz., Przecław, H 5
 Męczenice zob. Męcynice
 Męcyna zob. Przysiałowice I, II
 Męcynice (Męcynnice), *Męczenice*, sand., Malice, E 5
 Mędrów zob. Ruda Mędrów
 Mędrzechów, wiśl., Bolesław, k., G 4
 Mękarzowice, wiśl., Czarnocin, G 3
 Mianinek zob. Miłonin
 Miasteczko zob. Odachów
 Miąsowa, chęc., Mokrsko Dolne, F 3
 Michałowice, wiśl., Stradów, G 3
 Michałów, sand., Pawłów, d., D 4
 Michałów, wiśl., Michałów, G 3
 Michałów zob. Świętkowa Wola
 Michałów-Brejczyn zob. Bralczyn
 Michałów Mały zob. Ruda Michałkowa
 Michocin, *Miechocin*, sand., Michocin, F 5
 Michów (Mnichów), *Mnichów*, chęc., Mokrsko Dolne, F 3
 Michów (Mnichów), *Mychów*, przejściowo miasto (1564–1584) przeniesione do Denkowa, sand., Michów, E 4
 Midzieża (Midziedza, Miedziesza), *Miedziera*, opocz., Radoszyce, D 3
 Miechocin zob. Michocin
 Miechowice Małe zob. Mnichowice Małe
 Miechowice Wielkie zob. Mnichowice Wielkie
 Miechów, rad., Tczów a. Tczów i Skarżyszów, C 5
 Miechów, miasto, woj. krakowskie, Miechów, G 2
 Mieczyn, chęc., Krasocin, E 2
 Miedziane Góry, *Miedziana Góra*, kopalnia, chęc., Kielce albo Tumlin, d., E 3
 Miedzianka, kopalnia, chęc., Chęciny, k., E 3
 Miedziera zob. Midzieża
 Miedzne Małe (Miedzne Małe), *Miedzna Murowana*, opocz., Białaczów, C 2
 Miedzne Wielkie (Miedzne Wielkie), *Miedzna Drewniana*, opocz., Białaczów, C 2
 Międzyborze zob. Międzyborze
 Międzygorze zob. Międzygórze
 Międzylesie zob. Międzylesie
 Mielec, miasto, sand., Mielec, G 5
 Mierc (Mircz), *Mirzec*, rad., Mierc, d., D 4
 Miernów, wiśl., Probołowice, k., G 3
 Mieronice zob. Mironice
 Mierzanowice (Mirzanowice), sand., Wojciechowice, E 5
 Mierzączka zob. Mierzwiączka, Wola Mierzączka
 Mierzączka Stara = Mierzączka Stara, Wola Mierzączka*, *Mierzwiączka*, stęż., Bobrowniki, B 6
 Mierzwiączka, *Mierzączka*, rad., Zwoleń, C 5
 Mierzwiączka zob. Mierzączka Stara
 Mieszkowa⁺, sand., Borowa, G 4
 Mietel (Mietel Stary), wiśl., Stobnica, G 4
 Mięcigozd, *Micigózd*, chęc., Piękoszów, E 3
 Międzyborze (Mieczyborze), *Międybórz*, opocz., Libiszów, C 2
 Międzygorze (Mieczygorze), *Międygórz*, sand., Malice, F 5
 Międzygórze zob. Zaborze
 Międzylesie (Mieczylesie), chęc., Kurzelów, d., E 2
 Międzylesie (Mieczylesie), *Staszów*, rad., Brzeźnica, d., B 5
 Miklasz zob. Lipa-Miklasz
 Mikołajowice (Mikołajewice), pilz., Wojnicz, I 4
 Mikołajowice zob. Mikołowice
 Mikołajów, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Mikołajów zob. Jadamierz
 Mikołowice (Mikołowice), opocz., Wojcin, C 2
 Mikołowice (Mikołajowice), sand., Wojciechowice, E 5
 Mikołowice, wiśl., Szaniec, G 3
 Milanowa Wola (Wola Milanowa), *Wólka Milanowska*, sand., Słup Nowa, d., E 4
 Milcza zob. Ruda Milcza

- Milczany, sand., Sandomierz — św. Pawła, d., F 5
- Milejowice, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Milejowice, sand., Manina, d./s., E 4
- Milica zob. Ruda Milcza
- Miłaków, opocz., Goworców, d./s., C 3
- Miławczyce, wiśl., Stradów, G 3
- Miłków, sand., Szewna, E 5
- Miłonin (Miłoninek), *Mianinek (Mioninek)*, pilz., Czermin, G 4
- Miłoszowice, sand., Kielczyna, F 4
- Minin zob. Mnin
- Minostowice (Ninostowice), częc., Piotrkowice, F 3
- Mioninek zob. Miłonin
- Mircz zob. Mierc
- Mirkowice, sand., Manina, E 4
- Mirocice, sand., Słup Nowa, d., E 4
- Mirogoniowice (Mirogonowice), *Mirogonowice*, sand., Waśniów, E 4
- Mironice, *Mieronice*, częc., Rembieszycy, E 2
- Mironice*, *Nowa Wieś*, rad., Świerze Wielkie, k./s., B 5
- Mirów, rad., Jastrząg, d., D 4
- Mirzanowice zob. Mierzanowice
- Mirzec zob. Mierc
- Mistrzowice*, sand., Święta Trójca, d., E 6
- Mistrzowice, wiśl., Opatowiec, G 3
- Mitrów, zob. Dymitrów
- Mleczków, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Młodkowice zob. Młotkowice
- Młodnice, *Młódnice*, rad., Mniszek, C 4
- Młodochów, sand., Gałuszowice, G 5
- Młodocin Stary (Młodocin Mniejszy), *Młodocin*, rad., Kowala Stępcina, C 4
- Młodocin Większy (Młodocin-Abramów), rad., Kowala Stępcina, C 4
- Młodynie, *Młodynie Dolne*, rad., Bukowno, B 4
- Młodzawy Małe, wiśl., Młodzawy Małe, G 3
- Młodzawy Wielkie, wiśl., Młodzawy Małe, G 3
- Młogolice, *Cło*, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
- Młotkowice (Młodkowice), opocz., Lipa, D 2
- Młódnice zob. Młodnice
- Młyny, wiśl., Szaniec, F 3
- Mnichowice Małe, *Miechowice Małe*, wiśl., Wietrzychowice, H 3
- Mnichowice Wielkie, *Miechowice Wielkie*, wiśl., Wietrzychowice, H 3
- Mnichów, *Michów*, miasto, woj. lubelskie, Mnichów, B 6
- Mnichów zob. Michów
- Mnin (Minin), częc., Mnin, E 2
- Mniów, częc., Mniów, D 3
- Mniszek, częc., Złotniki, d., F 2
- Mniszek, rad., Mniszek, d., C 4
- Mniszków, opocz., Sławno, C 2
- Moderówka (Modorówka), pilz., Szewna, I 5
- Modlibożyce, *Modliborzyce*, sand., Modlibożyce, d., E 4
- Modliszowice (Modliszewice), *Modliszewice*, opocz., Końskie, D 3
- Modrzejowice zob. Modrzewie
- Modrzewice (Modrzejowice), *Modrzejowice*, rad., Skarżyszów, d., C 4
- Modrzewice zob. Modrzyce
- Modrzewie, *Kurzelów* — część, folwark, częc., Kurzelów, d., E 2
- Modrzewie, *Modrzew*, opocz., Kraśnica, C 2
- Modrzewie, sand., Świętomarza, E 4
- Modrzewie⁺ (Modrzejowice), sand., Waśniów, E 4
- Modrzyce (Modrzewice), *Rycice*, stęż., Bobrowniki, B 6
- Mogilnica, *Mogielnica*, miasto, woj. rawskie, Mogilnica, B 3
- Mojcza, częc., Kielce, d., E 3
- Mokoszyn zob. Mąkoszyn
- Mokre, *Mokra*, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Mokre, pilz., Zassów, H 5
- Mokre Góry, *Góry Mokre*, częc., Policzko, D 2
- Mokrosek (Mokrosiek), rad., Błotnica, B 4
- Mokrska Wola, *Mokrzec* — część, rad., Potworów, C 3
- Mokrsko Dolne (Mokrzko Dolne), woj. krakowskie, Mokrsko Dolne, F 3
- Mokrsko Górne (Mokrzko Górne), częc., Mokrsko Dolne, F 3
- Mokrzec, pilz., Dobrków, I 4
- Mokrzec, *Mokrzec* — część, rad., Wrzeszczów, C 3
- Mokrzec zob. Mokrska Wola
- Mokrzko Dolne zob. Mokrsko Dolne
- Mokrzko Górne zob. Mokrsko Górne
- Mokrzyszów (Mokrzyszów), sand., Michocin, k., F 5
- Momina zob. Manina
- Morawiany Małe, *Morawianki*, wiśl., Bejsce, H 3
- Morawiany Wielkie, *Morawiany*, wiśl., Bejsce, H 3
- Morawica, częc., Brzeziny, F 3
- Moszczenica (Wola Moszczanica?), *Moszczanka*, stęż., Bobrowniki, B 6
- Motycze (Motycze Dziekańskie), *Motycze Poduchowne*, sand., Gorzyce, d., F 6
- Motycze Małe, *Motycze Szlacheckie*, sand., Zaleszany, F 6
- Motyczno (Borowa), częc., Chotów, d., E 2
- Mozolice (Mozelice), *Mozolice Duże*, rad., Sieciechów, d., B 5
- Mozgawa, wiśl., Chroberz, G 3
- Mroczków, *Mroczków Gościnnie*, opocz., Opoczno, C 3
- Mroczków zob. Ruda Mrozkowa
- Mroczków Ślepy (Mroczków), opocz., Goworców, C 3
- Mrowina, częc., Stanowiska, E 2
- Mrowla, pilz., Mrowla, k., H 6
- Mszadła (Mszadł), *Mszadla Stara*, rad., Janowiec, C 5
- Mściów (Mszczujów), sand., Sandomierz — św. Piotra, F 5
- Multowice⁺ (Noltowice), sand., Bidziny, E 5
- Murowana Wola, *Wola Murowana*, częc., Chęciny, k., E 3
- Muszczka zob. Ojrzenia
- Mychów zob. Michów
- Mydlowiec, sand., Mydlów, F 5
- Mydlów, sand., Mydlów, F 5
- Mysiakowice zob. Wola Mysiakowa
- Mysłomin* (Mysłominek), *Dwornia*, stęż., Wilczyńska, A 6
- Myślachowice (Myślakowice), *Myślakowice*, opocz., Łęgonice, B 3
- Myślibórz, opocz., Żarnów, D 2
- Myślików zob. Biały Bór
- Myśliszowice, rad., Stary Radom, k./s., C 4
- Mzurowa, częc., Mokrsko Dolne, F 3
- Nabrzezie (Nabrzeże), *Nadbrzezie*, przedmieście, sand., Trześnia, m., F 5
- Naczasławice (Naczesaławice), *Nieciesławice*, wiśl., Tuczępy, F 4
- Nadbrzezie zob. Nabrzezie
- Nadole, opocz., Żarnów, C 2
- Nagawczyna zob. Nogawczyna
- Nagnajów (Nagnojów), sand., Michocin, d., F 5
- Nagorzyce, sand., Waśniów, E 4
- Nagoszyn, pilz., Przecław, H 5
- Nagórnik, stęż., Stężycza, d., B 5
- Nagórzyce, woj. sieradzkie, Nagórzyce, C 2
- Nakole Las, *Nakoł*, sand., Niekraszów, G 5
- Nasiłów, rad., Jaroszyn, d., C 6
- Nasławice, sand., Goźlice, F 5
- Nawodzice, sand., Olbierzowice, F 5
- Nawsie, *Secemin-Nawsie*, przedmieście, częc., Secemin, E 2
- Nawsie zob. Góra
- Nida, częc., Brzeziny, d., E 3
- Nida Ryterska, *Sobków-Nida*, częc., Sobków, F 3
- Niebylec, miasto, pilz., Konieczkowa, I 6
- Niechobrz, pilz., Zgłobień, I 6
- Nieciecza zob. Szczytniki
- Nieciecza, *Nieciecz*, stęż., Gołab, k., B 6
- Nieciecza, wiśl., Otwinów, d./s., H 4
- Niecieczka⁺, sand., Osiek, k., G 5
- Nieciesławice zob. Naczesaławice
- Nieczajna zob. Wola Dąbrowska
- Nieczatów (Nieczatówek), rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Nieczuice, *Nieczulice*, sand., Chybyce, E 4
- Niedarczów, *Niedarczów Górny*, rad., Odachów, C 5
- Niedomice, pilz., Jurków, H 4
- Niedrwice (Niedrwica, Niedrzvice), *Niedźwice*, sand., Pokrzywnica, F 5

- Niedzieliska, pilz., Szczurowa, d., H 3
 Niedziesa zob. Midzieża
 Niedźwiada = Niedźwiada, Roznieszów*, pilz., Łączki, k., I 5
 Niedźwice zob. Niedrwice
 Niedźwiedzi Kierz, *Kierz Niedźwiedzi*, rad., Jastrząg, d., D 4
 Niedźwiedź, chęc., Chełmce, E 3
 Niedźwiedź, sand., Szumsko, F 4
 Niedźwiedź, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
 Niedźwiedź zob. Ruda Niedźwiedź
 Niegosław zob. Lepienice, Wola Lepieńska
 Niegosławice, wiśl., Pacanów, G 4
 Niegosławice, wiśl., Pełczyska, G 3
 Niekisiałka Mała, *Nikisiałka Mała*, sand., Malice, E 5
 Niekisiałka Wielka, *Nikisiałka Duża*, sand., Malice, d., E 5
 Niekłan Mały, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
 Niekłan Wielki, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
 Niekraszów (Niekraszów), *Niekraszów*, sand., Niekraszów, G 5
 Niekurza, sand., Gałuszowice, d., G 5
 Niemianowice, rad., Skarżyszów, C 5
 Niemiec zob. Huta Niemiec
 Niemienice, sand., Opatów, E 4
 Niemojowice (Niemojowice), opocz., Żarnów, C 2
 Niemścice, wiśl., Kurozwęki, F 4
 Niepla, pilz., Warzyce i Szebnie, d./s., I 5
 Nieprawice, wiśl., Chroberz, G 3
 Nierzęce* (Nieżące), wiśl., Stradów, G 3
 Nieskurzów, *Nieskurzów Stary*, sand., Baczkowice, d., E 4
 Niestachów, chęc., Daleszyce, d., E 3
 Nieśwień = Jarosów*, Nieśwień (Nieświnie), *Nieśwień*, opocz., Końskie, D 3
 Nietuja, sand., Sulisławice, F 5
 Nietulisko Małe, sand., Kunów, E 4
 Nietulisko Wielkie, sand., Kunów, d., E 4
 Niewachłów, chęc., Kielce, d., E 3
 Niewierszyn, opocz., Dąbrowa, C 2
 Niewitowice zob. Tułkowice
 Niewodna, pilz., Niewodna, I 5
 Niewola, *Koloniec*, kuźnica, opocz., Fałków, D 2
 Nieznach zob. Ruda Nieznach
 Nieznanowice, chęc., Konieczno, E 2
 Nieznanowska Wola zob. Wola Wiśniowa
 Nieznamierowice (Nieznamirowice, Znamierowice), miasto, rad., Nieznamirowice, C 3
 Nieżące zob. Nierzęce
 Ninków, rad., Borkowice, C 3
 Ninostowice zob. Minostowice
 Nisko = Nisko, Zaosice*, sand., Racławice, k., F 6
 Niwiska, pilz., Niwiska, H 5
 Niziny, wiśl., Tuczępy, F 4
 Nockowa, pilz., Nockowa, H 5
 Nogawczyna, *Nagawczyna*, pilz., Dębica, H 5
 Noltowice zob. Multowice
 Nosalowice (Nosalewice), *Nosalewice*, chęc., Przedbórz, k., D 2
 Nosowa Wola (Wola Nosowa), *Wola Nosowa*, opocz., Goworców, C 3
 Nosów (Nossów), sand., Waśniów, d., E 4
 Nowa Cerkiew (Nowa Cerkwia), *Cerkiew*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
 Nowa Słup, Nowa Słupia zob. Słup Nowa
 Nowa Wąwelnica zob. Żabia Wola
 Nowa Wieś, sand., Chybyce, E 4
 Nowa Wieś, sand., Olbrzowice, F 5
 Nowa Wieś zob. Mironice
 Nowa Wieś – Pstrągowa (Nowa Wieś, Pstrągowa Nowa), *Nowa Wieś Czudecka*, pilz., Czudec, I 5
 Nowa Wola zob. Zawadzka Wola
 Nowe, sand., Słup Nadbrzeźna, E 5
 Nowe Miasto, *Nowe Miasto nad Pilicą*, miasto, woj. rawskie, Nowe Miasto, B 3
 Nowe Miasto zob. Wojcieszków
 Nowe Miasto Korczyn, *Nowy Korczyn*, miasto, wiśl., Nowe Miasto Korczyn, k., G 3
 Nowe Przetoczno zob. Łysobyki
 Nowodworze (Wola Nowodworze), pilz., Poręba, I 4
 Nowodwór (Nowy Dwór), *Nowy Dwór*, rad., Wielgie, C 5
 Nowodwór (Wyrządów), miasto, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
 Nowopole, *Konieczpol*, miasto, woj. siedzkie, Nowopole, E 1
 Nowy Dwór zob. Nowodwór
 Nowy Korczyn zob. Nowe Masto Korczyn
 Nowy Radom zob. Radom
 Nowy Targ zob. Odachów
 Nulaszowice zob. Ulaszowice
 Obice (Obidze), chęc., Lisów, F 3
 Objągor Mały (Objęgor Mały), *Obłęgor*, chęc., Chełmce, E 3
 Objągor Wielki (Objęgor Wielki), *Obłęgor*, chęc., Chełmce, E 3
 Oblas (Wola Oblas), rad., Zakrzów, C 4
 Oblasy, chęc., Kurzelów, d., E 1
 Oblasy (Oblas), rad., Janowiec, C 6
 Oblekoń, wiśl., Szczucin, G 4
 Obłęgor zob. Objągor Wielki
 Obłęgorek zob. Objągor Mały
 Oblin, stęż., Maciejowice i Samogoszca, B 5
 Obojna (Obojnia), sand., Charzowice, d., F 6
 Obrazów, sand., Obrazów, d./s., F 5
 Obręczna, *Obręczna* – część, sand., Wsześwięte, E 5
 Obręczna zob. Podlodów
 Ocieka zob. Odsieka
 Ociesęki zob. Ociosęki
 Ociesć (Ocies), rad., Bukowno, B 3
 Ocina, *Galkowice-Ocina*, sand., Góry Wysokie, F 5
 Ocinek, sand., Góry Wysokie, m., F 5
 Ociosęki, *Ociesęki*, wiśl., Bardo, F 4
 Oczkowice zob. Oszkowice
 Odachów (Odechów, Nowy Targ), *Miasteczko*, miasto, rad., Odachów – wieś, C 5
 Odachów (Odechów, Odęchów), *Odechów Stary*, rad., Odachów, C 5
 Odachowiec (Odechowiec), *Odechowiec*, rad., Odachów – wieś, C 4
 Odechów, Odęchów zob. Odachów
 Odmęt, wiśl., Szczucin, G 4
 Odporyszów zob. Oporyszów
 Odrowąż Mały (Odrowążek), *Odrowążek*, opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
 Odrowąż Wielki, *Odrowąż*, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
 Odrzykoń, woj. ruskie, Odrzykoń, J 5
 Odrzywół, miasto, opocz., Odrzywół, B 3
 Odsieka (Ocieka), *Ocieka*, pilz., Żochów, H 5
 Ogarka, chęc., Konieczno, E 2
 Ogłędów, wiśl., Kurozwęki, F 4
 Ogłędówek (Ogłędów), wiśl., Kije, d., F 3
 Ogniewna zob. Głowów
 Ogonowice, opocz., Opoczno, k., C 2
 Ogonów, stęż., Ryki, k., B 6
 Ogrodzieniec⁺, rad., Wysoka, C 4
 Ojrzenia (Muscza), *Ojrzeń*, młyn, opocz., Skotniki, D 2
 Ojślawice zob. Wojślawice
 Okalina, sand., Opatów, d., E 5
 Okonin zob. Okunin
 Okół, sand., Bałutów, D 5
 Okrągła, sand., Połaniec, G 4
 Okręglów, *Szeligi* – część, sand., Pawłów, E 4
 Okrężnica, rad., Janowiec, C 5
 Okrzeja, miasto, stęż., Okrzeja, B 6
 Oksza (Oksa, do 1554 r. Tworów wieś), *Oksa*, miasto, chęc., Konieczno, F 2
 Okunin (Okonin), *Okonin*, pilz., Lubzina, d., H 5
 Olbierzowice, sand., Olbierzowice, F 5
 Olbierzowice zob. Stradów
 Olchowa, pilz., Sędziszów, H 5
 Oleksów, rad., Oleksów, C 5
 Olesno (Oleszno), wiśl., Olesno, H 4
 Oleszno, chęc., Chotów, E 2
 Oleszno zob. Olesno
 Oleśnica, miasto, wiśl., Oleśnica, G 4
 Oleśnicka Wola, *Wólka Oleśnicka*, wiśl., Oleśnica, G 4
 Olganów (Lganów, Olganów), wiśl., Dobrowoda, d., G 3
 Olkusz zob. Ilkusz

- Olszamowice, opocz., Fałków a. Czer-
mno, D 2
- Olszowe, rad., Wyszemierzyce, B 3
- Olszowe Laski (Żydowa Wola), *Żydy
i Grabina-Laskowa Wola*, rad., Bu-
kowno, B 3
- Olszowiec, opocz., Sławno, C 2
- Olszownica, sand., Baczkowice, d., E 4
- Olszyny zob. Osiny
- Ołdowiec, *Holdowiec* – część, wiśl.,
Kazimierza Mała, G 3
- Ołganów zob. Ołganów
- Ołuca (Ołuczka), *Hohudza*, wiśl., Chotel
Czerwony, G 3
- Omięcín zob. Umięcín
- Opacionka zob. Januszowice
- Opactwo zob. Sieciechów
- Oparówka (Oporówka), pilz., Kozłów,
d., I 5
- Opatkowice (Opatowice), rad., Jaro-
szyn, d., C 6
- Opatkowice (Opatowice), rad., Świerze
Wielkie, k., B 5
- Opatkowice, *Opatkowiczki*, wiśl., Czar-
nocin, d., G 3
- Opatowice zob. Opatkowice
- Opatowiec, miasto, wiśl., Opatowiec,
d., H 3
- Opatów (Wielki Opatów), miasto,
sand., Opatów, E 5
- Opatów Las* (Bieńkowice), *Matiaszów*,
sand., Niekraszów, G 5
- Opoczno, miasto, opocz., Opoczno, k.,
C 2
- Opoczno-Gorzałków zob. Gorzałków
- Opole, *Opole Lubelskie*, miasto, woj.
lubelskie, Opole, D 6
- Oporówka zob. Oparówka
- Oporyszów, *Odporyszów*, pilz., Opory-
szów, H 4
- Orane (Orany, Oranne), *Oronne*, stęż.,
Maciejowice, B 5
- Orańsko (Orońsko), *Orońsko*, rad., Ko-
wala Stępcina, C 4
- Orańsko zob. Krogulca-Orańsko
- Orlec Mały, *Orzelec Mały*, wiśl., Beszo-
wa, G 4
- Orlec Wielki, *Orzelec Duży*, wiśl., Zbo-
rówek, G 4
- Orłów zob. Ruda Śmiłowska
- Oronne zob. Orane
- Orońsko zob. Orańsko
- Orzelec Duży zob. Orlec Wielki
- Orzelec Mały zob. Orlec Mały
- Osala zob. Ossala
- Osieczko (Osiecka Wieś, Osieczek,
Przedmieście Osieckie), sand., Osiek,
k., F 5
- Osie zob. Ossa, Osse
- Osiek, miasto, sand., Osiek, k., F 5
- Osiny (Olszyny?), *Osiny Majorat*, rad.,
Mierc, d., D 4
- Osiny, wiśl., Pierzchnica, k., F 3
- Osiny Majorat zob. Osiny
- Osiny Mnisze, *Osiny*, rad., Skrzyń Sta-
ra, d., C 3
- Osmolice, stęż., Żabia Wola, B 6
- Ossowa zob. Ossowa
- Osowa Wola, *Wola Kurozwęcka (Wola
Osowa)*, wiśl., Kurozwęki, F 4
- Osów zob. Ossów
- Osówka, *Osówka Stara*, rad., Sienno,
D 5
- Ossa (Osie, Osse), opocz., Białaczów,
C 2
- Ossala (Osala), sand., Niekraszów, G 5
- Osse (Osie, Ossie), *Ossa*, opocz., Bru-
dzowice, B 3
- Ossolin, sand., Goźlice, F 5
- Ossowa, *Ossowa*, chęc., Mokrsko Dolne,
F 3
- Ossowska Wola zob. Wola Zielonka
- Ossów, *Osów*, rad., Błotnica, d., B 4
- Ossówka, wiśl., Szydłów, k., F 4
- Ostałów Mniejszy, *Ostałówek*, rad.,
Wysoka, C 3
- Ostałów Większy, *Ostałów*, rad., Wyso-
ka, C 3
- Ostkowice zob. Oszkowice
- Ostra Łąka zob. Ostrołęka
- Ostrężna (Ostreżna, Ostrożna), *Ostreż-
na*, opocz., Sławno, C 2
- Ostrobna zob. Ustrobna
- Ostrołęka (Ostra Łąka), rad., Wrzos,
C 3
- Ostrołęka, sand., Skotniki, F 5
- Ostrowce, wiśl., Ostrowce, G 4
- Ostrownica (Ostrożnica?), rad., Wiel-
gie, D 5
- Ostrowy Tuszowskie zob. Sławogóra
- Ostrożenie (Ostrożynie), *Ostrożeń*,
stęż., Korytnica, A 5
- Ostrożna zob. Ostrężna
- Ostrożnica zob. Ostrownica
- Ostrów, chęc., Brzeziny, E 3
- Ostrów (Ostrówek), chęc., Krasocin,
E 2
- Ostrów, opocz., Dąbrowa, C 2
- Ostrów, opocz., Opoczno, k., C 2
- Ostrów, pilz., Lubzina, H 5
- Ostrów, pilz., Wierzchosławice, H 4
- Ostrów*, *Zameczek*, folwark?, rad.,
Przytyk, C 4
- Ostrów**, rad., Regów
- Ostrów = Ostrów, sand., Połaniec albo
Gałuszowice, Dziewiątle*, Zawisłe*,
Ostrówek, sand., Gałuszowice, G 5
- Ostrów, *Ostrówek*, sand., Szewna, E 5
- Ostrów, *Ostrówek*, sand., Trzeźnia, d.,
F 5
- Ostrów zob. Łoje, Maciejowice, Sławo-
góra
- Ostrówek zob. Ostrów
- Osuchów, rad., Tczów, C 5
- Oszczywik, stęż., Ryki, k., B 6
- Oszkowice (Oczkowice, Ostkowice),
Oczkowice, sand., Waśniów, E 4
- Otałęż (Otałąż), sand., Czermin, G 4
- Otoka, sand., Dymitrów, F 5
- Otwinów (Otfinów), wiśl., Otwinów,
H 3
- Owadów, opocz., Sławno, C 2
- Owadów, rad., Wsola, C 4
- Owczary, wiśl., Busko, G 3
- Ownia, stęż., Ryki, k., B 6
- Oziębłów = Dąbie*, Oziębłów (O-
ziąbłów), sand., Modlibożyce, E 5
- Ożarów, miasto, sand., Ożarów, E 5
- Ożniczna Góra (Ożnica, Woźniczna),
Woźniczna – część, pilz., Pleśna, I 4
- Pacanów, miasto, wiśl., Pacanów, G 4
- Pachnina Wola (Pachnia Wola), *Pach-
nowola*, rad., Jaroszyn, C 6
- Pachnińska Wólka*, *Wólka Pachno-
wolska*, rad., Jaroszyn, C 6
- Pachnowola zob. Pachnina Wola
- Paciorkowa Wola (Wola Głuszkowa),
rad., Zwolen, C 5
- Pacyna, młyn, rad., Jedlna, k., C 4
- Padarz (Podarz), stęż., Kłoczów, B 6
- Padew, *Padew Narodowa*, sand., Pa-
dew, k., G 5
- Pająków, rad., Janowiec, C 5
- Pakosław (Pękosław), rad., Iłża, D 4
- Palonki zob. Polanki
- Pałuszyce, wiśl., Opatowiec, H 3
- Paprocice (Paprotna Wola, Patroczna
Wola), sand., Słup Nowa, d., E 4
- Paprotna, *Paprotno*, rad., Wyszemie-
rzyce, B 3
- Paprotna, Paprotnia zob. Wola Pap-
rotna
- Paprotna Wola zob. Paprocice
- Parchocin (Parkocin), wiśl., Świnary, k.,
G 4
- Parczów Wielki (Parczów), *Parczów*,
opocz., Białaczów, C 2
- Parczówek (Parczów Mały), opocz.,
Potrykozy, C 3
- Parczyna zob. Paszczyna
- Pardołów, opocz., Odrowąż Wielki,
D 3
- Parkocin zob. Parchocin
- Parkosz, pilz., Dobrków, H 4
- Parszczyna (Parczyna), *Parszczyna*,
pilz., Lubzina, H 5
- Parszewka zob. Parszywka
- Parszów, sand., Wąchocko, d., D 4
- Parszywka (Parszewka), wiśl., Dzierż-
żna, G 3
- Paruchy, opocz., Goworczów, D 3
- Parznice, rad., Kowala Stępcina, C 4
- Pasczorka, *Pasturka*, wiśl., Pińczów,
G 3
- Paszczyna zob. Parszczyna
- Paszkowice, opocz., Żarnów, D 2
- Pasztowa Wola zob. Wola Parstowa
- Patroczna Wola zob. Paprocice
- Pawązów zob. Powęzów
- Pawłowa Wola zob. Wola Łagowska
- Pawłowice, rad., Pawłowice, D 5
- Pawłowice = Pawłowice, Pawłowo*,
stęż., Wargocin, B 5
- Pawłowska Wola zob. Wola Pawłows-
ka
- Pawłów, rad., Chlewiska, C 3
- Pawłów, sand., Pawłów, d., E 4

- Pawłów, wiśl., Ostrowce, k., G 4
Pąchów zob. Pęchów
Pągowiec, wiśl., Szumsko, F 4
Pcin, rad., Ciepiałów, C 5
Pelczyce I, II = Pelczyce Małe*, Pelczyce Wielkie*, *Pelczyce Dolne*, *Pelczyce Górne*, sand., Olbierzowice, F 5
Pelczyska, wiśl., Pelczyska, G 3
Petrykozy zob. Potrykozy
Pęchowiec (Pęchowice), sand., Goźlice, F 5
Pęchów (Pąchów), sand., Goźlice, F 5
Pęcławice, *Pęcławice Górne*, sand., Szczeglice, F 4
Pęcławice, sand., Włostów, F 5
Pęczelice, wiśl., Szczaworzysz, k./d., G 3
Pęczyny, sand., Jankowice, F 5
Pękosław zob. Pakosław
Pękosławice, sand., Waśniów, d., E 4
Pękowiec zob. Ruda Pękowiec
Pepice, chęc., Chelmce, E 3
Pętkowice, rad., Bałutów, D 5
Pianka, *Pionki*, młyn, rad., Jedlna, k., C 5
Pianów zob. Ruda Pianowska
Piaseczno (Piaseczna), rad., Lisów-Kormorniki a. Goryń, B 4
Piasek Mały (Mały Piasek), wiśl., Solec, G 4
Piasek Wielki (Wielki Piasek), wiśl., Piasek Wielki, G 3
Piaski**, stęż., Wargocin
Piaśtów, rad., Wsola, C 4
Piątkowice (Wolica, Wolska Wola), sand., Zgórsko, G 5
Piechota, *Piechoty*, młyn, sand., Padew, k., G 5
Pieczonogi, *Pieczonogi*, wiśl., Stobnica, G 4
Piekary, sand., Obrazów, d., F 5
Piekoszów, zob. Piękoszów
Pielaszów, sand., Malice, d., E 5
Pierków zob. Piórków
Pierzycy (Pirszyce), wiśl., Otwinów, H 3
Pierśna (Pierzna, Pierzchna), *Pierzchnia*, rad., Jasiona, B 4
Pierśnica zob. Pierzchnica
Pierśniczka zob. Pierzchniczka
Pierzchna (Pierzchna, Pirszna), *Pierzchna*, sand., Padew, k., G 5
Pierzchnia zob. Pierśna
Pierzchnianka zob. Pierzchniczka
Pierzchnica (Pierśnica), miasto, wiśl., Pierzchnica, k., F 3
Pierzchniczka (Pierśniczka, Pierzchnianka), wiśl., Pierzchnica, F 3
Pierzna zob. Pierśna
Piestrzec, wiśl., Biechów, d./s., G 4
Pietrusza Wola zob. Piotrusza
Pietrzejowa, przedmieście, pilz., Witkowiec, k., H 5
Piędziczów zob. Pińczów
Piękoszów, *Piekoszów*, chęc., Piękoszów, E 3
Pilchowice = Pilchowice Małe*, Pilchowice Wielkie*, *Pilchowice*, opocz., Żarnów, D 2
Pilchów, sand., Charzowice, F 6
Pilcza, wiśl., Olesno, H 4
Pilczyca, chęc., Pilczyca, D 2
Pilczyca zob. Ruda Pilczyca
Pilczyca Jaraczowa, *Pilczyca*, chęc., Kurzelów, E 2
Pilczyn, *Pilczyn Nowy*, stęż., Łaskarzew, d., A 5
Pilichowice zob. Pilchowice
Pilna Wólka, *Wólka Policka*, rad., Policzna, C 5
Pilzonek (Pilzienko, Pilznięwek), *Pilznięwek*, pilz., Pilzno, I 4
Pilzno, miasto, pilz., Pilzno, k., I 4
Pilzno-Dulcówka zob. Przedmieście Wielkie
Pińczów (Piędziczów), miasto, wiśl., Pińczów, F 3
Pionki zob. Pianka
Piotrawin, woj. lubelskie, Piotrawin, D 5
Piotrkowice, chęc., Piotrkowice, d., F 3
Piotrkowice, pilz., Piotrkowice, I 4
Piotrkowice, rad., Świerze Wielkie, B 5
Piotrkowice⁺, sand., Waśniów, E 4
Piotrkowice, wiśl., Bejsce, d., H 3
Piotrków, *Piotrków Trybunalski*, miasto, woj. sieradzkie, Piotrków, C 1
Piotrowice, rad., Stary Radom i Skarżyszów, k./s., C 4
Piotrowice, sand., Święta Trójca, d., E 6
Piotrów, sand., Łągów, d., E 4
Piotrów, sand., Waśniów, d., E 4
Piotrusza = Piotrusza*, Wola Piotrusza, *Pietrusza Wola*, pilz., Łączki Małe, I 5
Piórków (Pierków, Pirków), sand., Łągów, d., E 4
Pipała, młyn, sand., Ujazd, F 4
Pirków zob. Pierków
Pirszna zob. Pierzchna
Pirszyce zob. Pierzycy
Pisary, sand., Sobótka, E 5
Piskorów, rad., Jarosyn, C 5
Piskrzyn, sand., Modlibożyce i Baczkowice, d./s., E 4
Piwonia = Piwonia (Kępica?), Cieszyca*, *Glusiec* – część, stęż., Stężycza, d., B 5
Piwonia zob. Kępica
Pkanów, *Ptkanów*, sand., Pkanów, d., E 5
Płaskowice, opocz., Fałków, k., D 2
Plec, rad., Wieniawa, C 3
Pleśna (Płęśnia), pilz., Płęśnia, I 4
Plewęcín, *Tarnów-Plewęcín*, pilz., Góra Zbylitowska, H 4
Płęśnia zob. Pleśna
Plisko Wola zob. Wola Pliska
Płaczkowice, sand., Mydłów, F 5
Płaczków, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
Płasków, rad., Jedlińsko a. Goryń, B 4
Pław, *Plawo*, sand., Borowa, k., G 5
Pław, *Plawo*, sand., Charzowice, k., F 6
Pobroszyn = Pobroszyn Kozicki, Pobroszyn Siciński*, *Pogroszyn*, rad., Wysoka, C 3
Pobroszyn (Proboszyn), sand., Opaków, E 5
Podarz zob. Padarz
Podczasza Wola zob. Wola Rzeszotkowa
Podgaje, wiśl., Skarbmierz, G 3
Podgrodzie, pilz., Dębica, H 5
Podgrodzie, sand., Ścimiłów, E 5
Podgrodzie, wiśl., Szumsko, F 4
Podgrodzie zob. Zawada-Podgrodzie
Podkana (Potkana), *Potkana*, rad., Wrzos, C 3
Podklasztorze zob. Sulejów – klasztor
Podlesiany zob. Podleszany
Podlesie, opocz., Libiszów, C 2
Podlesie*, rad., Kowala Stępcocina, C 4
Podlesie, wiśl., Beszowa, G 4
Podleszany (Podlesiany), pilz., Książnice, G 5
Podleszany (Podlesiany), sand., Słup Stara, E 4
Podlodów⁺, *Obęcina* – część, sand., Wsześwięte, E 5
Podlodów, stęż., Żabia Wola, B 6
Podłazie, chęc., Bębello Mniejsze, F 2
Podłęże, sand., Skotniki, F 5
Podłęże, *Podlęż*, stęż., Samogoszca, B 5
Podłęże, wiśl., Pińczów, d., F 3
Podolany, woj. krakowskie, Kazimierza Wielka, H 3
Podole, pilz., Przecław, H 5
Podole, sand., Pkanów, E 5
Podpolichno-Charęzów zob. Charęza
Podstolice = Podstolice, *Zakrzew** (Zakrzów), stęż., Maciejowice, B 5
Podstoła (Podstoły), wiśl., Drugnia, k., F 4
Podwierzbie (Podwirzbie), stęż., Samogoszca, B 5
Pogorza (Pogorze), *Pogórz*, pilz., Skrzyszów, H 4
Pogorzałe (Pogorzały), rad., Chlewiska i Szydłowiec, D 4
Pogorzelec, stęż., Maciejowice, k., B 5
Pogórska Wola zob. Wola Pogórska
Pogroszyn zob. Pobroszyn
Pogwizdowa, Pogwizdów zob. Złotniki
Pogwizdów, pilz., Jurków, H 4
Pogwizdów, *Tarnów-Pogwizdów*, pilz., Tarnów, H 4
Pogwizdów, *Poizdów*, stęż., Kocko, B 7
Pokrzywianka (Koprzywianka), sand., Olbierzowice, F 5
Pokrzywianka zob. Koprzywianka, Pokrzywnica
Pokrzywnica (Koprzywnica), *Koprzywnica*, miasto, sand., Pokrzywnica, d., F 5
Pokrzywnica, *Cegielnia*, *Koprzywnica*

- część, klasztor, sand., Pokrzywnica, d., F 5
- Pokrzywnica (Koprzywnica, Pokrzywanica), sand., Pawłów, E 4
- Polanka = Polanka Mała, Polanka Wielka, pilz., Jedlicze, J 5
- Polanki, *Palonki*, wiśl., Janina, F 4
- Polanów zob. Żyć
- Polany, rad., Wierzbica, d., D 4
- Pole zob. Lipowe Pole
- Polichno zob. Polikno
- Policzko (Policzsko), chęc., Policzko, k., D 2
- Policzna, rad., Policzna, C 5
- Policzsko zob. Policzko
- Polik, stęż., Maciejowice, B 5
- Polikno, *Polichno*, chęc., Chęciny, m., E 3
- Politów (Polutów), rad., Borkowice, C 3
- Polny, młyn, opocz., Goworców, C 3
- Polutów, zob. Politów
- Połaniec, miasto, sand., Połaniec, k., G 4
- Połomia, pilz., Dobrków, I 5
- Połomia, pilz., Połomia, I 6
- Połomia zob. Wysoka
- Pomorzany, opocz., Końskie, D 2
- Pomorzany, rad., Wierzbica, d., D 4
- Ponik, wiśl., Kurozwęki, F 4
- Popławy, opocz., Sławno, C 2
- Popowice, chęc., Cierno, d., F 2
- Porudzie (Porudzin), sand., Opatów, E 5
- Poręba (Poręba Radlna), *Poręba Radlna*, pilz., Poręba, I 4
- Porzeczyn, *Melonek*, sand., Zbylutka, d., F 4
- Posadzaj (Posadzek), *Posady*, rad., Chlewiska, D 4
- Posłowice, chęc., Kielce, d., E 3
- Postronna (Postromna), sand., Pokrzywnica, F 5
- Potkana, Potkana zob. Podkana
- Potok, *Duży Potok*, opocz., Sławno, C 2
- Potok, pilz., Jedlicze, J 5
- Potok, sand., Bidziny, E 5
- Potok, *Potok Rządowy*, wiśl., Potok, k., F 4
- Potrykozy (Potrukozy), *Petrykozy*, opocz., Potrykozy, C 3
- Potrzyn, sand., Czyżów, E 5
- Potworów, rad., Potworów, B 3
- Powała zob. Krwaty-Powała
- Powały, stęż., Wilczyska, A 6
- Powężów, *Pawężów*, chęc., Koniecznie, E 2
- Powężów × 2, *Pawężów*, pilz., Łysagóra, H 4
- Požogi, wiśl., Gnojno, F 3
- Prawęcın (Prandocin), sand., Kunów, d., E 4
- Prądnik, *Promnik*, chęc., Chełmce, E 3
- Prędocin, rad., Ilża, d., D 4
- Prędocin (Prędocinek), *Radom-Prędocinek*, rad., Stary Radom, C 4
- Probołowice, wiśl., Probołowice, G 3
- Proboszyn zob. Pobroszyn
- Procin (Proczwin), *Proćwin*, opocz., Końskie, D 3
- Promnik zob. Prądnik
- Proska zob. Pruska
- Prócheńsko, *Prucheńsko*, opocz., Błogie, d., C 2
- Próchna zob. Wyrznie
- Prucheńsko zob. Prócheńsko
- Prusinowice, sand., Waśniów, d., E 4
- Pruska (Proska), wiśl., Opatowiec, G 3
- Prusy, sand., Przybysławice, E 5
- Prusy, *Prusy Stare*, wiśl., Stobnica, G 4
- Prymusowa Wola zob. Wola Prymusowa
- Przeborowice (Przyborowice), *Przyborowice*, sand., Kielczyna, F 4
- Przeclaw, miasto, pilz., Przeclaw, H 5
- Przeclawka, wiśl., Wolica Szyszczycza, d., G 3
- Przechów Stary, *Przechów*, wiśl., Beszowa, G 4
- Przeczycza, pilz., Przeczycza, d., I 5
- Przedbórz, miasto, chęc., Przedbórz, k., D 2
- Przedmieście Osieckie zob. Osieczko
- Przedmieście Wielkie, *Pilzno-Dulczówka*, przedmieście, pilz., Pilzno, k., I 4
- Przedmieście Żarnowskie, *Wesoła*, przedmieście, opocz., Żarnów, D 2
- Przedmoście zob. Wólka
- Przejuszyn zob. Przeuszyn
- Przeklew (Przyklew), *Przykwa*, stęż., Kłoczów, B 6
- Przekop, *Przykop*, sand., Dymitrów, k., G 5
- Przełęg zob. Przyłęk
- Przemkowska Wola (Przemkowska Wola, Wola Przemkowska), *Przymykowa Wola*, wiśl., Przemków, k., H 3
- Przemków, *Przemków*, woj. krakowskie, Przemków, H 3
- Przemkowska Wola zob. Przemkowska Wola
- Przepaść, sand., Ścmielów, E 5
- Przepiórów (Przepierów), sand., Mydłów, F 5
- Przerzuty Bór, pilz., Zassów, H 4
- Przesmyk (Przesnik), *Janopol*, stęż., Kłoczów, B 6
- Przetoczno, *Przytoczno*, stęż., Łysobyki, B 6
- Przeuszyn (Przejuszyn), sand., Pkanów, E 5
- Przewóz, sand., Baranów, F 5
- Przewóz, stęż., Maciejowice, B 5
- Przewóz, stęż., Stężyca, d., B 5
- Przewrotna, *Przewrotne*, pilz., Przewrotna, k., H 6
- Przewody, sand., Jankowice, E 5
- Przędzel (Przędziel), sand., Raclawice, G 6
- Przyborowice zob. Przeborowice
- Przybówka (Przybyłówka), pilz., Łęki Wielkie, I 5
- Przybradów (Przybyradów), *Przygradów*, chęc., Koniecznie, E 2
- Przybyłówka zob. Przybówka
- Przybyradów zob. Przybradów
- Przybysławice, sand., Goźlice, F 5
- Przybysławice, sand., Przybysławice, E 5
- Przybysławice, wiśl., Otwinów, H 3
- Przybyszewo, *Przybyszew*, miasto, woj. mazowieckie, Przybyszewo, B 4
- Przybyszowy (Przybyszowice), opocz., Bedlno, D 2
- Przygradów zob. Przybradów
- Przyklew zob. Przeklew
- Przykwa zob. Przeklew
- Przykop zob. Przekop
- Przyłęk (Przełęg), opocz., Żarnów, C 2
- Przyłęk (Przyłęg), rad., Janowiec, C 5
- Przyłęk (Przełęg, Przyłęg), sand., Charzowice, F 6
- Przyłęk (Przyłęki), stęż., Łaskarzew, A 5
- Przyłęk zob. Wola Przyłęcka
- Przymykowa Wola zob. Przemkowska Wola
- Przystałowice I, II = Przystałowice (Przystałowice Męczyna, Przystałowice Wąsów), Przystałowice Ruszkowskie, *Przystałowice Duże*, *Przystałowice Małe*, rad., Klwów i Nieznamierowice, C 3
- Przysucha, rad., Skrzyń Stara, C 3
- Przyszów, sand., Charzowice, k./s., G 6
- Przytoczno zob. Przetoczno
- Przytyk, miasto, rad., Przytyk, C 4
- Psary, rad., Brzeźnica, d., B 5
- Psary, *Psary-Stara Wieś*, sand., Dąbrowa następnie Bodzęcin, d., E 4
- Pstrągowa Nowa zob. Nowa Wieś-Pstrągowa
- Pstrągowa Niżnia, *Pstrągowa Dolna*, pilz., Pstrągowa Niżnia, I 5
- Pstrągowa Wyżnia (Pstrągowa Górna), *Pstrągowa Górna*, pilz., Pstrągowa Niżnia, I 5
- Pstrągówka (Pstrągowa), pilz., Fryszak, I 5
- Ptkanów zob. Pkanów
- Puchaczów, *Pulaczów*, sand., Szumsko, F 4
- Pustków, pilz., Brzeźnica, H 5
- Pustynia (Pustynie), pilz., Dębica, H 5
- Puszcz zob. Chomętów-Puszcz
- Puszczów zob. Chomętów-Puszcz
- Pysznicza (Pyszna Wola, Pysznińska Wola, Wola Pysznicza), sand., Pysznicza, k., F 6
- Rachów, *Annopol*, woj. lubelskie, Świeciechów, E 6
- Rachwałowice (Rafałowice), woj. krakowskie, Rachwałowice, H 3
- Raclawice (Raclawice), sand., Raclawice, F 6
- Raclawice zob. Rosławice
- Raczków (Reczków), *Ręczków*, opocz., Skotniki, D 2

- Raczyce, wiśl., Gnojno, F 4
 Radestów zob. Radostów
 Radgoszcza (Radogoszcz), *Radgoszcz*, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
 Radkowice, chęc., Chęciny, k., E 3
 Radkowice, sand., Świętomarza, d., E 4
 Radlin, chęc., Kielce, d., E 3
 Radlna, pilz., Poręba, I 4
 Radlna zob. Poręba
 Radłów, pilz., Radłów, d., H 4
 Radobądz, *Radowąż*, sand., Michocin a. Pokrzywnica, F 5
 Radogoszcz zob. Radgoszcza
 Radom (Nowy Radom), *Radom* – część, miasto, rad., Radom, k., C 4
 Radom zob. Wola Żakowska
 Radom-Długojów zob. Długojów
 Radom-Dzierzków zob. Dzierzków
 Radom-Glinice zob. Glinice
 Radom-Gołębiów zob. Gołębiów
 Radom-Jeżowa Wola zob. Wola Wośnicka
 Radom-Kapturek zob. Zerwikapturek
 Radom-Koniówka zob. Górny
 Radom-Prędocinek zob. Prędocin
 Radom-Stare Miasto zob. Stary Radom
 Radom-Wacyn zob. Waczyn
 Radom-Wośniki zob. Wośniki
 Radom-Zamłynie zob. Zamłynie
 Radom-Żakowice zob. Żakowice
 Radomice, chęc., Lisów, d., F 3
 Radomyśl, *Radomyśl Wielki*, miasto, pilz., Radomyśl, H 4
 Radomyśl, miasto, woj. lubelskie, Radomyśl, F 6
 Radonia zob. Radunia
 Radorzyżec, *Radoryż-Smolany*, stęż., Radorzyż (do 1588 r. par. Wojcieszków), A 6
 Radorzyż, *Radoryż Kościelny*, woj. lubelskie, Radorzyż, A 6
 Radoska zob. Radoszyce
 Radostów (Radestów), *Radestów*, rad., Borkowice, C 3
 Radostów, sand., Szumsko, F 4
 Radoszki, sand., Jankowice, m., F 5
 Radoszyce, miasto, chęc., Radoszyce, k., D 2
 Radoszyce, *Radoska*, przedmieście albo wieś, chęc., Radoszyce, k., D 2
 Radowąż zob. Radobądz
 Raducin (Reducin), *Reducin*, stęż., Górzno Wyższe, A 5
 Radunia, *Radonia*, opocz., Błogie, C 2
 Radwan, opocz., Białaczów, C 2
 Radzanów, rad., Radzanów, B 4
 Radzanów, wiśl., Dobrowoda, G 3
 Radzice, *Radzice Duże*, *Radzice Male*, opocz., Drzewica, k., C 3
 Rajec (Rajec Wielki), *Rajec Księży*, rad., Stary Radom, d., C 4
 Rajec Szlachecki (Rajec Mały), rad., Stary Radom, C 4
 Rajsko, pilz., Szczurowa, d., H 3
 Raków, miasto, sand., Szumsko?, F 4
 Rakówka, *Rekówka*, rad., Ciepiałów, D 5
 Ramieżów (Ramiszów, Raniżów), *Raniżów*, sand., Ramieżów, k., G 6
 Ramułtowice = Doly*, Ramułtowice, *Klimontów*, sand., Olbierzowice, F 5
 Ranachów, rad., Ciepiałów, C 5
 Raniżów zob. Ramieżów
 Rapocice (Ropocice), *Ropocice*, chęc., Secemin, E 2
 Rataje, *Rataje Karskie*, *Rataje Słupskie*, wiśl., Szczucin, G 4
 Rataje zob. Świątniki
 Ratoszyn, rad., Radzanów, B 3
 Rawica (Rawica Nowa, Wola Tczowska), *Rawica Stara*, rad., Tczów, k., C 5
 Rąbieszycze zob. Rembieszyce
 Rączki, chęc., Policzko, D 2
 Rdzów (Rzów, Rżów), rad., Potworów, C 3
 Rdzuchów zob. Rzuchów
 Reczków zob. Raczków
 Reducin zob. Raducin
 Regów, *Regów Stary*, rad., Regów, C 6
 Rejów zob. Ruda Siekliny
 Rekówka zob. Rakówka
 Rembiechowa (Rębieszowa), chęc., Węgleszyn, F 2
 Rembieszyce (Rąbieszycze), chęc., Rembieszyce, E 2
 Rembów zob. Wrębów
 Rębiertów zob. Garbatka
 Rębieszowa zob. Rembiechowa
 Rębów, chęc., Kije, F 3
 Rędzinów zob. Jamy
 Robczyce zob. Ropczyce
 Roginice (Rogienice), *Rogienice*, chęc., Konieczno, E 2
 Rogolin, rad., Radzanów, B 4
 Rogowa (Rogowa Wola), rad., Mniszek, d., C 4
 Rogowice, chęc., Mniów, D 3
 Rogów, opocz., Końskie, D 3
 Rogów, rad., Jastrząb, d., D 4
 Rogów, wiśl., Rogów, H 3
 Rokitna (Rokitnia, Rokitnica), *Rokitnia Stara*, stęż., Stężycza, k., B 5
 Rolowa Wola, *Rylowa*, pilz., Szczurowa, d., H 3
 Ropczyce (Robczyce), miasto, pilz., Ropczyce, k., H 5
 Ropczyce-Gryfów zob. Gryfów
 Ropocice zob. Rapocice
 Rosławice* (Gosławice, Raclawice), *Sanoka*, pilz., Jurków, H 4
 Rosochy (Rossochy), sand., Pkanów, E 5
 Rososz (Rossosz), stęż., Ryki, k., B 6
 Rostyllice, *Rozylice*, sand., Waśniów, E 4
 Roszki, *Rożki*, rad., Kowala Stępcocina, C 4
 Roszki (Rożki), *Róźki*, sand., Obrazów, F 5
 Rowy, stęż., Łaskarzew, A 5
 Roznieszów zob. Niedźwiada
 Rozprza, miasto, woj. sieradzkie, Rozprza, C 1
 Rozylice zob. Rostyllice
 Rozwady, opocz., Gielniów, C 3
 Rożanka = Dobrzechówka*, Rożanka, Sebastianowa* (Sobiestyjanowa), *Różanka*, pilz., Dobrzechów i Niewodna, I 5
 Rożki zob. Roszki
 Rożnek (Rożenek), *Rożenek*, opocz., Dąbrowa, C 2
 Rożniaty (Rożniatyn), sand., Gałuszowice, G 5
 Róża, pilz., Zassów, H 4
 Róźki zob. Roszki
 Ruczlinów (Ruczniów, Ruczynów), *Ruczynów*, wiśl., Janina, G 4
 Ruda, *Ruda-Papiernia*, opocz., Dąbrowa, C 2
 Ruda, pilz., Przeclaw, H 5
 Ruda (Lubelczyk?), kuźnica, pilz., Sędziszów, k., H 5
 Ruda, *Kochanów*, kuźnica, rad., Chlewicka, C 3
 Ruda, sand., lub wiśl., Połaniec, G 4
 Ruda, *Ruda Kościelna*, sand., Ścimiłow, E 5
 Ruda, *Ruda Tanewska*, kuźnica, sand., Bieliny, k., F 7
 Ruda, kuźnica, sand., Charzowice, k., F 6
 Ruda, kuźnica, sand., Zbylutka, d., F 4
 Ruda, wiśl., Kargów, k., F 4
 Ruda zob. Ruda Babicka, Ruda Babin, Ruda Stara Krzynecka, Silpie Ruda
 Ruda Adam, *Kaniów-Adamów*, kuźnica, chęc., Tumlin, d., E 3
 Ruda Aleksandrowa zob. Ruda Michałkowa
 Ruda Andryszowa (Jędrzów), *Jędrów*, kuźnica, sand., Wzdół, d., D 4
 Ruda Babicka (Ruda Mała), *Ruda*, stęż., Korytnica, k., B 6
 Ruda Babin, *Ruda*, kuźnica, rad., Janowiec, C 5
 Ruda Babiradek⁺, kuźnica, rad., Sucha, C 5
 Ruda Bałutowska, *Rudka Bałutowska*, kuźnica, rad., Bałutów, D 5
 Ruda Baranów, *Baranów*, kuźnica, sand., Wzdół, d., D 4
 Ruda Belno (Ruda Marcinko), *Belno*, kuźnica, chęc., Daleszyce, d., E 4
 Ruda Berezów, *Berezów*, kuźnica, sand., Wzdół, d., D 4
 Ruda Białoszek, *Białoszek*, kuźnica, chęc., Włoszczowa, E 2
 Ruda Bród, *Brody Stoczki*, kuźnica, rad., Krzynki, d., D 4
 Ruda Bzin, *Bzin* – część, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
 Ruda Chlewicka zob. Ruda Kosior
 Ruda Ciechoń, *Wal-Ruda*, pilz., Radłów, d., H 3
 Ruda Duraczowa, *Skarżysko-Kamienna*, kuźnica, rad., Wąchocko, D 4

- Ruda Grodzisko, *Kuźnica Grodziska*, kuźnica, chęc., Borzykowa, d., E 1
- Ruda Janikowska, *Ruda*, kuźnica, rad., Brzeźnica, d., B 5
- Ruda Jaskowska, *Ruda Jastkowska*, kuźnica, sand., Charzowice, k., F 6
- Ruda Kosior (Ruda Chlewicka), *Komorów*, kuźnica, rad., Chlewicka, D 3
- Ruda Kościelna zob. Ruda
- Ruda Kowalikowska, *Ruda-Kowalików*, kuźnica, rad., Odachów, d., C 5
- Ruda Królewiec zob. Ruda Zaborowska
- Ruda Krzysztoperek (Ruda Krzysztofek), *Duraczów*, kuźnica, sand., Łągów, d., E 4
- Ruda Kuczów (Ruda Andrzejów), *Kuczów*, kuźnica, sand., Pawłów, d., D 4
- Ruda Kunowska, *Rudka*, kuźnica, sand., Kunów, d., E 4
- Ruda Kurosz, *Wola Kuroszowa* – część, kuźnica, rad., Borkowice, C 3
- Ruda Lepieńska (Ruda Lepienicka), *Kuźnia*, kuźnica, rad., Jastrząb, d., C 4
- Ruda Łączeń zob. Łączeń
- Ruda Majek (Ruda Majkowska), *Majków*, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Mała zob. Ruda Babicka
- Ruda Marcinko zob. Ruda Belno
- Ruda Marcinkowska, *Marcinków*, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Mędrów, *Mędrów*, kuźnica, wiśl., Bardo?, d., F 4
- Ruda Michałkowa (Ruda Aleksandrowa?), *Michałów Mały*, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Michałowska (Ruda Samsonowska), *Samsonów*, kuźnica, chęc., Tumlin, d., E 3
- Ruda Milcza, *Milica*, kuźnica, rad., Wąchocko, D 4
- Ruda Mroskowa, *Mroczków*, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Ruda Mrozkowska (Ruda Mrozek), *Bzinek* – część, kuźnica, rad., Wąchocko?, D 4
- Ruda Niedźwiedź, *Janaszów-Jasiów*, kuźnica, chęc., Tumlin, d., E 3
- Ruda Nieznach, *Czarna Belczączka* – część, kuźnica, rad., Jedlna, k., C 5
- Ruda Odechowska (Ruda Tymiński), *Borów*, kuźnica, rad., Odachów, D 5
- Ruda Papiernia zob. Ruda
- Ruda Pękowiec, *Pękowiec*, kuźnica, chęc., Kurzelów, d., E 1
- Ruda Pianowska, *Pianów*, kuźnica, chęc., Mnin, D 2
- Ruda Pilczyca, *Ruda Pilczycka*, kuźnica, chęc., Pilczyca, D 2
- Ruda Ryj (Ruda Smągów), *Goworek*, kuźnica, rad., Chlewicka, C 3
- Ruda Samsonowska zob. Ruda Michałowska
- Ruda Seliga⁺, *Ruda*, kuźnica, wiśl., Szumsko, F 4
- Ruda Siekliny (Rejowa Ruda, Szyrcelin, Żyrcin), *Rejów*, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Smągów zob. Ruda Ryj
- Ruda Stara Krzynecka, *Ruda*, kuźnica, sand., Krzynki, d., D 4
- Ruda Starzechowska, *Starachowice* – część, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Stefan (Ruda Wzdruców), *Rzuców* – część, kuźnica, rad., Chlewicka, C 3
- Ruda Stefanek, *Stefanów*, kuźnica, rad., Chlewicka, C 3
- Ruda Stolin, *Stanisławów*, kuźnica, rad., Chlewicka?, D 3
- Ruda Styczów, *Styków*, kuźnica, sand., Pawłów, D 4
- Ruda Suchyniowska (Suchynia), *Suchedniów*, kuźnica, sand., Wzdół, d., D 4
- Ruda Śmiłowska, *Orłów*, kuźnica, rad., Jastrząb, d., D 4
- Ruda Tanewska zob. Ruda
- Ruda Tymiński zob. Ruda Odechowska
- Ruda Wielka, rad., Wierzbica, C 4
- Ruda Wierzbnik, *Starachowice-Wierzbnik*, kuźnica, sand., Wąchocko, d., D 4
- Ruda Wzdruców zob. Ruda Stefan
- Ruda Zaborowska (Ruda Królewiec), *Królewiec*, kuźnica, chęc., Radoszyce, k., D 3
- Ruda Zajączkowska zob. Rudniki
- Rudawa, wiśl., Chroberz, G 3
- Rudka (Rutki), pilz., Wierzchosławice i Radłów, d./s., H 4
- Rudka zob. Ruda Kunowska
- Rudka Bałtowska zob. Ruda Bałtowska
- Rudki, rad., Janowiec, C 5
- Rudki, wiśl., Potok, k., F 4
- Rudnik, miasto, sand., Kopki następnie Rudnik, G 6
- Rudniki, chęc., Kurzelów, d., E 1
- Rudniki (Ruda Zajączkowska), *Wesoła-Ruda*, folwark, chęc., Małogoszcz, k., E 2
- Rudniki, sand., Modlibożyce, E 4
- Rudniki, sand., Połaniec, G 4
- Rudno, pilz., Jurków, H 4
- Rudno (Ruszkowice Średnie), rad., Borkowice, C 3
- Rudzice⁺ (Wola Rudzice), stęż., Wilczyńska, A 6
- Rusiec zob. Ruszcza
- Rusienice (Ruszenice), *Ruszenice*, opocz., Skorkowice, D 2
- Rusinów, rad., Smogorzów, C 3
- Ruski Bród, rad., Borkowice, C 3
- Ruszcza (Rusiec), *Ruszcza-Płaszczyna*, sand., Sulisławice, d./s., F 5
- Ruszcza, wiśl., Połaniec, G 4
- Ruszenice zob. Rusienice
- Ruszkowice = Ruszkowice Więtsze*, Ruszkowice Mniejsze*, rad., Borkowice, C 3
- Ruszkowice Średnie zob. Rudno
- Ruszkowiec (Ruskowiec), sand., Ruszków, E 5
- Ruszków (Rusków), sand., Ruszków, E 5
- Rutki zob. Rudka
- Rybienka (Rybianka), *Rybianka*, rad., Szydłowiec i Chlewicka, D 4
- Rybitwy, sand., Połaniec, G 4
- Rychwałd, pilz., Pleśna, I 4
- Rycice zob. Modrzyce
- Ryczywół, miasto, rad., Ryczywół, k., B 5
- Rydzów, pilz., Książnice, H 5
- Ryglice Niższe, *Ryglice* – część, woj. krakowskie, Ryglice Niższe, I 4
- Ryj zob. Ruda Ryj
- Ryje, pilz., Piotrkowice, I 4
- Ryki, rad., Błotnica, B 4
- Ryki, *Ryki Królewskie*, stęż., Ryki, k., B 6
- Rykoszyn, chęc., Piękoszów, E 3
- Ryków, rad., Wieniawa, C 3
- Ryłowa zob. Rolowa Wola
- Ryłowice, sand., Chobrzano, F 5
- Rynarczyce zob. Lenarczyce
- Rytwiany, sand., Staszów, F 4
- Rząbiec zob. Ząbrzec
- Rząchowa zob. Rzezachowa
- Rzechów, rad., Iłża, d., D 5
- Rzeczaków, rad., Wierzbica, d., C 4
- Rzeczniów Mniejszy, *Rzeczniówek*, rad., Sienno, D 5
- Rzeczniów Większy = Rzeczniów Większy, Chroślina*, *Rzeczniów*, rad., Sienno, D 5
- Rzeczyca, woj. łęczyckie, Rzeczyca, B 2
- Rzeczyca Mokra, sand., Sandomierz – św. Pawła, F 5
- Rzeczyca Sucha, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, m., F 5
- Rzeczyca Większa, *Rzeczyca Długa*, woj. lubelskie, Charzowice, F 6
- Rzegocin zob. Żegocin
- Rzemienowice (Rzemianowice), wiśl., Opatowiec, G 3
- Rzemień, pilz., Żochów, H 5
- Rzepin (Rzepin Wielki), *Rzepin* – część, sand., Świętomarza i Pawłów, d., E 4
- Rzepin zob. Zawada
- Rzepinek, sand., Świętomarza, d., E 4
- Rzerzuszycy zob. Rzewuszycy
- Rzeszotki zob. Zdżiskosławice
- Rzeszów, *Rzeszówek*, chęc., Konieczno, F 2
- Rzeszów, miasto, woj. ruskie, Rzeszów, H 6
- Rzewachowa zob. Rzezachowa
- Rzewuszycy (Rzerzuszycy, Rzewszycy), chęc., Januszowice, E 2
- Rzezachowa (Rzewachowa, Rzezachowa, Rzechuchowa), *Rzachowa*, pilz., Szczurowa, d., H 3

Rzędów zob. Żędów
Rzędzianowice zob. Dutów, Żędziano-
wice
Rzuchów zob. Żochów
Rzuchowa, pilz., Pleśna, I 4
Rzuchów (Rzuchów), *Rdzuchów*, rad.,
Klwów, C 3
Rzuchów, sand., Wszeźwiete, E 5
Rzuców zob. Ruda Stefan, Wzdrzuców
Rzuchów zob. Rzuchów
Rzów zob. Rdzów
Rżyska (Rzyska), pilz., Żochów, m., G 5

Sadek (Szadek), rad., Jastrząb, D 4
Sadek (Szadek), wiśl., Góry, G 3
Sadkowa Góra, sand., Borowa, G 4
Sadkowiec (Szadkowiec), rad., Solec
i Piotrawin, następnie Pawłowice, k.,
D 5
Sadków (Szadków), rad., Stary Radom,
d., C 4
Sadków (Szadków), sand., Zbylutka, d.,
F 4
Sadowie, sand., Ruszków, E 5
Sadrówka (Wola Żar, Żoldówka?),
Żdzary, pilz., Witkowice, k., H 5
Sady (Szady), rad., Klwów, C 3
Samborzec, sand., Samborzec, k., F 5
Samocice, wiśl., Bolesław, k., G 4
Samogoszca, *Samogoszcz*, stęż., Samo-
goszcza, A 5
Samostrzałów, wiśl., Kije, d., F 3
Samsonów zob. Ruda Michałowska
Samwodzia (Sąbodie), *Samwodzie*,
stęż., Wargocin, B 5
Sandomierz (Sendomierz, Sędomierz,
Sędomierz), miasto, sand., Sando-
mierz – św. Piotra i św. Pawła, k.,
F 5
Sanoka zob. Rosławice
Sarbice, chęc., Mnin, k., E 2
Sarbin zob. Wola Sarbin
Sarbików, *Szarbków*, wiśl., Kije, d., F 3
Sarbska (Szarbska), *Szarbsko*, opocz.,
Skorkowice, C 2
Sarnia Zwola zob. Zwola Sarnia
Sarnina Wola zob. Zwola Sarnia
Sarnów (Siarna), rad., Oleksów, C 5
Sarny (Siarny), stęż., Żabia Wola, k., B 6
Sarwark zob. Wola Szarwark
Sawłowice zob. Szawłowice
Sąbodie zob. Samwodzia
Sądów zob. Sędów
Sebastianowa zob. Rożanka
Secemin, *Secemin* – część, miasto,
chęc., Secemin, E 2
Secemin-Nawsie zob. Nawsie
Seliga zob. Ruda Seliga
Sendomierz zob. Sandomierz
Senisławice zob. Sędziszawice
Sepnica, pilz., Lubzina, H 5
Seredzice zob. Wszeradzice Dalsze
Seredzice Dworskie zob. Wszeradzice
Blizsze
Serokomla, miasto, woj. lubelskie, Se-
rokomla, B 7

Serokomla zob. Janowiec
Serwis zob. Wola Zerwikaptur
Seselów (Siesielów), folwark, wiśl., Ska-
rbmierz, G 3
Sędek, sand., Łągów, d., E 4
Sędomierz, Sędomierz zob. Sandomierz
Sędowice, stęż., Bobrowniki, B 6
Sędów (Sądów), opocz., Białaczów, C 3
Sędziejowice (Sędziwojowice), wiśl., Sę-
dziejowice, F 3
Sędziszawice, *Senisławice*, wiśl., Kor-
czyn Stary, k., G 3
Sędziszów, *Sędziszów Małopolski*, mia-
sto, pilz., Sędziszów, H 5
Sępichów, wiśl., Strożyska, k., G 3
Siarna zob. Sarnów
Siarny zob. Sarny
Sichów Duży zob. Świchów
Sichów Mały zob. Świchowiec
Sicina zob. Sycyna
Siczek, *Siczki*, młyn., rad., Jedlna, k., C 4
Siebienie zob. Szebnie
Sieciechowice, pilz., Góra Zbylitowska,
I 4
Sieciechów, miasto, rad., Sieciechów, d.,
B 5
Sieciechów, *Opactwo*, klasztor, rad.,
Sieciechów, d., B 5
Siedlanów, *Siedlanka*, sand., Cmolas,
G 5
Sieczków, wiśl., Tuczępy, F 4
Siedlec (Siedlce), *Sielce*, chęc., Łukowa,
F 3
Siedlec, *Sielec*, opocz., Goworców, C 3
Siedlec, *Sielec*, opocz., Żarnów, d., D 2
Siedlec, pilz., Jurków, H 4
Siedlec, *Sielec*, pilz., Sędziszów, H 5
Siedlec, *Sielec*, sand., Wielawieś, F 5
Siedlec, *Sielec*, wiśl., Koniełoty, F 4
Siedlec, *Sielec Rządowy*, *Sielec Szpital-
ny*, wiśl., Wiślica, d./m., G 3
Siedlecka Wola zob. Wola Kopcowa
Siedliska, *Siedliska-Bogusz*, pilz., Sied-
liska, I 5
Siedliszczany, *Siedleszczany*, sand., Mi-
chocin, F 5
Siedliszowice, wiśl., Wietrzychowice,
H 3
Siedlkowice zob. Siodłkowice
Siedmiradz (Siemiradz), *Siemiradz*,
rad., Błotnica, B 4
Siekierka (Wola), *Siekierka Stara*, rad.,
Ciepielów, C 5
Siekierno (Siekierna, Siekierzno), sand.,
Wzdół, d., E 4
Siekliny zob. Ruda Siekliny
Siekłuka (Siekłówka), *Siekłówka*, pilz.,
Siekłuka, I 5
Sielce zob. Siedlec
Sielec zob. Siedlec, Sokolniki
Sielec Rządowy, Sielec Szpitalny zob.
Siedlec
Siemiradz zob. Siedmiradz
Siennińska Wola zob. Wola Sienień-
ska
Sienno, miasto, rad., Sienno, D 5

Sierachowice (Sieroszowice, Sirochowi-
ce), pilz., Wojnicz, I 4
Sieradowice (Siradowice), sand., Bodzę-
cin, d., E 4
Sieradza zob. Wszeradza
Sierosławice (Sirośławice), opocz., Koń-
skie, D 3
Sieroszowice zob. Sierochowice
Sierskowola zob. Wola Sierska
Sierzawy zob. Szyrzawy
Siesielów zob. Seselów
Siesławice (Świesławice), wiśl., Busko,
G 3
Siewczyce (Szewczyce), *Siucice*, opocz.,
Skorkowice, C 2
Sikorzyce, wiśl., Wietrzychowice, H 3
Silpie Ruda (Szyłpie Ruda), *Silpia Duża*,
chęc., Maluszyn, d., B 1
Siodłkowice (Siedłkowice), *Szadkowiec*,
opocz., Sławno i Kunice, C 2
Siradowice zob. Sieradowice
Siraków zob. Żyraków
Sirnska Wola zob. Wola Sierska
Sierochowice zob. Sierochowice
Sirośławice zob. Sierosławice
Sirnska Wola zob. Wola Sierska
Sitowa, opocz., Opoczno, k., C 3
Siucice, Siuczycze zob. Siewcice
Skadła, wiśl., Gnojno, F 4
Skalka zob. Zawada
Skalbmierz zob. Skarbmierz
Skały, sand., Grzegorzowice, d., E 4
Skarbmierz, *Skarbmierz*, stęż., Kocko,
B 5
Skarbisławice, *Skaryśławice*, wiśl., Jani-
na, F 3
Skarbmierz, *Skalbmierz*, miasto, woj.
krakowskie, Skarbmierz, G 3
Skarbmierz zob. Kępa
Skaryśławice zob. Skarbisławice
Skarzysko zob. Skarżysko
Skarzyszów (Skarzeszów, Skaryszów),
Skaryszew, miasto, rad., Skarzyszów,
d., C 4
Skarżysko (Skarzysko), *Skarżysko*
Książęce, rad., Chlewiska i Szydło-
wiec, D 4
Skarżysko (Skarzysko), *Skarżysko Koś-
cielne*, rad., Wąchocko, d., D 4
Skarżysko-Kamienna zob. Ruda Dura-
czowa
Skąpe, chęc., Pilczyca, D 2
Skiby, chęc., Chęciny, E 3
Skłanów zob. Szklanów
Skłoby (Kłoby, Skobły), rad., Chlewis-
ka, C 3
Skodna (Szkodna), *Szkodna*, pilz., Gó-
ra, k., I 5
Skoki, chęc., Chelmce, D 3
Skoki, stęż., Gołąb, k., B 6
Skopanie, sand., Baranów, G 5
Skorkowice, *Skórkowice*, opocz., Skor-
kowice, D 2
Skorków, *Skórków*, chęc., Małogoszcz,
k., E 2
Skornica, *Skórnica*, opocz., Fałków, D 2

- Skorocice, wiśl., Zagość, G 3
 Skorowa (Skorówka), *Skurowa*, pilz., Brzostek, I 5
 Skorzeszyce (Skorzeczyce), częc., Dale-szyce, d., E 4
 Skorzów, wiśl., Szaniec, F 3
 Skoszyn, sand., Słup Stara, E 4
 Skotniki, opocz., Skotniki, D 2
 Skotniki, sand., Skotniki, F 5
 Skotniki Białe (Skotniki Zagosckie), *Skotniki Dolne*, *Skotniki Górne*, wiśl., Zagość, k., G 3
 Skotniki Małe, wiśl., Szczaworzysz, G 3
 Skotniki Wielkie, *Skotniki Duże*, wiśl., Szczaworzysz, k., G 3
 Skowronno (Skowrodno), wiśl., Piń-czów, d., F 3
 Skórków zob. Skorków
 Skrobaczów, wiśl., Stobnica, G 4
 Skroda (Skruda), *Skruda*, stęż., Koryt-nica, k., B 6
 Skronina, opocz., Potrykozy, C 3
 Skruda zob. Skroda
 Skrzelczyce zob. Krzelczyce
 Skrzyńka (Kryniczna Wola), wiśl., Szczucin, G 4
 Skrzyńki zob. Krzyńki
 Skrzyń (Skrzynno), *Skrzynno*, miasto, rad., Skrzyń, d., C 3
 Skrzyń Stara (Skrzyń Wielka), *Skrzyńs-ko*, rad., Skrzyń Stara, C 3
 Skrzypaczowice, sand., Pokrzywnica, F 5
 Skrzypiów, wiśl., Młodzawy Małe, F 3
 Skrzyszów, opocz., Goworców, C 3
 Skrzyszów, pilz., Lubzina, H 5
 Skrzyszów, pilz., Skrzyszów, I 4
 Skucin (Skuczyn, Szkucin), *Szkucin*, opocz., Lipa, D 2
 Skurowa zob. Skorowa
 Skwierzowa (Skwirzowa), *Skwirzowa*, sand., Sulisławice, F 5
 Slim, *Kruków* – część, stęż., Kłoczów, B 6
 Słabkowiece zob. Sławkowiece
 Słaboszowice (Sławoszowice), *Słabo-szewice*, sand., Malice, E 5
 Sławagóra zob. Sławogóra
 Sławczyn, rad., Oleksów, B 5
 Sławęcice, sand., Manina, E 4
 Sławkowiece, *Słabkowiece*, wiśl., Szaniec, F 3
 Sławno, opocz., Sławno, C 2
 Sławno, rad., Nowa Cerkiew, d., C 4
 Sławogóra (Ostrów, Sławagóra, Sławo-góry), *Ostrowy Tuszowskie*, sand., Sławogóra, k., G 5
 Sławoszowice zob. Słaboszewice
 Słeptów zob. Śleptów
 Słocina (Słotwina), *Słotwinka*, pilz., Trzciana, H 6
 Słopiec, *Słopiec* – część, młyn, częc., Daleszyce, d., E 3
 Słopiecka Wola, *Słopiec Szlachecki*, wiśl., Daleszyce, E 3
 Słoptów zob. Śleptów
 Słostowa⁺, pilz., Lubzina, H 5
 Słotowa (Złotowa), pilz., Pilzno, k., I 4
 Słotwina, Słotwinka zob. Słocina
 Słowiki, *Słowiki Stare*, rad., Brzeźnica, d., B 5
 Słowików, rad., Wrzeszczów, C 4
 Sługocice, opocz., Białobrzegi, d., C 2
 Słup zob. Słupia
 Słup Nadbrzeźna, *Słupia Nadbrzeźna*, sand., Słup Nadbrzeźna, E 5
 Słup Nowa (Nowa Słup, Słupia), *Nowa Słupia*, miasto, sand., Słup Nowa, d., E 4
 Słup Stara (Stara Słupia), *Stara Słupia*, sand., Słup Stara, d., E 4
 Słupcza, sand., Góry Wysokie, E 5
 Słupia (Słup), *Słupia Wielka*, wiśl., Pa-canów, G 4
 Słupia zob. Słupy
 Słupia Nadbrzeźna zob. Słup Nad-brzeźna
 Słupiec Mały, *Słupiec*, wiśl., Szczucin, G 4
 Słupiec Wielki, *Słupiec*, wiśl., Szczucin, G 4
 Słupy (Słupia), *Słupia*, częc., Pilczyca, D 2
 Służów, wiśl., Gnojno, d., F 3
 Smagów, rad., Chlewiska, C 3
 Smardzew zob. Smarzów
 Smardzewice zob. Smarzowice
 Smarzowa, pilz., Siedliska, I 5
 Smarzowice, *Smarzewice*, opocz., Na-górzycy, d., C 2
 Smarzów, *Smarzew*, rad., Radzanów, B 4
 Smerdyna, Smerdynia zob. Śmierdzina
 Smęgorzów zob. Smogorzów
 Smignowa zob. Śmigłno
 Smiłów, *Śmiłów*, sand., Przybysławice, E 5
 Smiłówek, Smiłów zob. Śmiłów
 Sminko zob. Smyków
 Smogorzów, rad., Oleksów, C 5
 Smogorzów, rad., Smogorzów, C 3
 Smogorzów, *Smęgorzów*, wiśl., Olesno, H 4
 Smogorzów, wiśl., Stobnica, G 4
 Smyków (Sminko!), częc., Radoszyce, k., D 3
 Snochowice, częc., Łopuszno, k., E 2
 Sobawiny, opocz., Libiszów, C 2
 Sobień, opocz., Białaczów, C 2
 Sobieska Wola (Wólka Ruda Sobies-ka), *Wólka Sobieszynska*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
 Sobiestyjanowa zob. Rożanka
 Sobieszyn, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
 Sobiska zob. Czarna
 Sobków, *Sobków* – część, miasto, częc., Sobków, F 3
 Sobków-Nida zob. Nida Ryterska
 Sobolów, *Sobolew*, stęż., Maciejowice, B 5
 Soboszów, wiśl., Probołowice, G 3
 Sobótka, sand., Sobótka, k., E 5
 Sobów, sand., Wielawieś, k./s., F 5
 Socha zob. Chomętów-Socha
 Soczewki, *Soczówki*, opocz., Bedno, D 2
 Sokola, stęż., Okrzeja, A 6
 Sokolina, wiśl., Sokolina, G 3
 Sokolniki, sand., Trześnia, k./s., F 5
 Sokolniki, *Sielec* – część, wiśl., Skarb-mierz, d., G 3
 Sokolniki Mokre, rad., Skrzyń, C 3
 Sokolniki Suche, rad., Skrzyń, C 3
 Sokołów, *Sokolów Stary*, opocz., Końs-kie, D 2
 Sokołów, opocz., Żarnów, C 2
 Sokołów, *Sokolów Małopolski*, miasto, woj. ruskie, Sokołów, H 6
 Sokołów zob. Sokół
 Sokołów Mały (Sokołów Dolny, Soko-łów Podleśny), *Sokolów Dolny*, częc., Sobków, F 3
 Sokołów Wielki (Sokołów Górny), *So-kolów Górny*, częc., Sobków, F 3
 Sokół (Sokołów), stęż., Korytnica, A 5
 Solec, opocz., Żarnów, C 2
 Solec, *Solec Sandomierski*, miasto, rad., Solec, k., D 5
 Solec, wiśl., Solec, G 4
 Solec, wiśl., Szydłów, k., F 4
 Solec zob. Janów
 Sołek zob. Damujowice
 Sopot, *Sopot Stary*, rad., Błotnica, B 4
 Sorbin zob. Wola Sarbin
 Sosnowy Łąg**, rad., Regów
 Sosnowka, sand., Świątomarza, E 4
 Sośniczany, sand., Pokrzywnica, d., F 5
 Sowina, pilz., Bieździedza, I 5
 Sporna zob. Gwoździanka
 Sroczków, wiśl., Pacanów, G 4
 Staniewice, Staniowice zob. Stanowice
 Stanisławów zob. Ruda Stolin
 Stanowice (Staniowice), *Staniewice*, częc., Chomętów, F 3
 Stanowiska, częc., Stanowiska, E 2
 Stara, opocz., Skorkowice, D 2
 Stara Słupia zob. Słup Stara
 Stara Wieś (Żelazne Nogi), częc., Żelaz-ne Nogi, k., E 2
 Stara Wieś, rad., Sienno, D 5
 Stara Wieś, rad., Szydłowiec, D 4
 Stara Wieś, wiśl., Beszowa, G 4
 Stara Wieś zob. Kozienice
 Starachowice zob. Krzyżowa Wola, Ruda Starzechowska
 Starachowice-Wierzbnik zob. Ruda Wierzbnik
 Starachowice-Wanacja zob. Wenecja
 Stare Chęciny, częc., Chęciny, k., E 3
 Stare Kanice zob. Kanica
 Stare Miasto zob. Stary Radom
 Starosiedlice (Starosiedliska), rad., Ilża, D 4
 Stary Grudek zob. Grodek
 Stary Fałęcin zob. Fałęcin

- Stary Młyn, *Gajówka-Drutarnia*, młyn, rad., Wysoka, C 4
- Stary Radom (Stare Miasto), *Radom-Stare Miasto*, rad., Stary Radom, k., C 4
- Starzechowice, opocz., Fałków, D 2
- Stasiówka, pilz., Gumńska, H 5
- Staszów, miasto, sand., Staszów, F 4
- Staszów zob. Międzyzlesie
- Staszówek zob. Kępa
- Stawiany, wiśl., Kije, d., F 3
- Stawiszycy, wiśl., Pełczyńska, G 3
- Stawiszyn, rad., Jasiona, B 4
- Stawowice Małe, *Stawowiczki*, opocz., Żarnów, C 2
- Stawowice Wielkie, *Stawowice*, opocz., Żarnów, C 2
- Stąpor, *Stąporków*, kuźnica, opocz., Końskie, D 3
- Stefan zob. Ruda Stefan
- Stefanów zob. Ruda Stefanek
- Sternalice zob. Strnadlice
- Stępina, pilz., Fryszak, I 5
- Stężycza, miasto, stęż., Stężycza, k., B 5
- Stobiec, sand., Modlibożyce, F 4
- Stobiernia (Stobierna), *Stobierna*, pilz., Lubzina, H 5
- Stobnica, *Stopnica*, miasto, wiśl., Stobnica, k., G 4
- Stoczek, stęż., Kocko, B 6
- Stoczki, rad., Smogorzów, C 3
- Stoczki zob. Stoki
- Stodolina Wola (Stodolina), *Stodolina*, pilz., Dobrzechów, d., I 5
- Stodoły, sand., Wojciechowice, k., E 5
- Stoki (Stok), *Stok*, opocz., Wojcin, C 2
- Stoki (Stoczki), *Stoczki*, opocz., Błogie, d., C 2
- Stoki, *Stoki Stare*, sand., Bałutów, E 5
- Stolin zob. Ruda Stolin
- Stopnica zob. Stobnica
- Stożno, *Stużno*, opocz., Potrykory, C 3
- Strachocin*, woj. lubelskie, Wrzawy, F 6
- Stradlice zob. Strnadlice
- Staradów, *Olbierzowice* – część, sand., Olbierzowice, F 5
- Stradów (Zastępów), wiśl., Stradów, G 3
- Straszęcin, pilz., Straszęcin, H 5
- Straszowa Wola zob. Wola Radwańska
- Strawczyn Górny (Strachczyn Nagórny), *Strawczynek*, chęc., Chełmce, E 3
- Strawczyn Podleśny (Strachczyn Podleśny, Strawczyn Leśny, Strawczyn Zalesny), *Strawczyn*, chęc., Chełmce, E 3
- Strączków, sand., Chobrzany, d., F 5
- Strnadlice (Stradlice), *Sternalice*, sand., Goźlice, F 5
- Strochcice, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, m., F 5
- Strojców, wiśl., Bolesław, k., G 4
- Strojnów, wiśl., Pierzchnica, F 3
- Stropieszyn, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
- Strożyńska, wiśl., Strożyńska, k., G 3
- Strupice, sand., Waśniów, E 4
- Strych Bliższy (Kawęczyn, Wapiennica?), *Kawęczyn*, stęż., Maciejowice, B 5
- Strych Dalszy, *Strych*, stęż., Maciejowice, B 5
- Stryczowice (Stryczkowice), sand., Manina, E 4
- Stryj, stęż., Żelechów, k., A 6
- Strykowice Mniejsze* (Strykowice Kmita), *Strykowice Błotne*, rad., Zwoleń, C 5
- Strykowice Większe = Strykowice Większe*, Strykowice Warsz*, *Strykowice Górne*, rad., Zwoleń, C 5
- Strzałków, rad., Mniszek i Wola Kowalska, C 4
- Strzałków, wiśl., Janina, G 4
- Strzegocice, pilz., Pilzno, k., I 4
- Strzegom (Strzegomia), sand., Strzegom, k., F 4
- Strzelce, opocz., Sulejów, d., C 2
- Strzelce, wiśl., Oleśnica, G 4
- Strzemeszna zob. Trzemeszna
- Strzeszkowice, opocz., Drzewica, C 3
- Strzeżowice (Strzyżowice), *Strzyżowice*, sand., Strzeżowice, E 5
- Strzeżów, *Strzyżów*, opocz., Drzewica, C 3
- Strzyżów (Strzyżów), *Strzyżów*, miasto, pilz., Strzeżów, I 5
- Strzyżowice zob. Strzeżowice
- Strzyżów zob. Strzeżów
- Studziane, *Studziana*, opocz., Brudzowice, B 3
- Studzienice, rad., Wrzeszczów i Przytyk, C 4
- Studzieniec, opocz., Fałków, d., D 2
- Studzieniec, pilz., Przewrotna, k., H 6
- Stużno zob. Stożno
- Styczów zob. Ruda Styczów
- Styków, pilz., Głowów, H 6
- Styków zob. Ruda Styczów
- Sucha, rad., Sucha, k., C 5
- Sucha (Sucha Wola), *Suchowola*, sand., Osiek, k., F 5
- Sucha Wola (Wola Sucha), *Suchowola*, wiśl., Stobnica, k., G 4
- Sucharzew zob. Suchorzów
- Suchcice zob. Sufczyce
- Suchedniów zob. Ruda Suchyniowska
- Suche Góry, *Góry Suche*, chęc., Policzko, D 2
- Suchorzów, *Sucharzew*, przedmieście, sand., Sandomierz – św. Pawła, d., F 5
- Suchorzów, sand., Michocin, F 5
- Suchowola zob. Sucha, Sucha Wola, Wola Lubańska
- Suchy Grąd, *Suchy Grunt*, wiśl., Szczucin, G 4
- Suchynia zob. Ruda Suchyniowska
- Sudoł, wiśl., Dzierżążna, G 3
- Sufczyce (Suchcice, Suszczyce), wiśl., Oleśnica, G 4
- Sukowska Wola zob. Wola Sułkowska
- Suków (Sułków), chęc., Kielce, d., E 3
- Suków zob. Sułków
- Sulborowice zob. Suliborowice
- Sulejów (Sulów), sand., Słup Nadbrzeżna, E 5
- Sulejów, *Podklasztorze*, klasztor, opocz., Sulejów, d., C 2
- Sulejów, miasto, woj. sieradzkie, Sulejów, C 2
- Sulgostów (Sulgostowa, Sulgostów), *Sulgostów*, rad., Klwów, B 3
- Suliborowice, *Sulborowice*, opocz., Skorkowice, D 2
- Sulików, chęc., Bębello Mniejsze, F 2
- Suliska (Suliszka), *Suliszka*, rad., Wierzbica, d., D 4
- Sulisławice, sand., Sulisławice, F 5
- Sulistrowice (Sulistrzowice), rad., Wysocka, C 3
- Suliszka zob. Suliska
- Suliszów, chęc., Piotrkowice, F 3
- Suliszów, sand., Łuniów, F 5
- Sulów zob. Sulejów
- Sułkowiec, wiśl., Szczaworzysz, G 4
- Sułków, chęc., Krasocin, E 2
- Sułków, *Suków*, rad., Przytyk i Janowice, C 4
- Sułków zob. Suków
- Surowa, pilz., Czermin, G 4
- Suska Wola (Wola Wilcza Nowa), *Suskowola*, rad., Sucha, k., C 5
- Suskrajowice, wiśl., Gnojno, F 3
- Suszczyce zob. Sufczyce
- Swaroń (Szwaron), *Swaroń*, sand., Osiek, k., G 5
- Swarzów, wiśl., Olesno, H 4
- Swarzyszowice (Swaryszowice), *Swaryszowice*, sand., Manina, E 4
- Swaty, stęż., Ryki, k., B 6
- Swojków, sand., Włostów, F 5
- Sworoń zob. Swaroń
- Sworzyce, opocz., Bedlno, D 2
- Swosowice, wiśl., Czarnocin, G 3
- Sycyna (Sicina), rad., Zwoleń, C 5
- Sydzina zob. Szydliny
- Syradzice Mniejsze zob. Wszeradzice Bliższe
- Syradzice Większe zob. Wszeradzice Dalsze
- Syromomla zob. Janowiec
- Szadek zob. Sadek
- Szadkowice zob. Szadkowice, Siodłkowice
- Szadków zob. Szadków
- Szady zob. Sady
- Szałas, *Szałas Stary*, kuźnica, chęc., albo opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
- Szaniec, wiśl., Szanec, F 3
- Szaradza zob. Wszeradza
- Szarków zob. Sarbków
- Szarbska, Szarbsko zob. Sarbska

- Szarwark zob. Wola Szarwark
 Szawłowice, *Sadłowice*, rad., Jaroszyn, d., C 6
 Szawłowice (Sawłowice), *Sadłowice*, sand., Malice, d., E 5
 Szczalba, *Szczalb*, stęż., Wojcieszków, A 6
 Szczaworzysz (Szczaworzysz), *Szczaworyż*, wiśl., Szczaworzysz, G 3
 Szczębrzusz (Szczębruch), wiśl., Zborówek, G 4
 Szczecno (Szczecno), *Szczecno*, wiśl., Pierzchnica, F 3
 Szczegiel (Szczygieł), *Szczegło*, sand., Manina, d./s., E 4
 Szczeglice, sand., Szczeglice, F 4
 Szczeglin, wiśl., Pacanów, d./s., G 4
 Szczeka, sand., Połaniec, G 4
 Szczekarzowice (Szczekarzewice), *Czekarzewice*, sand., Pawłowice, D 5
 Szczekociny, miasto, woj. krakowskie, Szczekociny, F 1
 Szczepanowice, pilz., Jodłówka, I 4
 Szczepanów, woj. krakowskie, Szczepanów, H 3
 Szczepiec, *Szczypiec*, wiśl., Pińczów, F 3
 Szczerbaków zob. Szczobaków
 Szczobaków (Czobaków), *Szczerbaków*, wiśl., Strożyńska, d., G 3
 Szczucice, sand., Wsześwięte, E 5
 Szczucin (Szczuczyn), wiśl., Szczucin, G 4
 Szczucińska Wola, *Wola Szczucińska*, wiśl., Szczucin, G 4
 Szczukomłoty zob. Kęblów
 Szczukowice, chęc., Piękoszów, E 3
 Szczukowskie Góry, *Szczukowskie Góry*, kopalnia, chęc., Kielce, d., E 3
 Szczurowa, pilz., Szczurowa, d., H 3
 Szczygieł zob. Szczegiel
 Szczygielkowa Wola (Wola Dębieńska), *Wola Szczygielkowa*, sand., Dębno, d., E 4
 Szczypiec zob. Szczepiec
 Szczytniki = Nieciecza*, Szczytniki, sand., Sandomierz – św. Piotra albo Góry Wysokie, d./s., F 5
 Szczytniki, wiśl., Janina, G 4
 Szczytniki, wiśl., Strożyńska, G 3
 Szebnie (Szebień, Siebienie, Szebnia), pilz., Szebnie, I 5
 Szeligi, *Szeligi* – część, sand., Waśniów, E 4
 Szeligi zob. Okręglów
 Szenwald zob. Szynwałd
 Szeradzice Mniejsze zob. Wszeradzice Bliższe
 Szeradzice Większe zob. Wszeradzice Dalsze
 Szewce, chęc., Chęciny, k., E 3
 Szewce, sand., Skotniki, d., F 5
 Szewczyce zob. Siewczyce
 Szewna, sand., Szewna, d., E 5
 Szklanów (Sklanów, Śklanów), wiśl., Stobnica, k., G 4
 Szkodna zob. Skodna
 Szkucin zob. Skucin
 Szufnarowa, pilz., Niewodna, I 5
 Szumsko, sand., Szumsko, F 4
 Szwaron, zob. Swarón
 Szydłowiec, miasto, rad., Szydłowiec, D 4
 Szydłowiec zob. Zarudzie
 Szydłowiecka Wola zob. Korzeń
 Szydłów, miasto, wiśl., Szydłów, k., F 4
 Szydłówek, *Kielce-Szydłówek*, chęc., Kielce, d., E 3
 Szydłówek = Szydłówek (Wola Odrowążowa?), rad., Jastrząb, Kozia Wola*, rad., Jastrząb i Szydłowiec, D 4
 Szydliny, *Sydzina*, wiśl., Beszowa, G 4
 Szyłpie Ruda zob. Silpie Ruda
 Szymonowice, *Szymanowice*, wiśl., Wietrychowice, H 3
 Szymunowice I, II = Szymunowice Małe (Szymunowice Małe), Szymunowice Wielkie (Szymanowice, Szymonowice Wielkie), *Szymanowice Dolne, Szymanowice Górne*, sand., Olbierzowice, F 5
 Szynwałd (Szenwald), pilz., Szynwałd, I 4
 Szyrchlin zob. Ruda Siekliny
 Szyrzawy, *Sierzawy*, sand., Świętomarza, d., E 4
 Szyszczycy, wiśl., Dzierżązna, G 3
 Szyszczycy, wiśl., Gnojno, F 3
 Ściebłowice (Ciebłowice), *Ciebłowice Duże*, opocz., Białobrzegi, d., B 2
 Ścmielów (Ćmielów, Śmielów), *Ćmielów*, miasto, sand., Ścmielów, E 5
 Ścmielów zob. Śmiłów
 Śklanów zob. Sklanów
 Śladków zob. Ślodków
 Śląsko zob. Wola Śląska
 Śleptów (Śleptów), *Słoptów*, sand., Goźlice, F 5
 Ślodków, *Śladków*, wiśl., Sędziejowice, F 3
 Śmiadka zob. Śniadka
 Śmiechowice, sand., Samborzec, F 5
 Śmielów zob. Śmielów
 Śmierzdina = Śmierzdina (Śmierzdina), Wola Śmierzdzińska*, *Smerdyna*, sand., Wiązownica, k., F 5
 Śmietanka, *Śmietanki*, młyn, rad., Brzeźnica, d., B 5
 Śmigłno (Smignowa, Śmigielno, Śmigłowa Wola), *Śmigno*, pilz., Łysagóra, H 4
 Śmiłów (Śmiłówek, Ścmielów), rad., Jastrząb, d., D 4
 Śmiłów zob. Śmiłów
 Śmierzdina zob. Śmierzdina
 Śniadka (Śmiadka), sand., Tarzek, d., E 4
 Śniekozy, sand., Goźlice, F 5
 Śnieżkowice zob. Świeszkowice
 Świątkowa Wola*, *Michałów*, sand., Manina, E 4
 Świątniki, sand., Obrazów, d., F 5
 Świątniki, *Rataje*, sand., Wąchocko, d., D 4
 Świchowiec, *Sichów Mały*, wiśl., Koniełoty, G 4
 Świchów, *Sichów Duży*, wiśl., Koniełoty, G 4
 Świdno, chęc., Chotów, E 2
 Świebodzin, pilz., Poręba, I 4
 Świebodzin, wiśl., Bolesław, G 4
 Świeciechów, opocz., Błogie, d./s., C 2
 Świeciechów, woj. lubelskie, Świeciechów, E 6
 Świerczek, rad., Wąchock, d., D 4
 Świerczek, rad., Wysoka, C 4
 Świerczków = Kępa*, Świerczków (Świrczków), *Tarnów-Świerczków*, pilz., Góra Zbylitowska, H 4
 Świerczów (Świrczów), pilz., Kolbuszowa, G 5
 Świerczynka (Świrczynka), *Świerczynna*, opocz., Drzewica, k., C 3
 Świerna zob. Świrna
 Świerzowa (Świrzowa), *Świerzowa Polska*, pilz., Zrzęcin, J 5
 Świerże Małe⁺, rad., Świerże Wielkie, k./s., B 5
 Świerże Wielkie (Świerze custodis), *Świerże Górne*, rad., Świerże Wielkie, d., B 5
 Świesielice, *Świesielice-Stara Wieś*, rad., Ciepiałów, k., D 5
 Świesławice zob. Siesławice
 Świeszkowice, *Śnieżkowice*, sand., Waśniów, E 4
 Świetlikowa Wola (Łysa Wola? Świtkowska Wola), rad., Policzna, C 5
 Święcica (Wola Klasztorna), *Wola Klasztorna*, rad., Sieciechów, d., B 5
 Święcica, sand., Obrazów, F 5
 Święcica, wiśl., Koniełoty, F 4
 Święta Katarzyna, klasztor, sand., Dąbrowa następnie Bodzęcin, d., E 4
 Święta Trójca, *Trójca*, sand., Święta Trójca, d., E 6
 Świętomarza (Świątamarza), *Świątomarz*, sand., Świętomarza, d., E 4
 Święty Krzyż, klasztor, sand., Słup Nowa, d., E 4
 Świążycy zob. Świnżycza
 Świnary, *Świniary*, sand., Łuniów, F 5
 Świnary (Świniary), *Świniary*, wiśl., Świnary, G 4
 Świncice zob. Świnżycza
 Świnia Wola**, wiśl., Gręboszów
 Świniary zob. Świnary
 Świniów, rad., Wysoka, C 4
 Świnżycza (Świncice), *Świążycy*, sand., Pokrzywnica, d., F 5
 Świrczków zob. Świerczków
 Świrczów zob. Świerczów
 Świrczynka zob. Świerczynka
 Świrna (Świerna), sand., Szewna, E 5
 Świrzowa zob. Świerzowa
 Świślina (Świślina), sand., Świętomarza, d., E 4
 Świtkowa Wola zob. Świetlikowa Wola

- Taczewska Wola, Taczowska Wolica zob. Wola Taczowska
- Taczów, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Tanew, *Wólka Tanewska*, sand., Bielin, F 6
- Tanew zob. Jarocin
- Taraska, *Taraska* – młyn, młyn, opocz., Dąbrowa, d., C 2
- Targowisko zob. Wola Tarnowska
- Tarczek zob. Tarzek
- Tarłów, miasto, sand., Tarłów, D 5
- Tarnogóra, sand., Kopki następnie Rudnik, G 6
- Tarnowiec, pilz., Tarnów, I 4
- Tarnowisko zob. Wola Tarnowska
- Tarnów, miasto, pilz., Tarnów, H 4
- Tarnów-Chyszów zob. Chyszów
- Tarnów-Dąbrówka Infulacka zob. Dąbrówka
- Tarnów-Grabówka zob. Grabówka
- Tarnów-Gumniska zob. Gumniska
- Tarnów-Klikowa zob. Klikowa
- Tarnów-Krzyż zob. Krzysz
- Tarnów-Plewęcın zob. Plewęcın
- Tarnów-Pogwizdów zob. Pogwizdów
- Tarnów-Rzędzin zob. Żędzin
- Tarnów-Świerczków zob. Świerczków
- Tarnów-Zabłocie zob. Zabłocie
- Tarzek, *Tarczek*, sand., Tarzek, d., E 4
- Tczów (Tszczów), rad., Tczów, k., C 5
- Teczyn zob. Tyrzyn
- Teżyn zob. Tyrzyn
- Tokarnia, chęc., Sobków, E 3
- Tominy (Tomin), sand., Przybysławice, E 5
- Topola, wiśl., Stobnica, G 4
- Topolice, opocz., Żarnów, C 2
- Toporów zob. Zwola Bochotnicka
- Trablice zob. Trawlice
- Tracz, *Kociolki*, młyn, rad., Kozienice?, k., B 5
- Trawlice (Trablice), *Trablice*, rad., Stary Radom, C 4
- Trąbanów zob. Trębanów
- Trciana zob. Trzciana, Trzcianka
- Trębanów (Trąbanów), sand., Pkanów, E 5
- Trębowiec (Trębiczków), *Trębowiec Duży*, rad., Miernic, d., D 4
- Trojanowice, opocz., Żarnów, C 2
- Trojanów, stęż., Korytnica, B 5
- Tropia, *Tropie*, pilz., Strzeżów, I 5
- Trójca zob. Święta Trójca
- Trunawice (Trunowiec), *Trunawiec a. Trunowice*, wiśl., Czarnocin, G 3
- Truskolasy, sand., Manina, E 4
- Trzasków, Trzasków zob. Trzęsków
- Trzciana (Trzcianka), sand., Mielec, G 5
- Trzciana (Trzcianka, Trzcianka), pilz., Trzciana, H 6
- Trzcianka (Trzcianka), sand., Niekraszów, G 5
- Trzcianka (Trzcianka, Trzcianki), stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Trzcianka zob. Trzciana
- Trzcianki, rad., Janowiec, k., C 6
- Trzebiatów, opocz., Błogie, C 2
- Trzebiesławice, sand., Łuniów, F 5
- Trzebina, opocz., Drzewica, C 3
- Trzemcha, *Trzemcha Górna*, rad., Sienno, D 5
- Trzemeszna (Strzemeszna, Trzemeszno), *Trzemoszna*, opocz., Bedlno, D 2
- Trzemeszna, *Trzemeśna (Trzemeszna)*, pilz., Łękawica, I 4
- Trzeszków zob. Trzęsków
- Trześnia (Trzesznia, Trześń), *Trześń*, pilz., Niwiska, H 5
- Trześnia (Trzesznia), *Trześń*, sand., Trześnia, F 5
- Trześń (Trzeszn), sand., Chorzelów, G 5
- Trześnik (Trzesznik), sand., Cmolasy, G 5
- Trzęsków (Trzasków, Trzasków), *Trzeszków*, sand., Pawłów, E 4
- Trzęsówka (Trzęsowa), sand., Cmolasy, G 5
- Trzykosy zob. Krzykosy
- Tszczów zob. Tczów
- Tuchowicz, miasto, woj. lubelskie, Tuchowicz, A 6
- Tuchów, miasto, pilz., Tuchów, d., I 4
- Tuchów-Garbek zob. Garbek
- Tuczepy, wiśl., Tuczepy, F 4
- Tudorów, sand., Włostów, E 5
- Tudorowiec, sand., Strzeżowice, E 5
- Tuklęcz, wiśl., Koniełoty, F 4
- Tułowice, pilz., Dobrzeczków, I 5
- Tułowice = Niewitowice*, Tułowice (Tylkowice), sand., Jankowice, F 5
- Tumlin, chęc., Tumlin, d., E 3
- Tur (Łazy), wiśl., Świnary, k., G 4
- Turaszówka zob. Turosszówka
- Turbia, sand., Charzowice, d., F 6
- Turnawiec zob. Trunawice
- Turosszówka (Turosszowa), *Truasszówka*, pilz., Jedlicze, J 5
- Turnowice zob. Trunawice
- Turowice, opocz., Falków, k., D 2
- Tursko Małe, sand., Połaniec, G 5
- Tursko Wielkie, sand., Niekraszów, G 5
- Turzec (Turzy Ostrów?), stęż., Wilczyńska, A 6
- Turzystwo (Turzystowo), stęż., Jadamów, B 6
- Tuszów, *Tuszów Narodowy*, sand., Chorzelów, k., G 5
- Tuszymia = Kościelów*, Tuszymia, *Tuszyma*, pilz., Przeclaw i Żochów, H 5
- Twarda, opocz., Nagórzyce, d., C 2
- Twarogowa Wola (Twarogowska Wola), *Wólka Twarogowa*, rad., Skarżyszów, d., C 4
- Tworek zob. Jaszowice
- Tworów zob. Doły
- Tworów zob. Oksza
- Tychów, *Tychów Stary*, rad., Miernic, d., D 4
- Tyczyn, miasto, woj. ruskie, Tyczyn, I 6
- Tyczyn zob. Tyrzyn
- Tylkowice zob. Tułowice
- Tymienica (Tyminica), *Tymienica Stara*, rad., Ciepeliów, C 5
- Tynica, rad., Odachów i Tczów, C 5
- Tyniec, chęc., Węgleszyn, F 2
- Tyrzyn (Terzyn, Tyczyn), *Tyrzyn-Malwinów*, stęż., Wargocin, B 5
- Ubenice zob. Hubenice
- Ubnin (Ublin), *Ublinek*, sand., Strzeżowice, d./s., F 5
- Uchacz (Uchacze), *Uchacze*, stęż., Maciejowice, B 5
- Ucieszków (Uciesków), *Ucisków*, wiśl., Strożyska, k., G 3
- Udziców (Uździców), sand., Kunów, d., E 4
- Ujazd, sand., Ujazd, F 4
- Ujazd, miasto, woj. łęczyckie, Ujazd, B 2
- Ujazddek (Ujazddek Mały), sand., Ujazd albo Gryzikamień, F 4
- Ujny, wiśl., Pierzchnica, F 3
- Ujście Jezuickie zob. Uście
- Ulanowice (Ulianowice), *Ulanowice*, sand., Olbierzowice, F 5
- Ulanowice zob. Wlanice
- Ułaszowice (Uljaszowice), *Jasło-Ułaszowice*, pilz., Jasło, I 5
- Ułazy zob. Ułęż I, II
- Ułęż zob. Ułęż I, II
- Ulów, rad., Klwów, B 3
- Ulanowice zob. Ulanowice
- Ułęż I, II (Ułęż, Ułazy), *Ułęż Górny i Ułęż Dolny*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
- Umianowice (Humianowice), wiśl., Kije, d., F 3
- Umięcın (Omięcın), *Omięcın*, rad., Wysoka, C 4
- Uniewiel (Uniewel), *Unewel*, opocz., Białobrzegi, C 2
- Uników, wiśl., Szaniec, F 3
- Urzazów, *Usarzów*, sand., Goźlice, F 5
- Urzędów, miasto, woj. lubelskie, Urzędów, E 6
- Urzuty, wiśl., Opatowiec, d., H 3
- Usarzów zob. Urzazów
- Ustrobna (Ostrobna), pilz., Szebnie, J 5
- Uście, sand., Borowa, G 5
- Uście, *Ujście Jezuickie*, wiśl., Opatowiec, d./s., H 3
- Uście, *Uście Solne*, miasto, woj. krakowskie, Uście, H 3
- Uściszowice, *Uściszowice*, wiśl., Bejsce, H 3
- Uździców zob. Udziców
- Waczyn (Wacyn), *Radom-Waczyn*, rad., Stary Radom, k., C 4
- Wadowice, *Wadowice Górne*, pilz., Wadowice, G 4
- Walkunów I, II = Walkunów Mały*, Walkunów Wielki*, *Walkunowy*

- Dolny, Walkonowy Górne*, chęc., Czarnca, E 2
- Wał-Ruda zob. Ruda Ciechon
- Wałsnów zob. Welsnów
- Wampierzów zob. Wąpierzów
- Wapiennica zob. Strych Bliższy
- Wapierzów zob. Wąpierzów
- Wargocin, *Wargocin Poproboszczowski*, stęż., Wargocin, k., B 5
- Warka, miasto, woj. mazowieckie, Warka, A 4
- Warsz zob. Dąbrówka-Warsz, Strykowice Większe
- Warszówka zob. Dąbrówka-Warsz
- Warszów (Warszówek), *Warszówek*, sand., Pawłów, E 4
- Warzyce (Warszyce), pilz., Warzyce, d., I 5
- Waśniów, miasto, sand., Waśniów, d., E 4
- Wawrowice, wiśl., Wiślica, d./s., G 3
- Wawrzeńczyce (Wawrzyńczyce), sand., Świętomarza, E 4
- Wawrzyszów, rad., Mniszek, d., C 4
- Wąblany zob. Wąglany
- Wąborków, *Wąworków*, sand., Opatów, E 5
- Wąchocko, *Wąchock*, miasto, sand., Wąchocko, d., D 4
- Wąglany (Wąblany, Węglany), opocz., Białaczów, C 2
- Wągleszyn zob. Węgleszyn
- Wąglówka zob. Węglówka Ruska
- Wąpierzów (Wąpierzów), *Wąpierzów*, pilz., Wadowice, G 4
- Wąsosze, *Wąsosz*, woj. krakowskie, Nakło, F 1
- Wąsów zob. Przysiałowice I, II
- Wąwał (Wąwały), opocz., Białobrzegi, B 2
- Wąwolnica, miasto, woj. lubelskie, Wąwolnica, C 6
- Wąworków zob. Wąborków
- Welcz, *Welecz*, wiśl., Busko, k., G 3
- Welnin (Welmin), wiśl., Solec, k., G 4
- Welsnów, *Walsnów*, rad., Wysoka, C 4
- Welsnów (Welzniów), *Walsnów*, sand., Grzegorzowice albo Słup Stara, E 4
- Wenecja, *Starachowice-Wanacja*, sand., Wąchocko, d., D 4
- Werymia, Werynia woj. Wyrnia
- Wesoła zob. Przedmieście Żarnowskie
- Wesoła-Ruda zob. Rudniki
- Wesołówka zob. Wólka Wesołowska
- Weszmunatów zob. Wyszmunatów
- Węgierce, *Węgrce Szlacheckie*, sand., Goźlice, F 5
- Węgierce, *Węgrce Panińskie*, sand., Obrazów, d., F 5
- Węglany zob. Wąglany
- Węgleszyn (Wągleszyn), chęc., Węgleszyn, E 2
- Węglówka Ruska (Wąglówka), *Węglówka*, pilz., Odrzykoń albo Korczyzna, I 5
- Węgrce Panińskie woj. Węgierce
- Węgrzyn zob. Huta Niemiec
- Wiązownica (Więzownica), sand., Wiązownica, k., F 5
- Widelki (Widetek), huta, wiśl., Daleszyce, d., E 4
- Widuchowa, wiśl., Janina, G 3
- Wielawieś, *Wielowieś*, sand., Wielawieś, F 5
- Wielawieś (Wielga Wieś), *Wielka Wieś*, sand., Wąchocko, d., D 4
- Wieląca (Wieląca, Wilączki), pilz., Przecław, H 5
- Wielebnów, chęc., Łopuszno, E 2
- Wielegóra zob. Wielogóra
- Wielga Wieś zob. Wielawieś
- Wielgie (Wielkie), rad., Wielgie, D 5
- Wielka Wieś zob. Wielawieś
- Wielka Wola zob. Wola Daleszowska
- Wielki Las*, *Wielgolas*, stęż., Okrzeja, A 6
- Wielki Opatów zob. Opatów
- Wielki Piasek zob. Piasek Wielki
- Wielkie zob. Wielgie
- Wieloborowice, sand., Chybyce, E 4
- Wielogóra (Wielegóra), rad., Wsola, C 4
- Wielogóra (Wielagóra), sand., Samborzec, F 5
- Wielopole, *Wielopole Skrzyńskie*, miasto, pilz., Wielopole, I 5
- Wielopole, wiśl., Olesno, H 4
- Wielowieś zob. Wielawieś
- Wieniawa, rad., Wieniawa, C 3
- Wieprzki, *Wierzby*, sand., Obrazów, d., F 5
- Wier zob. Wir
- Wierciany (Wiercany), *Wiercany*, pilz., Nockowa, k., H 5
- Wiersznie zob. Wyrznie
- Wierzbica (Borzyn-Sterkowicz), chęc., Kije, F 3
- Wierzbica, chęc., Sobków, F 3
- Wierzbica (Wirzbica), miasto, rad., Wierzbica, d., D 4
- Wierzbica, wiśl., Tuczępy, F 4
- Wierzbie, wiśl., Drugnia, k., F 3
- Wierzby (Wirzby), *Kępa Podwierzbiańska*, stęż., Samogoszca, d./s., B 5
- Wierzby zob. Wieprzki
- Wierzbka (Wirzba), sand., Gryzikamień albo Ujazd, F 4
- Wierzbnik zob. Ruda Wierzbnik
- Wierzbontowice zob. Irzmanowice
- Wierzchosławice, pilz., Wierzchosławice, H 4
- Wierzchowiny (Wierszchowiny, Wierzchoniów), rad., Goryń, B 4
- Wierzchowiska (Wierzchowisko, Wierzchowiska), *Wierzchowisko (Wierzchowiska)*, opocz., Bedlno, D 2
- Wierzchowiska (Wirzchowiska), rad., Krępa, D 5
- Wieś zob. Stara Wieś
- Wietrzychowice (Dzietrychowice), wiśl., Wietrzychowice, H 3
- Wiewiórka, pilz., Zassów, H 5
- Więzownica zob. Wiązownica
- Wilcza Wola, rad., Policzna, C 5
- Wilcza Wola zob. Wola Kozicka
- Wilczkowice, chęc., Radoszyce, k., D 2
- Wilczkowice (Wilkowice), *Wilczkowice Górne*, rad., Świerze Wielkie, k., B 5
- Wilczyce, sand., Jankowice, F 5
- Wilczyńska, stęż., Wilczyńska, A 6
- Wilka, *Wilga*, miasto, woj. mazowieckie, Wilka, A 5
- Wilkocin, sand., Waśniów, E 4
- Wilkowa (Wilkowyje), wiśl., Beszowa, G 4
- Wilkowice zob. Ilikowice, Wilczkowice
- Wilkowyja zob. Wolica Przędzińska
- Wilkowyje zob. Wilkowa
- Wilączki zob. Wieląca
- Winary Małe, *Winiarki*, sand., Święta Trójca, E 5
- Winary Wielkie, *Winiary*, sand., Święta Trójca, E 5
- Winary, *Winiary Dolne, Winiary Górne*, wiśl., Korczyn Stary, k., G 3
- Winary (Winiary Zagoskie), wiśl., Zagosć, k., G 3
- Winiary zob. Winary Wielkie
- Wióry zob. Wiry
- Wir (Wier), rad., Wrzos, C 3
- Wiry, *Wióry*, sand., Krzynki, d., E 4
- Wirzba zob. Wierzbka
- Wirzbica zob. Wierzbica
- Wirzbiny zob. Wierzby
- Wirzchowiny zob. Wierzchowiny
- Wirzchowiska zob. Wierzchowiska
- Wistka (Wiśka), rad., Skrzyń Stara, C 3
- Wisnicze zob. Wiśnicze
- Wiszniowa zob. Wiśniowa
- Wiślica, miasto, wiśl., Wiślica, k., G 3
- Wiśnicze (Wisznice), *Wiśnicz*, chęc., Kozłów, E 2
- Wiśniowa = Wiśniowa, Wiśniówka*, pilz., Dobrzeczków i Niewodna, I 5
- Wiśniowa, pilz., Nockowa, I 5
- Wiśniowa (Wiszniowa), sand., Kielczyzna, F 4
- Wiśniowa Wola zob. Wola Wiśniowska
- Wiśniowska Wola*, *Balice*, pilz., Dobrzeczków, I 5
- Wiśniówka, stęż., Wilczyńska, A 6
- Wiśniówka zob. Wiśniowa
- Witkowice, pilz., Witkowice, k., H 5
- Witkowska Wola zob. Kozodrza
- Witostawice, sand., Waśniów, E 4
- Witowice, sand., Olbierzowice, F 5
- Wlanice (Ulanowice), *Wlonice*, sand., Bidziny, E 5
- Włochy, sand., Chybyce, E 4
- Włosinowice (Włoszynowice), *Włosnowice*, wiśl., Solec, G 4
- Włostów, sand., Włostów, F 5
- Włoszczowa, *Włoszczowa* – część, miasto, chęc., Włoszczowa (wieś), E 2
- Włoszczowa, *Włoszczowa – Włoszczówka*, chęc., Włoszczowa, E 2
- Włoszczowice, chęc., Piotrkowice, d., F 3

- Włoszynowice zob. Włosinowice
Wnorów, sand., Łuniów, F 5
Wnorów zob. Wronów
Wodziradz (Wodzirad), sand., Szewna, E 5
Wojaszówka, pilz., Łączki Małe, I 5
Wojciechowice, sand., Waśniów, E 4
Wojciechowice, sand., Wojciechowice, E 5
Wojciechów**, chęc., Kurzelów, d., Wojciechów (Wojcieszków), *Wólka Wojcieszowska*, stęż., Stężycza, k., B 5
Wojcieszowska Wola*, *Wola Bobrowa*, stęż., Wojcieszów, A 7
Wojcieszków = Wojcieszów (Nowe Miasto), miasto, Wojcieszów Wiesz*, stęż., Wojcieszów, A 6
Wojcieszków zob. Wojciechów
Wojcieszycze, sand., Sulisławice, F 5
Wojcin (Wójcin), opocz., Wojcin, d., C 2
Wojków, sand., Dymitrów, G 5
Wojkówka, pilz., Szebnie, I 5
Wojnicz, miasto, woj. krakowskie, Wojnicz, I 4
Wojnowice, sand., Modlibożycze, E 4
Wojnowice, sand., Wojciechowice, E 5
Wojśław, sand., Mielec, G 5
Wojstawice, rad., Skarżyszów, C 4
Wojstawice, wiśl., Chroberz, G 3
Wojstawice, *Ojstlawice*, woj. krakowskie, Dzierzków, F 2
Wojszyn, rad., woj. sandomierskie albo woj. lubelskie, Kazimierz, k., C 6
Wojśniki zob. Wośniki
Wojtan, *Wojtynów*, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
Wokowice, pilz., Szczepanów, d., H 3
Wola, *Żeleźnica* – część, chęc., Żelazne Nogę, k., E 2
Wola⁺ (Wola Krupczyzna? w XVII w. Wola Podlaskowa), opocz., Brudowice, k., B 3
Wola, *Wola Ociecka*, pilz., Żochów, H 5
Wola*, *Wola Wadowska*, pilz., Wadowice, G 4
Wola* (Wola Walkowa), *Wólka*, rad., Skrzyń, C 3
Wola zob. w pow. checińskim – Borkowa Wola, Czerwona Wola, Kaniąca, Murowana Wola
w pow. opoczyńskim – Dobromirowa Wola, Nosowa Wola
w pow. pilźnieńskim – Kozodrza, Markuszowa, Rolowa Wola, Stodolina Wola, Śmigłno, Wiśniowska Wola, Złotka
w pow. radomskim – Boguszowa Wola, Borowa Wola, Górna Wola, Goscka Wola, Grabowska Wola, Krukowa Wola, Laskowa Wola, Markowa Wola, Mokrska Wola, Pachnina Wola, Paciorkowa Wola, Rogowa, Siekierka, Suska Wola, Świelikowa Wola, Twarogowa Wola,
Wilcza Wola, Zabłotna Wola, Zawadzka Wola
w pow. sandomierskim – Cyranka, Długa Wola, Gołego Wola, Jezowa, Wola, Krzyżowa Wola, Milanowa Wola, Szczygiełkowa Wola, Świątkowa Wola
w pow. stężyckim – Dąbrówka, Dębowica, Krzowa Wola, Sobieska Wola, Wojcieszowska Wola
w pow. wiślickim – Błotna Wola, Górna Wola, Laskowa Wola, Oleśnicka Wola, Wola Ossowa, Stopiecka Wola, Sucha Wola, Szczucińska Wola, Świnia Wola, Przemękowska Wola, Żyznowa Wola
Wola Augustynowa zob. Wola Kopcowa
Wola Baranowska zob. Gołego Wola
Wola Bąkowa, *Bąkowa*, rad., Wielgie, D 5
Wola Biechowska (Wola Jurkowska), wiśl., Biechów, G 4
Wola Bierwiecka, *Bierwiecka Wola*, rad., Lisów-Komorniki albo Jedlińsko, B 4
Wola Blizocka, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
Wola Bobrowa zob. Wojcieszowska Wola
Wola Bobrowska (Wola Bobrownicka), *Bobrowska Wola*, chęc., Stanowiska, E 2
Wola Bochatnicka zob. Zwola Bochatnicka
Wola Bodzechowska, *Wólka Bodzechowska*, sand., Wszeźwięte następnie Denków, E 5
Wola Bokszycka (Wola Lasocińska), *Wola Bokrzycka*, wiśl., Gnojno, F 4
Wola Boreczek zob. Boreczek
Wola Breńska (Brnik), *Breń*, pilz., Łysagóra, H 4
Wola Brudniowska (Brudnowska Wola), *Wola Brudnowska*, rad., Wieniawa, C 3
Wola Brzeska*, rad., Klwów, B 3
Wola Brzeźnicka (Brzeźnicka Wola), pilz., Brzeźnica, H 5
Wola Brzoska, *Wólka Brzóska*, rad., Brzoza, k., B 4
Wola Brzostowska = Wola Brzostowska (Wola Brzostkowska, Brzostkowa Wola, Wolica*, *Wola Brzostecka*, pilz., Brzostek, d., I 5
Wola Burzecka zob. Wola Wypnicha
Wola Cerania zob. Górzno Niższe
Wola Chodkowska (Wola Kotkowska), rad., Ryczywól, k., B 5
Wola Choydakowa zob. Hojdaczka
Wola Chrapanowska (Wolica), *Wólka Chrapanowska*, sand., Czyżów, E 5
Wola Chrobberska, wiśl., Chroberz, G 3
Wola Cychrowa (Wola Pawłowska), *Cukrówka*, rad., Cl.lewiska, C 3
Wola Daleszowska, *Wielka Wola*, opocz., Wojcin, C 2
Wola Damujowska zob. Wola Krczonowska
Wola Daniszowska*, *Długowola*, rad., Krępa, D 5
Wola Dąbrowska (Nieczajna), *Nieczajna*, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
Wola Dąbrowska zob. Wola Krczonowska
Wola Debrska (Dębska Wola), *Dębska Wola*, chęc., Brzeziny, F 3
Wola Dębieńska zob. Szczygiełkowa Wola
Wola Dębiny zob. Wola Szpotowa
Wola Dębica, *Dębica Stara*, rad., Kazanów, C 5
Wola Długa, *Długowola*, stęż., Wargocin, B 5
Wola Dłuska (Wola Długa), *Dłuska Wola*, rad., Potworów, B 3
Wola Dobromirowa zob. Dobromirowa Wola
Wola Dobrutowa zob. Dobruto
Wola Dzikowiec zob. Dzikowiec
Wola Fałkowska zob. Wola Skucka
Wola Gałęcka, rad., Nieznamierowice, C 3
Wola Gieraszkowska, *Wólka Gieraszkowska*, sand., Sulisławice, F 5
Wola Głuszkowa zob. Paciorkowa Wola
Wola Godzisz (Godzisz, Godziszew), *Godzisz*, stęż., Maciejowice, B 5
Wola Gołębiowska, *Wola Gołębiowska Stara*, rad., Radom. m., C 4
Wola Gołębska (Gołąbska Wólka), *Wólka Gołębska* – część, stęż., Gołąb, k., C 6
Wola Gołuchowska (Wólka Gołuchowska), *Wólka*, wiśl., Kije, F 3
Wola Goryńska = Łukawka* (w XVII w. Wólka Łukawska), Wola Goryńska, rad., Goryń, B 4
Wola Górna zob. Górna Wola
Wola Górska (Górska Wola), *Wola Wielka*, pilz., Straszęcina, H 5
Wola Gręboszkowska, wiśl., Gręboszów, G 3
Wola Grochów zob. Grochów
Wola Grodzka (Wola Grodziecka), *Wola Grójecka*, sand., Ścimiłow, E 5
Wola Grotowa* (Grodkowa Wola), *Grotki*, rad., Bukowno, B 3
Wola Grozowska zob. Wola Prymuszowa
Wola Grójecka zob. Wola Grodzka
Wola Gryfów zob. Gryfów
Wola Gulińska*, *Kozia Wola*, rad., Zakrzów, C 4
Wola Gułowska, stęż., Jadamów, B 6
Wola Gutowska, rad., Jankowice albo Jedlińsk, B 4
Wola Guzowska, rad., Kowala Stępcina, C 4

- Wola Iwowa, *Kozia Wola*, opocz., Końskie, D 3
- Wola Jachowa, chęc., Daleszyce, d., E 4
- Wola Jankowska (Mała Wola, Żabia Wola), *Żabia Wola*, rad., Jankowice, B 4
- Wola Janowa zob. Janów
- Wola Januszowska zob. Januszowice
- Wola Jaroszowa zob. Wola Kopcowa
- Wola Jaskowska (Jaskowa Wola, Wola Jaskowska), *Wólka Wojnowska*, sand., Ścimiółw, E 5
- Wola Jastrzębska (Wola Skolankowa), *Jastrzębska Wola*, sand., Ujazd, F 4
- Wola Jaszczurowa, *Jaszczurowa*, pilz., Brzeziny, I 5
- Wola Jaskowska zob. Wola Jaskowska
- Wola Jedleńska zob. Jedle
- Wola Jedlewska zob. Jedle
- Wola Jurkowska zob. Wola Biechowska
- Wola Kadłubska, rad., Błotnica, B 4
- Wola Kajmirowa zob. Wola Żakowska
- Wola Kalińska zob. Kaleń
- Wola Kamienna zob. Wola Zaborowska
- Wola Kamień, *Kamień*, sand., Górna, k., G 6
- Wola Kamieńska (Wola Kamień), *Kamienna Wola*, opocz., Odrzywół, B 3
- Wola Kanimirowa zob. Wola Żakowska
- Wola Kaszowska, *Kaszewska Wola*, rad., Kaszów, B 4
- Wola Kawęczyn (Kawęczyńska Wola, Kawęczyn Wólka), *Wola Kawęćka*, chęc., Mokrsko Dolne, F 3
- Wola Kawęczyn zob. Kawęczyn
- Wola Kielczyńska, sand., Kielczyna, F 4
- Wola Kietlicka zob. Kietlice
- Wola Klasztorna zob. Świecica
- Wola Kleszczowa (Kleszczówka), *Kleszczówka*, stęż., Bobrowniki, B 6
- Wola Kliszowska zob. Kliszów
- Wola Klwowska, *Klwowska Wola*, rad., Klwów, B 3
- Wola Kobyła, *Kobyła Wola*, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Wola Komorów zob. Komorów
- Wola Konarska (Konarska Wola), sand., Olbierzowice, F 5
- Wola Kopcowa (Jaroniowa Wola, Wola Kopciowa, Wola Jaroszowa, Wola Augustynowa, Siedlecka Wola?), chęc., Kielce, d., E 3
- Wola Korycka, stęż., Korytnica, B 5
- Wola Korzeniowa zob. Korzeń
- Wola Kotkowska zob. Wola Chodkowska
- Wola Kotowa, *Kotowa Wola*, sand., Zaleszany, F 6
- Wola Kowalska (Wola św. Doroty), *Wolanów*, rad., Wola Kowalska, C 4
- Wola Kowalska zob. Boguszowa Wola
- Wola Kozicka (Wola Wilkowa), *Wilcza Wola*, rad., Wysoka, C 4
- Wola Koziełkowa, *Kozłowiec*, opocz., Brudzowice, B 2
- Wola Krczonowska (Wola Damujowska, Wola Dąbrowska), *Wólka Karczowska*, opocz., Drzewica, C 3
- Wola Kruków, *Kruków*, sand., Janików, E 5
- Wola Krupczyzna zob. Wola
- Wola Kuligowa, *Wólka Kuligowska*, opocz., Brudzowice, k., B 3
- Wola Kuraszowa zob. Wola Milkowska
- Wola Kuroszowa zob. Ruda Kurosz
- Wola Kurozwecka zob. Osowa Wola
- Wola Kurzyńska zob. Kurzyzna
- Wola Lasocińska zob. Wola Bokszycka
- Wola Lepieńska (Lepienia Wola, Niegostaw?), *Wola Lipienicka Duża*, rad., Jastrząb, d., C 4
- Wola Lesiowska, *Wólka Lesiowska*, rad., Wsola, C 4
- Wola Ligezów (Wólka), *Wólka Dulecka*, pilz., Radomyśl, H 4
- Wola Linowska, *Linów* – część, sand., Święta Trójca, E 5
- Wola Lipienicka Duża zob. Wola Lepieńska
- Wola Lipieńska (Kozia Wola, Wola Lipińska), *Kozia Wola*, pilz., Pilzno, H 4
- Wola Lipińska zob. Wola Wyszyńska
- Wola Lipnica (Lipnica, Lipnica Wola), *Lipnica*, sand., Dzikowiec, k., G 6
- Wola Lubańska (Wola Sucha), *Suchowola*, wiśl., Chmielnik, F 3
- Wola Lubaska zob. Brzozówka
- Wola Lubicka (Lubecka Wola, Wolica-Lubcza), pilz., Lubcza Górna, I 4
- Wola Łabęcka, *Łabędziów*, chęc., Lisów, d., E 3
- Wola Łagowska (Pawłowa Wola, Wola Pawłowska), sand., Łągów, d., E 4
- Wola Łaskarzowska, *Wola Łaskarszewska*, stęż., Łaskarzew, d., A 5
- Wola Łączna (Łęg, Łączna, Wola Łąka), *Łąki*, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Wola Łysakowska, *Łysakówek*, pilz., Czermin, G 4
- Wola Łysogórska zob. Łysogóra
- Wola Małczewska zob. Żakowice
- Wola Malikowska, *Wola Małkowska*, sand., Kielczyna, k., F 4
- Wola Mała zob. Wola Sławna
- Wola Mielecka zob. Długa Wola
- Wola Mierzączka, *Mierzączka*, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Wola Mierzączka zob. Mierzączka Stara
- Wola Milanowa zob. Milanowa Wola
- Wola Miłkowska zob. Wola Ninkowska
- Wola Morawicka, chęc., Brzeziny, F 3
- Wola Moszczanica zob. Moszczenica
- Wola Murowana zob. Murowana Wola
- Wola Mysiakowa, *Mysiakowiec*, opocz., Brudzowice, B 3
- Wola na Czarnej zob. Boreczek
- Wola Nagórna zob. Górna Wola
- Wola Ninkowska (Wola Miłkowska?), *Wola Kuraszowa* – część, rad., Borkowice, C 3
- Wola Nosowa zob. Nosowa Wola
- Wola Nowa zob. Łackie, Wola Wypnicha
- Wola Nowodworze zob. Nowodworze
- Wola Oblas zob. Oblas
- Wola Ociecka zob. Wola
- Wola Ocieściowa (Wola Ocieska, Falisławów, Falisławowa Wola), *Wólka Rogalińska*, rad., Bukowno, B 3
- Wola Odrowąska, *Wólka Plebańska*, opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
- Wola Odrowążowa zob. Szydłówek
- Wola Okrzejska, stęż., Okrzeja, B 6
- Wola Olesznowska, *Wola Świdzińska*, chęc., Chotów, E 2
- Wola Opoczeńska, *Wola Zależna*, opocz., Opoczno, m., C 2
- Wola Ostrożńska (Wólka Stężyńska?), *Wólka Ostróżńska*, stęż., Górzno Wyższe, A 5
- Wola Otałęska, sand., Czermin, G 4
- Wola Owadowska, rad., Wsola, B 4
- Wola Ożarowska zob. Wólka Wesołowska
- Wola Paprotna, *Paprotnia*, stęż., Wargocin, B 5
- Wola Parstowa (Wola Parsowa), *Pasztowa Wola*, rad., Iłża, d., D 5
- Wola Parszywa zob. Wola Januszowska
- Wola Parzybocka, *Wólka Zychowa*, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Wola Pawłowa zob. Wola Wońska
- Wola Pawłowska, *Pawłowska Wola*, rad., Pawłowice, D 5
- Wola Pawłowska zob. Wola Cychrova, Wola Łagowska
- Wola Peławska (Wolica), *Wolica*, sand., Olbierzowice a. Szczeglice, F 4
- Wola Pętowska (Wolica), *Wólka Pętowska*, rad., Bałutów, D 5
- Wola Piotrusza zob. Piotrusza
- Wola Pliska (części: Wola Wielka i Mała Wola), *Pliskowola*, sand., Osiek, k., F 5
- Wola Pławska, sand., Czermin, k., G 5
- Wola Podlaskowa zob. Wola
- Wola Pogórska (Pogórska Wola), *Pogórska Wola*, pilz., Skrzyszów, H 4
- Wola Potocka, *Duranów*, sand., Bidziny, E 5
- Wola Powalina, *Wólka Klwatecka*, rad., Stary Radom, C 4
- Wola Prymusowa (Wola Grozowska, Wola Prymuszowa), *Prymusowa Wola*, opocz., Sławno, C 2

- Wola Przemękowska zob. Przemękowska Wola
- Wola Przyłęcka (Przyłęk), *Przyłęk*, sand., Chorzelów, G 5
- Wola Pysznicza zob. Pysznicza
- Wola Radłowska, pilz., Radłów, d., H 3
- Wola Radwańska, *Straszowa Wola*, opocz., Białaczów, C 2
- Wola Ramizowska (Wola Ramiszowska), *Wola Ranizowska*, sand., Ramiżów, k., G 6
- Wola Rogowska, wiśl., Rogów, H 3
- Wola Rowska, stęż., Łaskarzew, A 5
- Wola Rudzice zob. Rudzice
- Wola Ruszcza, *Hordzieżka*, stęż., Wojcieszków, B 6
- Wola Rzeszotkowa (Wola Rzeszotowska), *Podczasza Wola*, rad., Klwów, B 3
- Wola Rzędzińska zob. Wola Żędzińska
- Wola Sarbin (Sarbin), *Sorbin*, opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
- Wola Seliźnia zob. Wola Sycyńska
- Wola Sienieńska, *Siennieńska Wola*, rad., Sienno, D 5
- Wola Sierska (Sirska Wola), *Sierskowska*, stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), k., B 6
- Wola Skarbkowa, *Bidzińszczyzna*, rad., Bałutów, D 5
- Wola Skapska, *Wólka*, chęc., Pilczyca, D 2
- Wola Skolankowa zob. Wola Jastrzębska
- Wola Skorkowska (Wolica Skorkowska), *Wolica Stara*, opocz., Skorkowice, D 2
- Wola Skotnicka, *Wólka Skotnicka*, opocz., Skotniki, D 2
- Wola Skucka (Wola Fałkowska, Wola Suscka), *Wola Szkucka*, opocz., Fałków, d., D 2
- Wola Sławkowa zob. Domaszów
- Wola Sławna, *Wola Mała*, pilz., Straszecin, H 5
- Wola Solecka (Wola Świesielska), rad., Solec, k., D 5
- Wola Stawkowa zob. Domaszów
- Wola Sucha zob. Sucha Wola, Wola Lubańska
- Wola Sulejowska (Wola Sulowska), *Dorotka*, sand., Słup Nadbrzeżna, D 5
- Wola Sułkowska, *Sukowska Wola*, rad., Przytyk i Jankowice, C 4
- Wola Suscka zob. Wola Skucka
- Wola Sycyńska (Woliczka?, Wola Seliźnia, Wola Żeleńska?), *Wólka Szeleżna*, rad., Zwoleń, C 5
- Wola Szarwark (Brnikowa Wola, Sarwark), *Szarwark*, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
- Wola Szczucińska zob. Szczucińska Wola
- Wola Szczygiełkowa zob. Szczygiełkowa Wola
- Wola Szkucka zob. Wola Skucka
- Wola Szpotowa (Wola Dębiny?), *Wola Wrzeszczowska*, rad., Wrzeszczów, B 3
- Wola Szyszczycza zob. Wolica Szyszczycza
- Wola Śląska*, *Śląsko*, rad., Krępa, D 5
- Wola Śmierdzińska zob. Śmierdzina
- Wola Świdzińska zob. Wola Olesznowska
- Wola św. Doroty zob. Wola Kowalska
- Wola Świesielska zob. Wola Solecka
- Wola Taczowska (Taczowska Wolica), *Taczewska Wola*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Wola Tarnowska = Targowisko*, Wola Tarnowska (Łąg, Tarnowisko? Wola w Łegu), *Łąg Tarnowski*, pilz., Jurków, H 4
- Wola Tczowska zob. Rawica
- Wola Tesarowa (Wola Tesarzowa), *Wola Teserowa*, chęc., Rembieszce, E 2
- Wola w Łegu zob. Wola Tarnowska
- Wola Wadowska zob. Wola
- Wola Wałkowa zob. Wola
- Wola Więcierzowa, rad., Skrzyń Stara, C 3
- Wola Wielka zob. Wola Górska, Wola Pliska
- Wola Wilcza Nowa zob. Suska Wola
- Wola Wilkowa zob. Wola Kozicka
- Wola Wiszniowska zob. Wola Wiśniowska
- Wola Wiśniowa (Nieznanowska Wola), chęc., Włoszczowa, E 2
- Wola Wiśniowska (Wiśniowa Wola, Wola Wiszniowska), sand., Kielczyzna albo Wiązownica, F 4
- Wola Wońska* (Wola Woszczyńska, Wola Pawłowa), *Radom-Jeżowa Wola*, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Wola Wrzeszczowska zob. Wola Szpotowa
- Wola Wylezin zob. Wylezin
- Wola Wypnicha (Wola Nowa), *Wola Burzecka*, stęż., Wojcieszków, A 6
- Wola Wysocka zob. Wysoka
- Wola Wyszynska (Wola Lipińska), *Wyszyna Falkowska*, opocz., Lipa, D 2
- Wola Zabłotna zob. Zabłotna Wola
- Wola Zaborowska (Wola Kamienna), *Kamienna Wola*, chęc., Radoszyce, k., D 3
- Wola Zadybska, stęż., Żelechów, B 6
- Wola Zagoscka (Wola Zagojska), *Wola Zagojska*, wiśl., Zagość, k., G 3
- Wola Zagrodna, rad., Chlewiska, D 3
- Wola Zakrzowska (Wola Zakrzewska), *Zakrzewska Wola*, rad., Zakrzów, C 4
- Wola Zaleska zob. Zalesie
- Wola Załęże*, *Łąg*, rad., Kazanów, C 5
- Wola Załęże zob. Załazy
- Wola Załęzna zob. Wola Opoczyńska
- Wola Zamkowa zob. Wola Ząbkowa
- Wola Zawadzka, *Bobrek*, pilz., Lubzina, H 5
- Wola Ząbkowa (Zamkowa Wola), *Wola Zamkowa*, sand., Łągów, d., E 4
- Wola Zdakowska, sand., Gałuszowice, G 5
- Wola Zerwikaptur, *Serwis*, sand., Słup Nowa, d., E 4
- Wola Zgłobieńska zob. Zgłobień Nowy
- Wola Zielonka (Wola Ossowska), *Zielonka*, sand., Ramiżów, k., G 6
- Wola Zygmuntowa zob. Borowa Wola
- Wola Żakowska* (Wola Kajmirowa, Wola Kanimirowa), *Radom* – część, rad., Stary Radom, C 4
- Wola Żar zob. Sadrówka, Żdzar
- Wola Żelechowska, stęż., Żelechów, A 6
- Wola Żeleńska zob. Wola Sycyńska
- Wola Żelichowska, wiśl., Gręboszów, H 3
- Wola Żędzińska (Żędzińska Wola), *Wola Rzędzińska*, pilz., Skrzyszów, H 4
- Wola Życka, stęż., Korytnica, k., B 5
- Wola Żydowska, wiśl., Kije, F 3
- Wola Żyrakowska (Żyrakowska Wola), pilz., Straszecin, H 5
- Wola Żyzna zob. Żyznowa Wola
- Wolanów zob. Wola Kowalska
- Wolbórz, miasto, woj. sieradzkie, Wolbórz, B 2
- Wolbrom, miasto, woj. krakowskie, Wolbrom, G 1
- Wolica, chęc., Łukowa, E 3
- Wolica, *Dębica-Wolica*, pilz., Dębica, H 5
- Wolica, pilz., Przeclaw, H 5
- Wolica, wiśl., Beszowa, G 4
- Wolica, *Wolica Siestawska*, wiśl., Busko, G 3
- Wolica, wiśl., Stobnica, k., G 4
- Wolica, wiśl., Szydłów, k., F 4
- Wolica zob. Gwoźnica, Kozodrza, Laszkowa Wola, Piątkowice, Wola Brzostowska, Wola Chrapanowska, Wola Pęcławska, Wola Pętkowska, Wola Sycyńska, Wola Taczowska
- Wolica Dymitrowska zob. Dymitrow
- Wolica Lubcza zob. Wola Lubcza
- Wolica Ługowa, pilz., Sędziszów, H 5
- Wolica Piaskowa, pilz., Sędziszów, H 5
- Wolica Przędzińska* (Wilkowyja), *Wolina*, sand., Raclawice, F 6
- Wolica Skorkowska zob. Wola Skorkowska
- Wolica Stara zob. Wola Skorkowska
- Wolica Szyszczycza (Wola Szyszczycza), *Wolica*, wiśl., Wolica Szyszczycza, G 3
- Woliczka zob. Wola Sycyńska
- Wolina zob. Wolica Przędzińska
- Wolska Wola zob. Piątkowice
- Wołów zob. Wól
- Worowice, sand., Manina, d./s., E 4
- Woźniki (Woszczniki, Woźniki), *Ra-*

- dom – Woźniki, rad., Nowa Cerkiew, C 4
- Woźniczna zob. Oźniczna Góra, Cło
- Woźniki zob. Woźniki
- Wójcin zob. Wojcin
- Wójcina, wiśl., Szczucin, G 4
- Wójcza, wiśl., Biechów, G 4
- Wójczka, wiśl., Biechów, G 4
- Wólka (Wola, Wólka Przedmosty, w XVII w. Przedmoście), *Wólka Zamojska*, rad., Janowiec, C 5
- Wólka, *Wólka Bielińska*, sand., Bieliny, G 6
- Wólka zob. Bierdzińska Wólka, Pachnińska Wólka, Piłna Wólka, Wola, Wola Gołuchowska, Wola Kawęczyn, Wola Ligęzów, Wola Skąpska
- Wólka Bachońska zob. Bierdzińska Wólka
- Wólka Bielińska zob. Wólka
- Wólka Bodzechowska zob. Wola Bodzechowska
- Wólka Brzozowa zob. Brzozowa
- Wólka Brzóska zob. Wola Brzoska
- Wólka Chrapanowska zob. Wola Chrapanowska
- Wólka Dobromirowa zob. Dobromirowa Wola
- Wólka Dulecka zob. Wola Ligęzów
- Wólka Gieraszkowska zob. Wola Gieraszkowa
- Wólka Głuszkowa zob. Paciorkowa Wola
- Wólka Gołębska zob. Gromki, Wola Gołębska
- Wólka Gołuchowska zob. Wola Gołuchowska
- Wólka Karwicka zob. Wola Krczonowska
- Wólka Klwatecka zob. Wola Powalina
- Wólka Kuligowska zob. Wola Kuligowa
- Wólka Lesiowska zob. Wola Lesiowska
- Wólka – Lipnik, *Wólka Lipowa*, sand., Tarłów, E 5
- Wólka Łaguszkowska, *Łagów* – część, rad., Janowiec, C 5
- Wólka Milanowska zob. Wola Milanowa
- Wólka Oleśnicka zob. Oleśnicka Wola
- Wólka Ostróżeńska zob. Wola Ostróżeńska
- Wólka Pachnowolska zob. Pachnińska Wola
- Wólka Pętkowska zob. Wola Pętkowska
- Wólka Plebańska zob. Wola Odrowąska
- Wólka Policka zob. Piłna Wólka
- Wólka Przedmosty zob. Wólka
- Wólka Rogalińska zob. Wola Ociesciowa
- Wólka Ruda Sobieska zob. Sobieska Wola
- Wólka Skotnicka zob. Wola Skotnicka
- Wólka Sobieszyńska zob. Sobieska Wola
- Wólka Stężyńska zob. Wola Ostróżeńska
- Wólka Szalężna zob. Wola Sycyńska
- Wólka Tanewska zob. Tanew
- Wólka Twarogowa zob. Twarogowa Wola
- Wólka Wesołowska (Wola Ożarowska?), *Wesołowska*, sand., Słup Nadbrzeźna, E 5
- Wólka Wojcieszkowska zob. Wojciechów
- Wólka Wojnowska zob. Wola Jaskowska
- Wólka Zamojska zob. Wólka przed Mosty
- Wólka Zychowa zob. Wola Parzybocka
- Wól, *Wólów*, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, D 3
- Wrębów, *Rembów*, wiśl., Szumsko, F 4
- Wronów (Wnorów), sand., Waśniów, E 4
- Wróblów (Wróblany), *Wróble*, stęż., Wargocin, k., B 5
- Wrzawy, woj. lubelskie, Wrzawy, F 6
- Wrzelowiec zob. Kliczkowice
- Wrzeszczany zob. Brzyściany
- Wrzeszczów, rad., Wrzeszczów, C 3
- Wrzos, rad., Wrzos, C 4
- Wrzoski, pilz., Czermin, G 4
- Wrzosówka zob. Hojdaczka
- Wsola (Wszola), rad., Wsola, C 4
- Wszachów (Wszehów), sand., Łagów, d., E 4
- Wszechświęte zob. Wsześwięte
- Wszeradza (Szaradza, Wszaradza), *Sieradza*, pilz., Oporyszów, H 4
- Wszeradzie Bliższe (Szeradzie Mniejsze, Syradzie Mniejsze, Wszeradzie Małe), *Seredzice Dworskie*, rad., Hża, d., D 4
- Wszeradzie Dalsze (Syradzie Więtsze, Szeradzie Więtsze), *Seredzice*, rad., Hża, d., D 4
- Wsześwięte, *Wszechświęte*, sand., Wsześwięte, E 5
- Wszola zob. Wsola
- Wyzyłówka, pilz., Wadowice, G 4
- Wydrzyn, rad., Borkowice, C 3
- Wygielzów, sand., Gryzikamię albo Ujazd, F 4
- Wygnanów, chęc., Złotniki, E 2
- Wygnanów, opocz., Damujowice, C 3
- Wygnanów, opocz., Sławno, C 2
- Wygnanów, rad., Wrzos, C 3
- Wylezin (Wola Wylezin), stęż., Korytnica, k., B 6
- Wylów (Wylów), pilz., Przeclaw, H 5
- Wymysłów, chęc., Policzko, D 2
- Wymysłów, *Wymysł*, pilz., Łysagóra, H 4
- Wyprzedów zob. Nowodwór
- Wyrówka⁺, opocz., Inowódz, B 2
- Wyrynia (Werymia, Werynia), *Werynia*, pilz., Kolbuszowa, G 5
- Wyrznie = Próchna*, Wyrznie (Wiersznie, Wyrzne), *Wyżne*, pilz., Czudecz, I 6
- Wysiadłów, sand., Łukawa, m., F 5
- Wysocko, rad., Wysoka, C 4
- Wysoka = Połomia*, Wysoka, *Wysoka Strzyżowska* – część, pilz., Dobrzechów, d., I 5
- Wysoka (Wola Wysocka), *Wysoka Strzyżowska* – część, pilz., Łączki Małe, I 5
- Wysoka, *Wysoka Stara*, rad., Wysoka, C 4
- Wysoka Strzyżowska zob. Wysoka
- Wysokie zob. Mała Wieś
- Wysokie Koło, rad., Regów, C 6
- Wysokie Małe, *Wysoki Małe*, sand., Szczeglice, F 4
- Wysokie Średnie, *Wysoki Średnie*, sand., Szczeglice, F 4
- Wysokie Wielkie, *Wysoki Duże*, sand., Szczeglice, F 4
- Wysokinin, *Wysokin*, opocz., Odrzywół, B 3
- Wyszemierzyce, *Wyśmierzyce*, miasto, woj. mazowieckie, Wyszemierzyce B 3
- Wyszuntów (Weszuntów), *Wyszmontów*, sand., Bidziny, E 5
- Wyszogród, wiśl., Rogów, H 3
- Wyszyna Fałkowska zob. Wola Wyszyńska
- Wyszynka (Wyszynka Jasińska), *Wyszyna Machorowska*, opocz., Lipa, D 2
- Wyszynka Mniowska, *Wyszyna Rudzka*, opocz., Lipa, D 2
- Wyśmierzyce zob. Wyszemierzyce
- Wywóz, opocz., Gielniów, C 3
- Wyżne zob. Wyrznie
- Wzdół, *Wzdół Plebański*, *Wzdół Rządowy*, sand., Wzdół, d., E 4
- Wzdruców (Wzdruców, Zdruców), *Rzuców*, rad., Chlewiska, C 3
- Wzdruców zob. Ruda Stefan
- Wzlecza zob. Zwlecza
- Zabajówka, *Zabajka*, pilz., Mrowla, k., H 6
- Zabawa, wiśl., Radłów, H 3
- Zablędza, pilz., Piotrkowice, I 4
- Zabłocie, *Tarnów-Zabłocie*, pilz., Tarnów, H 4
- Zabłocie zob. Zabłotna Wola
- Zabłotna Dąbrówka (Dąbrówka Zabłotna), *Dąbrówka Zabłotnia*, rad., Kowala Stępcina, C 4
- Zabłotna Wola (Wola Zabłotna, Zabłocie), *Zabłocie*, rad., Wola Kowalska, C 4
- Zaborowice, chęc., Radoszyce, k., D 3
- Zaborowie, *Zaborów*, pilz., Czudecz, I 5
- Zaborowie, *Zaborów*, pilz., Szczurowa, d., H 3
- Zaborowie = Budzyn*, Zaborowie (Zaborów), rad., Wysoka, C 4

Zaborze, chęc., Lisów, F 3
Zaborze (Międzygórze), wiśl., Janina, F 4
Zabrze, wiśl., Szczucin, G 4
Zacharzew, rad., Radzanów, B 4
Zachorzów (Zacharzew), opocz., Sławno, C 2
Zachwiejów, młyn, sand., Padew, k., G 5
Zaczarnie zob. Czarna
Zadąbrowie, *Zadąbrów*, rad., Mniszek, C 4
Zadruzie zob. Zarudzie
Zadruże zob. Zarzecze
Zaduszniki, sand., Gałuszowice, G 5
Zadyb (Zadybie), *Zadybie Stare*, stęż., Żelechów, k., A 6
Zagaje, *Zagaje Grzegorzewskie*, sand., Grzegorzewice, E 4
Zagaje, *Zagaje Dębiańskie*, wiśl., Stradów, G 3
Zagajów, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
Zagajów, wiśl., Piasek Wielki, G 4
Zagajów, wiśl., Góry, G 3
Zagajówek, wiśl., Michałów, G 3
Zagnańsko (Zagdańsko), *Zagnańsk*, chęc., Tumlin, d., E 3
Zagorzyce, sand., Szczeglice, F 4
Zagość, wiśl., Zagość, k., G 3
Zagożdżon, młyn, rad., Jedlna, k., C 5
Zagórzany, wiśl., Ostrowce, G 4
Zagórze (Zagórzycze), chęc., Kielce, d., E 3
Zagórze, rad., Skrzyń, d., C 3
Zagórze (Zagórzycze), pilz., Przeczyca, d., I 4
Zagórzycze, pilz., Góra, k., H 5
Zagórzycze, wiśl., Chroberz, G 3
Zagórzycze, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
Zagórzycze zob. Zagórze
Zajączkowice, sand., Waśniów, d., E 4
Zajączków, chęc., Małogoszcz, k., E 3
Zajączków, opocz., Sławno, C 2
Zajączków, rad., Chodcza, D 5
Zajezierze, *Zajeziorze*, sand., Samborzec, F 5
Zajezierze, stęż., Stężycza, k., B 5
Zakalów, *Zakalew*, stęż., Kocko, B 7
Zakliczyn, miasto, woj. krakowskie, Zakliczyn, I 3
Zakobyłe zob. Domaradz
Zakrzew zob. Podstolice
Zakrzewie, *Krzywa*, pilz., Sędziszów, H 5
Zakrzewo zob. Zakrzów
Zakrzewska Wola zob. Wola Zakrzowska
Zakrzów, chęc., Węgleszyn, E 2
Zakrzów, opocz., Białaczów, C 2
Zakrzów, pilz., Wojnicz, I 4
Zakrzów (Zakrzówek), rad., Chodcza, d., D 5
Zakrzów (Zakrzewo), rad., Zakrzów, C 4
Zakrzów, sand., Goźlice, F 5
Zakrzów, sand., Wielawieś, F 5
Zakrzów, wiśl., Młodzawy Małe, G 3
Zakrzów zob. Podstolice
Zakrzówek, rad., Odachów (wieś), C 5
Zakrzówek zob. Zakrzów
Zalasowa, pilz., Zalasowa, I 4
Zaldów zob. Żaliwów
Zalesiany zob. Zaleszany
Zalesice, rad., Wierzbica, d., C 4
Zalesie, chęc., Konieczno, E 2
Zalesie, rad., Sieciechów, d., B 5
Zalesie (Zalesie Pirockie), *Zalesie Gorzyckie*, sand., Gorzyce, k., F 5
Zalesie (Wola Zaleska?), stęż., Ryki, B 6
Zalesie, wiśl., Szumsko, F 4
Zalesie Gorzyckie zob. Zalesie
Zalesie Pirockie zob. Zalesie
Zaleszany (Zalesiany), sand., Zaleszany, F 6
Zaława (Żolawa), rad., Chlewiska, C 3
Załęże zob. Wola Załęże
Zambrzec zob. Ząbrzec
Zameczek zob. Damujowice, Ostrów
Zamkowa Wola zob. Wola Ząbkowa
Zamłynie, *Radom – Zamłynie*, przedmieście, rad., Stary Radom, k., C 4
Zamoście, *Zamość Stary*, rad., Janowiec, C 5
Zamoście, wiśl., Skarbmierz, d., G 3
Zamyszowie zob. Maniów
Zaosice zob. Nisko
Zapniów, rad., Skrzyń Stara, C 3
Zapniów, sand., Pawłów, E 4
Zaraz (Zarasz, Zarnia), wiśl., Kurozwęki, F 4
Zarębki, sand., Cmolasy, G 5
Zarnia zob. Zaraz
Zarudzie* (Zadruzie), *Szydłowiec*, sand., Chorzelów albo Sławogóra, G 5
Zaryte, stęż., Żelechów, k., B 6
Zarzecze (Błonie, Zadruże), sand., Pokrzywnica, d., F 5
Zarzecze, sand., Raclawice, k., F 6
Zarzekowice zob. Zarzykowice
Zarzęcin, opocz., Błogie, d., C 2
Zarzykowice (Zarzekowice), *Zarzekowice*, sand., Trześnia, d., F 5
Zasiadały, stęż., Wilczyńska, A 5
Zassów (Zasów, Zaszów), pilz., Zassów, H 4
Zastępów zob. Stradów
Zastrożenie (Zastronie), *Zastronie*, rad., Wysoka, C 4
Zaszów zob. Zassów
Zatoplice, rad., Nowa Cerkiew, C 4
Zawada (Skałka), chęc., Chęciny, k., E 3
Zawada (Zawadka), opocz., Skorkowice, D 2
Zawada, pilz., Lubzina, H 5
Zawada (Zawady), *Zawady Stare*, rad., Jedlińsko albo Goryń, B 4
Zawada, rad., Oleksów, C 5
Zawada, *Rzepin* – część, sand., Pawłów, d., E 4
Zawada, sand., Połaniec, G 5
Zawada, wiśl., Janina, F 3
Zawada zob. Zawadka
Zawada zob. Zawady
Zawada-Podgrodzie, *Zawada*, pilz., Tarnów, I 4
Zawadka, *Zawadka Brzosteczka*, pilz., Przeczyca i Brzostek, I 5
Zawadka (Zawada), pilz., Dobrzechów, d., I 5
Zawady (Zawada), rad., Smogorzów, C 3
Zawady (Zawada), rad., Wieniawa, C 3
Zawady zob. Zawada
Zawady Stare zob. Zawada
Zawadzka Wola (Wola), *Nowa Wola*, rad., Jedlińsko, B 4
Zawarza, wiśl., Chroberz, G 3
Zawichost, miasto, sand., Zawichost, d., (folwark i zamek k.), E 6
Zawidza, sand., Luniów, F 5
Zawierzbie, wiśl., Gręboszów, k., G 3
Zawisłocze, sand., Gałuszowice, G 5
Zawisza zob. Chomętów Szczygielski
Zawiśle zob. Ostrów
Zawitała (Zawitały), stęż., Żabia Wola (przed 1570 r. Drzążgów), B 6
Zawonia, rad., Wysoka, C 3
Ząbrzec (Zambrzec), *Rząbiec*, chęc., Konieczno, E 2
Zbelutka zob. Zbylutka
Zbeltowice zob. Zbilitowice
Zbigniew (Zbygniew), *Zbydniów*, sand., Zaleszany, k., F 6
Zbigniewice (Zbygniewice), sand., Pokrzywnica, F 5
Zbijów (Izbijów, Zdbiów), rad., Mierc, d., D 4
Zbijów Mały-Książek zob. Książek
Zbilitowice (Zbylutowice), *Zbeltowice*, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
Zbilutka zob. Zbylutka
Zbludowice, wiśl., Busko, G 3
Zborów, wiśl., Solec, G 4
Zborówek, wiśl., Zborówek, d., G 4
Zborzona, *Zbożenna*, rad., Skrzyń Stara, C 3
Zbrodzice, wiśl., Busko, G 3
Zbroja, *Zbrojów*, kuźnica, opocz., Odrowąż Wielki, d., D 3
Zbrza zob. Debrz
Zbygniew zob. Zbigniew
Zbygniewice zob. Zbigniewice
Zbydniów zob. Zbigniew
Zbylutka (Zbilutka), *Zbelutka*, sand., Zbylutka, d., F 4
Zbylutowice zob. Zbilitowice
Zdaków (Żdaków), sand., Gałuszowice, G 5
Zdanów (Żdanów), sand., Goźlice, d., F 5
Zdbiów zob. Zbijów
Zdroheć zob. Droheć
Zdruców zob. Wźdruców
Zdunków, rad., Borkowice, C 3
Zdunków, rad., Oleksów, C 5
Zdyszowice zob. Zdziszowice

- Zdzarzec zob. *Żdzarzec*
 Zdziec (Zdziecin, *Żdziec*), *Zdzieci*, sand., Połaniec, k., G 4
 Zdziechów, *Zdziechów kolonia*, rad., Wysoka, C 4
 Zdziśławice (Dziśławice), *Dziśławice*, wiśl., Stobnica, G 4
 Zdżysławice (Rzeszotki), *Rzeszutki*, wiśl., Gnojno, F 3
 Zdżyszowice (Zdżyszowice), *Zdżyszowice*, opocz., Żarnów, d., C 2
 Zelejowa, kopalnia, chęc., Chęciny, k., E 3
 Zerwikaptur, *Radom-Kaptur*, rad., Stary Radom, C 4
 Zerwikaptur zob. Wola Zerwikaptur
 Zęborzyn, *Zęborzyn Kościelny*, rad., Zęborzyn, k., D 5
 Zępnów, Zępnówek zob. Ziempniów, I, II
 Zgłobice, pilz., Góra Zbylitowska, I 4
 Zgłobień (Zgłobień Stary), pilz., Zgłobień, H 6
 Zgłobień Nowy, *Wola Zgłobińska*, pilz., Zgłobień, I 5
 Zgórsko (Zgorsko), sand., Zgórsko, H 4
 Zgórsko zob. Góry
 Zielanka (Zielonka, *Żelanka*), *Zielonka Stara*, rad., Zwoleń, C 5
 Zielonka zob. Wola Zielonka
 Ziemaki, *Ziomaki*, rad., Wysoka, C 4
 Ziemblice zob. Zięblice
 Ziempniów I, II = Ziempniów (Zępnów), Ziempniówek* (Zępnówek), *Ziempniów Dolny*, *Ziempniów Górny*, pilz., Czermin, G 4
 Zięblice, wiśl., Kazimierza Mała, G 3
 Zięblice (Ziemblice), *Ziemblice*, wiśl., Koniełoty, F 4
 Zimna Woda (Zimnowoda), pilz., Szebnie, I 5
 Zimna Woda × 2 (Zimnowoda), *Zimnowoda*, sand., Kiełczyzna, F 4
 Ziomaki zob. Ziemaki
 Złota, sand., Samborzec, d., F 5
 Złota Wielka, *Złota*, wiśl., Pełczyska, G 3
 Złotka*, *Wola* albo *Zwódka*, pilz., Jodłówka, I 4
 Złotniki, chęc., Złotniki, d., E 2
 Złotniki = Markowa Wola* (Podgwizdowa, Pogwizdów), Złotniki, sand., Mielec, G 5
 Złotoryja (Złotoria), pilz., Dobrków, I 5
 Złotowa zob. Słotowa
 Znamierowice zob. Nieznamierowice
 Zochcin (Żochcin), sand., Opatów, E 5
 Zrecze Duże zob. Zręcze Wielkie
 Zrecze Małe zob. Zręcze Małe
 Zrębin (Zdrębin), wiśl., Połaniec, G 4
 Zręciny zob. Zręciny
 Zręcze Małe, *Zrecze Małe*, wiśl., Chmielnik, F 3
 Zręcze Wielkie, *Zrecze Duże*, wiśl., Chmielnik, F 3
 Zręciny, *Zręciny*, woj. krakowskie, Zręciny, J 5
 Zubla zob. Kamionka
 Zuzowy (Zuzewy), chęc., Przedbórz, k., D 2
 Zwadnik (Zwadniczek), stęż., Okrzeja, B 6
 Zwanowa (Dzwonowa, Zwonowa), *Dzwonowa*, pilz., Lubcza Górna, k., I 4
 Zwiernik, pilz., Zwiernik, I 4
 Zwierzycy zob. Iwierzyce
 Zwlecza (Wzlecza), chęc., Secemin, F 1
 Zwola, *Zwola Stara*, rad., Oleksów, C 5
 Zwola Bochocka (Wola Bochocka, Zwolica), *Toporów*, sand., Ujazd, F 5
 Zwola Długa = Zwola Długa (Zwola Chuda), *Zwola Osowska**, *Zwola*, sand., Manina, E 4
 Zwola Sarnia (Sarnina Wola), *Sarnia Zwola*, sand., Grzegorzowice, E 4
 Zwola Stara zob. Zwola
 Zwoleń, miasto, rad., Zwoleń, k., C 5
 Zwolica zob. Zwola Bochocka
 Zwódka zob. Złotka
 Zychorzyn, rad., Drzewica i Bieliny, C 3
 Żdziarzec zob. *Żdzarzec*
 Żabia Wola (Nowa Wąwelnica, *Żabianka*), *Żabianka*, stęż., Żabia Wola, B 6
 Żabia Wola zob. Wola Jankowska
 Żabianka, stęż., Korytnica, B 6
 Żabianka zob. Żabia Wola
 Żabiec, wiśl., Pacanów, G 4
 Żabno, miasto, wiśl., Żabno, H 4
 Żakowice (Wola Malczewska), *Radom-Żakowice*, rad., Stary Radom, C 4
 Żaliwów (Żalidów), *Zaldów*, sand., Iwaniska, F 4
 Żarczyce Mniejsze, *Żarczyce Małe*, chęc., Złotniki, E 2
 Żarczyce Większe, *Żarczyce Duże*, chęc., Złotniki, E 2
 Żardki Małe (Żartki Małe), *Żardki*, opocz., Drzewica, C 3
 Żardki Wielkie (Żartki Wielkie), *Żardki Stare*, opocz., Drzewica, C 3
 Żarnowa, pilz., Strzeżów, I 5
 Żarnowiec, miasto, woj. krakowskie, Żarnowiec, G 2
 Żarnów, miasto, opocz., Żarnów, d., D 2
 Żarówka zob. *Żdzar*
 Żartki Małe, Żartki Wielkie zob. Żardki Małe, Żardki Wielkie
 Żdaków zob. Zdaków
 Żdanów zob. Zdanów
 Żdziec zob. *Zdziec*
 Żdzar (Wola Żar, *Żdzarówka*), *Żarówka*, pilz., *Żdzarzec*, H 4
 Żdzar (Żdzary), *Żdzary*, rad., Błotnica, B 4
 Żdzary, opocz., Odrzywół, C 3
 Żdzary, pilz., Dąbrowa Wielka, H 4
 Żdzary, pilz., Straszecin, H 4
 Żdzary (Żdzar), stęż., Bobrowniki, B 6
 Żdzary zob. Sadrówka, *Żdzar*
 Żdziarzec (Zdzarzec), *Żdziarzec*, pilz., *Żdzarzec*, H 4
 Żegocin, *Rzegocin*, wiśl., Ostrowce, G 4
 Żelanka zob. Zielanka
 Żelazne Nogi (Żeleznica), *Żeleznica* – część, *Żelazne Nogi*, k., E 2
 Żelazne Nogi zob. Stara Wieś
 Żelazowice, opocz., Białaczów, C 2
 Żelazówka = Chrząstów*, *Żelazówka*, pilz., Oporyszów, H 4
 Żelechów, miasto, stęż., Żelechów, A 6
 Żelechów zob. Żelichów
 Żeleznica zob. Wola, *Żelazne Nogi*
 Żelichów (Żelechów), wiśl., Otwinów, H 3
 Żeliszawice Mniejsze, *Żeliszawiczki*, chęc., Czarncza, E 2
 Żeliszawice Większe, *Żeliszawice*, chęc., Czarncza, E 2
 Żerdź, rad., Wrzeszczów, d./s., C 4
 Żerniki, chęc., Brzegi, k., E 3
 Żerniki (Żyrniki), sand., Baczkowice, d., E 4
 Żerniki (Żyrniki), *Żerniki Dolne*, wiśl., Kargów, F 4
 Żerniki (Żyrniki), *Żerniki Górne*, wiśl., Szczaworzysz, G 3
 Żędów (Rzędów), *Rzędów*, wiśl., Koniełoty, F 4
 Żędzianowice, *Rzędzianowice* – część, sand., Mielec, G 5
 Żędzin, *Tarnów-Rzędzin*, pilz., Tarnów, H 4
 Żędzińska Wola zob. Wola Żędzińska
 Żochcin zob. Zochcin
 Żochów, *Rzochów*, miasto, pilz., Żochów, H 5
 Żolawa zob. Zaława
 Żółcice zob. *Żółczyce*
 Żoldówka zob. Sadrówka
 Żorawice, *Żurawica*, sand., Łuniów, F 5
 Żółczyce (Żółcice), sand., Malice, E 5
 Żorawice, *Żurawica*, sand., Obrazów, F 5
 Żorawice, *Żurawka*, sand., Szewna, E 4
 Żorawniki, *Żurawniki*, sand., Malice, F 5
 Żorawniki, wiśl., Jurków, G 3
 Żukowice, *Żukowice Stare*, pilz., Łysagóra, H 4
 Żukowice, wiśl., Korczyn Stary, d./s., G 3
 Żuków, rad., Skrzyń, C 3
 Żuków, sand., Goźlice, F 5
 Żuków, sand., Samborzec, k., F 5
 Żuków, wiśl., Solec, G 4
 Żupawa, kuźnica, sand., Wielawieś albo Grębów, F 5

Żurawka zob. Żorawice
Żurawica, Żurawice zob. Żórawice
Żurawniki zob. Żórawniki
Życiny, wiśl., Szydłów, k., F 4
Życzyn, stęż., Korytnica, k., B 5
Żyć, *Polanów*, sand., Samborzec,
k./d., F 5
Żydowa Wola zob. Olszowe Laski

Żydów, wiśl., Kije, F 3
Żydówek, wiśl., Kije, d., F 3
Żydy zob. Olszowe Laski
Żyrakowska Wola zob. Wola Żyrako-
wska
Żyraków (Siraków), pilz., Straszecin,
H 5
Żyrcin zob. Ruda Siekliny

Żyrniki zob. Żerniki
Żyznowa Wola, *Wola Żyzna*, wiśl.,
Szydłów, k., F 4
Żyznów Niższy, *Żyznów* – część, pilz.,
Strzeżów, I 6
Żyznów Wyższy, *Żyznów* – część, pilz.,
Ludcza, I 6

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych uwidoczniionych na mapie (jeziora, rzeki, lasy) podano w formie historycznej, poświadczonej w większości dla XV lub XVI w., w pozostałej części dla XVII–XVIII w., którą uznano za aktualną dla przekroju chronologicznego naszej mapy. Inne, znane nam formy historyczne nazw tych obiektów podano w nawiasie jako odmianki hasel głównych. W przypadku różnicy między nazwą dawniejszą i dzisiejszą, tę ostatnią oznaczono kursywą. Kursywą w haśle głównym oznaczono te nieliczne wypadki, dla których historycznej nazwy rzeki aktualnej dla XVI w. nie ustalono, a nazwę znamy dopiero z XIX lub XX w., ale ze względu na jej identyczność z XVI-wieczną nazwą wsi leżącej nad tą rzeką uznać można, że jest ona (nazwa) prawdopodobnie aktualna dla XVI w. Krzyżykiem (+) oznaczono nazwy rzek i jezior dziś nieistniejących (wyschłe koryta i jeziora). Współrzędne literowo-cyfrowe oznaczają położenie obiektu fizjograficznego na mapie. Skróty: d. = dopływ, g. = górny, jez. = jezioro, l. = lewy, p. = prawy, rz. = rzeka.

Zagadnienia związane z indeksem występują w komentarzu w rozdziałach dotyczących środowiska geograficznego oraz nazewnictwa.

Babulówka zob. Studzieniec	Czarna, rz., p.d. Wieprza, B 6–7	Jamnica, rz., p.d. Trześni, G 5
Belnianka (Prądnik), rz., l.d. Czarnej Nidy, E 3–4	Czarna zob. Kocielna, Pilczyca	<i>Jamnica</i> , rz., l.d. Brenia, G–H 4
Biała rz., p.d. Dunajca, H–I 4	Czarna Nida, rz., l.d. Nidy, E 3	Jasiel, <i>Jasiołka</i> , rz., p.d. Wisłoki, J 5
Błotnica, <i>Krasna</i> , rz. l.d. Czarnej, D 3	Czarna Taraska zob. Midzieżka	Jedlna, <i>Jelna</i> , rz., l.d. Sanu, F 6
Bobrowiec, zob. Łączeń	Czarzyzna, rz., l.d. Wisły, G 4	Jedlnica (Jedlniczka), <i>Huta</i> a. <i>Hutka</i> , rz., l.d. Nidy, E 3
Bobrza, rz., p.d. Czarnej Nidy, E 3	Czysta, <i>Młynkowska</i> , rz., l.d. Drzewicy, C–D 3	Jeżówka zob. Przycięża
Bodzęcianka, <i>Psarka</i> , rz., p.d. Świśliny, E 4	<i>Dąbrówka</i> p.d. Brenia, H 5–6	Kacanka zob. Wiązownica
Branew, <i>Bukowa</i> , rz., p.d. Sanu, F 6–7	Dobrzechowa, <i>Grodzisko</i> , rz., l.d. Wisłoka, I 5	Kaczka zob. Łuża
Branica zob. Jabłonica	Dobrzyca, rz., p.d. Radomierzy, C 4	<i>Kamienica</i> , rz., p.d. Wisłoki, I 5
Breń, rz., p.d. Wisły lub l.d. Wisłoki, G–H 4	Drynia, <i>Brzuśnia</i> , rz., p.d. Drzewicy, C 3	Kamiona (Kamionka, Kamionna, Kamienna), <i>Kamienna</i> , rz., l.d. Wisły, D 3–4, E 4–5
Brzeźnica, <i>Wielopólka</i> , rz., p.d. Wisłoki, H 5	Drzewica, <i>Drzewiczka</i> , rz., p.d. Pilczy, B–C 3	Kamionka zob. Skarzyna
Brzeźnica, rz., l.d. Wisły, F 5	Dulcza, rz., l.d. Wisłoki, I 4	Kielcznica, rz., p.d. Pilczy, B 3
Brzuśnia zob. Drynia	Dunajec, rz., p.d. Wisły, H 3–4, I 4	Kisielina zob. Koprzywnica
Budzisz zob. Zagórcza	Gawłówka zob. Korzeniówka	Kobyłanka, rz., l.d. Chodczy, C 4–5
Bukowa zob. Branew	Garnica, rz., p.d. Korzeniówki, C 4	Kocielna (Czarna, Kocielnica, Kocielniczka, g.bieg Mironica), <i>Zagożdżonka</i> , rz., l.d. Wisły, B–C 5
Bystrzyca, rz., p.d. Brzeźnicy, H–I 5	Gilówka zob. Studzieniec	Kolbuszówka zob. Sanna
Bystrzyca, <i>Mała Bystrzyca</i> , rz., p.d. Tyśmienicy, A 6–7	Głogówka zob. Rogoźnica	Koprzywianka (Koprzywnica), <i>Pokrzywianka</i> , rz., p.d. Świśliny, E 4
Cedzyna (Cydzyna, Mąchocka), <i>Lubrzanka</i> , rz., p.d. Czarnej Nidy, E 3	Gnojnica (Gnojniczka), rz., l.d. Zagórczy, H 5	Koprzywianka zob. Pokrzywianka
Chorzelskie Stawy ⁺ , staw, G 5	Gorzyczanka zob. Wiechciówka	Koprzywnica, <i>Kisielina</i> , rz., p.d. Wisły, H 3
Chodcza (Chotcza), <i>Iłzanka</i> , rz., l.d. Wisły, C–D 4–5	Grodek, <i>Słomianka</i> , rz., p.d. Pilczy, B–C 2	Koprzywnica zob. Pokrzywianka
Chotowski Potok zob. Czarna	Grodzisko zob. Dobrzechowa	Korytka, rz., p.d. Okrzei, A–B 5
Ciekąca zob. Płosna	<i>Gwoźnica</i> , rz., p.d. Wisłoka, I 6	Korzeniówka (d.bieg Gawłówka), rz., p.d. Radomierzy, C–D 4
Ciekłina zob. Łączeń	Huta, Hutka zob. Jedlnica	Korzeń, rz., p.d. Trześniówki, G 5
Cydzyna zob. Cedzyna	Iłza (Izlza) <i>Iłzanka</i> , g.bieg, rz., l.d. Chodczy, D 4	Kosieniec, <i>Narutówka</i> , rz., p.d. Leniwej, B 5
Cyranowskie Stawy, staw, G 5	Iłzanka zob. Chodcza	Krasna zob. Błotnica
Czarna, rz., l.d. Kocielnej, C 5	Iłzecka (Iłza), <i>Miałka</i> , rz., l.d. Chodczy, C 5	Krępa (Krępianka), <i>Krępianka</i> , rz., l.d. Wisły, D 5
Czarna, rz., p.d. Pilczy, C–D 2	Jabłonica, rz. (d. bieg Branica), l.d. Korzeniówki, C 3–4	Krzywski Potok zob. Czarna
Czarna, <i>Krzywski Potok</i> a. <i>Czarna</i> , rz., p.d. Brzeźnicy, H 5		Kujawka zob. Skarzyna
Czarna, rz., l.d. Wisły, F 3–4, G 4		Kurówka, rz., p.d. Wisły, C 6
Czarna, rz., l.d. Wisłoki, H 4–5		
Czarna, <i>Chotowski Potok</i> , rz., l.d. Wisłoki, H 4		

- Leniwa, rz., p.d. Radomierzy, B 4–5, C 5
- Lipnica, rz., l.d. Nidy, E–F 2
- Lubrzanka zob. Cedzyna
- Lubcza, *Lubecki Potok* a. *Wolanka*, rz., l.d. Wisłoki, I 4
- Lubianka, rz., l.d. Kamionej, D 4
- Lubrzanka zob. Cedzyna
- Lucimia, *Zwoleńka (Lucimia)*, rz., l.d. Wisły, C 5
- Łacha Wiślana*, rz., p.d. Czarnej, B 5
- Łagowica, rz., l.d. Czarnej, E–F 4
- Łączęń (Łęczyn, Ostrów, g.bieg Ściekлина, Ciekłina), *Bobrowiec*, rz., l.d. Czarnej, D 2
- Łączna, rz., p.d. Kamionej, D 3–4
- Łęczyn zob. Łączęń
- Łęg zob. Trześnia
- Łopienica, *Sufraganiec*, rz., l.d. Bobrzy, E 3
- Łososina, rz., l.d. Nidy, E 2–3
- Łubnica, *Złotka*, rz., l.d. Jamnicy, G 5
- Łukawa, *Opatówka*, rz., l.d. Wisły, F 5
- Łukawka*, rz., l.d. Czarnej, E 4
- Łuża, *Kaczka* a. *Żarnówka*, rz., p.d. Kamionej, D 4
- Łuże⁺, jez., G 5
- Łysa Góra (Łysiec), g., E 3
- Łysica, g., E 4
- Łysogóry, pasmo górskie, E 3–4
- Mała Bystrzyca zob. Bystrzyca
- Mąchocka zob. Cedzyna
- Mątwica zob. Zakępną
- Mentula zob. Wieprz
- Miałka zob. Iżeczka
- Midzieżka (Miedzierza), *Czarna Taraska*, rz., l.d. Czarnej, D 3
- Mierzawa (Mirzawa), rz., p.d. Nidy, F–G 3
- Milcza, *Milica*, rz., l.d. Kamionej, D 3–4
- Mironica zob. Kocielna
- Mirzawa zob. Mierzawa
- Mleczna, rz., p.d. Radomierzy, B–C 4
- Młynkowska zob. Czysta
- Mokrzowa zob. Pacyna
- Morawka (Morawica), rz., l.d. Czarnej Nidy, E–F 3
- Moszczenica (Moszczanka), rz., p.d. Wieprza, B 6
- Motwica zob. Zakępną
- Mrowla (Mrowa), rz., l.d. Wisłoka, H 6
- Narutówka zob. Kosieniec
- Nida, rz., l.d. Wisły, E 2–3, F 2–3, G 3–4
- Nidzica, rz., l.d. Wisły, G–H 3
- Nieczajna, rz., p.d. Brenia, G–H 4
- Obęczanka*, rz., p.d. Kamionej, E 5
- Odrawąż, rz., l.d. Wisły, G 3
- Ojrzzenia (Ojrzzenia, Ożrzana), rz., p.d. Pilczy, D 2
- Okrzeja, *Okrzejka*, rz., p.d. Wisły, B 5–6
- Oleśnica, rz., l.d. Kamionej, D 4
- Opatówka zob. Łukawa
- Oranka, *Oronka*, rz., p.d. Śmiłowskiej, C 4
- Osina*, rz., l.d. Mrowli, H 6
- Ostra*, rz., p.d. Wisłoki, H–I 4
- Ostrów zob. Łączęń
- Ożrzana zob. Ojrzzenia
- Pacyna (Mokrzowa), *Pacynka*, rz., p.d. Mlecznej, C 4–5
- Piecznik, *Zadybska*, rz., p.d. Okrzei, B 6
- Pierzchnia, *Pierzchnianka*, rz., p.d. Pilczy, B 4
- Pierzchniczka, *Pierzchnianka*, rz., l.d. Belnianki, E–F 3
- Pilcza (Pilica), *Pilica*, rz., l.d. Wisły
- Pilczyca, *Czarna*, rz., p.d. Pilczy, D–E 2
- Płośnia (Ciekąca, Płośnia, Radnia), *Radnia*, rz., l.d. Schodniej, F 4
- Pokrzywianka (Koprzywnica), *Koprzywianka*, rz., l.d. Wisły, F 5
- Pokrzywianka zob. Koprzywianka, Przekopa
- Prądnik, *Promnik*, rz., p.d. Wisły, A 5
- Przekopa – Pokrzywianka⁺, kanał od Pokrzywianki do Sandomierza, F 5
- Przyciąża (Przycięże), *Jeżówka*, rz., p.d. Zwleczy, E 1–2
- Przyrwa zob. Trześnia
- Psarka zob. Bodzęcianka
- Puszcza Bratkowska, H 5–6
- Puszcza Jedleńska (Puszcza Radomska), C 4–5
- Puszcza Mędrzechowska, G–H 4
- Puszcza Przedborska, D 2
- Puszcza Radłowska, H 3–4
- Puszcza Rytwiarska, F 4–5, G 4–5
- Puszcza Sandomierska, F 5–6, G 5–6
- Puszcza Śtężycka (Puszcza Rycka), B 5–6
- Puszcza Szydłowska, F 4
- Pysznicza, *Pyszenka*, rz., p.d. Sanu, F 6
- Radnia zob. Płośnia
- Radomierza (Radomirza), *Radomka*, rz., l.d. Wisły, B 4–5, C 3–4
- Radunia (Radonia), *Radońka*, rz., p.d. Pilczy, C 2
- Recica (Rzcica, Rycka, Rycza), *Świnka*, rz., p.d. Wieprza, B 6
- Rogoźnica (Szlachcianka), *Głogówka*, rz., l.d. Osiny, H 6
- Rokicina zob. Trześnia
- Rudnik, *Rudnia*, rz., p.d. Sanu, G 6
- Rycka zob. Recica
- Rycza zob. Recica
- Sadonia zob. Śmiłowska
- San, rz., p.d. Wisły, F 5–6, G 6–7
- Sanica (Sannica), rz., p.d. Schodniej, F 3–4, G 4
- Sanna, rz., p.d. Wisły, E 6
- Sanna, *Kolbuszówka*, rz., p.d. Trześni, G–H 5
- Schodnia, *Wschodnia*, rz., p.d. Czarnej, F 3–4, G 4
- Siedlnica, *Silnica*, rz., l.d. Bobrzy, E 3
- Skarzyna (Kujawka, Zgarzyna), *Kamionka*, rz., p.d. Kamionej, E 4–5
- Słomianka zob. Grodek
- Smoczka, staw, G 5
- Stara Radomierza (Stara Radomirza), *Wiązownica* a. *Jazowica*, rz., g.bieg Radomierzy, C 3–4
- Stobnica, rz., p.d. Wisłoka, I 5–6
- Studzieniec, *Babulówka*, rz., p.d. Wisły, G 5
- Studzieniec, *Gilówka*, rz., l.d. Branwi, F 6–7
- Sufraganiec zob. Łopienica
- Sunia, *Śluzna Rzeka*, rz., p.d. Recicy, B 6
- Szabasówka zob. Śmiłowska
- Szlachcianka zob. Rogoźnica
- Ściekлина zob. Łączęń
- Śluzna Rzeka zob. Sunia
- Śmiłowska (Sadonia), *Szabasówka* a. *Śmiłówka*, rz., p.d. Korzeniówki, C 4–5
- Świder, rz., p.d. Wisły, A 6
- Świelub zob. Trześnia
- Świerczów zob. Trześnia
- Świnka zob. Recica
- Świślina, rz., p.d. Kamionej, E 4
- Tanew, rz., p.d. Sanu, F 6–7
- Trześnia (Trześń, Trzesznia), *Łęg*, g.bieg *Łęg*, *Przyrwa*, *Świerczów*, rz., p.d. Wisły, F–H 5–6
- Trześnia (g.bieg Świelub, śr.bieg Rokicina), *Trześniówka*, p.d. Wisły, F–G 5–6
- Trześnia, rz., l.d. Czarnej, D 2
- Tuszymia, *Tuszymka*, rz., p.d. Wisłoki, H 5
- Tymiany, *Tymianka*, rz., l.d. Radomierzy, B 4
- Tyśmienica, rz., p.d. Wieprza, B 7
- Uszew (Uszwa), *Uszew*, g.bieg *Uszwica*, rz., p.d. Wisły, H 3
- Wąglanka, rz., l.d. Drzewicy, C 2
- Wiązownica (Wiśniówka), *Kacanka*, rz., p.d. Pokrzywianki, F 4
- Wiązownica zob. Stara Radomierza
- Wiechciówka (Wiechtówka), *Gorzyczanka* a. *Samborka*, rz., l.d. Wisły, F 5
- Wielopólka zob. Brzeźnica
- Wieprz (odgałęzienie Mentula), rz., p.d. Wisły, B 6–7
- Wilka, *Wilga*, rz., p.d. Wisły, A 6
- Wisła, rz.
- Wisłok, rz., l.d. Sanu, I 4–5, J 5
- Wisłoka, rz., p.d. Wisły, G 5, H 4–5, I 4–5

Wiśniówka zob. Wiązownica
Wschodnia zob. Schodnia
Wysoka, rz., p.d. Wisłoka, I 5

Zadybska zob. Piecznik
Zagożdżonka zob. Kocielna

Zagórcza, *Budzisz*, rz., l.d. Bystrzycy,
H–I 5
Zakępną (Mątwnica), *Motwica*, rz., l.d.
Czarnej, B 6
Zgarzyna zob. Skarzyna
Zglobieniówka, rz., l.d. Wisłoka, H 6
Złotka zob. Łubnica

Zwleczka, rz., p.d. Pilczy, A 1–2
Zwoleńka zob. Lucimia

Żabnica, rz., l.d. Brenia, H 4
Żarnówka zob. Łuża

Żupawa, *Żupawka*, rz., p.d. Trześni
F 5–6, G 6

I. La voïvodie de Sandomir dans la seconde moitié du XVIe siècle

(Résumé)

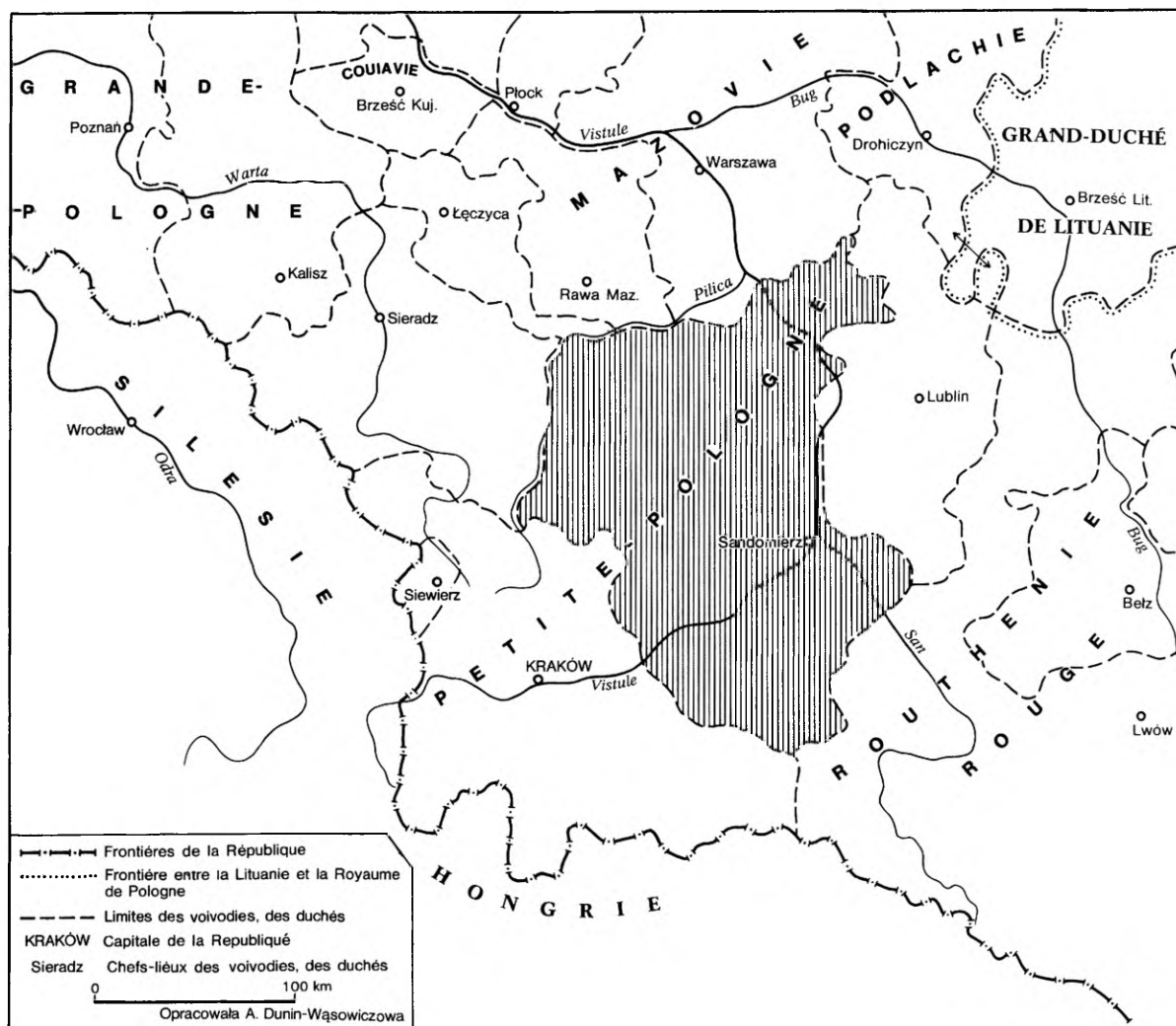
La carte de la voïvodie de Sandomir dans la seconde moitié du XVIe siècle est un nouveau volume de la série: Atlas historique de la Pologne. Cartes détaillées du XVIe siècle, sous la direction de Władysław Pałucki. Sont déjà parus les volumes: La voïvodie de Lublin dans la seconde moitié du XVIe siècle, élaborée par Stefan Wojciechowski, Warszawa 1966; La Mazovie dans la seconde moitié du XVIe siècle, élaboration collective, Warszawa 1973.

L'idée qui préside à l'élaboration de cette série de l'Atlas historique de la Pologne est de représenter sur une carte principale au 250 000e toutes les localités dont il a été possible de constater l'existence dans la seconde moitié du XVIe siècle à partir des sources utilisées. Comme sur les cartes précédemment parues de la voïvodie de Lublin et de la Mazovie, la grandeur des habitats a été déterminée à partir des approximations fondées sur les données fiscales: l'on a distingué les villes de plus de 1000 habitants (en ce temps il n'y avait pas dans la voïvodie de Sandomir de villes de plus de 5000 habitants) et les villages de plus de 200 habitants. Ont été relevés les monastères, auberges, moulins, verreries, forges et réserves seigneuriales (châteaux pratiquant une économie domaniale propre), s'ils constituaient des localités distinctes désignées par des noms particuliers. Sont aussi indiqués tous les châteaux forts du fait de leur signification dans la structure socio-économique de ce temps. L'on a indiqué le type de propriété (royale, ecclésiastique, nobiliaire et municipale) de toutes les localités. Sur la carte principale sont aussi représentées les divisions de l'administration de l'Etat (frontières des voïvodies et des districts) et de l'Eglise (frontières des diocèses et des paroisses) ainsi que les routes principales. Si le caractère de la localité ou le tracé de la frontière ont subi des changements (p.ex. le village a obtenu les droits de cité), l'on a représenté l'état à la fin du siècle. Comme du fait de l'état des sources il n'a pas été possible de reconstituer les éléments du milieu physiographique (rivières, lacs, forêts) pour la seconde moitié du XVIe siècle, ces éléments ont été représentés selon l'état de la charnière des XVIIIe – XIXe siècles.

Sur les cartes supplémentaires à l'échelle de 1:500 000 sont représentés: 1. la propriété (royale, ecclésiastique, nobiliaire), avec indication des grands complexes des biens de l'Eglise et des magnats (comptant au moins dix villages ou un nombre respectivement plus important de leurs parties, ou au moins 50 manses paysannes); 2. les divisions de l'administration de l'Eglise (frontières des diocèses, des archidoyennés ou unités correspondant aux archidoyennés, des doyennés); 3. les temples protestants et les églises orthodoxes; 4. le réseau principal des routes publiques. Le plan du cheflieu de la voïvodie, Sandomir, a été reconstruit à l'échelle de 1:10 000.

La principale base pour la reconstruction a été fournie par les sources du XVIe siècle contenant des données massives, prisées en tant que fondement pour les recherches préstatistiques. Ont été utilisés: 1. les registres de l'impôt dit 'pobór' (exactio publica, contributio publica), adopté par les diètes polonaises aux fins de la guerre; 2. les visites des paroisses, collégiales et monastères, conservées pour le diocèse de Cracovie de la charnière des XVIe – XVIIe siècles (les actes de la visite de l'archidoyenné de Kurzelów qui couvrait la partie nord-ouest de la voïvodie de Sandomir et appartenait à l'archidiocèse de Gniezno, ont été détruits pendant la Seconde Guerre mondiale); 3. les révisions et inventaires des domaines royaux; 4. les inventaires des biens de l'évêché de Kujavie possédant dans la voïvodie de Sandomir deux complexes domaniaux; 5. les inventaires des bénéfices ecclésiastiques du diocèse de Cracovie des années quatre-vingt du XVe siècle et de 1529, de l'archidiocèse de Gniezno de 1511; 6. l'inventaire des routes et des douanes de la voïvodie de Sandomir de 1564/1565.

L'on a utilisé en complément les éditions des documents du XVIe siècle, les inscriptions dans les Registres de la chancellerie royale du XVIe siècle ainsi que les lauda des diétines des XVIe – XVIIe

siècles et les listes fiscales, les inventaires des domaines royaux et des biens d'Eglise des XVIIe et XVIIIe siècles.

Le 'pobór' était payé sur les terres cultivées par les paysans, sur les moulins campagnards, les auberges, les verreries, les forges, sur la terre cultivée par les hobereaux (qui ne possédaient pas de terre cultivée par des paysans assujettis); les bourgeois payaient le 'pobór' sur d'autres principes. Cet impôt n'était pas payé sur les réserves seigneuriales. En étaient dispensées pour quelques années, jusqu'à plus de dix, les habitants des localités nouvellement fondées ou sinistrées par un fléau élémentaire.

Les visites ecclésiastiques soigneusement effectuées à la charnière des XVIe – XVIIe siècles dans le diocèse de Cracovie contiennent entre autres des relevés des localités appartenant aux paroisses particulières et des dotations des curés. Les succès de la Contre-Réforme avaient fait que, au temps de cette visite, une immense majorité des églises paroissiales précédemment occupées par les partisans des confessions réformées, s'était à nouveau trouvée aux mains des catholiques, éventuellement dans les paroisses dont l'église se trouvait toujours en possession des protestants, avaient été construites des chapelles assumant les fonctions d'églises paroissiales. Dans la voïvodie de Sandomir, seules trois anciennes églises paroissiales toujours utilisées par les communautés protestantes, n'avaient pas été visitées, et une quinzaine d'autres églises paroissiales toujours encore „profanées" avaient été décrites sans grande précision. Les dotations des curés d'une superficie de 1 à 2 charrues, sises dans le village de la paroisse, n'avaient pas été prises en compte dans le dénombrement de la propriété des localités données. D'autres possessions plus étendues des curés étaient figurées comme propriété de l'Eglise. Pour les territoires où nous ne disposons pas de visites ecclésiastiques, les frontières des paroisses ont été reconstituées à partir des Libri beneficiorum antérieurs, qui donnent les noms des habitats

appartenant aux diverses paroisses, ainsi qu'à partir des registres du 'pobór' de la seconde moitié du XVIe siècle. Ces registres en effet étaient dressés par districts et, dans les limites de ceux-ci, selon les divisions en paroisses. Pour les percepteurs il était indifférent de savoir si les paroisses particulières remplissaient leurs tâches ecclésiastiques au moment de la levée de l'impôt. Les divisions paroissiales étaient en effet utilisées, comme l'indique aussi l'exemple des registres du 'pobór', aux fins publiques; elles définissaient à la fois les frontières institutionnelles traditionnelles des liens étroits de voisinage, par quoi elles jouaient un rôle capital dans la conscience sociale. Pour ces raisons nous avons représenté les divisions paroissiales sans égard au fait que certaines paroisses ne fonctionnaient pas réellement en tant qu'organisations de l'Église catholique. L'étendue des influences de la Réforme considérables en Petite-Pologne, est présentée par la carte portant le caractère d'index cartographique des temples protestants, complet pour ce qui est des communautés calvinistes et antitrinitaires, incomplet pour les communautés évangéliques d'Augsbourg (luthériennes) du fait des lacunes dans les sources.

Le fait d'avoir fondé la reconstruction des habitats sur tous les registres conservés du 'pobór' de la seconde moitié du XVIe siècle et sur d'autres sources de ce siècle (surtout les visites ecclésiastiques et les inventaires des domaines royaux) permet d'admettre que la carte principale répertorie presque toutes les localités qui avaient existé en ce temps et qu'il avait été possible de localiser.

L'emplacement des localités, le tracé des frontières et des routes au XVIe siècle, la reconstruction du milieu physiographique selon l'état de la charnière des XVIIIe – XIXe siècles, ont été fondés sur les plus anciennes cartes effectuées à partir des levés. Ce sont: la carte de la Galicie dressée dans les années 1775 – 1782 sous la direction surtout de Friedrich von Mieg; la carte de la Galicie dite Occidentale des années 1801 – 1804, dressée sous la direction de Anton Mayer von Heldensfeld (toutes deux à l'échelle de 1:28 800, Kriegsarchiv Wien); la Carte topographique du Royaume de Pologne, commencée par le Quartier Maître Général de l'Armée polonaise dans les années 1822 – 1830, terminée par le Corps russe des Topographes dans les années 1839 – 1843 (levés à l'échelle 1:42 000, l'impression portant la date de 1839, de fait 1839 – 1843, à l'échelle 1:26 000). L'on a utilisé aussi les cartes plus anciennes de la voïvodie de Sandomir du XVIIIe siècle, celles surtout de l'abbé Franciszek Czajkowski de 1786 à l'échelle 1:185 000 et du topographe du roi Karol de Perthées (manuscrit daté de 1788, imprimé de 1791) à l'échelle 1:225 000.

Comme substrat de la représentation on a adopté les cartes topographiques de l'entre-deux-guerres, éditées par l'Institut géographique militaire de ce temps, à l'échelle 1:100 000.

L'habitat par nous représenté a en général une localisation sûre. La localisation approximative des habitats disparus avant la fin du XVIIIe siècle a été représentée sur la carte de deux manières: si elle concerne une localité occupant un site distinct, elle est figurée par un cercle pointillé; si la localité a été identifiée à proximité d'une autre localité à localisation sûre, près du cercle en ligne continue représentant la localité à localisation sûre a été ajouté un deuxième cercle et dans l'index des localités on a fait figurer après le nom l'habitat à localisation exacte celui de l'habitat à localisation approximative.

Les noms des localités sont donnés dans leur forme de la seconde moitié du XVIe siècle selon l'orthographe moderne. Les noms des rivières, lacs et forêts proviennent pour la plupart du XVIe siècle, parfois cependant nous nous sommes fondés sur les textes des XVIIe – XVIIIe siècles: c'est le cas des appellations qui n'ont pu être relevées dans le dépouillement des matériaux antérieurs. Comme les inventaires des grandes forêts de la voïvodie de Sandomir ne sont pas conservées, nous n'avons pu relever dans les sources que les noms de parties de ces forêts.

Dans l'index des localités sont donnés, après l'entrée: les variantes les plus importantes du nom du lieu figurant dans les sources du XVIe siècle (entre parenthèses), le nom actuel (en italique s'il diffère du nom du XVIe siècle), l'appartenance au district et à la paroisse du XVIe siècle, le caractère de propriété (k. – royale, d. – ecclésiastique, m. – municipale; la propriété nobiliaire n'a pas été indiquée). Les noms des localités disparues après le XVIe siècle mais dont l'emplacement est sûr, ont été marqués du signe +; les noms des localités à emplacement approximatif ont été indiqués par le signe*; les habitats dont la localisation n'a pu être établie, par le signe**.

Traduit par Lucjan Grobelak

SPIS MAP TEKSTOWYCH
LISTE DES CARTES À TEXTE

Regiony fizycznogeograficzne województwa sandomierskiego Régions physico-géographiques de la voïvodie de Sandomir	22
Gleby województwa sandomierskiego Sols de la voïvodie de Sandomir	24
Rekonstrukcja koryta Sanu w XVI w. Reconstitution du lit du San au XVI ^e s.	26
Południowo-wschodnie pogranicze województwa lubelskiego w końcu XVI w. Zone frontalière sud-est de la voïvodie de Lublin à la fin du XVI ^e s.	40
Województwo sandomierskie na tle granic diecezji La voïvodie de Sandomir sur fond des frontières des diocèses	51
Położenie województwa sandomierskiego Situation de la voïvodie de Sandomir	172

SPIS MAP W CZĘŚCI I (w teczce)
LISTE DES CARTES DE LA Ire PARTIE (sous étui)

1. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w. (mapa główna)
La voïvodie de Sandomir dans la seconde moitié du XVIe s. (carte principale)
 - Część północna – Partie nord
 - Część południowa – Partie sud
2. Sandomierz (plan miasta)
Sandomir (Plan de la ville)
3. Podziały administracji kościelnej
Divisions de l'administration ecclésiale
4. Gminy różnowiercze w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.
Communautés hétérodoxes dans la voïvodie de Sandomir dans la seconde moitié du XVIe s.
5. Rozmieszczenie własności ziemskiej
Répartition de la propriété terrienne
6. Ważniejsze drogi województwa sandomierskiego w XVI w.
Les plus importantes routes de la voïvodie de Sandomir au XVIe s.

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ
LÉGENDE DE LA CARTE PRINCIPALE

GRANICE

województwa
powiatu
diecezji
archidiaconatu
parafii

FRONTIÈRES

de la voïvodie
du district
du diocèse
de l'archidoyenné
de la paroisse

WAŻNIEJSZE DROGI

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
zarośla
poziomice

ROUTES LES PLUS IMPORTANTES

cours d'eau et lacs
marécages et terrains humides
forêts
broussailles
courbes de niveau

WIELKOŚĆ OSAD

miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

GRANDEUR DES HABITATS

ville
petite ville, grand village
village, hameau
village à emplacement lié
village à emplacement approximatif

CHARAKTER OSAD

stolica województwa
stolica powiatu
inne miasto
wieś parafialna
inna miejscowość
ośrodek archidiaconatu
ośrodek dekanatu
ośrodek parafii
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
kopalnia
zamek

CARACTÈRE DES HABITATS

chef-lieu de voïvodie
chef-lieu de district
autre ville
village paroissial
autre localité
siège de l'archidoyenné
siège de doyenné
siège de paroisse
abbaye
lieu-dit du moulin, de la forge
lieu-dit de la réserve seigneuriale
verrerie
mine
château

WŁASNOŚĆ OSAD

królewska
duchowna
szlachecka
miejska

PROPRIÉTÉ DES HABITATS

royale
ecclésiastique
nobiliaire
municipale

SIEDZIBY URZĘDÓW
I INSTYTUCJI

starostwo grodowe
sejmik generalny
sejmik partykularny
kasztelania
okazowanie rycerstwa

SIÈGES DES OFFICES
ET INSTITUTIONS

starostie de castrum
diétine générale
diétine particulière
châtellenie
revue de la chevalerie

ERRATA DO MAPY GŁÓWNEJ W:
Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa 1973

Obiekt, jego położenie, charakter własności	Jest	Powinno być
Brzoza, pow. garwoliński, par. Jastrzębie, H 6	duże kółko czerwone	małe kółko żółte
Brzoza, pow. garwoliński, par. Mińsko, k., G 6	małe kółko żółte	duże kółko czerwone
Buńkowo Kmiece, pow. szreński, par. Dąbrowa, D 3	kółko małe	kółko duże
Buńkowo—Zaręby, pow. szreński, par. Szreńsko, D 3	kółko duże	kółko małe
Dzierzanowo, pow. makowski, par. Szwelice, d./s., D 5	małe kółko fioletowe	duże kółko fioletowo-żółte
Gołoty, pow. ciechanowski, par. Ciechanów, D 4	— Gołoty	Gołoty
Gradowo—Dziubino = G. Dziubino, G. Paciorek*, pow. sochaczewski, par. Kozłowo Biskupie, G 3	jedno kółko	dwa kółka
Grądy, pow. łomżyński, par. Nowogród, C 7 10 mm na zachód od Sławca	(brak nazwy)	Grądy
Janowo, pow. nurski, par. Andrzejów, d., D 7 3 mm od Nienajt—Kuleszek w górę rzeki	(brak oznaczenia)	kółko małe fioletowe (napis) Janowo
Kałęczyn, pow. warszawski, par. Solec, m., G 5	kółko żółto-czerwone	kółko pomarańczowe
Karwosiek—Rospądy, pow. płocki, par. Sikorz, E 2	kółko fioletowe	kółko żółte
Laski, pow. warecki, par. Warka, H 5	kółko czerwone	kółko żółte
Mianowo, pow. nurski, par. Andrzejów, D 7	Janowo, kółko fioletowe	Mianowo, duże kółko żółte
Mianowo ⁺ , pow. nurski, par. Zuzola, D 7	kółko duże	kółko małe
Myślino Wielkie, pow. szreński, par. Chamsk, D 3	kółko o linii przerywanej	kółko o linii ciągłej
Niedrzewie, pow. gostyński, par. Strzelce, k., F 2	Niedrzewie	Niedrzewie
Nieznachy, pow. gąbiński, par. Zakrzewo = Nieznachy, d., Wituski*, F 3	kółko podwójne żółte	kółko fioletowe i żółte
Nosilna (Nasielna), rzeka, lewy dopływ Wkry, E 4—5	brak nazwy	Nosilna
Oble, pow. kamieniecki, par. Jadowo, F 6	kółko czerwone	kółko żółte
Parzniewo Małe, pow. błoński, par. Żbików, G 4	kółko na lewym brzegu rzeki w par. Brwinów	kółko na prawym brzegu rzeki w par. Żbików
Rąbież, pow. przasnyski, par. Grudowsko, C 4	kółko czerwone	kółko żółte
Rogowo, pow. wyszogrodzki, par. Żochowo Kość, E 3	kółko fioletowe	kółko żółte
Rybitwia, pow. sochaczewski, par. Głusko, k., F 4	kółko żółte	kółko czerwone
Sulnikowo, pow. nowomiejski, par. Gąsiorowo, E 4	kółko fioletowe	kółko żółte
Sulnikowo, pow. nowomiejski, par. Przewodowo, d., E 5	kółko żółte	kółko fioletowe
Swarocino, pow. gąbiński, par. Rybno, G 3	jedno kółko	dwa kółka
Tarczyn, pow. tarczyński, par. Tarczyn, d., H 5	duże kółko fioletowe	duże i małe kółko fioletowe
Wola Okuńska, pow. warszawski, par. Okunino, F 4	kółko fioletowe	kółko żółte
Wyszemierzyce, pow. warecki albo grodziecki, par. Wyszemierzyce, d., I 4	kółko małe	kółko duże
Zalesie, pow. rawski, par. Budziszewice, k., I 3	kółko żółte	kółko czerwone

k = królewska własność, d = duchowna własność; własności szlacheckiej nie oznaczono

Osiedla pominięte, które należy zaznaczyć na mapie

- Kawieczyno, *Krawięczyn*, pow. płoński, par. Góra Kościelna, D 4 (na linii Szarzyno — Karwowo, 6 mm od Szarzyno, kółko małe żółte)
 Rąbież, folwark, pow., ciechanowski, par. Pałuki, k., D 4 (na linii Zbonie — Wilkowo, 7 mm od Zbonia, trójkąt czerwony)
 Sumino, *Szumin*, pow. kamieniecki, par. Kamieniec, d., E 6 (na linii Nadkole — Tuchlino, 15 mm od Nadkole, kółko małe fioletowe)

Granice enklaw

- Enklawa ziemi wyszogrodzkiej w ziemi ciechanowskiej, F 3—4 (miasto Czerwińsko, wsie: Janikowo, Komsino, Parlino, Siedlec, Wilkowiec, Wilkowuje, Zarębino, Żdzarka) — brak paska czerwonego oznaczającego granicę między enklawą ziemi wyszogrodzkiej i ziemią ciechanowską; brak strzałki łączącej ten obszar z ziemią wyszogrodzką
 Enklawa dekanatu gostyńskiego diecezji płockiej, na pograniczu dekanatu gąbińskiego diecezji płockiej z archidiecezją łęczycką archidiecezji gnieźnieńskiej, F 2 (parafia Mnich) — brak grubszej linii fioletowej (granicy diecezjalnej) wzdłuż granicy woj. rawskiego; brak strzałki wskazującej przynależność tej parafii do dekanatu gostyńskiego
 Enklawa parafii Pęcice na pograniczu parafii Raszyniec i Żbików, G 5 (wsie: Mieczki, Kalisze—Książki) — brak strzałki wskazującej na przynależność tej enklawy do parafii Pęcice.

ERRATA DO SZKICU PODZIAŁÓW ADMINISTRACYJNYCH

W zestawieniu jednostek kościelnych: nr 28 — brak podziału archidiecezji łowickiej na dekanaty (zob. komentarz s. 61); nr 30 — należy skasować dekanat białobrzegi; nr 32 — zamiast dekanatu radomskiego powinien być zwoleniński, zamiast archidiecezji lubelskiej powinien być radomski, czyli dziekana kielecka (odpowiednio należy poprawić w komentarzu na s. 62).

ERRATA

do indeksu miejscowości (s. 133–167)

dodać	Bebelno zob. Bębelno
powinno być	Czarncza, <i>Czarnca</i> , chęc., Czarncza, E2
powinno być	Grabów Okrzejski (Grabowa), <i>Grabów Szlachecki</i> , stęż., Okrzeja, B6
dodać	Micigózd zob. Mięcigozd
powinno być	Ruda Biadaszek, <i>Biadaszek</i> , kuźnica, chęc., Włoszczowa, E2
powinno być	Sieroszowice zob. Sierachowice
powinno być	Sirochowice zob. Sierachowice
powinno być	Walkunów I, II = Walkunów Mały*, Walkunów Wielki*, <i>Walkunowy Dolne</i> , <i>Walkunowy Górne</i> , chęc., Czarncza, E2

Następujące miejscowości z powiatu stężyckiego powinny mieć przynależność do parafii Drzązgów (zamiast do parafii Żabia Wola):

Blizocin	Podlodów
Hojdaczka	Sobieska Wola
Lędo Mniejsze	Sobieszyn
Lędo Więtsze	Trzcianka
Lipiny	Wola Blizocka
Niedźwiedź	Wola Sierska
Nowodwór	Zawitała

Atlas Historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

